GRAMATYKA POLSKA

JAN ŁOŚ

GRAMATYKA POLSKA

CZĘŚĆ I

GŁOSOWNIA HISTORYCZNA

LWÓW — WARSZAWA — KRAKÓW — 1922
WYDAWNICTWO ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH

Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem J. Filipowskiego

PG 6101
L67
1922
v.1
MAIN

SPIS RZECZY.

Str.

Słowo wstępne XI
Skrócenia terminów XIII
Skrócenia tytułów źródeł XIV
Dostrzeżone omyłki druku XVIII

Wokalizm str. 1—135.

I. Prasłowiańskie dźwięki zgłoskotwórcze . . 1—5

§ 1. samogłoski, półsamogłoski, dwugłoski 1
§ 2. *o* 1
§ 3. *a* 1
§ 4. *u* 1
§ 5. *y* 2
§ 6. *ǫ* 2
§ 7. *ę* 2
§ 8. *ě* 2
§ 9. *i* 2
§ 10. *ę* 2
§ 11. *ъ, ь* 3
§ 12. dwugłoski: *ъr, ьr, ъl, ьl* 3
§ 13. dwugłoski: *er, or, el, ol* 4
§ 14. przycisk (akcent) 4
§ 15. intonacja 5
§ 16. przegłos 5

II. Kontynuacja głosek prasłowiańskich na gruncie polskim . . . . . 6—118

§ 17. głoski polskie powstały z prasłowiańskich 6
§ 18. kontynuacja prasłowiańskiego *o* 6
§ 19. alternacja *o* ‖ *je* 6
§ 20. krótkie i długie *o*. polskie *o*, *ó* (*ů*) 7
§ 21. *ort-, olt-* > *rat, lat* lub *rot-, lot-*; *tort, tolt* > *trot, tlot* . . 7
§ 22. kontynuacja prasłowiańskiego *a* 7
§ 23. *ča, ša, ža, ja*; *aj* > *ej* 8
§ 24. *a* ‖ *e* 8

480895

Str.

§ 25. krótkie i długie *a*; polskie *a*, *á* (*å*) 8
§ 26. kontynuacja prasłowiańskiego *u* 9
§ 27. *u* ‖ *i*; *un* > *on* 9
§ 28. *u* krótkie lub długie, kaszubskie *ë* 9
§ 29. kontynuacja prasłowiańskiego *y* 9
§ 30. *ky*, *gy* > *ki*, *gi* 9
§ 31. kontynuacja prasłowiańskiego *i* 10
§ 32. *i* > *u* 10
§ 33. *či*, *ži*, *ši* > *čy*, *žy*, *šy* 10
§ 34. stosunek *y*, *i* 11
§ 35. długie lub krótkie *y*, *i* 11
§ 36. znikanie końcowego *-i* 12
§ 37. znikanie *-i* w bezokolicznikach 12
§ 38. znikanie *-i* w 2 i 3 os. l. p. rozkaźnika 13
§ 39. *y*, *i* znika w środku wyrazów 17
§ 40. *y*, *i* przed *r* 17
§ 41. *il*, *yl*, *ił*, *ył* > *el*, *eł* 18
§ 42. *i*, *y* > *e* przed *m*, *n* 18
§ 43. *-im* > *-em* w 1 os. l. mn. 19
§ 44. *-im*, *-ym* ‖ *-em* w deklinacji zaimków i przymiotników . . 19
§ 45. półsamogłoski ъ, ь 21
§ 46. kontynuacje słabych ъ, ь 23
§ 47. anomalia: ъ, ь znikają, ъ, ь > *e* 25
§ 48. *e* na miejscu, gdzie półsamogłoski nie było 27
§ 49. na miejscu ъ nie *e* lecz inna samogłoska 28
§ 50. *k* ‖ *ku* zam. **kie* 28
§ 51. tak zwane mieszanie ъ, ь 29
§ 52. nieprawidłowości wskutek przyczyn szczególnych 29
§ 53. ъ, ь w proklitykach 29
§ 54. ъ, ь w połączeniach z *j* 31
§ 55. wymiany: *e* > *o*, *e* > *a*; zasada wymiany *e* > *a* 32
§ 56. przyczyny uchyleń od ogólnej zasady i szczegółowe warunki wymiany 35
§ 57. dane historyczne: *e* zam. *a* 38
§ 58. *a* zam. *e* 39
§ 59. wahania w wyrazach zapożyczonych 40
§ 60. żywotność wymiany *e* > *a* 41
§ 61. wymiana *a* > *e* przez analogję 41
§ 62. wymiana *e* > *o* 42
§ 63. wyrównywanie form 42
§ 64. Nieprawidłowa wokalizacja: 1) *o* przed spółgłoską miękką; 2) *o* przed spółgłoską nieprzedniojęzykową; 3) *o* z *e* na miejscu prasł. ь; 4) *o* zam. *a* i odwrotnie; 5) końcówka *-om* zam. *-em*; 6) *o* po spółgłosce miękkiej w I części wyrazów złożonych; 7) *ow* zam. *ew* w przyrostkach; 8) wymiana *-ecie* na *-icie* w imperatywach 43

Str.

§ 65. *dzieła* || *dła* 48
§ 66. samogłoski nosowe 50
§ 67. sposoby oznaczania samogłosek nosowych w XII wieku . 50
§ 68. litera *ǫ* 51
§ 69. litery *ą*, *ę* 53
§ 70. brzmienie nosówek staropolskich 54
§ 71. nowe nosówki polskie 59
§ 72. oboczność nosówki i samogłoski ustnej 60
§ 73. oboczność nosówki i *u* 61
§ 74. przyczyna wymiany nosówek 61
§ 75. kontynuacje prasł. *tъrt*, *tъrt*, *tъlt*, *tъlt* 62
§ 76. prasł. *tъrt* 62
§ 77. prasł. *tъrt* 62
§ 78. wymiana *ir* > *er* do końca XV wieku 63
§ 79. przypuszczalne polskie *ïr* obok *ir* 66
§ 80. *ir* (z prasł. *ir*), *yr* > *er* 66
§ 81. *ir*, *yr* > *er* w XVI wieku 67
§ 82. wahanie między *ir*, *ar* po *č* 67
§ 83. wpływy analogji 67
§ 84. inne nieprawidłowości i względna chronologja procesów . 67
§ 85. oboczności: *ar* || *'ar*, *er*; *er*, *'ar* || *ře*, *ro* 69
§ 86. kontynuacje prasł. *tъlt*, *tъlt* 69
§ 87. kontynuacje prasł. *ort*, *tort* i podobnych 71
§ 88. czy wymiana *tort* > *trot* była tylko metatezą? 72
§ 89. odchylenia od normy 74
§ 90. polskie *tort*, *tert*, *tolt*, *telt* i ich pochodzenie 77
§ 91. samogłoski nagłosowe 77
§ 92. ślady iloczasu: polskie samogłoski długie 79
§ 93. wymiana samogłosek długich na ścieśnione 81
§ 94. oznaczanie samogłosek ścieśnionych w piśmie 83
§ 95. zniknięcie samogłosek ścieśnionych w języku literackim . 84
§ 96. akcent prasłowiański 85
§ 97. prasłowiańskie intonacje 85
§ 98. niepewność teoryj 86
§ 99. dwa rodzaje długości prasłowiańskich 86
§ 100. najdawniejsze zmiany intonacyjno-wokaliczne 87
§ 101. przesunięcia akcentu i metatonje 87
§ 102. losy prasł. intonacyj na gruncie nowych języków słowiańskich 89
§ 103. odbicie dawnych intonacyj w iloczasie staropolskim . . . 90
§ 104. kontynuacje prasł. dwugłosek: *or*, *ol*, *er*, *el* pod względem intonacyjnym 91
§ 105. typ: *ort-*, *olt-* 92
§ 106. typy: *tort*, *tert*, *tolt*, *telt* 93
§ 107. iloczas polski, przyczyny jego powstania 98
§ 108. zmiany iloczasowe zależne od akcentu i tonacji w tematach bezokolicznika i rozkaźnika 99

		str.
§ 109.	kontynuacje prasł. długich w zgłoskach tematowych	100
§ 110.	w końcowej zgłosce bezokoliczników i rozkaźników	102
§ 111.	iloczas w wygłosie	103
§ 112.	iloczas w prepozycjach	105
§ 113.	wzdłużenie krótkiej w zgłoskach otwartych, w prepozycjach i w wygłosie	106
§ 114.	długość w nowych zapożyczeniach	106
§ 115.	wzdłużenie zastępcze	106
§ 116.	wzdłużenie zastępcze w końcu wyrazów	107
§ 117.	w środkowej zgłosce wyrazów	112
§ 118.	ściąganie samogłosek	113
§ 119.	chronologja tego procesu i wpływ analogji	116
§ 120.	ogólne uwagi	117
	III. Przegląd samogłosek polskich	118—135
§ 121.	*a* < *a*	118
§ 122.	*a* w iteratywach	118
§ 123.	wymiana *a*, *o*	119
§ 124.	suf. *-arz*	119
§ 125.	*-a* w końcówce imiesłowu	119
§ 126.	*ra-*, *ła-* w nagłosie	119
§ 127.	*-ar-* między spółgłoskami	120
§ 128.	*a* < *ě*	120
§ 129.	*a* < *ě* i *ar* < *ъr* w jednakowych warunkach	120
§ 130.	*ar* ‖ *ro*	121
§ 131.	sporadyczne *a* zam. innej samogłoski	121
§ 132.	*a* ‖ nosówka	121
§ 133.	*å*	121
§ 134.	*a* w wyrazach zapożyczonych	121
§ 135.	*o* < *o*	122
§ 136.	*ło* < *el*	122
§ 137.	*oł* < *ъl*, *ъl*	122
§ 138.	*o* < *e*	122
§ 139.	*on*, *om* < *un*, *um* i odwrotnie	122
§ 140.	*o* < *ǫ*, *o* < *ę*	122
§ 141.	*o* ‖ ○	123
§ 142.	*ō*, *ů*	123
§ 143.	*o* w wyrazach zapożyczonych	123
§ 144.	*u* < *u*	123
§ 145.	*u* ‖ *o*	123
§ 146.	*u* ‖ *ů* (*ó*)	124
§ 147.	wyjątkowe przypadki ukazania się *u*	125
§ 148.	*u* w wyrazach obcych	125
§ 149.	*u* niegdyś długie, *u* ze ścieśnionego *o* (*ů*)	126
§ 150.	*y*, (*i*)	126
§ 151.	*y* ‖ *u*	126

Str.

§ 152. *i* 126
§ 153. *ir*, *iř* między spółgłoskami 126
§ 154. *il* między spółgłoskami 127
§ 155. *li* < *lu*; *i*, *y* < ь, ъ 127
§ 156. *y* w wyrazach obcych 127
§ 157. *i* w wyrazach obcych; obce *i* przed samogłoską . . . 127
§ 158. *i*, *y* na miejscu ścieśnionego *é* 128
§ 159. krótkie i długie *i*, *y*; znikanie *i*, *y* 128
§ 160. *e* < *e* 128
§ 161. *e* < *ě* 129
§ 162. *e* < ь 129
§ 163. *e* < ъ; *eł* < *ъl*, *ьl* 129
§ 164. *er* < *yr*, *ir* 129
§ 165. *e* < *ę*; *e* < *ě*$_2$; inne przypadki powstania *e* 129
§ 166. *e* krótkie lub długie, *é* ścieśnione 130
§ 167. *e* w wyrazach zapożyczonych 131
§ 168. samogłoski nosowe z prasł. nosowych 131
§ 169. *-ę* odpowiadające prasł. *-y* 132
§ 170. nowe nosówki 132
§ 171. akcent i tonacja w jęz. polskim 132

Konsonantyzm str. 136—207.

I. Spółgłoski prasłowiańskie . . . . . 136—137

§ 172. twarde, zmiękczone, jotowane 136
§ 173. oboczności twardych i miękkich 136

II. Stosunek spółgł. polskich do prasł. . 137—162

1. *j*, *v*, *h*, *f*, uwagi wstępne.

§ 174. *j*; prasł. *tj*, *dj*; *ji* 137
§ 175. *v* czy *w*? 138
§ 176. *h* i *χ* 138
§ 177. pochodzenie *f* 138

2. Klasyfikacja spółgłosek.

§ 178. tablica klasyfikacyjna 138

3. Spółgłoski tylnojęzykowo-tylnopodniebienne.

§ 179. *k*, *g* 139
§ 180. *h* ‖ *χ*; *h* ‖ *g* 139
§ 181. *χ* ‖ *k*; *χ* ‖ *g*; *χ* ‖ *f* ‖ ○ 141

4. Spółgł. przedniojęzykowo zębowe *t*, *d*, *s*, *z*, *n*, *ł* i dziąsłowe *r*.

§ 182. *t*, *d*, *s*, *z*, *n* < prasł. *t*, *d*, *s*, *z*, *n* lub *t'*ь, *d'*ь, *s'*ь, *z'*ь, *n'*ь 142
§ 183. *ł* < *l* lub *l'*ь; *ł* > *u* czasem *wł*; *ław* < *ъw*; *ł* > *w* . . . 142
§ 184. *r* < *r* lub *r'*ь; *r* lub *ř* < *ьr*; *r* znika na początku . . . 143

5. Spółgłoski wargowe. str.

§ 185. *p, b* < *p, b* lub *p'ь, b'ь* 143
§ 186. *w* > *f*; *w* ‖ *χ*; *w* ginie 144
§ 187. *m* < *m* lub *m'ь*; *m* ‖ *n* 144

6. Spółgłoska *j*.

§ 188. *j* < *j* ma charakter *i* lub *j*; *j* znika 144
§ 189. *j* nowe na końcu wyrazów lub między samogłoskami . . 145
§ 190. *na-* ‖ *naj-* 146
§ 191. *j* ‖ *l*; *j* ‖ *ń* 146

7. Spółgłoski zwarto-szczelinowe i dziąsłowe szczelinowe.

§ 192. *c, ʒ*; pochodzenie *c* z *k', tj, kt'* 147
§ 193. *c* < *ts* (*ds*); *c* < *cs* 147
§ 194. *sce* ‖ *šce* lub *šče* 147
§ 195. *ʒ* < *ʒ, dj*; *ʒ* ‖ *z* 148
§ 196. *č* < *č* lub *tj* po *s*; *świeczka, depczę* i t. p. 148
§ 197. rozkaźniki: *piecz, siecz* i t. p. 149
§ 198. *ǯ* < *dj* po *z* 149
§ 199. *ř* 150
§ 200. *ř* > *ž, š* 150
§ 201. *ž* ‖ *r* 152
§ 202. *š* < *s'* 152
§ 203. *ž* 152
§ 204. *č, ž, š* w zapożyczeniach 153
§ 205. *č, ž, š, ř* stwardniały 155

8. Spółgłoski zmiękczone.

§ 206. *k', g', χ', h'* 155
§ 207. *ć, ǯ, ś, ź, ń, l* 156
§ 208. kiedy powstało *ć, ǯ*? 157
§ 209. *wiedziony, wodzony* ‖ *wiedzeni, wodzeni*; *jedziony* ‖ *jedzony* 158
§ 210. *mnisi, nasi*; *kapelusik* 159
§ 211. *p', b', w', m', f'*; *pl, bl, wl, ml*; dyspalatalizacja . . . 159
§ 212. geograficzne różnice w brzmieniu miękkich wargowych . 160
§ 213. stwardnienie wargowych przed samogłoskami 161
§ 214. *ḿ* ‖ *ń* 161

III. Wymiana spółgłosek polskich w grupach głoskowych . . . . . 162—207

§ 215. uwagi ogólne 162

1. Asymilacja spółgłosek pod względem dźwięczności.

§ 216. w środku wyrazów 165
§ 217. w fonetyce międzywyrazowej 167
§ 218. na granicy członów wyrazu złożonego 168

Str.

2. Asymilacja i dysymilacja spółgłosek pod względem miękkości.

§ 219. *s, z > ś, ź; śr, zr > śr, źr > jr* 169
§ 220. *chciał* ‖ *ściał* 170
§ 221. *tv, dv, > čv, ǯv* 170
§ 222. *čv, cv > čv; čć, > čć* 171
§ 223. *t'b > čb; t'n > tn* 171
§ 224. uchylenia: *pięćnaćcie; cieść* ‖ *teść; idźcie, więcszy* . . . 172
§ 225. *jętca* ‖ *jęćca; mieśćce* ‖ *miesce* ‖ *miejsce* 173
§ 226. *grodziec* ‖ *grojec; rajca* 173
§ 227. *ociec* ‖ *ojca* ‖ *ojciec* 174
§ 228. *Zamojski, Lesław wiejski* 174
§ 229. *š* ‖ *ś; ž* ‖ *ź* 175
§ 230. *sn* ‖ *śn; zn* ‖ *źn* ‖ *žn* 175
§ 231. *nst > nt; ńn, ńs* i t. d. 176
§ 232. *lz > łz* 176
§ 233. *rt > rt* 177
§ 234. *rn, rń > rn, řn, rń, řń; brn. přn* 177
§ 235. *r* ‖ *ř* po spółgłosce 179
§ 236 *r* ‖ *ř* w dawnym typie *tort* 179

3. Asymilacja spółgłosek pod względem miejsca artykulacji.

§ 237. *bn > mn* 179
§ 238. *sč > šč; žs > ss > š; čs > cs > c* 180

4. Uproszczenie grup spółgłoskowych.

§ 239. uwagi ogólne 180
§ 240. *tt, dd, nn, ss, žž, vv, pp, kg, ćź* 181
§ 241. *bn, pn, pt, ps; pv > f* 183
§ 242. *błyskać* ‖ *łyskać; wszakoż* ‖ *szakoż* 183
§ 243. *χr > r; gd > d* 183
§ 244. *tn, dn* 184
§ 245. *dl > l* 184
§ 246. *łv > v; rč > č* 184
§ 247. *ść > ć; śm > m* 185
§ 248. *j* przed spółgłoską 185
§ 249. *bv > b; gv > g* 186
§ 250. *χvo > χo; χv > f; f > χv* 186
§ 251. w trzyczłonowych grupach znika spółgłoska środkowa . 187
§ 252. znika spółgłoska początkowa 190
§ 253. *šr, žr > šr* (*sr*) *žr* 191
§ 254. *tšć > čć > šć* 191
§ 255. grupy wieloczłonowe 192

Str.

5. Dysymilacja.

§ 256. *zž* > *žž*; *sš* > *šč* 192
§ 257. *kt* > *χt* 192
§ 258. *dn* > *gn*, *dl* > *gl*; *tř* > *kř*; *kč* > *tč* 193
§ 259. *čer* > *čre* > *tře* 193
§ 260. *cc* > *tc*; *tš* > *cš* 193
§ 261. różne inne wymiany 194

6. Wtrącenie spółgłoski.

§ 262. *str*, *zdr*, *ršč*, *pšč*, *ckn*, *ndr*, *rgdu*, *zdn*, *stk*, *tšk*, *mgb*, *mpn*, *zgł* 194

7. Przestawienie (metateza).

§ 263. *vš* < *šv* i inne 196

8. Ściągnięcie spółgłosek.

§ 264. *rs*, *rz* > *ř* i inne 197

9. Wpływ na odległość.

§ 265. *r—r*, *l—l* > *r—l*, *l—r* i inne 197

10. Skrócenia wyrazów (haplologja).

§ 266. w wyrazach prostych lub złożonych 199
§ 267. silne skrócenia 199

11. Nowe grupy spółgłoskowe.

§ 268. przyczyny powstania grup nowych 199
§ 269. podwojenie spółgłoski 199
§ 270. dodanie spółgłoski 200

12. Oboczność form ze spółgłoskami bezdźwięcznemi i dźwięcznemi.

§ 271. *dždžu* || *deszczu*, *wielki* || *wielgi*, *pryskać* || *bryzgać* i t. d. 202

13. Oboczność form ze spółgłoskami twardemi i miękkiemi.

§ 272. *chrypić* || *chrzypieć* i t. p. *zawierucha* || *zawierzucha* 203
§ 273. pozorne zmiękczenie spółgłosek, jako właściwość tylko ortograficzna 206
Zakończenie 207
Wykaz wyrazów polskich 209

SŁOWO WSTĘPNE.

Język polski, zarówno jak i inne języki słowiańskie, wyszed z języka prasłowiańskiego, który był językiem pierwotnych Słowian przed rozdzieleniem się ich mowy na szczególne języki. Mowy prasłowiańskiej nie możemy poznać bezpośrednio, gdyż nie zachowały się żadne jej zabytki piśmienne. Poznajemy ją pośrednio, stosując metodę porównawczą w językowem badaniu późniejszego świata słowiańskiego, mianowicie późniejsze językowe zjawiska zróżniczkowane sprowadzamy do pierwotniejszej jedności, odtwarzając w ten sposób domniemany obraz języka prasłowiańskiego. Pomaga nam w tem znakomicie znajomość języka starosłowiańskiego czyli starocerkiewnosłowiańskiego, którego zabytki piśmienne powstały w w. IX, kiedy ten język znacznie mniej się różnił od języka prasłowiańskiego, aniżeli którykolwiek z późniejszych języków słowiańskich, mających dłuższy okres samodzielnego życia przed ukazaniem się na jego gruncie pierwszych zaczątków piśmiennictwa. Porównywanie zjawisk historycznych języka polskiego czy to z faktycznie znanym staro(cerkiewno)słowiańskim, czy też z domniemanym prasłowiańskim wyjaśnia stosunki badane w stopniu znacznie wyższym, niżby to było możliwe bez takiego oparcia się o głęboką starożytność. W razie potrzeby uciekamy się też do porównywania faktów z dziedziny dzisiejszych języków słowiańskich, co szczególną przynosi korzyść zwłaszcza na gruncie zagadnień akcentuacyjnych i intonacyjnych.

Nasz wykład gramatyki polskiej obejmuje zakres tylko języka literackiego w jego rozwoju historycznym. Za głosownią pójdzie morfologja i składnia (słowotwórstwo wejdzie w części do morfologji, w części do składni).

Przykłady z języka staropolskiego wyjątkowo tylko podajemy w pisowni oryginalnej t. j. tak, jak je napisano w zabytku, z którego przykład przytaczamy. Używamy zwykle pisowni dzisiejszej, niekiedy alfabetu zreformowanego pod względem graficznym tak, ażeby każdy dźwięk wyrażał się jedną literą; spółgłoski miękkie wtedy oznaczamy przez kreskowanie (*pes*, *ńe*, *ćało*...) słabsze zmiękczenie oznaczamy apostrofem: *c'*, *s'*, *z'*, *r'* i t. d. dla innych spółgłosek użyto znaków: *ř* (*rz*), *š* (*sz*), *č* (*cz*), *ǯ* (*dz*), *ǵ* (*dź*), *ǰ* (*dź*), *ž* (*ż*), *χ* (*ch*); dla dawnych samogłosek ścieśnionych: *å* (*á*), *ę* (*é*), *ů* (*ó*), dla nosowych: *ǫ* (= *o* nosowe), *ę* a także w razie potrzeby: *į*, *ų*, *y̨*, *ą* (= *a* nosowe).

Przy korekcie pomagał mi p. Henryk Oesterreicher, któremu za ten trud składam tu podziękowanie.

SKRÓCENIA TERMINÓW.

Języki (dialekty).

av. = awestyjski.
b. = bułgarski.
br. = białoruski.
ch. = chorwacki.
cz. = czeski.
czak. = czakawski.
goc. = gocki.
gr. = grecki.
gwp. = gwarowy polski.
k. = kaszubski.
lt. = litewski.
ł. = łużycki (g. = górny, d. = dolny).
łc. = łaciński.
łt. = łotewski.
mr. = małoruski.
ogp. = ogólnopolski.
p. = polski.
pr. = pruski.
praae = praarjoeuropejski.
prap. = prapolski.
r. = ruski, rosyjski.
s. = serbski.
skr. = sanskrycki.
słwc. = słowacki.
słweń. = słoweński.
słwiń. = słowiński.
stgn. = starogórnoniemiecki.
stpers. = staroperski.
stsł. = starosłowiański.
śrgn. = średniogórnoniemiecki.

Formy gramatyczne: N. = nominativus, V. = vocativus, Ac. = accusativus, G. = genetivus, D. = dativus, I. = instrumentalis, L. = locativus, Abl. = ablativus; sg. = singularis, pl. = pluralis; l. = liczba, poj. = pojedyncza, mn. = mnoga.

Znak $>$ wskazuje, że jedna forma wymieniła się na drugą np. $e > o$, to znaczy, że *e* wymieniło się na *o* czyli *e* jest starsze, *o* młodsze; znak $<$ wskazuje, że pewna forma powstała na miejscu innej, np. $o < e$ t. j. *o* powstało z *e*, czyli na miejscu *e*, więc i tu *e* jest starsze, *o* młodsze.

Prasłowiańskie formy opatrujemy gwiazdką, jako wyprowadzone teoretycznie, a nie znalezione w zabytkach.

SKRÓCENIA TYTUŁÓW ŹRÓDEŁ.

AGZ. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie.

AKPr. Archiwum Komisji prawniczej Akademji Umiejętności w Krakowie.

Akta zb. wil. Akta to jest sprawy zboru Wileńskiego od r. 1557. Brześć Litewski 1559.

Baud. Baudouin de Courtenay, О древнепольскомъ языкѣ до XIV столѣтія. Lipsk 1870 (na końcu książki Słownik wyrazów (nazw) polskich, które autor wybrał z dokumentów).

BB. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, wydawane przez Bezzenbergera w Getyndze od r. 1877.

BBydg. Słownik łacińsko-polski Bartłomieja z Bydgoszczy, z r. 1532, wydany przez dra Erzepkiego w Poznaniu 1900 r.

Błaż Żywot Błażeja fragment z pocz. XV w. wydany przez L. Malinowskiego w Pracach Filologicznych 5 319 - 23.

Bpp. Bibljoteka pisarzów polskich. Wydawnictwo Akademji Umiejętności w Krakowie.

BRadz. Biblia święta, tho iest Księgi Stárego y Nowego Zakonu... drukowano w Brześciu Litewskim z roskazánia a nakładem O. P. Páná Mikołáiá Radźiwiła... r. 1563.

Bryg. objaw. Rewelacje św. Brygidy. fragment z XV w. wydany w MPKJ. 5. 423—36.

Bulla 1136. Bulla dla Gniezna Innocentego II z r. 1136 wydana w podobiznie fototypicznej w Monumenta Poloniae Palaeographica zesz. I przez St. Krzyżanowskiego, oraz w druku z objaśnieniami przez J. Rozwadowskiego w MPKJ. 4 433—87.

BZ Biblja królowej Zofji żony Jagiełły z kodeksu szaroszpatackiego nakładem ks. H. J. Lubomirskiego wydana przez A. Małeckiego we Lwowie 1871 r.

Celich 2. kalend. Celichowski. Dwa kalendarze polskie na rok 1528 i 1529 według egzemplarzy bibljoteki Kórnickiej. w Poznaniu 1874 (odbitka z Warty).

Czrs. Księga ziemi Czerskiej. Warszawa 1879.

Dialog ze śmiercią. De morte prologus (kon. XV w.) wydał J. Rozwadowski w MPKJ. 1, 181 - 96.

Enc. Encyklopedja polska. Wydawnictwo Akademji Umiejętności. Tom II i III. Język polski i jego historja. Kraków.

Erz. Erzepki, Szczątki dawnej polszczyzny. Poznań 1890 (Roczn. T. Prz. Nauk).

Fl Psalterii Florianensis partem polonicam ad fidem codicis recensuit Wl. Nehring. Poznań 1883.

Formuły 1514. Formuły sakramentalne przy obrządku chrztu i małżeństwa, wydrukował A. A. Kryński w Prfil. I, 66—8.

Glog. Ułamek starożytnego kazania o małżeństwie z w. XIV, wydał Gloger w Bibljotece Warszawskiej 1873, III.

Gn. Kazania Gnieźnieńskie, wydane przez Wł Nehringa w R. 25, 1—114.

Gn. A. 1 rękopis gnieźnieński (Mammotrept) z r. 1549.

Hube Kr. Roty przysiąg krakowskich z końca wieku XIV wydał i objaśnił Romuald Hube. Warszawa 1875.

Hube Zb. Zbiór rot przysiąg sądowych poznańskich, kościańskich, kaliskich, sieradzkich, piotrkowskich i dobryszyckich z końca w. XIV i pierwszych lat w. XV, wydał Romuald Hube. Warszawa 1888.

JA. Archiv für slavische Philologie, wydawany przez V. Jagića w Berlinie od r. 1876.

Jag. Rękopis lub druk bibljoteki Jagiellońskiej.

Jancz. Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Ostrowicy. Bpp. nr. 63. W Krakowie. Akademja Umiejętności 1912.

JKoch. Jana Kochanowskiego Dzieła wszystkie. Wydanie pomnikowe. W Warszawie 1884.

JP. Język Polski.

Kałużn. Kałużniacki. Kleinere altpolnische Texte. Wiedeń 1882.

Karł. Sł. gw Karłowicz Słownik gwar polskich. Kraków 1900—1911.

Katech. 1543. Catechismus, to jest nauka barzo pożyteczna... 1543 r. wydał Fr. Pułaski Bpp. nr. 56.

Kaz. na wsz św. Kazanie na dzień wszech świętych z XV w. wydane przez L. Malinowskiego w R. 22, 4—19.

Kolb. Kolberg, Lud, jego zwyczaje...

Konst. Modlitewnik Konstancji z I poł. XVI w. SKJ. 3.

Kot ze lwem: Koth zelwem rosprawia o swobodzie a o niewoly (z poł. w. XVI), ogłosił Józef Korzeniowski w Roczniku Filareckim. Kraków 1886.

Kromer. Rozmowy dworzanina z mnichem (1551—1554) Bpp. nr. 70.

Kśw. Kazania świętokrzyskie z w. XIV wydane przez A. Brücknera w Prfil. III 708—14.

KWp. Kodeks Wielkopolski. Codex diplomaticus Majoris Poloniae wydany przez Zakrzewskiego i Piekosińskiego. Tomów 4 w Poznaniu 1877—1908.

Legenda o św. Aleksym. wydana przez Wisłockiego w R. 4, 314 i n. i w R. 19, 102—8.

Leksz. Lekszycki, Die ältesten grosspolnischen Grodbücher, dwa tomy w Poznaniu 1887—9.

Leop. Biblja to iest Xięgi Stharego y Nowego Zakonu (w tłumaczeniu Jana Leopolity) w Krakowie 1561.

Mac. dod. Maciejowski, Dodatki do Piśmiennictwa polskiego, Warszawa 1851—2.

Mac. HPSł. Maciejowski, Historja prawodawstw słowiańskich wyd. II, Warszawa 1858.

Mac. Pam. Maciejowski, Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian. Petersburg i Lipsk 1839.

Maciej z Rożana. Prawa książąt mazowieckich przekładania Macieja z Rożana, wydanie homograficzne Poznań 1877.

Małk. Konstanty Małkowski, Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego. Warszawa 1872.

Mammotrepty z r. ok. 1470 wydane w MPKJ. 5, 1—172.

MMAe. Monumenta medii aevi historica, wydawane przez Akademję Umiejętności w Krakowie od r. 1874.

Modl. Wacł. Modlitwy Wacława z w. XV wyd. L. Malinowski w Krakowie 1887.

MPH. Monumenta Poloniae historica. Tomów 5. Lwów od r. 1864.

MPKJ. Materjały i prace Komisji językowej Akademji Umiejętności od r. 1904.

MPP. Monumenta Poloniae palaeographica ed. St. Krzyżanowski. Kraków 1908—10.

Muczk. Rzyszcz. Muczkowski i Rzyszczewski, Codex diplomaticus Poloniae T. I i II 1847.

Nagr. Barb. Nagrobek Barbary 1551 ogłoszony przez Korzeniowskiego w Roczniku Filareckim. Kraków 1886.

Naw. Książeczka do nabożeństwa Jadwigi księżniczki polskiej wyd. Motty w Poznaniu 1823, II wyd. 1875 (dziś bardziej znana pod nazwą Modlitewnik Nawojki).

Ortyle. Ortyle Magdeburskie z końca XV w. wydane w Mac. HPSł. 6, 20—145 i u Wiszniewskiego w Historji Literatury polskiej 5, 190—322.

Ossol. Rękopis lub druk bibljoteki Ossolińskich we Lwowie.

Park. Jakóba syna Parkoszowego traktat o ortografji polskiej wyd. J. Łoś w MPKJ. 2, 379—425.

Paterek. Kazanie o Marji Pannie czystej magistra Jana z Szamotuł Paterkiem zwanego, wydał L. Malinowski w SKJ. 1, 161—294.

Perlbach. Pommerelisches Urkundenbuch, 2 tomy Gdańsk 1881 - 2.

Piek. Piekosiński, Studja, rozprawy i materjały z dziedziny historji polskiej i prawa polskiego T. VI (zapiski sądowe XV w.). Kraków 1902.

Pow. o pap. Urb. Powieść o papieżu Urbanie 1514 r. wydał Kryński w Prfil. 1, 69—76.

Prfil. Prace Filologiczne warszawskie wydawane przez Kryńskiego od r. 1885 (Pierwszymi wydawcami byli: Baudouin de Courtenay, Karłowicz, Kryński i Malinowski).

Puł. Psałterz Puławski wydany homograficznie nakładem bibljoteki kórnickiej r. 1880, wyd. II St. Słońskiego w Warszawie 1916.

R. Rozprawy Wydziału filologicznego Akademji Umiejętności w Krakowie od r. 1874.

Rej Wiz. M. Rej, Wizerunk własny żywotá człowieká poczćiwego, r. 1560 pszedruk Ptaszyckiego 1881.

Rej Zwrc. M. Rej, Zwyerciádło, r. 1567, wydanie J. Czubka i J. Łosia nakładem Akademji Umiejętności w Krakowie r. 1905.

РФВ. Русскій Филологическій Вѣстникъ, czasopismo naukowe, wydawane w Warszawie.

Rost. Rostafiński, Symbola ad historiam naturalem medii aevi, w Krakowie 1900.

RS. Rocznik Slawistyczny wydawany przez J. Łosia, K. Nitscha i J. Rozwadowskiego w Krakowie od r. 1908.

Rzeczpospolita, wiersz z r. 1549 ogłoszony przez Korzeniowskiego w Roczniku Filareckim, Kraków 1886.

SKJ. Sprawozdania Komisji językowej Akademji Umiejętności w Krakowie, tomów 5 od r. 1880 do 1894.

Stppp. Starodawne prawa polskiego pomniki, I tom wydany w Warszawie r. 1856, dalsze 9 w Krakowie.

Szymon. Szymonowic (Simonides) Sielanki (r. 1614) w Bpp. nr. 68.

TPaw. Pawiński, Teki; t. III i IV zapiski sądowe łęczyckie, orłowskie i brzezińskie, w Warszawie 1897; t. VII z zapiskami brzeskokujawskiemi wydał J. K. Kochanowski w Warszawie 1903.

Wig. Wigilje za umarłe ludzie z r. 1520 wyd. Nehring w JA. 7, 293—8.

Wisł. Wisłocki, Katalog rękopisów bibljoteki uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków 1877—81.

Zaborowski. Orthographia, wydana po łacinie ok. r. 1513.

Zb. Zbiór wiadomości do antropologji krajowej, wydawnictwo Akademji Umiejętności w Krakowie od r. 1877.

Zimorowic, Sielanki (r. 1663) Bpp. nr. 71.

DOSTRZEŻONE OMYŁKI DRUKU.

				Wydrukowano	Powinno być
Str. 2	w. 17	od g.		*vežet'e*	*v'ez'et'e*
» 5	» 20	»	»	cyrkumflektowaną	cyrkumflektowaną,
» 22	» 3	»	»	b	b
» 108	» 18	»	»	Nnm.	Num.
» 110	» 13	»	»	*skos* || *ukos*, *zakos*	trzeba wykreślić
» 115	» 15	»	»	*pola*, *morza*, *miłosierdzia*, *pisania*	*polu*, *morzu*, *miłosierdziu*, *pisaniu*
» 116	» 20	»	»	*yabplczane*	*yabplczanee*
» 117	» 8	od d.		*swiętość*	*świętość*
» 120	» 9	od g.		*targs*	*targ*
» 122	» 19	»	»	w § 127	w § 128
» 123	» 13	od d.		sehultheize	schultheize
» 124	» 1	od g.		*dlugi*	*długi*
» 124	» 1	»	»	*słońce*	*słuńce*
» 124	» 6	od d.		Bpp. 3	Bpp. 73
» 127	» 9	od g.		156	§ 156
» 127	» 11	»	»	kamerdiener	kammerdiener
» 127	» 22	»	»	zachowano	zachowywano

WOKALIZM.

I. Prasłowiańskie dźwięki zgłoskotwórcze.

§ 1. Były one trojakiego rodzaju: samogłoski, półsamogłoski (jery), a nadto jeszcze dwugłoski. Samogłoski były krótkie lub długie, twarde (niepodniebienne, niepalatalne) i miękkie (palatalne, podniebienne, średniopodniebienne albo raczej średniojęzykowo-średniopodniebienne): samogłoska twarda krótka *o*, samogłoski twarde długie *a*, *u*, *y*, *ǫ*; samogłoska miękka krótka *e*, samogłoski miękkie długie *ě*, *i*, *ę*.

§ 2. Samogłoska twarda krótka *o* mogła stać albo na początku wyrazu, albo w środku lub na końcu po spółgłosce twardej np. **osъ* (oś), **oko*, **gostь* (gość), **dobyti* (dobyć), **topiti* (topić) **sova* (sowa), **χoditi* (chodzić) i t. d. Nie następowała nigdy po *j* ani po spółgłosce miękkiej (wymieniała się wtedy na *e* np. **polje* < **poljo*, **lic'e* < **liko*).

§ 3. Samogłoska twarda długa *a* mogła rozpoczynać wyraz, choć częściej wtedy przybierała rodzaj przydechu *j*-, mogła też stać w środku lub w końcu wyrazu po spółgłosce twardej, także po *j* lub po spółgłosce przez *j* zmiękczonej (*j* wtedy zniknęło) albo wreszcie po *č*, *ž*, *š* (z dawniejszych *k*, *g*, *χ* zmiękczonych przez *ě* pochodzące z dawniejszego jeszcze, praarjoeuropejskiego *ē* np. **agnę* a. **jagnę* (jagnię), **baba*, **pastyrъ* (pasterz), Ac. sg. **kamenь* (kamień), **tako*, **dati* (dać), **duχa* (ducha), **svoja* (swoja), **duša* (dusza z **duχja*) **slyšati* (słyszeć z **slyχěti*), **kričati* (krzyczeć z **krikěti*) **časъ* (czas z **kēsъ*)...

§ 4. Samogłoska twarda długa *u* w nagłosie często się wymieniała na *ju*-, w środku i na końcu wyrazów mogła następować po spółgłoskach twardych, po *j* oraz po spółgłoskach przez *j*

zmiękczonych np. **uže*, **juže* (już), G. sg. **duχa*, **suša*, **χudъ* (chudy), **bljudǫ* (strzegę), D. sg. **kraju*, **čudo* (cud z **kjudo*) i t. d.

§ 5. Samogłoska długa twarda *y* nigdy nie rozpoczynała wyrazu, gdyż zawsze pierwotne *y-* > *vy-* np. **vydra* lit. *ūdra*; w środku i na końcu wyrazów tylko po spółgłosce twardej np. **dymъ*, **synъ*, **ryba*, **ryby*, **χytrostь*, **kypěti*, **gybnǫti* (kipieć, ginąć, w prasł. *k* i *g* przed *y* wymawiano twardo; nigdy tam *y* nie następowało po *c*, *ʒ*, *č*, *š*, *ž*).

§ 6. Samogłoska długa twarda nosowa *ǫ* rzadko rozpoczynała wyraz (częściej nagłosowe *ǫ-* wymieniało się na *vǫ-*) np. **ǫtroba*, **vǫtroba*; w środku i na końcu wyrazów mogła następować po spółgłosce twardej, po *j*, a także po spółgłosce przez *j* zmiękczonej, np. **jǫdu* (skąd), **mǫkǫ* (mąkę a. mękę), **kričǫ* (krzyczę z **krikjǫ*), *pišǫ* (piszę z **pisjǫ*), **svojǫ* (dawniejsze p. swoję).

§ 7. Samogłoska krótka miękka *e* w nagłosie przybierała *j-* np. **jelenь* (jeleń) lit. *élnis*; w środku i na końcu wyrazów następowała zawsze po spółgłosce miękkiej lub *j* np. **mojego*, **č'emu*, **vézǫ*, *vézete* (wiozę, wieziecie) *nébesa* (niebiosa). Ponieważ stale przed *e* spółgłoska się miękczy przeto tego zmiękczenia zwykle nie oznaczamy w piśmie np. **čemu*, **vezǫ*, **vezete*, **nebesa* **možete*, **pišete* i t. d.[1]).

§ 8. Samogłoska długa miękka *ě*, wymawiana podobnie jak *e*, nigdy nie rozpoczynała wyrazu, nigdy też w środku ani na końcu wyrazów nie następowała w prasł. po spółgłoskach: *č*, *š*, *ž* ani po *j* i tylko w pewnym okresie językowym i to wyłącznie w niektórych dialektach (północnych) języka prasłowiańskiego po *č*, *š*, *ž*, *j* ukazywała się w końcówce kilku przypadków rzeczownikowych, mianowicie w deklinacji męskiej typu **krajь*, **mǫžь* w Ac. pl. **krajě*, **mǫžě* oraz w deklinacji żeńskiej typu **struja*, **duša* w G. sg. oraz N. Ac. pl. **strujě*, **dušě*.

§ 9. Samogłoska długa miękka *i* zapewne w nagłosie przybierała *j*, które jednak zwykle w piśmie się nie oznacza, w środku i na końcu wyrazów następowała zawsze po spółgłosce miękkiej: **igla* (igła), **sila* (siła), **mimo*, **nizъko* (nisko), **široko* (szeroko), *žiti* (żyć), **kričite* (krzyczycie), **kryti* (kryć) i t. d. nigdy po *k*, *g*, *χ*.

§ 10. Samogłoska długa miękka nosowa *ę* w nagłosie przybierała *j* np. **jęti* por. strsł. *jęti*, *vʒ-ęti* (jąć, wziąć), w środku

[1]) Także i dalej nie oznaczamy miękkości spółgłoski przed samogłoską lub półsamogłoską z natury miękką.

i na końcu wyrazów zawsze następowała po spółgłosce miękkiej lub po *j* np. **vęzati* (wiązać), **pętь* (pięć), **žędati* (żądać), **počęti* (począć), **sę* (się), **bьję* (bijąc) i t. d.

§ 11. Półsamogłoski (jery) były samogłoskami zredukowanemi o dość nieokreślonym dźwięku: jer twardy ъ następował po spółgłoskach twardych, miękki ь — po miękkich. Każdy z jerów ukazywał się w środku wyrazów między spółgłoskami lub na końcu po spółgłosce: **kъto* (kto), **mъchъ* (mech), **sъnъ* (sen), **synъ* (syn), **dьnь* (dzień), **lьnъ* (len), **pьsъ* (pies), **gostь* (gość), **golǫbь* (gołąb), także po *j* np. **jьmǫ* (por. *po-jmę*), **krajь* (kraj).

W przytoczonych dopiero co przykładach półsamogłoski wymawiały się niejednakowo: niektóre z nich były bardziej zredukowane od innych, to też dzielimy je na mocne i słabe. Mocnym jerem był ten, po którym bezpośrednio następowała znów zgłoska z jerem; słabym zaś był ten, po którym następowała zgłoska z pełnogłoską lub z jerem mocnym, albo wreszcie gdy jer kończył wyraz, nie będący proklityką. Mocne jery oznaczamy przez ъ̑, ь̑, słabe zaś przez ъ̆, ь̆. Tak więc powyżej przytoczone przykłady oznaczymy pod względem jerów ściślej w ten sposób: **jь̆mǫ*, **kъ̆to*, **mъ̆chъ̆*, **sъ̆nъ̆*, **synъ̆*, **dь̆nь̆*.

§ 12. Liter ъ, ь dziś używamy też przy oznaczaniu grup prasłowiańskich: *ъr*, *ьr*, *ъl*, *ьl*, gdy te ukazują się między spółgłoskami, tutaj jednak mają one inne znaczenie dźwiękowe. Tak więc trzeba odróżniać: *rъ* od *ъr*, *rь* od *ьr*, *lъ* od *ъl*, *lь* od *ьl*; o ile znak półsamogłoski stoi po spółgłosce płynnej, ma on znaczenie zwykłej półsamogłoski twardej lub miękkiej, np. prsł. **krъvь* (=krew), **plъtь* (=płeć), **lьnъ* (=lenъ) i t. p. Natomiast typy *ъr*, *ьr*, *ъl*, *ьl* są prasłowiańskiemi kontynuacjami dawniejszych zgłoskotwórczych płynnych twardych lub miękkich; *ъr* < *ŗ*, *ьr* < *ŗ'*, *ъl* < *ļ*, *ьl* < *ļ'* i może najlepiej byłoby je oznaczać przez: *ŗ̥*, *ŗ̥'*, *ļ̥*, *ļ̥'*. Te grupy prasł. są dwugłoskami, a więc tworzą zgłoskę długą. Ponieważ zachodzą one między spółgłoskami, przeto oznaczamy je symbolicznie przez: *tъrt*, *tьrt*, *tъlt*, *tьlt*, gdzie *t* oznacza jakąkolwiek spółgłoskę (tylko nie *j* gdyż to było właściwie w języku prasł. niezgłoskotwórczą samogłoską, oznaczaną także przez *i̯*). Przykłady na owe dwugłoski: prasł. **gъrbъ* (garb), **čьrvь* (czerw), **umьrlъ* (umarł), **pъlkъ* (pułk), **žьltъ* (żółty), **dьlgъ* (dług), **vьlna* (wełna), **vьlkъ* (wilk). Oczywiście w tych grupach nie ma zastosowania zasada mocnych i słabych półsamogłosek; zawsze tutaj litery ъ, ь

oznaczają samogłoski (zapewne niezgłoskowotwórcze) o jednakowej sile wymawiania np. *vьlkъ* (wilk), G. sg. *vьlka* (wilka) i t. p. Dwugłoska *ъr*, *ьl* ukazywała się też przed samogłoską np. *bъrati* (brać), *mъrǫ* (mrę), *stьlati* (s(t)łać) i t. d., co też możnaby oznaczać: *bъ̨rati*, *stь̨lati* i t. d.

§ 13. W języku prasł. były jeszcze inne dwugłoski, mianowicie z elementem wokalnym *e* lub *o*, po którym następowała płynna *r* lub *l*; takie dwugłoski, oczywiście także długie, ukazywały się na początku wyrazu przed spółgłoską, albo też między spółgłoskami, dlatego też oznaczamy je symbolicznie przez znaki: *ert*, *ort*, *elt*, *olt*; *tert*, *tort*, *telt*, *tolt* np. prasł. **orbota* (robota), **ormę* (ramię), **oldija* (łodzia); **bergъ* (brzeg), **gordъ* (gród), **pelva* (plewa), **kolda* (kłoda).

§ 14. W języku prasłowiańskim tak samo jak w dzisiejszych językach żywych każdą zgłoskę wymawiano z pewnym silniejszym lub słabszym przyciskiem, czyli każda zgłoska miała silniejszy lub słabszy akcent; w każdym jednak wyrazie (wziętym pospołu z ewentualnie związanemi z nim proklitykami i enklitykami) był jeden tylko akcent główny, najsilniejszy. Ponieważ rozłożenie wszystkich innych akcentów (słabszych i najsłabszych) zależało od pozycji akcentu głównego, przeto bierze się pod uwagę przedewszystkiem lub wyłącznie tylko akcent główny.

Akcent prasłowiański nie był ustalony, t. j. mógł padać na którąkolwiek zgłoskę wyrazu, liczoną od początku lub od końca, więc np. w jednych wyrazach na końcową, w innych na przedostatnią, w innych znowu na trzecią od końca i t. d. Nie był on też związany z jakąś cząstką etymologiczną wyrazu np. rdzenną lub sufiksalną albo prefiksalną; podobne stosunki znajdujemy w niektórych dzisiejszych językach słowiańskich np. w rosyjskim (akcentowaną zgłoskę wyróżniamy, stawiając przed nią linijkę pionową): *χo|dit'*, *|vyχodit'*, *u|χodim*.

Tylko w pewnych wyrazach akcent padał we wszystkich formach deklinacyjnych lub konjugacyjnych na jedną i tę samą cząstkę morfologiczną np. prasł.: N. **|jagoda*, G. **|jagody*, D. **|jagodě*, Ac. **|jagodǫ* i t. d. Bardzo często w zakresie różnych form jednego wyrazu akcent się przenosił z miejsca na miejsce np. w typach wyrazów: **vo|da*, **rǫ|ka* we wszystkich przypadkach l. poj. akcent padał na końcówkę z wyjątkiem Ac. **|vodǫ*, **|rǫkǫ*, gdzie akcentowana była zgłoska rdzenna. Przyczyną tego w znacznej części wyrazów jest różnica intonacji zgłosek.

§ 15. Prócz akcentowania, polegającego na silniejszem lub słabszem wymawianiu zgłosek, były intonacje (tonacje), któremi odróżniały się wzajemnie zgłoski zwłaszcza długie, mianowicie intonacja akutowa i cyrkumfleksowa; pierwszą zazwyczaj określają jako wznoszącą się od tonu niższego do wyższego, drugą — jako falującą, przy której ton z wyższego staje się niższym i znowu ku końcowi się wznosi, dlatego też niektórzy nazywają tonację pierwszą jednowierzchołkową, a drugą dwuwierzchołkową. Oznaczamy te tonacje na sposób, w jaki oznaczają się akcenty greckie: ´ i ~ (lub ¯). Trzeba jednak zauważyć, że intonacją odróżniają się nietylko mocno ale też słabo i najsłabiej akcentowane zgłoski, zwykle nazywane nieakcentowemi lub bezprzyciskowemi. O różnej intonacji na zgłoskach nieakcentowanych mogą dać niejakie pojęcie wyrażenia polskie: *ˈchłopczé, czy to ˈprawdá? ˈchłopczẽ, ˈmożebyś mi to ˈzrobił!*

Otóż jeśli nie zawsze, to przynajmniej w ogromnej liczbie przypadków zmiana akcentu zależy od intonacji zgłosek: jeśli przedostatnia zgłoska była niegdyś akcentowana a zawierała w sobie samogłoskę krótką lub też długą z intonacją cyrkumfleksową, to akcent pozostawał na niej wtedy tylko, kiedy ostatnia zgłoska była też cyrkumfleksowaną stąd Ac. sg. *ˈ*wŏdǫ̃*, *ˈ*rǫ̃kǫ̃*; natomiast akcent przenosił się na zgłoskę następną, skoro ta była akutowa: **vŏˈdá*, **rǫ̃ˈká*, **vŏˈdý*, **rǫ̃ˈký*, **vŏˈdámъ*, *rǫ̃ˈkámъ* i t. d. Sformułował to de Saussure i dlatego sformułowanie to nazywa się prawem de Saussure'a.

§ 16. W języku prasł. zachodziły odziedziczone z języka praae. stałe między samogłoskami i dwugłoskami relacje, które nazywamy przegłosem lub apofonją. Najczęściej zachodzą one między następującemi głoskami: *e* ‖ *o*: **vez-ǫ* ‖ **voz-ъ*; *ě* ‖ *a*: **lěz-ǫ* ‖ *laz-iti*; *i* ‖ *oj*: **pi-ti* ‖ **na-poj-ъ*; *i* ‖ *ě*: **svit-ati* ‖ **svět-ъ*; *ъ* ‖ *y*: **zъv-ati* ‖ **na-zyv-ati*; *ъ* ‖ *u*: **dъχ-nǫti* ‖ **duχ-ъ*, a przeto też *u* ‖ *y*: **duχъ* ‖ *dȳχ-āti*; *y* ‖ *av*: *by-ti* ‖ **bav-iti*; *y* ‖ *va*: **kys-nǫti* ‖ **kvas-ъ* *er* ‖ *or* ‖ *ьr* ‖ *ir*: **mer-ti* ‖ **mor-ъ* ‖ **mьr-ǫ* ‖ **u-mir-ati*; *el* ‖ *ol* ‖ *ьl* ‖ *il*: **steljǫ* ‖ **stol-ъ* ‖ **stьl-ati* ‖ **za-stil-ati*; *ę*, *en* ‖ *ǫ*, *on* ‖ *ьn* ‖ *in*: **vęz-ati* ‖ **vǫz-lъ*; **na-čę-ti* ‖ **kon-ьčiti* ‖ **na-čьn-ǫ* ‖ **na-čin-ati*; *en* ‖ *on* ‖ *ъn*: **žen-ǫ* ‖ *goniti* ‖ **gъn-ati*; *ǫ* ‖ *ъm*: **dǫ-ti* ‖ **dъm-ǫ*. Niewyjaśnionym pozostał stosunek alternantów *ǫ* ‖ *u*: **gnǫsiti* ‖ **gnusьnъ* por. p. *łęk* ‖ *łuk* i t. p. Od charakteru następnej zgłoski zależą alternacje: *ě*, *u* przed spółgłoskami, *oj*, *ov* przed samogłoskami: **pě-ti* ‖ **poj-ǫ*; **trěbu-jǫ* ‖ *trěbov-ati*; podobnie *ę* ‖ *en*, *ǫ* ‖ *on* np. **sě-mę* ‖ **sě-men-e*, **von-ja* ‖ **vǫ-χati*.

II. Kontynuacje głosek prasłowiańskich na gruncie polskim.

§ 17. Mając zamiar przedstawić historję wokalizmu polskiego od czasów najdawniejszych, musimy wychodzić z głosek prasłowiańskich, rozpatrując kolejno ich wymiany na obszarze językowym polskim. Wyobrażamy sobie stosunek genetyczny głosek polskich do prasłowiańskich w ten sposób, że pewna część narodu prasłowiańskiego, wyodrębniwszy się z całości, rozpoczęła życie indywidualne, a wtedy język jej, oderwany od pnia macierzystego, zaczął stopniowo ulegać zmianom szczególnym, po części w kierunku ogólnych tendencyj dawnych, po części pod wpływem zupełnie nowych czynników. Zmiany te rozpoczęły się na kilkaset lat przed piśmiennym, t. j. historycznym okresem życia języka polskiego i ciągną się aż do dni dzisiejszych. Naogół można powiedzieć, że szybkość dokonywania się tych zmian pozostaje w stosunku odwrotnie proporcjonalnym do wpływów piśmiennictwa, to znaczy: im bardziej piśmiennictwo rozpowszechnia się w narodzie, tem bardziej język staje się opornym na zmianę, czyli tem bardziej wszelkie procesy w nim zachodzące tracą na sile i rozpędzie. Najwięcej materjału do historji zmian językowych na obszarze polskim dostarczają nam wieki: XIV, XV, XVI, znacznie mniej już XVII, a jeszcze mniej XVIII i XIX, w których bardzo się ustala i rozpowszechnia język literacki, język utworów pisanych.

Samogłoska *o*.

§ 18. Prasł. *o* p. *o* np. prasł. **osъ* p. *oś*, prasł. **kostь* p. *kość*, prasł. **oko* p. *oko* i t. d. we wszystkich pozycjach t. j. w nagłosie (na początku wyrazu), między spółgłoskami i w wygłosie (na końcu wyrazu). Nagłosowe *o* zazwyczaj przybiera przydech dwuwargowy np. **oko*, **ogień* ale to zaznaczamy w piśmie tylko przy używaniu ściśle fonetycznego sposobu pisania. Jak nagłosowe *o-* wyrażało się w starszej polszczyznie, o tem powiemy osobno, gdy będziemy mówić o samogłoskach nagłosowych w ogólności (§ 91).

§ 19. W języku prasł. nagłosowe *o-* alternowało niekiedy z nagłosowem *e-*, *je-* np. **ozero* ‖ **jezero*, **osenь* ‖ **jesenь*, **osika* ‖ **jesika* i t. d. W polszczyznie przeważają formy z *je-* np. *jezioro*,

jesień, *jesiotr*, *jemioła*, *jeleń*, *jeden*, *jednaki* i t. d. zrzadka trafiają się formy z *o-*: *osika*, *ożyna* obok *jeżyna*...

Wygłosowe *o* znika w formach, które wyszły z szeregów morfologicznych i używają się w funkcji przysłówków. Najdawniejszy przykład *tam* Fl. 13, 9 raz jeden obok *tamo* Fl. 22, 1 i t. d.; *kako* w stp. stale z *o* np. Fl. 10, 1, Gn. 2, a, BZ. Gen. 28, 17, także jeszcze w końcu XV w. 1471 MPKJ. 5, 65. Natomiast obok *tako* Fl. 89, 14, Gn. 177, a, również *tak* I poł. XV w. R. 25, 221, BZ. Deut. 30, 10; 1471 MPKJ. 5, 8, Naw. 83 i t. d. *jak* (obok do dziś używanego *jako*) I poł. XV w. R. 25, 221, BZ. Lev. 25, 27, Puł. Hab. 31 i t. d.

Niekiedy też znika *o* w środku wyrazów np. *znajmość* poł. XV w. AKPr. 3, 279 i 280, *Wielgłowskiego* (zam. *Wielo-*) 1446 Stppp. 2 nr. 3262, *łasktanie* 1444 R. 23, 303.

§ 20. Prasł. *o* było samogłoską krótką; w języku p. albo pozostało też samogłoską krótką, albo też w pewnym okresie staropolszczyzny uległo wzdłużeniu pod wpływem różnych czynników, o których mowa będzie w rozdziale, poświęconym iloczasowi polskiemu (§ 92 i n.). Dziś wszystkie samogłoski polskie uważane są za równe pod względem długości brzmienia, jednak kontynuacją dawnego krótkiego *o* jest otwarte *o*, gdy tymczasem kontynuacją dawnego długiego *ō* jest ścieśnione *ó*, które lepiej oznaczać przez *û* np. *wóz*, *wozu* (*vûz*, *vozu*); *nóżka*, *noga* < dawnego polskiego **vōz*, *voza*; **nōžka*, *noga*.

§ 21. W typach prasł. *ort-*, *olt-*, *tort*, *tolt* nastąpiło przestawienie głosek: płynnej i samogłoski *o* z wyjątkiem pewnych wypadków, w których prasł. *ort-*, *olt-* wymieniło się na *rat-*, *lat-* np. **ormę* p. *ramię* por. niem. *arm*, **olnъ* p. *łań*. łot. *alnis*... poza tem wszędzie się zachowało *o* np. prasł. **gorditi* p. *grodzić* r. *gorodit'*; prasł. **korva* p. *krowa* r. *korova*; prasł. **orbota* p. *robota*, prasł. **orz-* p. *roz-* r. *roz-* i t. d. Bliższe szczegóły niżej (§ 87—90, 105, 106).

Samogłoska *a*.

§ 22. Prasł. *a* p. *a* przedewszystkiem po spółgłosce twardej np. *baba*, prasł. **maslo* p. *masło*; prasł. **rǫka* p. *ręka*. Nagłosowe prasł. *a-* mogło przybierać *j-*, przynajmniej w stsł. mamy formy podwójne np. *agnę* ‖ *jagnę*, *avorъ* ‖ *javorъ*, *azъ* ‖ *jazъ*. W polszczyznie się upowszechniły formy z *j* np. *jagnię*, *jawor*, *ja*, bez prejotacji

zaś pozostał wykrzyknik: *ach!* i spójnik *a* oraz inne spójniki z nim złożone np. *albo*, *atoli*, *ażeby*, *aż* i t. d. (por. § 91), a także wyrazy późno zapożyczone.

§ 23. Prasł. *a* po spółgłosce miękkiej pozostało bez zmiany na gruncie polskim z tą tylko różnicą, że poprzedzająca spółgłoska *č*, *ž*, *š* uległa stwardnieniu: prasł. **č'asъ* p. *czas* prasł. **ž'alь* p. *żal*, prasł. *kaš'a* p. *kasza*. O wymianie w tych formacjach dźwiękowych: *a* ‖ *e* np. *czas*, *w-cześ-niej*, a także: *jadę* ‖ *jedziesz*, *jadł* ‖ *jeść*... ob. niżej (§ 61). Pod wpływem następnego *j* w dość rozpowszechnionej wymowie wymienia się *a* na *e* zwłaszcza w rozkaźnikach: *dej*, *słuchej*... ale *wierzaj*, *bywaj*; w ogólnopolskiej wymowie *dzisiejszy* obok *dzisiaj*; stp. *kraczej* (= krok) 1437 Wisł. nr. 228 obok *kraczaj* Prfil. 5, 29.

§ 24. W stp. zabytkach zam. *a* po *r* występuje *e* zwłaszcza w wyrazach *reno*, *rena*, *renić* na Mazowszu w tłumaczeniu statutów XV w. AKPr. 3 *raena* R. 25, 274, *reno* R. 24, 366. Najwcześniejszy przykład tej wymiany znajduje się w dokumencie pomorskim: *grenica* 1205 Perlbach 12, *redlica* 1326 Wp. 2, 403. Także po *j*: *jerzmo* (w kronice z r. 1250, kopja z końca w. XIV) MPH. 2, 471; *z jerzmy* 1448 AGZ. 14, 258; *z jerzyną* 1470 AGZ. 15, 101, obok *jarzyna* 1482 Stppp. 9, nr. 933, *jełowica* 1453 AGZ. 14, 388; *jeko* R. 24, 356; *jermuż* 1485 Rost. nr. 7228 obok *jarmuż* 1460 nr. 3667; *jeżby* (= *ażby*) R. 25, 266 a także *eż* zam. *aż* np. w Cyzjojanusie płockim z pocz. XV w. MPKJ. 5, 437: *jedno to usłyszał, eż precz bieżał*, także: *eż do tego dnia* BZ. IV Reg. 18, 4; *jeszczerzyca* Rost. nr. 11261, MPKJ. 5, 61, *jeszczorka* 1449 R. 23, 280, *jeżwiec* 1472 Rost. nr. 1116 obok *jażwiec* 1466 R. 22, 20. Ale też i odwrotnie, p. § 58.

Sporadycznie *a* zam. *e* nagłosowe w wyrazach obcych: *Alżbiocin* 1405 SKJ. 3, 196, *Awstaczy* (Eustachius) 1418 Czrs. 116, *Alena* ‖ *Helena* 1386 Hube Zbiór, sieradz. nr. 24; i odwrotnie nowsze *e* zam. starszego *a*: *szpacić* Mączyński, Klonowicz i inni do XVIII w. kiedy ukazują się formy *szpocić* i *szpecić* Chmielowski, Ateny; *szpetnik* u P. Kochanows., *szpetny* u Knapjusza obok *szpatny* u Mączyńskiego (przykłady z Lindego).

§ 25. Polskie *a* w części tylko pozostało na gruncie stp. samogłoską długą, w części zaś uległo skróceniu (§ 107, 108). Kontynuacją krótkiej jest dzisiejsze i dawniejsze *a*, gdy tymczasem długie *ā* w pewnym okresie zostało wymienione na ścieśnione *á* (*å*), które zachowało się tylko w języku ludowym np. *pán* (*pân*) ‖ *pana*

Samogłoska *u*.

§ **26.** Prasł. *u* p. *u* po spółgłosce twardej, miękkiej lub stwardniałej a także na początku wyrazu np. prasł. **učiti* p. *uczyć*, prasł. **jutro* p. *jutro*, prasł. *suχъ* p. *suchy*, prasł. *ljubiti* p. *lubić*, prasł. V. sg. *mǫž'u* p. *mężu* i t. d.

§ **27.** Niekiedy jednakże *u* wymienia się na *i*: obok *slutuje* BZ. Deut. 30, 3, *lutość* 1436 R. 23, 276, także w Mammotreptach: *lutość*, *lutościwy*, *lutować*, *lutowanie* 1471 MPKJ. 5, 161, *lutość* — misericordia Ezop, Bpp. nr. 55 str. 4 i 322, mamy w nowszym języku formy z *i*. Formy z *u* utrzymały się w nazwie miesiąca *luty* i w przestarzałym przymiotniku *luty* = 'surowy'. Może różnica znaczenia między *litość* = 'misericordia' a *lutość* = 'severitas' wpłynęła na rozpowszechnienie wyłączne form z *i*. Obok tego również imię dawne *Zbylut*, ale nazwa miejscowości *Zbylitów* lub *Zbylitowo* i nazwisko *Zbylitowski*. O wymianie odwrotnej *li* > *lu* § 33.

Przed spółgłoską nosową *u* w wymowie gwarowej lub prowincjonalnej wymienia się na *o* np. *font* < *funt*, *gront* < *grunt*; w języku literackim rzadko to zachodzi: *słońce* < *słuńce* od w. XV, np. obie formy ukazują się w Puł. *sluncze* 88, 36, *sluyncza* 49, 2, przeważają jednak formy z *o*: *sloyncze* 103, 20, *sloyncza* 57, 8, *słoynczem* 71, 5, *w sloynczu* 18, 5. Podobnie *tłomaczyć* ob. *tłumaczyć*, *pioron* pierwsza poł. XVI w. „Kot ze lwem".

§ **28.** Prasł. *u* było samogłoską długą, która w języku polskim albo pozostała długą, albo uległa skróceniu (skrócona z kolei na gruncie polskim znów mogła się wzdłużyć). Z czasem, w w. XVI, długie i krótkie *u* utożsamiły się w języku ogólnopolskim, natomiast w kaszubszczyznie krótkie *u* wymieniło się na *ë* np. *rǔcą* || *rëcëc* (*rzucę* || *rzucić*), ale nie po wargowych i tylnojęzykowych np. *můχa*, *kůpĭc* (Nitsch, Enc. 3, 306).

Samogłoska *y*.

§ **29.** Kontynuacją prasł. *y* jest p. *y* np. prasł. **vysokъ* p. *wysoki*, prasł. **myslь* p. *myśl*, prasł. **golvy* p. *głowy*. W p. *ninie* prasł. **nyně* pierwsza zgłoska zmiękczona przez asymilację do drugiej.

§ **30.** Prasł. *y* na gruncie polskim w pozycji po *k*, *g*, uległo takiemu zwężeniu, że zmiękcza poprzedzającą spółgłoskę tylnojęzykową i w następstwie tego brzmi obecnie jak *i*: prasł. **rǫky* p. *ręki*, prasł. **nogy* p. *nogi*, prasł. **kypěti* p. *kipieć*, prasł. **gybnǫti* p. *ginąć*.

W kaszubszczyznie przed takiem nowem *i* nastąpiła wymiana miękkiego *ḱ*, *ǵ* na *ć*, *ź* np. *ćipec* (*kipieć*), *źinǫc* (*ginąć*). W ps. Puł. litera *ỹ* (znak specjalny dla samogłoski *y*) nie pisze się po *k*, *g*; to znaczy, że w XV w. wymawiano tak samo jak dziś *ki*, *gi*. Niektórzy pisarze jednak (ze wschodnich rubieży polskich) piszą niekiedy *ky* (a także *chy*) obok i zamiast og. p. *ki* (*chi*) np. u Orzechowskiego Bpp. nr. 74: *opłakyica* 108 obok *oczekiwają* 6; u Szymonowica *pokrzykywając* 7, 67, *oczekywania* 11, 104, *słychywały* 14, 69, *powyzdychywały* 18, 140 obok *mięszkiwam* 14, 38.

Samogłoska *i*.

§ 31. Prasł. *i* p. *i*: prasł. **siła* p. *siła*, prasł. **tixo* p. *cicho*, prasł. **mimo* p. *mimo*, prasł. **kosti* p. *kości*. W nagłosie najprawdopodobniej prasł. *i-* wymawiano z prejotacją, co również jest powszechne w polszczyznie, choć tej prejotacji się nie oznacza w piśmie np. prasł. **imę* p. *imię* zam. prasł. **jimę* p. *jimię*. W starszych tekstach często oznaczano prejotację *ji-* przez *gi-* albo *gy-*: *gymyal* (*jimiał*) Fl. 104, 41; *gysty* Fl. 101, 28; *gygrayancz* Naw. 101; *gymyę* 1473 Stppp. 2, nr. 4098; *gyl* (*jił*) 1532 BBydg.; *gykra* (*jikra*) ib. i t. d. Zawsze *jich*, *jim*, *jimi* od zaimka *jen*, (natomiast stale bez prejotacji wszystkie zabytki piszą spójniki: *i*, *iż*, *izali*), podobnie w tekstach późniejszych np. *iych*, *iymiona* Testam. stary i nowy ok. r. 1529—30 (fragment bibl. Ossol.), a Trąbczyński (Grammaire raisonnée 1793) zalecał pisać *ji* po samogłosce i na początku wyrazu np. *szyji*, *jigła*.

§ 32. Sporadycznie *li* wymienia się na *lu*: obok formy *licemiernik* spotykamy też *lucemiernik* Gn. 41; R. 33, 164; Rej Postylla 7a i t. d. (por. Brückner R. 33, 164); zamiast stp. *linąć* J. Koch. ps. 77 w. 35 i 36, *linął* Szym. Siel. 7 w. 170, mamy dziś *lunąć* od XVIII w. Linde. *Polikarcice* (od *Polikart* 1222 Baud. Słownik z obcego *Polikarpa*) przemieniono na *Polukarcice*; *lukrycya* ((liquiritia) XVI w. Rost. nr. 6675; także *ju* lub *u* po miękkiej spółgłosce np. *junochodnik* 1476 AGZ. 15, 484; 1496 AGZ. 16, 267; 1532 BBydg. 47 i 72 (odwrotnie *Inowrocław* < *junowłodzisław*); por. też *ociupinka* obok *ociepka*, *ocipka* (*oczipka* XVI w. Prfil. 5 429). Wymienia się też *szybienica* Orzechowski Bpp. 74, 73 || *szubienica*.

§ 33. Prasł. *i*, które występuje po niegdyś miękkich spółgłoskach *c*, *z*, *č*, *ž*, *š*, *ž*, *ř*, gdy te uległy stwardnieniu, upodobniło się do *y* tak, że dziś w tych połączeniach piszemy *y*, ponieważ to kojarzy się z twardością poprzedzającej spółgłoski. Kiedy ta zmiana

się dokonała, trudno wiedzieć, gdyż zabytki staropolskie nie odróżniały aż do XV w. w piśmie *i* od *y* i dopiero w psałterzu Puławskim znajdujemy pierwszą niewątpliwą próbę odróżniania w piśmie tych dwu samogłosek; tam więc *y* oznacza *i* lub *y* ale litera *ÿ* służy tylko do oznaczenia *y* i właśnie między innemi pisze się po *ž*, *š* i t. d. np. *wszystczÿ* (*wszystcy*) 5, 14; *we szdzÿ* (*we zdzy* = 'na ścieżce') 118, 35; *czÿn* 56, 6; *szÿrzey* 50, 3; *zÿwǫ* (*żywą*) Ez. 19. Jakób Parkoszowic nie odróżniał *y* od *i*, a choć używał obu liter, to tylko dla odróżnienia iloczasu: u niego *i* oznaczało *i* lub *y* krótkie, a *y* służyło dla oznaczania *i* lub *y* długiego. Zaborowski natomiast zalecał używać litery *i* dla oznaczenia *i*, gdy twarde *y* chciał oznaczać przez tę samą literę z przecinkiem ukośnym ꙇ u góry.

Wspólne wymiany polskich *y*, *i*.

§ 34. Wzajemne wymiany: *y* > *i*, *i* > *y*, np. *czyn* < **činъ*, *kij* < **kyjь*, główną różnicę, jaka w naszej świadomości dziś charakteryzuje te dwie samogłoski, sprowadzają do tego, że *y* następuje po spółgłoskach twardych, a *i* po miękkich. Istnieje wśród uczonych niezgodność zapatrywań na to, czy ta różnica jest jedyną, czy poza nią żadnej innej niema, innemi słowy, czy *y*, *i* stanowią w istocie rzeczy jedną samogłoskę, i tylko fałszywie przenosimy na nie miękkość lub twardość poprzedzającej spółgłoski, czy też faktycznie są to samogłoski, różniące się brzmieniem i sposobem artykulacji. Według Baudouína de Courtenay (MPKJ. 1, 135) „psychofonetycznie, jako wyodrębnione wyobrażenie fonetyczne, mamy w języku polskim i na całym obszarze językowym polskim jedną tylko fonemę *i*, której różnolite wykonanie zależy od połączeń z innemi głoskami". Innemi słowy moglibyśmy połączenia głosek, zwykle oznaczanych przez *pi*, *py*, *ci*, *cy* oznaczać przez *pi*, *pi*, *ći*, *ci* albo też przez *py*, *py*, *ćy*, *cy*. Natomiast Rozwadowski (tamże 101) odróżnia *i* od *y* ze względu na charakter ich artykulacji i podobnie w Enc. 2, 242 Benni odróżnia *i* od *y* pod względem głębokości artykulacji w jamie ustnej, a poczęści także pod względem stopnia otwarcia jamy ustnej.

§ 35. Historja języka wskazuje, że mimo różnic, zachodzących w sposobie artykułowania *y*, *i*, obie te samogłoski oddawna ulegają jednakowym wymianom. Obie one w języku stp. były długiemi lub krótkiemi, ponieważ zaś są one kontynuacjami pierwotnych długich, przeto oczywiście uległy częściowo (na gruncie prasł. lub

polskim) skróceniu, przyczem w języku polskim skrócone *y*, *i* mogło znów się wzdłużyć. W ciągu wieku XVI długie *y*, *i* utożsamiły się z krótkiemi, t. j. wtedy znikła różnica iloczasowa bez śladu w języku ogólno polskim, ale nie w kaszubszczyznie, tam bowiem *i*, które w przeciwieństwie do polszczyzny wyraża kontynuację zarówno dawnego *y*, jako też *i*, pozostało bez zmiany brzmienia w zgłoskach długich, natomiast wymieniło się na *ë* w zgłoskach krótkich np. *młin* || *młëna* (*młyn*, *młyna*), *ćedë* (*kiedy*), *rëba* (*ryba*) || *rib*, *cëχi* (*cichy*), *zëći* (*dziki*) z wyjątkiem pozycji po podniebiennych (miękkich) spółgłoskach np. *ćípec* (*kipieć*), *bïc* (*bić*) *ńiva* (*niwa*), *kŭpïc* (*kupić*) i t. d. (por. Nitsch, Enc. 3, 306).

§ 36. Powszechnie dziś w nauce przyjęto pogląd, że końcowe *i* i nowe polskie *y* znika tam, gdzie nie ma poparcia w formach etymologicznie pokrewnych, lub gdzie zniknięcie tej samogłoski nie wywoływało trudności w rozróżnianiu form gramatycznych. Zachowało się więc w deklinacji, gdzie trzeba rozróżniać: *gość* od *gości*, ale się nie utrzymało w końcówkach bezokoliczników, ani form 2 os. l. p. trybu rozkazującego, ani też w niektórych przysłówkach np. *dosyć* < **dosyci* = 'do sytości', a nawet i w formach przypadkowych, które wyszły z systemu deklinacyjnego np. w wyosobnionym mianowniku *mać* < *maci* prasł. **mati* albo w formie *ci*, zwłaszcza gdy ta nie ma wyraźnego znaczenia D. sg. od zaimka *ty* np. w kazaniach Gnieźnieńskich: *tedyć więc* 1 a 4, *iżeć oni o jego narodzeniu sąć nam byli powiedali* 1 a 9.

§ 37. Bezokoliczniki na *-i* ukazują się tylko zrzadka w zabytkach; niektórzy nawet twierdzą, że formy na *-i*, trafiające się w prozie w. XV, mają to *-i* (lub *-y*) końcowe tylko w znaczeniu znaku miękczącego poprzednią spółgłoskę i że to *-i* już wtedy się nie wymawiało. Stwierdzić to możnaby tylko na podstawie szczegółowego zbadania pisowni każdego zabytku, w którym formy na *-i* występują.

Już w Kśw. wszystkie bezokoliczniki kończą się na spółgłoskę z wyjątkiem jedynego: *niemieszkaci* (obok: *niemieszkać*); w późniejszych zabytkach prozaicznych też stanowią one rzadkie wyjątki np. *spaści* 1450 AKPr. 3, 327, tutaj często z końcówką na *-iz*(?) *sprawyacyz* 329, *viycyz* (= wyjść) 330, *odiyczyzbi* (odejść) *chczyal* 330; *sczyści* BZ. Gen. 13, 16; *żąci* Deut 23, 25; *byci* IV Reg. 1, 2, *skryci* Gen. 19, 20, *mieci* Gen. 15, 8 i 17, 17, *wrocici* Num. 14, 3, *roici* Deut 1, 44, *naględaci* 1471 MPKJ. 5, 81; *mieci* Mac. Dod.

92 i 94, *ici* (= iść). ok. 1530 Nowy i stary Test., *więzici* 1531 Mac. HPSł. VI, 187, *utracici* ib. 208, *poprzeci* ib. 209, niekiedy obok siebie dwie różne formy: *wspomocy, obrocić* BZ. II Par. 25, 8.

Częstsze są te formy w tekstach rymowanych, gdyż bezokoliczniki na *-i* łatwiej z sobą rymują, niż kończące się na spółgłoskę; stąd formy w pieśniach: *śpiewaci — słuchaci* Mac. Dod. 124, *byci — mieci* ib. *się zmiłowaci — daci* pocz. XV Mac. Pam. 2, 354 i t. d. Możność używania takich rymów bądź co bądź stwierdza, że formy te niezupełnie jeszcze w wieku XV wyszły z pamięci ludzkiej.

Powyżej wyliczone przykłady nie wskazują na to, jakoby w bezokolicznikach miało dłużej się zachować końcowe *i*, na które padał dawny akcent, jak to niektórzy utrzymują. Możnaby przypuścić, że formy na spółgłoskę powstały pod wpływem analogji do bezokoliczników, które tworzą słowa z rdzeniem, kończącym się na spółgłoskę tylnojęzykową, gdyż te zapewne wcześnie upodobniły się do supinów, por. stsł. inf. *pešti* || sup. *pešt*ъ, inf. *mošti* || sup. *mošt*ъ, więc może w prap. już jednakowo inf. i sup. *piec, rzec, siec, moc, biec, żec* i t. d., co znów stało się wzorem dla innych bezokoliczników. Bądź co bądź znamiennem jest wyparcie supinu przez infinitivus, który po supinie odziedziczył jego funkcje. Z tym czynnikiem mógł działać inny fonetyczny, według którego bezokoliczniki z nieakcentowanem końcowem *i* utraciły tę ostatnią zgłoskę, a potem zrównały się z niemi wszystkie inne formy.

§ 38. Również w 2 os. l. poj. trybu rozkazującego końcowe *-i* znikło wcześnie. W Kśw. znajdujemy formy: *wstań, odbądź* oraz analogicznie do l. poj. także w l. mn., np. *bądźmy, widźcie, idźcie, pośpieszcie się* i tylko dwie formy z końcówką *-i*: *dowiedzi, pojdzi.*

Fl. ma więcej form jednych i drugich, co pozwoliło Rozwadowskiemu (Enc. 2, 300—2) oprzeć swe objaśnienie ówczesnego stanu rzeczy na zasadzie dawnego akcentowania polskiego, które było takie samo, jak akcentowanie prasłowiańskie. Wziął on pod uwagę czasowniki IV (według Leskiena) klasy i znalazł, że zachowały końcowe *-i* w 2 sg. imperatywu polskiego te, które niegdyś miały akcent na końcówce: *baczyć, chwalić, chodzić, gardzić, łudzić, kupić, wskrzesić, kusić, płacić, puścić, prosić, sędzić, świecić, twierdzić, stępić, postrobić, uczyć, wrócić, wodzić, żywić, zaszczycić, powyszyć* i t. p. Natomiast bez *-i* mają imperatywy: *bawić, błogosławić, gładzić, prawić, prowadzić, stawić, swarzyć, uzdrowić, wywolić, wyzwolić*, z pewnemi wahaniami.

Wynotowaliśmy następujące imperatywy na *-i* klasy IV w Fl.: 1) *ubaczy* 38, 16; 2) *odchodzi* 34, 25, *wchodzi* 142, 2; 3) *nachyli* 44, 12; 4) *chwali* 147, 1; 5) *oczyści* 18, 13; 6) *poćwirdzi* 67, 31, *śćwirdzi* 50, 13, *stwirdzi* 19, 4; 7) *gardzi* 137, 9; 8) *każni* 6, 1; 9) *wskrzesi* 40, 11; 10) *odkupi* 25, 11, *wykupi* 118, 134; 11) *skusi* 25, 2; 12) *obłudzi* 16, 14; 13) *milczy* 27, 1; 14) *wznowi* 50, 11; 15) *otpłaci* 118, 17; 16) *prosi* 36, 6; 17) *rozproszy* 53, 5; 18) *odpuści* 18, 13, *opuści* 36, 8, *wypuści* 42, 3; 19) *poruszy sie* 95, 9; 20) *rzuci* 54, 25; 21) *sędzi* 9, 41; 22) *zstępi* 143, 6; 23) *postrobi się* 26, 20; 24) *rozszyrzy* 35, 11; 25) *pośpieszy* 30, 2; 26) *oświeci* 12, 4; 27) *nauczy* 24, 5; 28) *nawiedzi* 105, 4; 29) *wroci* 34, 20, *obroci* 6, 4, *odwroci* 33, 13; *otewroci* 53, 5; 30) *powyszy* 56, 7; 31) *obeżrzy* 42, 1, *weżrzy* 12, 3; 32) *ożywi* 118, 17. O wszystkich tych czasownikach albo z pewnością albo ze znacznem prawdopodobieństwem orzec można, iż miały akcent na zgłosce końcowej w imperatywie. Zdarzają się też w psałterzu Fl. formy bez *-i*, na miejscu których psałterz Puławski ma formy z *-i*: 1) *wzbudź* 79, 3 (Puł. *zbudzi*); 2) *chwal* 150, 5 (Puł. *chwali*); 3) *przyłoż* 113, 23 (Puł. *przyłoży*); 4) *milcz* 38, 17 (Puł. *milczy*); 5) *rozmnoż* 64, 11 (Puł. *rozmnoży*); 6) *naucz* 24, 4 (Puł. *nauczy*); 7) *nawiedź* 79, 15 (Puł. *nawiedzi*). Zapewne we wszystkich tych wypadkach psałterz Puł. zachował starszą formę, żywcem odpisaną z dawnego oryginału.

Czasowniki z klas innych, które miały akcent na końcówce (nie o wszystkich z równą pewnością to da się powiedzieć), zachowały końcowe *-i*: 1) *zbierzy* 105, 45 [1]); 2) *ściśni* 31, 12; 3) *względni* 68, 20; 4) *odjidzi* 7, 8, *pojdzi* 44, 5, *przejdzi* 16, 14, *przydzi* 118, 41, *wnidzi* 78, 11, *wynidzi* 16, 3, *najdzi* 28, 8 (Puł. *najdź*); 5) *otejmi* 38, 13, *przymi* 118, 116) *weźmi* 34, 2, *wymi* 70, 5, *wyjmi* 24, 13, *obejmi* Puł 78, 12; 6) *karzy* 37, 1; 7) *każy* 67, 31, *pokaży* 79, 8, *ukaży* 24, 4; 8) *przylni* 136, 7; 9) *podpomoży* 78, 9, *pomoży* 69, 6, *wspomoży* 43, 28; 10) *przeniesi* 10, 1, *wzniesi* 73, 4; 11) *rcy* 123, 1; 128, 1 (Puł. *rzecz*), *rzeczy* 34, 3 (Puł. *rcy*); 12) *strzeży* 16, 9, *ostrzeży* 120, 7; 13) *poszli* 19, 2; 14) *wytargni* 6, 4; 15) *dotkni* 143, 6; 16) *zetrzy* 9, 38; 17) *zwięży* 34, 3; 18) *nawiedzi* 26, 17, *powiedzi* 24, 5, *przewiedzi* 85, 10, *wwiedzi* 7, 5, *wywiedzi* 141, 10; 19) *wzowi* 49, 16; 20) *wyżeni* 5, 12; 20) *drzemi* Puł. 120, 3;

[1]) Jeżeli nie wymieniono formy z Puł. to oznacza, że tam jest takaż forma jak we Fl., lub też użyto innego czasownika.

21) *pożdzi* Puł. 26, 20. Fl. forma bez *-i*, Puł. forma z *-i*: *pokaż* 79, 4 (Puł. *pokaży*); *wytargń* 21, 21; 24, 18; 38, 12; 68, 22 (Puł. *wytargni*); *wwiedź* 138, 23 (Puł. *wwiedzi*).

Dalej formy Fl. bez *-i*: 1) *wnidź* 36, 16, *przydź* 54, 16; 2) *rzecz* 117, 2; 3) *wiedź* 138, 22, *wwiedź* 138, 23; 4) *wytargń* 16, 14; 5) *stań sie* 40, 14, *wstąń* 3, 6, *zostań* 36, 8; 6) *padń* Puł. 139, 11, Mo. 18.

Od czasowników z niewątpliwym akcentem na zgłosce rdzennej tylko formy bez *-i*: *bądź* 19, 3 i t. d. zawsze jednakowo, *siądź* 109, 1.

Od podobnie akcentowanych czasowników IV klasy formy bez *-i*: 1) *wybaw* 58, 2, *zbaw* 24, 23; 2) *rozdziel* 16, 15; 3) *zgładź* 50, 2; 4) *ułap* 7, 5; 5) *umyśl* 58, 6; 6) *spraw* 89, 18, *wypraw* 108, 21; 7) *błogosław* 66, 1; 8) *słysz* 80, 8, *usłysz* 12, 3; 9) *postaw* 9, 21; 10) *swarz* 6, 1; 11) *widź* 9, 12; 12) *wywol* 68, 18, *zwol* 70, 1, *wyzwol* 78, 9; 13) *uzdrow* 6, 2.

Wprawdzie i tu trafia się końcówka *-i* ale dość rzadko: 1) *pomni* 24, 7; 2) *napełni* 19, 6, 3) *usłyszy* 142, 7; 4) *myśli* Puł. Deut. 8.

Częstszą nieprawidłowość stanowią w ps. Fl. formy bez *-i*, utworzone od czasowników (kl. IV Leskiena), w których akcent padał właśnie na owo końcowe *-i*: 1) *uczyń* 5, 9, 2) *goń* 7, 5; 3) *zjaw* 101, 24; 4) *nakłoń* 16, 7, *odkłoń* 36, 28; 5) *położ* 26, 17, *przyłoż* 68, 32, *słoż* 58, 12; 6) *rozprosz* 58, 12; 7) *wypuść* 103, 31, 8) *porusz sie* 95, 11; 9) *rozdrzesz* 54, 9; 10) *osądź* 78, 12; 11) *potłocz* 7, 5; 12) *stworz* 50, 11; 13) *nawiedź* 79, 15; 14) *wiesiel sie* 47, 10, *uwiesiel* 85, 3; 15) *otworz* 50, 16; 16) *wroć* 27, 6; *obroć sie* 7, 17. Tak więc na 32 formy z *-i*, mamy 16 bez *i*, czyli 50%. Tak znaczny odsetek uchyleń zdaje się wskazywać na to, że istniał jakiś inny powód do zmian, które zaszły. Przyjmując wyłącznie czynnik fonetyczny, powinnibyśmy wyjaśnić przyczynę przesunięcia akcentu z końcowej zgłoski, gdyż tylko po takiem przesunięciu końcowe *-i* mogło zniknąć.

Przypuścić trzeba i tutaj współdziałanie dwu czynników: morfologicznego i fonetycznego. Morfologiczny wyraził się w działaniu analogji ze strony imperatywów kl. V: *jedz*, *wiedz* (por. stsł. *viždь* zam. **vidi*) na imperatywy z końcowem *-i* nieakcentowanem i stąd przedewszystkiem takie nowotwory jak: *bądź*, *siądź*, *baw*, *słysz*, *staw*, *swarz*, *widź* i t. d., za któremi poszły potem wszystkie

inne, przyczem początkowo nie brano pod uwagę tworzących się na końcu grup spółgłoskowych; stąd takie formy jak *targń*, *padń* Uporczywie trzymało się *-i* w osnowach, w których zniknęła rdzenna półsamogłoska np. *szli*, *żni*, *żdzi*, *żrzy*, *tkni*, *mrzy* i t. d. co znowu potem wywołało formy analogiczne, w których brano już pod uwagę tworzące się grupy spółgłoskowe np. *targni*, *padni*, i t. d.

Na takie przypuszczenie naprowadza rozpatrzenie innych form imperatywnych w ps. Fl.; formy osoby 1 pl. są stosunkowo nieliczne; jak się zdaje z kl. IV na *-imy* tylko *zrzucimy* 2, 3; bez *-i-*. *pokłońmy się* 94, 7 i *wiesielmy sie* 94, 1; z klas innych formy z *-i-*: *pojdzimy* 121, 1, *przejdzimy* 94, 2, *każymy* 73, 9 (Puł. *każmy*), *płaczymy* 94, 7 (Puł. *płaczmy*) *roztargnimy* 2, 3; formy bez *-i-*: *podźmy* 94, 1, *padńmy* 94, 7.

Znacznie obfitszemi są formy 2 i 3 os. l. mn. W zakresie kl. IV z końcówką *-icie* są stosunkowo nieliczne: 1) *baczycie* 93, 8; 2) *chodzicie* 65, 4; 3) *chwalicie* 99, 5 (Puł. *chwalcie*); 4) *zjinaczycie* 136, 10; 5) *pomnicie* 104, 5; 6) *prosicie* 121, 6 (Puł. *proście*); 7) *sędzicie* 81, 3 (Puł. *sędźcie*); 8) *sławicie sie* 31, 14 (Puł. *sławcie sie*); 9) *służycie* 2, 11; 99, 1 (Puł. *służcie*); 10) *słyszycie* 65, 15 (Puł. *słyszcie*); 11) *odstępicie* 118, 115 (Puł. *odstępcie*); 12) *uśpieszycie* Puł. 78, 8; 13) *trębicie* 80, 3 (Puł. *trębcie*); 14) *otworzycie* 117, 19 (Puł. *otworzcie*); 15) *obrocicie sie* 118, 79 (Puł. *obroćcie sie*). Więc, jak widzimy, pisarz psałterza Puł. systematycznie tępił te formy prawdopodobnie dlatego, że brzmiały one tak samo jak 2 os. l. mn. indykatywu. Mniej niedogodną była zgodność 2 i 3 sg. imperatywu z 3 sg. indykatywu, bo w imperatywie częściej używano formy osoby 2, więc z sensu można ją było wyróżnić od osoby 3 indykatywu, ale w liczbie mn. właściwie częściej używana osoba 2 mieszała się z osobą 2 indykatywu. Dlatego też i w Fl. mamy liczne przykłady form bez *-i-*: 1) *chwalcie* 21, 24; 2) *czyńcie* 65, 7; 3) *zjawcie* 95, 2; 4) *nakłońcie* 77, 1; 5) *ukuście* 33, 8; 6) *obłapcie* 47, 11; 7) *położcie* 47, 12; 8) *zamęćcie sie* 34, 29; 9) *mowcie* 65, 1; 10) *noście* 39, 21; 11) *zapłońcie sie* 82, 16; 12) *sprawcie* 81, 3; 13) *błogosławcie* 65, 7; 14) *ustawcie* 117, 26; 15) *odstępcie* 6, 8; 16) *nauczcie sie* 2, 10; 17) *widźcie* 16, 3; *nawidźcie* 96, 11; 18) *wiesielcie sie* 2, 11; 19) *wywolcie* 81, 4; 20) *otworźcie* 95, 8; 21) *obroćcie* 69, 3, *odwroćcie* 69, 3; 22) *powyszcie* 106, 32; 23) *zgłobcie sie* 104, 15. Więcej tedy mamy form bez *-i-* niż z *-i-*. Otóż tu działały też dwa czynniki: pierwszy — wpływ analogji form liczby pojedynczej; drugi — wzgląd na od-

różnianie form imperatywnych od indykatywnych. I dalej znowu te formy 2 os. l. mn. z kolei wywołały powstanie form 2, 3 os. l. p., gdyż stale były one wyrównywane: *idzi* || *idzicie*, *idźcie* || *idź*.

Za temi czasownikami poszły też i czasowniki z klas innych; formy z *-i-* są i tu bardzo nieliczne: 1) *podźwignicie* 23, 9, *wdźwignicie* 133, 3; 2) *podzicie* 65, 15 (Puł. *pojdźcie*), *przydzicie* 33, 11, *snidzicie* 67, 2, *wnidzicie* 95, 8, *zydzicie* 70, 14; 3) *przyjmicie* 71, 3 (Puł. *przymcie*), *weźmicie* 80, 2; 4) *kleszczycie* 46, 1 (Puł. *kleszczcie*). Częstsze są formy bez *-i-*: 1) *bądźcie* 30, 21; 2) *ogarńcie* 47, 11; 3) *gędźcie* 104, 2; 4) *zginćie* 67, 2; 5) *przydźcie* 118, 77, *samo[i]dźcie* 45, 8; 6) *podnieście* 23, 9, *przynieście* 28, 1; 7) *spadńcie* 5, 12; 8) *rzeczcie* 117, 3; 9) *wstańcie* 126, 3; 10) *wytargńcie* 81, 4, analogicznie też do nich: *przydź*, *ogarń*, *wytargń* i t. p.

Formy na *i* mieszają się z formami bez *i* także w XV i XVI w. np. w BZ: *idzi* Gen. 24, 4 i t. d. (33 razy), *idź* III Reg. 14, 13 i t. d. (5 razy); *idzicie* Ex. 8, 25 i t. d. (4 razy), *idźcie* Ex. 10, 8 i t. d. (16 razy), *idźta* Ruth 1, 8; Tob. 5, 21. U Kromera Bpp. nr. 70 stale *weźń* np. str. 208, 340, 392, *weźmcie* 271, a obok tego *pasi owce moje* 271, *podzi* 382, *przyjmi* 383.

§ 39. Także w środku wyrazów *-i-* to występuje, to znika w warunkach, nie dających się ściśle określić, najczęściej jednak po *l* np. *kaliźdy* R. 22, 245, *kaliźdy* obok *koliźdy* AKPr. 3, 320 328. 333 i t. d. ale także *kalźdy* SKJ V, 302, Gn. 35, BZ Lev. 26, 37, Prfil. 1, 479; *wieliki* Żyw. Błaż. BZ. Deut. 26, 8, Legenda o św. Aleksym, *wieliki* obok *wielki* u Paterka; *wszeliki* Fl. około 20 razy, *wszeliki* obok *wszelki* u Paterka; w pocz. w. XV w Księgach sądowych mazowieckich po *ń*: *tkańc*, *s tkańcami* I nr. 218a, *grańce* 224, *pszeńcą* 437, *odgrańczone* 1178 i t. d. a więc przed *c* lub *č*; w stp. zawsze *odpoczynąć* np. *odpoczynęła* Gn. 34, *odpoczynie* Paterek (Prfil. 5, 534), *odpoczynienie* R. 13, str. XXIV, dziś *odpocznie*, *odpocznienie*. Podobnie *dość* < *dosyć* od XVII w. np. *Jak pijawki nigdy nie rzeką*: *dość*, *dość*, *ale*: *przynoś*, *przynoś* Birk. *Co nie dość*, *to nie wiele* Knapjusz (Linde). Niekiedy w stp. znika *-i-*, które dziś wymawiamy: *oczwiście* AKPr. 3, 282 i 302, *oczwistość* 323, dziś *oczywiście oczywistość* (z etymologicznem *i* po *cz*).

§ 40. Polskie *y*, *i* wcześnie wymieniały się na *e* przed *r*, to też dziś prawie nie mamy połączeń *ir*, *yr* poza kilku wyrazami literackiemi: *wir*, *kir*, *zbir*, *mir*, *skir*. Starop. *syr*, *siekira*, *dopiro*, *szyroko* wymieniły się na *ser*, *siekiera*, *dopiero*, *szeroko* i t. p. Nawet

te wyrazy, które dziś mają *ir*, dawniej pisano też przez *er* np. W. Potocki w Moraljach używał form: *kieru*, *mieru*. Ponieważ wymiana *ir* > *er* objęła także to polskie *ir* (*yr*), które stanowi kontynuację prasłowiańskiego *ьr* (w typie *tьrt*), przeto bliższe omówienie chronologji wymian *ir* > *er* odkładamy do § 78.

§ 41. Zachodzi też, choć już nie tak powszechnie, wymiana p. *il*, *yl*, *ił*, *ył* na *el*, *eł*, ale tylko wtedy, kiedy polska samogłoska jest kontynuacją prasł. takiejże samogłoski; więc w przeciwieństwie do *ir*, które właśnie, o ile pochodziło z prasł. *ŗ*, najwcześniej się wymieniło na *er*, tutaj znów *il* z prasł. *ļ* pozostało bez zmiany np. *wilk*, *wilgoć*, *wilga*, *pilśń* i t. d., a natomiast *il*, *yl*, *ił*, *ył*, o ile te grupy dźwiękowe pochodzą z prasł. *il*, *yl*, oddawna wykazują skłonność do wymiany na *el*, *eł*.

Przykłady tej wymiany w okresie starszym ponad wiek XVI są bardzo rzadkie. *beli* 1395 Leksz. 2, nr. 464, *beł* 1409 Piek. 378, *wątpieli* XV R. 25, 272, *usielstwa* 1411 Hube Zb. sieradz. grodz. nr. 71, *beła* 1415 Przyborows. 11, *pieltram* (piretrum) 1485 Rost. nr. 7269. Znacznie częściej wymianę tę spotykamy w rękopisach i drukach w. XVI np. u Janczara, Marcina Bielskiego, Paprockiego, w Biblji Leopolity i in. np. *miełego*, *sieła*, *odmienieł*, *odmienieli* i t. d. jako też w rękopisach i drukach w. XVII (u Petrycego, Szymonowica, W. Potockiego) i późniejszych. Wymiany tej nie można nazwać gwarową ani prowincjonalną, raczej indywidualną, ale dość znacznie rozpowszechnioną.

§ 42. Istnieje też skłonność do wymiany *y*, *i* > *e* (ale też i odwrotnie) przed nosowemi spółgłoskami: *n*, *ń*, *m*, *ń*. Samogłoska rdzenna rzadko temu ulega, zawsze więc wymawiano np. *zima*, *syna*, ale nie utrzymało się już stp. *mnimać*, które tak właśnie brzmiało jeszcze w w. XVI np. u Kromera: *mnimają* Bpp, nr. 70 str. 19, *domnimanym* ib. 22 obok *mniemieć* Janczar Bpp. nr. 63 str. 32, dziś tylko: *mniemać*, *domniemany*. Częściej zachodzi proces odwrotny np. *siestrzeńca* 1410 Hube Zb. kalis. nr. 55, *siestrzyńca* 1390 ib. pozn. nr. 91; *złorzeczeństwa* ukazuje się w formie *złorzeczyństwa* 1527 Prfil. 6, 443; rzadziej słychać formę *Wawrzeniec* mimo łac. *Laurentius* i pochodnego *Wawrzon* < **Wawrzen*, aniżeli *Wawrzyniec*; og. p. *Helena* zmieniono w gwarach na *Helina*; z form obocznych: *Jasieński* || *Jasiński*, *Kamieński* || *Kamiński* i t. d. wzięły stanowczo górę nowsze, z *-iń-*, ale tu mogła mieć wpływ analogja

do *Mierzwiński*, *Sowiński*, *Kosiński* i t. d. z etymologicznem *-iń-* (*Mierzwa — Mierzwin — Mierzwiński* i t. p.).

§ 43. Wahania między *i*, *y* a *e* mamy w dawnej i w dzisiejszej wymowie form czasownikowych 1 os. l. mn. czasu teraźniejszego: *czynimy* || *czyniemy*, *ujrzymy* || *ujrzemy*. Wprawdzie formy z *e* uważają się za wulgarne, mimo to nie wychodzą z użycia w żywej mowie, a z dawniejszych czasów zachowały się też w piśmie, przyczem nietylko w końcówkach *-emy*, ale także i *-em* np. *ubaczem* pocz. XV w. R. 24, 69, *prosiemy*, *chwalemy* kon. XV Kałużn. 29, *widziemy*, *zabroniemy* 1527 Prfil. 6, 441, *widziemy*, *pełniemy* 1529 Celich. Dwa kalend. 11, w Aktach zb. wil. 1559 r. *widziemy*, *słyszemy*, *uczemy*, *wierzemy*, *dzielem*, *musiem*, *mowięmy*, *wierzęmy*, u Jana Kochanowskiego w Psałterzu (wyd. jubileuszowe): *co czyniem* 4, *ujźrzemy* 32, *uczyniemy* 32, *niechaj sławiem* 34, *dostąpiemy*, *uźrzemy* 38 i t. d.; u Reja *obchodziemy* Postylla 30 b, u Orzechowskiego bardzo często, u Szarzyńskiego (1601 Bpp. nr. 66) *prosiemy* 24 obok *wolim* 25, u Skargi, u Szymonowica (1614 Bpp. nr. 68) *uczyniemy* 44, u Zimorowica (1663 Bpp. nr. 71) *złożemy* 6, *mówiem* 15 i t. d. Niektórzy sądzą, że te formy powstały wskutek wpływu analogji do 1 os. l. p. *mówie — mówiemy niese — niesiemy*, co mają stwierdzać takie analogje *bede — bedemy*, *niese — niesemy*, ale tutaj mamy wyrównanie we wszystkich osobach z wyjątkiem 3 sg.: *bede*, *bedesz*, *bedemy*, *bedecie*, ale nie mamy: *mówie*, **mówiesz* **mówiecie*.

Obserwacja żywego języka stwierdza, że — dziś przynajmniej — prawie powszechne są formy 1 os. pl. na *-emy* lub *-im* np. *mówiemy*, *mówim*, *chodziemy*, *chodzim*, czyli jest wymiana $i > e$ pod akcentem, niema jej w poakcentowej zgłosce.

§ 44. Podobne stosunki znajdujemy w historycznym rozwoju końcówek *-im*, *-ym*, *-emi* deklinacji zaimków i przymiotników [1]). Dość długo w polszczyznie trwał stan dawny, według którego formy narzędnika i miejscownika l. p. kończyły się: pierwsza na *-ym*, *-im*, druga na *-em* np. *dobrym synem*, *tanim suknem*, *o dobrem synu*, *o taniem suknie*. W wieku XV zaczyna się mieszanie tych form np. *uczynił nie Sędziwojewym początkiem*, *ale Piotrkowem* 1404 Piek. 233; ps. Puławski wykazuje już dążność zdecydowaną: zachowania końcówki narzędnika *-im*, *-ym* i rozciągnięcia jej na miejscownik; to też tylko końcówki miejscownika wahają się tu między

[1]) J. Łoś, Pisownia polska ustalona, Kraków 1918, str. 33—41.

pierwotnem *-em* a nowem *-im*, *-ym*. W wieku XVI obie końcówki naogół się mieszają w obu przypadkach, np. w Aktach zb. wil. 1559 r. *synem bożem*, *ziarnem pszenicznym*, *żadnem mieścem*, *w kościele krześcijańskiem*, *na drugim miestcu*, *w nowym i starem testamencie*, ale coraz bardziej przeważa końcówka *-im*, *-ym* jako wspólna; mieszanie jednak trwa i w wieku XVII, a dopiero w w. XVIII stanowczo zwycięża w praktyce pisarskiéj końcówka *-im -ym* dla obu przypadków np. w 1 tomie Nowych Aten r. 1743: *boskim i ludzkim prawem* 346, *wielkim człekiem* 347, *z bliskim powiatem* 347, *krolem sprawiedliwym* 348, *być umartwionym* 351, *ekstraordynaryjnym rozeznaniem* 351, *czym* 357 i t. d. *w bezżennym stanie* 346, *w dalszym życiu* 347, *o kunszcie jakim* 349, *o nim* 351 i t. d. W Dziełach Naruszewicza (r. 1778) tom I: *lubym kłamstwem* 2, *z grożnym okrzykiem* 2, *tym prawidłem* 14, *drobnym okienkiem* 17, *czym prędzej* 21, *czystym złotem* 46, *w czym* 2, *w otartym czele* 6, *potym* 42 i t. d. Tylko w rymach tutaj trafiają się formy na *-em* np. *Ty młodość smutnym zbiegłych lat przyprószasz szronem*, *Suchym czynisz*, *co było pięknym i zielonem* 48.

Końcówka narzędnika l. mn. *-imi*, *-ymi* utrzymuje się przez cały wiek XV i dopiero w XVI (kiedy to ukazują się i w konjugacji formy na *-emy* zam.- *imy*) obok tych końcówek występuje końcówka *-emi*, dość już często w Rozmowach Kromera (Bpp. nr. 70); to samo widzimy u Jana Kochanowskiego, również u Reja, w którego Zwierciadle formy na *-emi* są częstsze niż na *-imi*, *-ymi*. Wahanie to trwa przez wiek XVII, ale formy na *-emi* stają się coraz pospolitszemi; wreszcie w wieku XVIII biorą one stanowczo górę, i form na *-imi*, *-ymi* już wtedy nie spotykamy np. w Nowych Atenach t. I: *pewnemi prawami* 346, *własnemi piersiami* 347, *starsi rządzili młodszemi* 350, *młodsi są zgodniejszemi* 350 i t. d. U Naruszewicza t. I: *z równemi sąsiady* 4, *nowemi pęty* 6, *wiekami całemi* 23, *z starożytnemi domami* 43, *pod srogiemi tyrany* 56...

W żywej mowie jednak musiano zawsze słyszeć wahania, to też gramatycy z końca w. XVIII, naprzód Szylarski[1]) a za nim Kopczyński[2]) wprowadzili do pisowni przepis, według którego miano pisać *-ym*, *-im* lub *-em*; *-ymi -imi* lub *emi* stosownie do końcówki

---

[1]) Grammatyka języka polskiego ucząca... r. 1770 we Lwowje.

[2]) Grammatyka dla szkół narodowych. W Warszawie 1778, 1780 i 1783.

mianownika odpowiedniej liczby: *wielki — wielkim, wielkie — wielkiem, wielcy — wielkimi, wielkie — wielkiemi.* Natomiast orzekli oni, że w celowniku l. mn. zawsze należy pisać *-im, -ym* np. *głupim, mądrym ludziom, pannom, dzieciom,* jakkolwiek dawne teksty od końca w. XV i tutaj wykazują wahania np. w Dialogu ze śmiercią *wszytkiem żywem* wiersz 375, *wszytkim dobrem* 414; *panom wielkiem* 1527 Prfil. 6, 442, dalej u Paprockiego r. 1588 (Bpp. nr. 57): *wszystkiem a wszystkiem drugim dała,* u Szarzyńskiego (Bpp. nr. 66): *świętem* 44, *swojem* 47 obok *swoim* 47, u Petrycego r. 1609 (Bpp. nr. 67) *ogromnem przyłbicom* 8, *wojewodzicom sędomierskiem* 9, *głębokiem naukom* 11, *rozmaitem obyczajom* 11, *takiem postępkom* 11... W XVIII w. tylko *-ym, -im* np. u Naruszewicza I: *cienie, którym* 1, *obcym* 4, *jednym ostrogi, drugim przydajesz wędzidła* 12, *potomnym wiekom* 18...

Półsamogłoski ъ, ь.

§ 45. Półsamogłoski ъ, ь przeszły z języka prasłowiańskiego do polskiego i istniały tu w czasach przedpiśmiennych, istnienie ich więc tutaj tylko dowodami pośredniemi stwierdzić można. W licznych wyrazach polskich po spółgłoskach niepodniebiennych lub podniebiennych ukazuje się niestałe *e,* to znaczy, że w jednych formach występuje, w innych nie np. *len* || *lnu, dzień* || *dnia, łeb* || *łba, domek* || *domku, łyżek* || *łyżka, matek* || *matka.* W innych językach słowiańskich znajdujemy to samo np. w czeskim niestałe *e,* w serbskim niestałe *a,* w ruskich niestałe *e* lub *o* i t. d. Także w zabytkach stp. trafiają się wyrazy z oznaczeniem samogłoski tam, gdzie w późniejszych czasach jej niema np. *Mistiwoy* r. 1247, *Buzesk* r. 1190... Gdy porównamy odpowiednie formy polskie ze stsł., okaże się, że w tych ostatnich na miejscu owych niestałych samogłosek polskich mamy półsamogłoski: *Misti-woy,* stsł. *mьsti-, dzień,* stsł. *dьnь, łeb,* stsł. *lъbъ.* W języku stsł. półsamogłoski te ukazują się stale we wszystkich formach danego wyrazu np. G. sg. *dьne, lъba.* Widocznem jest z tego, że stan stsł. jest starszy, pierwotniejszy, i że w języku p. też istniały niegdyś półsamogłoski, które dziś oznaczamy w piśmie literami, zapożyczonemi z alfabetu stsł.: ъ, ь; niektórzy gramatycy oznaczają je przez *ŭ, ĭ,* a możnaby je też oznaczać przez *ě, 'ě* ze względu na ich polskie późniejsze brzmienie. Półsamogłoski te bowiem, o ile z czasem nie znikły, zostały wymienione przez *e*

następujące po twardej lub miękkiej spółgłosce. Starosłowiańskiemu ъ odpowiada p. ∅ (zero dźwięku) lub *e* po spółgłosce twardej, a stsł. ь odpowiada ∅ (zero dźwięku) lub *'e* po spółgłosce miękkiej albo też takiej, która niegdyś miękką była. Ponieważ i w innych językach słowiańskich znajdujemy stan podobny, jak w polskim, np. cz. *leb*, *lba*, r. *łob*, *łba*, przeto wnioskujemy, że w języku prasł. był stan taki, jak w stsł. t. j. że istniała w nim półsamogłoska ъ twarda i półsamogłoska ь miękka, która zmiękczała poprzednią spółgłoskę.

Również na tej samej podstawie porównania dzisiejszych języków słowiańskich między sobą, a zwłaszcza ze starosłowiańskim, stwierdzamy, że nietylko w stsł., ale i w prasłowiańskim języku żaden wyraz (z wyjątkiem kilku przyimków) nie kończył się na spółgłoskę, lecz zawsze na półsamogłoskę lub na samogłoskę.

Tak więc wszystkie wyrazy polskie (z wyjątkiem znikomej liczby przyimków lub prefiksów np. *bez*, *roz-*, *wz-* lub *ws-*) dziś kończące się na spółgłoskę, w języku prasł. miały jeszcze jeden dźwięk w końcówce: niekiedy samogłoskę np. *tam* prasł. **tamo*, *nieść* prasł. **nesti*, *idź* prasł. **idi*... zwykle zaś twardą lub miękką półsamogłoskę. Taką półsamogłoskową końcówkę -ъ dla wczesnego okresu prasłowiańskiego przyjmuje się nawet po *j* np. *kraj* prasł. **krajъ*, *mój* prasł. **mojъ*. Podobnie też *miód* prasł. **medъ*, *syn* prasł. **synъ*, *Niemiec* prasł. **němьcь*, *ryb* prasł. **rybъ*, *synów* prasł. **synovъ*, *dusz* prasł. **dušь*, *synem* prasł. **synъmь*, *wilkom* prasł. **vьlkomъ*, *gość* prasł. **gostь*, *kamień* prasł. **kamenь* i t. d. z półsamogłoską ъ lub ь, co dziś można poznać po charakterze poprzedzającej spółgłoski: po twardej -ъ, natomiast -ь po spółgłosce miękkiej lub dziś już stwardniałej, ale która niegdyś była miękka, a mianowicie po *č*, *ž*, *š* *c*, *ʒ*, *ř*, a także po stwardniałych wargowych np. *gołąb* prasł. **golǫbь* por. G. sg. *gołębia* nie **gołęba*; podobnie kończyły się niegdyś na ь: *drób* (*drobiu*), *drop* (*dropia*), *Radom* (*Radomia*) i t. d.

Półsamogłoski ukazywały się też i w środku wyrazów między spółgłoskami, jak to stwierdza przedewszystkiem niestałe *e*, gdyż prawie zawsze pojawia się ono tam, gdzie niegdyś było ъ lub ь np. *sto*, *set* prasł. **sъto*, **sъtъ*; *rybka*, *rybek* prasł. **rybъka*, **rybьkъ*; *koniec*, *końca* prasł. **konьcь*, **konьca* i t. d. Wyjątkowo bywa inaczej np. *ogień*, *ognia* prasł. **ognь*, **ognja*, nie zaś **ogъnь*, **ogъnja*, *węzeł* prasł. **ǫzlъ* i t. d.

Często więc w prasł. półsamogłoska rozdzielała spółgłoski, które po jej zniknięciu utworzyły grupę spółgłoskową np. *dwa*

prasł. **dzva*, *rwać* prasł. **rъvati*, *prawda* prasł. **pravъda*, stp. *słza*, *łza* prasł. **slъza* i t. d. ale z drugiej strony niezawsze w polskiej grupie spółgłoskowej należy koniecznie upatrywać dawnej półsamogłoski np. *dobro* prasł. **dobro*, *ściana* prasł. **stěna* i t. d. Niekiedy po zniknięciu jeru dwie spółgłoski, niegdyś rozdzielone przez półsamogłoskę, zlały się z czasem w spółgłoskę jedną np. *Cna* < **Dъsna* por. r. *Del'sna* [1]). Niekiedy zaś, przeciwnie, w grupie spółgłosek spotykamy znak dla samogłoski i to bez względu na to, czy była tu niegdyś półsamogłoska, czy jej nie było. Taką ortografję spotykamy np. w Księgach sądowych mazowieckich w tomie I z pocz. XV wieku *diwadzescze* nr. 1395, *s dyworu* 1782, *dyrzewa* 1412, *drziwi* 2472, *stidze* 2441, *szekel* (= *siekł*) 1055 i t. d.

§ 46. Jak wiemy (§ 11), w języku prasł. były półsamogłoski słabe i mocne; w polszczyznie mocne wymieniły się na *e*, słabe zaś znikły, a więc prasł. *ъ* > p. *e*, prasł. *ъ̑* > p. *o*; prasł. *ь* > p. *'e*, prasł. *ь̑* p. *'o* t. j. zero dźwięku po spółgłosce miękkiej lub takiej, która niegdyś była miękka, a potem stwardniała, np. prasł. *lьbъ̑* > p. *łeb*, prasł. *lъ̑ba* > p. *łba*; prasł. *pьsъ̑* > p. *pies* (t. j. *pes*), prasł. *pьsa* > p. *psa* dawniej **pśa*.

Słabe półsamogłoski polskie znikły już w czasach przedpiśmiennych, nie są bowiem już oznaczone w bulli 1136 roku, jak nam tego dowodzą następujące przykłady, które przytaczamy w pisowni oryginalnej, dodając w nawiasie ich transkrypcję i ich postać prapolską: *Brdouo* (*Brdowo* < **Brъdovo*), *Dalchic* (*Dalczyk* < **Dalъčikъ*), *Dambnicia* (*Dąbnica* < **Dǫbъnica*), *Dambsco* (*Dąbsko* < **Dǫbъsko*), *Dancouo* (*Dankowo* < **Danъkovo*), *Dolsco* (*Dolsko* < **Dolъsko*), *Glouca Głovka* < **Glovъka*) i t. d. Natomiast wymianą mocnej półsamogłoski jest tutaj *e* np. *Bichec* (*Byczek* < **Byčъkъ*), *Golec* (*Gołek* < **Golъkъ*), *Curassec* (*Kurasek* < **Kurasъkъ*), *Quatec* (*Kwiatek* < **Květъkъ*), *Milachec* (*Miłaczek* < **Milačъkъ*), *Smarcek* (*Smarczek* < **Smrčъkъ*), *Stralec* (*Strzałek* < **Strělъkъ*) i t. d.

Z drugiej strony jednak w wyrazie *Skarbiṇici* (*Skarbnicy* < **Skrębъnici*) pisarz bulli przez *i* oznaczył dźwięk, odpowiadający dawniejszemu *ь* słabemu. Także w innych zabytkach zwłaszcza z XII i XIII w. spotykamy oznaczenie jakby słabej półsamogłoski np. *Kenese* (**Kъnęžije* dziś *Książ*) r. 1193, *Benin* 1245 (**Bъninъ* lub

[1]) Kreseczka pionowa oznacza, że napisana po niej zgłoska była akcentowana.

*Bьninъ dziś *Bnin*), *Mistiwoy* 1247 (**Mьstivoj*, *Mściwój*), *Stiblandz* 1259 (*Stьblęzь*, *Zbląg*); *grzemecz* (*grzmieć*) Fl. An. 15; w wieku XV np. *dzebri* 1422 Stppp. 2, nr. 1869 (**dьbri*), *sepistroney* 1436 R. 23, 277 (**sъpьstr-*, *zepstrzonej*), *zaczimyenym* 1444 R. 23, 307 (**zatьmen-*, *zaćmienim*); dość często w przekładzie statutów, wydrukowanym w AKPr. 3. np. *checzecz* str. 256 (**xtěti*, *chcieć*), *panyskim* 277 (**panьsk-*), *szepelna* 278, *sepelna* 288 (**sъpļna*, *spełna*), *malzenystwem* 284 (**malženьstv-*), *stryeczenemu* 284 (**stryječьn-*); w innych zabytkach: *lycza* (*łka*) 1462 R. 25, 270; *liczczącz placzącz* R. 25, 222 *likac* XV R. 24, 13, (*łkać*), *tyknął* ib. 74 (**tъknǫlъ*, *tknął*) ib. 74. *visiawil* 75 (**vъzjavilъ*), *cyso* 75, 76 (**čьso*, *czso*, *co*), *chiczal* 76 (**xtělъ*, *chciał*), *wy nyewyastach* 76 (**vъ nevěstaxъ*); *szą szą symączili* 82 (*szmęt-*, *są się smęcili*), *dyzdze* Puł. 104, 31 (*dżżę*, *dżdże*), *lygalbych* (*łgałbych*) 1431 Stppp. 2, nr. 2341; *mucha pyszą* (*psią*) R. 23, 283.

Zrzadka trafia się jednak litera dla samogłoski tam, gdzie żadnej półsamogłoski nie było np. *szykody* 1469 Stppp. 9 nr. 736, *kylyąntwą* AKPr. 3, 238 (*klęt-*) w grupie spółgłoskowej. Formy takie, jak *mistivoj*, *ligota*, *sirodek*, Vondrák wywodzi z **ǫstivoj*, *ļgota*, *środek*... ze spółgłoską zgłoskotwórczą (Prace lingwistyczne ofiarowane Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921).

Poza tem na zachowanie półsamogłosek słabych zdają się wskazywać takie formy jak stp. *srzebrzny* BZ. IV Reg. 12, 13, *knąbrzny* AKPr. 3, 258, *brznieć* BZ. I Par. 15, 19 z prap. **srebrъn-*, **knǫbrъn-* **brъněti*; *jędrzeniała* 1559 Akta Zboru Wil. Schadzka 7; wszędzie tu półsamogłoska była słaba, powinna była więc zniknąć w tym samym czasie, jak w formach: *wierny*, *parny*, *jurny*, z dawniejszych **věrъn-*, *parъn-*, *jurъn-*. Otóż w tych formach ъ znikło, zanim *ŕ* (miękkie) wymienione zostało na *ř*, a przeto *ŕn* wymieniło się na *rn*, gdyż *r* stwardniało przed następującą spółgłoską przedniojęzykową (twardą lub miękką) i stąd *wierny*, *wierni* nie **wierzny*, **wierzni*. Tak więc formy: *srzebrzny*, *brznieć* i t. p. zdają się wskazywać, że element samogłoskowy, będący kontynuacją dawnego ъ utrzymał się tu aż do czasu, kiedy *ŕ* wymienione zostało na *ř*, t. j. przynajmniej do wieku XIII, czyli że proces zmian przedstawićby można w okresach następujących: I **věŕn-*, **sŕebŕn-*; II **věřn-*, **sŕebřn-*; III **věrn-*, **sřebřn-*; IV **vern-* **sřebřn-*.

Wniosek ogólny byłby więc taki: półsamogłoski czyli jery słabe znikły w języku polskim nie wszędzie odrazu: najpierwej niewątpliwie na końcu wyrazów, zwłaszcza w absolutnym końcu

(przed pauzą), albo przed samogłoską, rozpoczynającą wyraz następny, albo wreszcie przed spółgłoską, o ile nie tworzyła się przez to grupa, trudna do wymówienia. W przeciwnym razie w środku wyrazów lub też w połączeniach dwu wyrazów resztki jerów utrzymywały się dłużej; ślady ich znajdujemy jeszcze nawet w XV wieku.

§ 47. Zdarzają się też i inne uchylenia od norm zwykłych, a mianowicie a) brak *e* na miejscu jeru mocnego i odwrotnie, ukazanie się *e* lub innej samogłoski nietylko w staropolszczyznie, ale i w dzisiejszym języku na miejscu jeru słabego; b) ukazanie się *e* tam, gdzie nigdy jeru nie było; c) ukazanie się nie *e*, lecz innej samogłoski na miejscu jeru mocnego; d) ukazanie się zmiękczonej spółgłoski przed dawnym jerem twardym, lub twardej przed dawnym jerem miękkim (tak zw. mieszanie jerów) i t. d.

a) Formy ze zniknięciem jeru mocnego ukazują się oddawna; mamy je w bulli z r. 1136 np. *Blizc* (**Blizъkъ*), *Buzc* (*Buzъkъ* por. dzisiejsze nazwisko *Buzek*), *Domc* (**Domъkъ*), *Crepc* (**Krěpъkъ*), *Plastc* (*Plastъkъ*), *Pretche* (**Prědъčь*) i t. d. Niekiedy są tam formy podwójne, prawidłowa i nieprawidłowa np. *Crostauez*, *Crostauz* (**Krostavъcь*), *Rzec*, *Rezc* (t. j. *Rdzek*, *Redzk* < **Rzъzъkъ*). Podobnie rzecz się ma z nazwami miejscowości, np. nazwa, którą sprowadzamy do prapolskiej **gъdъčь* brzmiała: *Gdecz* ok. r. 1120, ale także *Gedcz* ok. r. 1250, a nawet *Gedecz* w r. 1256. Prapolskie **bužьskъ* zapisano w r. 1190 *Buzesk* (*Bużesk*), w r. 1207 *Bhusc* (*Bużsk*, *Busk*). W słowniku imion i nazw, dodanym do pracy Baudouina de Courtenay, O drewnie polskom jazykie do XIV wieka, Lipsk 1870, znajduje się znacznie więcej takich przykładów.

Te nieprawidłowości objaśniamy wpływami analogji, t. j. upodobnienia jednych form do drugich. Wiadomo, że w różnych formach jakiegoś wyrazu jer mógł być mocnym albo słabym stosownie do natury następnej zgłoski, więc np. w jednej formie wymieniał się na *e*, w innej znikał. Tak np. **Krostavъcь*, *Krostavъca* wymieniło się z czasem na *Krostawiec*, *Krostawca*; podobnie *Rdzek*, *Redzka*; *Gdecz*, *Giedcza*; *Bużesk*, *Buska* i t. d. Wskutek wyrównania form tematowych mogły powstać nowotwory: z jednej strony *Krostawieca*, *Rdzeka*, *Gdecza*, *Bużeska*. z drugiej *Krostawc*, *Redzk*, *Giedcz*, *Busk* (zresztą *Busk* i inne podobne nazwy mogły być też modyfikacją formy *Busko* < **Bužьsko*, gdyż często ten północnopolski typ nazw na *-o* miesza się z rozpowszechnionym w innych częściach Polski typem na spółgłoskę). Wreszcie możliwem było zmie-

szanie form (kontaminacja) z zachowaniem obu cech w takiej formie mieszanej, zazwyczaj przez zachowanie *e* z formy N. sg. oraz drugiego z innych przypadków, np. *Giedecz* < *Gdecz* + *Giedcza* albo też przez wyrzutnię obu *e*: *wstczy* 1387 Leksz. 1, nr. 244 < *westczy* 1387 Leksz. 1, nr. 236 + *wstecz* 1391 TPaw. 4, nr. 3931.

Temi drogami powstały różne wyrównania: **šьvьcь*, **šьvьca* > *szwiec* 1532 BBdg 102, *szewca* ib. 43 potem *szewc* a także *szewiec*; **pьpьrъ*, **pьpьrja* > **ppierz* > *pierz* 1419 Rost. nr. .2894, *pieprza*, potem *pieprz* 1468 Rost. nr. 4882; *sjem* 1437 Wisł. nr. 228; 1532 BBydg. 25, *sjema* XVI w. lub *sejma*, *sejmu*, potem *sejm* 1549 Rzeczpospolita, (w końcu XVI w. obie te formy obocznie się używają np. w Deliberacjach Senatora anonima; Bpp. nr. 76, *Łoktek* XIV—XV MPH 3, 124, *Łokietka* skąd znów *Łokietek*; *cka* (<**dzlska*) G. pl. *desk* (*cka* BZ. Ex. 36, 21, *dwie cce* ib. 34, 1, *desk* Ex. 35, 11, *dzesk* [!] 1407 Czrs. 4, *ckami* 1549 Gn. A 1, 413) potem *deska* i dalej G. pl. *desek* analogicznie do *matek*, *łyżek* i t. p. (gdzie *-ek* < *ękę*); *psek* (< **pęsękę*) BZ. Tob. 2, 20, *pieska*, potem *piesek* 1526 Rost. nr. 10356; *kozłek* 1463 Prfil. 5, 12, *koziełka* BZ. Ex. 12, 5, stąd *koziełek* XV w. Rost. nr. 5585; *pkieł* Fl. Ez. 21; Gn. 2, b, Puł. 129, arg., *piekła* Fl. 29, 3, stąd *piekło* Naw. 179 a także Ac. sg. *piekieł* Puł. 9, 18; *szmer* 1468 Rost. nr. 4378 G. sg. **szemru* por. *szemrać*, *szemrali* Fl. 105, 25, *szemrzyk* 1437 Rost. nr. 2794, dziś *szmeru*; *dzber* 1435 AGZ. 12, 425 (< *cber*) *cebra*, *z cebrem* 1476 MMAe. 16, nr. 845, stąd *ceber* 1437 Prfil. 5, 16; *stpień* (<**stьpьnь*), *stpieniem* albo *stepniem* u Świętosława AKPr. 3, 281; *chrzept* według *chrzepta* Fl. 67, 14, zam. *chrzbiet* BZ. II Par. 29, 6, *grzbiet*, a z drugiej strony na *chrzbiecie* 1498 AGZ. 15, 360 zam. *na chrzepcie*, i wreszcie *chrzebiet* Fl. 68. 28, BZ. Deut. 33, 11; *deszcz* (właściwie *deżdż*) Fl. 71, 6, *dżdża* BZ. Gen. 2, 5, ale potem *deszcze* 1549 Gn. A 1, 90; *sąpierz* 1409 Czrs. 342, G. sg. *sąprza* (< *sǫpьrja*) D. sg. *sąprzowi* 1441 AGZ. 14, 35, ale także *sąpierzowi* 1454 AGZ. 14, 511; *bochnek* 1472 Rost. nr. 1528, G. sg. *bochenka*, a według tego *bochenek*; podobnie też *osiełek* zam. *osłek*, *nogietek*, 1532 Rost. nr. 7498 obok *nogtek* 1472 Rost. nr. 1622, *topielec* obok *toplec*, *domeczek* zam. **domczek*, *meszek* zam. **mszek*, *dzionek*, *pionek* zam. **dnek*, **pnek*, *pieniek* zam. **pniek*, *żeniec* zam. **żniec* i t. d.

Są też oboczności trudne do objaśnienia np. prap. **vьšьdy* wymieniło się na *wżdy* zam. **wieżdy*; jest wprawdzie forma *weżdy* ale twardość spółgłoski *w* wskazuje, że mamy tu formację wtórną. Dalej

z łac. *stipula* powinniśmy otrzymać prap. **stьpьlo*, czyli **ściepło*, mamy zaś *żdżbło* < **śćpło* i obok tego *ździebło*. Formy prap. **tъskny*, **tъskniti*, **tъskliwy* wymieniły się prawidłowo na *ckny*, *cknić*, *ckliwy* ale także powstały postaci nieprawidłowe: *teskny*, *tesknić*, *teskliwy*; prap. **čъstny* daje nową formę *cny* ale obok niej mamy *czestny* co da się objaśnić wpływem formy *cześć* < **čъstь*, do której zwłaszcza w poezji dorabia się G. *cześci* zam. *czci*; stąd też i *poczestliwy* w starszej polszczyznie obok *poczliwy*; *cnota* z **čъstnota*. Trudno też objaśnić ukazanie się *e* w *czestować* (z *čъstovati*, obok *uczta*, *ucztować*, albo w przypadkach zależnych od *kret* (**krъtъ*): *kreta*, *kretowi*, *kretowisko* i t. p. chociaż wyraz *krtań* dowodzi, że nie unikano grupy dźwiękowej *krt* (*krtań* < **grъtańь*). Wiele takich nieprawidłowości zebrał Brückner w R. 49, 20—34, w R. 53, 27—35 oraz 85—93, a wreszcie w R. 55, 197—200, mówiąc, że mamy tu dowody poprostu „kaprysów" języka polskiego. Zauważyć tutaj trzeba, że odpowiedniki ruskie często tu mają akcent na zgłosce z dawnym jerem: *ˈsťeběl*, *ˈčestnyj*, *ˈčestvovať*, *ˈkrota* obok *gorˈtań* ale: *toˈlska*, *toˈlsklivyj*.

Nie wszystko da się objaśnić w sposób zadowalniający; weźmy np. wyraz prapolski **blъˈχa* (por. r. *błoˈχa*) który z czasem zmienił brzmienie: > *płχa* > *pχła*[1]), G. pl. **blъχъ* > *błeχ*; ale jest też nazwisko *Błeszyński* zam. **Błszyński*, co musiałoby się zmienić na **Pszyński*. Do *pchła* utworzono nowy G. pl. *pcheł* zam. *błech*, a nawet gdzie wierniej utrzymano formę G. pl., tam ją zmieniono na *płech* według analogji do *płcha*, *pchła*. Formę *cieniej* uważamy za analogiczną do *cienki* prap. **tъnьk-*; prawidłową natomiast jest forma ludowa *tńi* (t. j. *tniej*) i pochodna od niej *tniejszy* (zam. *cieńszy*) p. Słownik gwar polskich Karłowicza. Niejasne jest *e* w *bredzić* por. r. *bred* (maligna, majaczenie) *nabredził* poł. XVI w. Kot ze lwem.

§ 48. b) Ukazanie się *e* tam, gdzie nigdy jeru nie było. To jest łatwo zrozumiałe: po zniknięciu jerów nie zdawano sobie sprawy z przyczyn ukazywania się i znikania samogłoski *e*. Zdawano sobie tylko sprawę, że *e* niestałe ukazuje się tylko tam, gdzie bez niego tworzyłaby się grupa spółgłoskowa; wcześnie też zaczęto grup spółgłoskowych unikać, tworząc nowe formy: więc analogicznie do form: *dołka — dołek*, *kolca — kolec*, *bożka — bożek*, *końca — koniec* i t. p. dorobiono do G. sg. *ognia* N. sg. i Ac. sg. *ogień* zam. daw-

[1]) Ułaszyn w Prfil. 7, 425 i n.

niejszego *ogń (stsł. ognь), do *węzła — węzeł* zam. **węzł* (por. stsł. *ǫzlъ*). W podobny sposób powstały formy: *marzec* (*Martius*), *plaster* (ἔμπλαστρον), *wiater* (prasł. **větrъ*), a także *piosenka* (**pěsnъka*), *braterski* (**bratrьsk-*), *braterstwo*, G. pl. *arabesek*, *humoresek*, zdrobniałe *zwierciadełko* (ludowe: *zwierciadko*, *przejrzadko*, z prawidłowych: **zwierciadłko*, **przejrzadłko*), *jasełka*, *masełko*, *mydełko*, *lusterko*; liczne zapożyczone na *-unek* niem. *-ung*: *rachunek*, *wizerunek*, *warunek* i t. p. np. *fresunk* Rej || *frasunek* Stryjk., *wizerunk* Rej, Kromer || *fizerunek* Leopolita, *ratunk* Leopolita || *ratunek* Bazylik, *szacunk* Rej || *szacunek* Bielski; te przykłady wyjęte z Lindego dowodzą, że formy na *-nek* rozpowszechniają się w końcu XVI w. Powstał też sposób deklinowania: *Luter*, *Lutra*, *Lutrowi* zam. *Lutera*, *Luterowi* i t. p. Trudno było i wśród imion cudzoziemskich rozstrzygnąć, kiedy trzeba zachowywać *e* (np. *Lutera*), a kiedy nie (np. *magistra* od *magister*, bo i po łacinie *magistri*). To też często działał tu dowolny wybór to tego, to innego skojarzenia np. imię *Luter* można kojarzyć z innemi podobnemi imionami obcemi np. *Boner* — *Bonera*, albo z takiemi wyrazami jak *magister* — *magistra*; dlatego właśnie np. u Kromera w połowie w. XVI (Bpp. nr. 70) znajdujemy formy: *Lutera*, *Luterowi*, jako też *Lutra*, *Lutrowi*.

§ **49.** c) Ukązanie się nie *e*, lecz innej samogłoski na miejscu jeru mocnego. Najczęściej *i* (*y*): stp. *dźwirze* (drzwi) < *dvьrь*, *chrzybiet* także w stsł. *χribьtъ*, *chrzyptowa żyła* wiek XVI Prfil. 5, 30, *dzińsia*[1]) raz tylko w K. św.: *dinsa*, teraz *dzisiaj*, *dziś* zam. *dnieś* <**dьnьsь* stsł. *dьnьsь*, *łyżka* < **lъžьka* r. *łożka*; *żyrca*, *żyrcowi* kon. w. XV R. 24, 96 (< *žьrьca*) i analogicznie do tych form *żyrzec* zam. **żrzec* < *žьrьcь* = kapłan; zapewne także *tyż* obok *też* 1532 MMAe. 7, nr. 306 oraz dzisiejsze og. polskie, zwłaszcza gwarowe *dyszcz*, *dyszczu*. Natomiast stp. *grzymieć* zapewne z **grimĕti* (por. *Grzymisława*) a nie z **grьmĕti*, które wymieniło się na *grzmieć*.

Niekiedy też zamiast lub obok *e* ukazuje się *o* lub *u* np. *Łekna* 1136, *Łokna* 1153, *Łukna* XIII w. w słown. Baudouina de Courtenay, tamże *sciremusine* 1146 *Trzemeszno*; tu także Rozwadowski Enc. 2, 343 odnosi oboczność form przyimka *k*, *ku*.

§ **50.** Niejasne przyczyny wywołały ukazanie się formy *ku* zam. **kie*, odpowiedniej do formy innych przyimków np. *w* || *we*, *z* || *ze* i t. d. por. r. *k* || *ko*, *v* || *vo*, *s* || *so* i t. d. Formę *ku* znajdu-

[1]) Por. Vondrák w Pracach lingw., ofiarow. Baudouinowi de C.

jemy już w Kśw. *cu gih bogom* av. *ku glosu* br., *cu vstanu* br.; w Fl. *ku tobie* 21, 5; 26, 12 i t. d. *ku uczynieniu* 149, 7, *ku Abrahamowi* 104, 9, *ku jegoż przyściu* At. 38, *ku mnie* 2, 7 i t. d.

§ 51. d) Mieszanie jerów: stsł. *stьgna* stp. *ściegna* (*szczegny* 1399 Stppp. 8, nr. 8075, toż 1404 ib. 2, nr. 1057, *szczegen* 1442 ib. 2, nr. 3048 i t. d.) obok *stegna* 1382 Stppp. 8, nr. 1707, także u Twardowskiego w w. XVII *stegna* obok *ściegna*; G. pl. *stghen* 1409 Czrs. 27, nieprawidłowo zam. *ścgna*, *żdżgna*, *ściegn*. Zdrobniałe imię pochodne od **stьza* z dawniejszego **stьga* ma postać: *ścieżka* lub *stecka*, a według zasady etymologicznej pisowni *stedzka*, nowotwór od pols. *stdza* (*sddza* — semita 1397 Stppp. 2, nr. 36, *stecka* 1437 Wisł. nr. 228, 1532 BBydg. 94, 1471 MPKJ. 5, 61). Stp. *debra* ob. *dziebra*, *debrz* ob. *dziebrz*, prasł. **dьbrъ*, gdzie wcześnie mogło zajść upodobnienie jerów **dьbrъ*. Stp. *cieść* ob. *teść*, ta ostatnia forma analogiczna do form: *tści*, *tściem* prasł. *tьsti*, *tьstьmь*; podobnie *żaden*, *jeden* nowotwory urobione od: *żadnego*, *jednemu*.

Tak więc przyczyny tych oboczności w każdym przypadku są różne i datują się z różnych czasów, niekiedy bardzo odległych np. różnice w formach p. *pochwa*, *poszwa* prasł. **poχъva*, **pošьva* odnoszą się do czasów niezmiernie starożytnych, na co wskazuje porównanie form łc. *suo* i prasł. **šьjǫ* (a więc z dawniejszych: *su-ō*, *sjŭ-jō*, a to znów się sprowadza do praae. wzorów *sou-*, *sjou-*). Natomiast formy z *n* lub *ń*: *taniec* || *tanek*, *taneczny*, *tanecznik*, (*tanecznikόw* Stryjkowski, *szkoła tanieczna* Petrycy, *taneczne koło* Balsam XVIII w. z Lindego) i znowu *tańczyć* to jakby naśladowanie takich rodzimych oboczności, jak *wieniec*, *wianek*, *wieńczyć*.

§ 52. e) Niekiedy nieprawidłowości są wynikiem przyczyn szczególnych, np. *e* z prasł. *e* zachowuje się tak, jak gdyby pochodziło z *ь*, t. j. nie wymienia się na *o* i w pewnych pozycjach znika, np. obok prawidłowej formy *dzielon* 1408 Piek. 369, *dzielona* 1408 Piek. 342 trafiają się formy: *dzielen* 1392 Hube Zb. 65 i 1398 tamże 94, *dzielna* 1399 TPaw. 3 nr. 6370 i 1417 Mac. Pam. 2, 344, być może pod wpływem formy *dzielnica* a także innych, gdzie *e* pochodzi z *ь*, np. *wolen*, *wolna* i t. p. (por. nazwę wsi pod Opocznem *Dzielna*); podobnie *rańien* BZ II Par. 22, 6 || *ranny* obok *raniony*. To samo znajdujemy i w języku cerkiewnym, zwłaszcza na Rusi, por. Wasiljew RFV. 70, 373; RS. 7, 214.

§ 53. f) Normy, zachowywane przy wymianie jerów w środku wyrazów, stosują się też i do proklityk, używanych w funkcji

przyimków czy prefiksów: i w nich były jery słabe lub mocne w zależności od pierwszej zgłoski następnego wyrazu, związanego syntaktycznie z proklityką. Z takich więc form, jak **vъ-šьdlъ*, **vъ-šь(d)la*, **vъs-stati*, **vъz-drъgnǫti*, **vъz-dъχnǫti*, **vъ dъvu*, **vъ dvorě*, **sъ sъta*, **sъ stopojǫ* i t. p. powstały nowe formy: *wszedł, weszła, wstać, wezdrgnąć, westchnąć, we dwu, w dworze, ze sta, z stopą* i t. d.

Tu jednak także wcześnie i w bardzo szerokim zakresie rozpoczęło się zamieszanie tem bardziej, że wskutek luźnego, swobodnego i zmiennego łączenia proklityk z wyrazami mniej było gruntu do wytwarzania postaci powtarzanych tradycyjnie, choć, naturalnie, i tutaj zdarzały się formy tradycyjnie ustalone np. *we dnie*, używane tylko w wyrażeniu: *we dnie i w nocy* gdy w innych połączeniach używamy formy bez *e* np. *w dniu, w dni, w dniach* i t. d.

Naogół tradycja silniej się przejawiała w połączeniach prefiksalnych niż przyimkowych; to też już w Kśw. znajdujemy *ue treh* (*we trzech*) na miejscu prapols. **vъ trьχъ*. W ps. Fl. są jeszcze bardzo nieliczne odstępstwa od stanu prawidłowego, częstsze w Puł., a w BZ. obok siebie stoją takie formy, jak: *nade wszym stworzenim i nad wszym ptastwem* Gen. 9, 2. Dziś też niekonsekwentni jesteśmy, gdy mówimy np. *z pode łba, pod łbem* i t. p.

Silniej działa tradycja w wyrazach złożonych, gdyż tam warunki zniknięcia jeru lub zamiany jego przez *e* są stałe. Dlatego też prawidłowe formy mamy złożone: *nadewszystko, przedewszystkiem* ale *nad wszystkiemi, przed wszystkiemi*; *wezbrać, wetkać, zebrać, podebrać, odebrać* choć: *w tkaninie, z braniem, od brania* i t. p. Ale i tu panuje zamieszanie zwłaszcza w złożeniach nowszych np. *stchórzyć* (**sъdъχor-*) zam. **zetchórzyć*, *wspólny* z **vъ-sъ-pol-*, (choć prawidłowo *wespół, zespół*), *nadzwyczajny, nadpsuty* (ale *zepsuty*) i t. p. W nowych złożeniach niekiedy wahania np. *zstąpić*, obok *zestąpić* ale zawsze *odstąpić*; *zestawić, zestarzeć się*, stpol. prawidłowe: *sstąpić, sstarzeć się, sstać się, sstawać się* (dziś uproszczone: *stać się, stawać się*), *zszyć* ale *zeszyt*.

Wcześnie też zapomniano, które proklityki niegdyś kończyły się na jer, a które na samą spółgłoskę, i zaczęto wszystkie traktować jednakowo. Obok form prawidłowych, tradycyjnych: *wezbrać* (**vъzbьrati*), *westchnąć* mamy: *wzeszło* (ob. *weszło* < **vez-šło* < **vьsšьlo*), *wzemknąć*, (zam. **wezmknąć*), *wzerwać* (u Lindego) zamiast **wezrwać*; stp. *rozrwać* albo *rozdrwać* zostało dziś zastąpione przez *rozerwać*, jakby prefiks *roz-* kończył się na *z*, podobnie też *bezecny, rozepchnąć* i t. p.

Wskutek tych przyczyn oddawna już w zakresie formy proklityk polskich panują stosunki chaotyczne, a przynajmniej wydające się chaotycznemi, dotychczas bowiem nie robiono systematycznych prób ich zbadania. Na ogół kierujemy się w części tradycją, t. j. powtarzamy to, co sami poznaliśmy ze słyszenia, częścią powodujemy się własnemi motywami niejasno wyczuwanemi, głównie względami na początkowe głoski wyrazów związanych z proklitykami: czy wyrazy te zaczynają się od grupy spółgłosek czy od jednej spółgłoski, i czy pierwsza spółgłoska jest podobna do ostatniej spółgłoski proklityki: *we wschodnim kraju*, *ze wschodu*, *od wschodu*, *we wtorek*, *z wtorku na środę*, *ze środy*, *w środę*, *w czwartek* albo *we czwartek*, *z czwartku* i t. d. Zachodzą też różnice prowincjonalne, np. obok form *w wodzie*, *w walce*, *w fajce*, *w Wiedniu*, *z sadu*, *z sądu*, *z sędzią*, *z szyi*, *z siłą*, *z zupą*, *z żywym*, *z zimy* i t. d. słyszymy w Krakowie: *we wodzie*, *we walce*, *we fajce*, *we Wiedniu*, *ze sadu*, *ze sądu*, *ze sędzią*, *ze szyi*, *ze siłą*, *ze żupą*, *ze żywym*, *ze zimy* i t. d.

J. Rozwadowski RS. 2, 186 jako normę dla staropolszczyzny uważa wymianę *vz*, *sz* na *ve*, *se* przed wyrazami, w których pierwszej zgłosce było w języku prapols. *or*, *ol*, *er*, *el* między spółgłoskami *we trzemiech*, *we grodzie*, *we złocie*, *we mleku* i t. d. O tem p. niżej § 88.

§ 54. Jery w połączeniu z *j*. W języku prasł. były grupy dźwiękowe: *ъj*, *ьj*, *jъ*, *ьjъ*, *ъjъ*, które trafiały się na początku, w środku, lub wreszcie na końcu wyrazów. W środku wyrazów grupy takie mogą się ukazywać przed samogłoską lub przed spółgłoską. Późniejsze losy grup tych na gruncie języka polskiego najtreściwiej i najsystematyczniej przedstawił J. Rozwadowski w Enc. 2, 354—8, § 41—44. Sformułowane przez niego punkty najważniejsze są następujące:

1. Jery przed *j* w środku wyrazów wymieniły się na *y*, *i* (te samogłoski miały być niegdyś nieco zredukowane) np. *bijȩ*, *myjȩ*, *szyja*, *żmija* z prasł. **bъjǫ*, **mьjǫ*, **šьja*, **zmьja* (podobnie *czyj* z prasł. **čьjь*).

Ale jest też inny rodzaj wymiany, który w ostatecznym wyniku dał ściągnięcie głosek: **bratьja* > *braćå*, **sǫdьja* > *sędziå*, **pitьje* > *picie*.

Przyczyny tej różnicy nie są wyjaśnione.

2. *ьjь* > *y*: *dobry*, *zły* i t. p. (*długi*, *głęboki* < **długy*, **głęboky*).

3. *ьjь* > *i*: *średni*, *głupi* i t. p. (*boży* < **boži* < prasł. **božьjь*).

4. jer twardy przed *ь̨* lub *i* w złożeniach > *y* np. *zyskać* < *sъiskati*; (późniejsze: *zejść*, *otejmie* i t. p. analog do *zebrać*, *otemścić*...).

5. jer przed *jь* wymieniło się na *e* lub zniknęło zależnie od tego, czy następowało *jь̨* czy *jь̨* np. **sъ̨jь̨ma* > *sejma*; **sъ̨jь̨mъ̨* > *sjem* (Prof. Brückner R. 55, 199 zarzuca, że przecież **sъjьmъ*, **sъjьma* i t. d. to nowotwór zam. **sъnьmъ*, **sъnьma*; to prawda, ale nowotwór tak stary, jak i forma *zyskać* zam. **sniskać* prasł. **sъniskati* zachowane w innych językach słowiańskich; por. też *wnidę* || *wejdę*).

6. jer po *j* na początku wyrazu: w prasł. *jь̨* lub *jь̨* zależnie od charakteru następnej zgłoski; dalej w pols. *jь̨* > *j* (po samogłosce poprzedzającego wyrazu) lub *i* w absolutnym nagłosie, później *j*- znikło np. **nie jmam* > *nie mam* i wskutek tego oboczność: *mam* || *imam*; *vezmę* (< *vъzьmǫ*) || *imę* (*pojmę*), *iglica* || stp. *glica*, *igrać* || *grać*, *iskra* || *skra*, *kra* 1489 MMAe. 16, nr. 686 || *ikra* i inne mniej rozpowszechnione.

Natomiast *jь̨* > *je* np. Śląskie *jegła* < **jьgъla*; ale w G. pl. **jь̨gъ̨lъ̨* > **jǵeł* > *igieł* i anal. do tego *igła*; **jь̨stъ̨ba* > **jezba*; *jь̨stъ̨bъ̨* > *izdeb*. Z tem objaśnieniem, które szczegółowiej uzasadniono w RS. 7 (Rozwadowski: Prasł. *jь*, str. 9—13) nie zgadza się prof. Brückner (R. 55, 198).

7. Jer po *j* w środku wyrazu: *jь̨* > *j*; *jь̨* > *je*: *dostojny* > **dostojь̨ny*, *dostojen* < **dostojь̨nъ̨*); *jajko*, *jajeczko* < **jajь̨ko*, **jajь̨čь̨ko*.

Te procesy dokonały się w głównej osnowie już w języku prapolskim.

Samogłoski *e*, *ě*.

§ 55. W języku prasł. obie te samogłoski różniły się dwojako: brzmieniem i iloczasem: samogłoska *e* już oddawna po spółgłoskach *č*, *š* wymawiała się w sposób zbliżony do *o*, stąd stsł. *članъ* p. *człon* z prasł. **čolnъ* < **čelnъ*; natomiast prasł. *ě* raczej zbliżało się do *a* jak na to wskazuje jego przejście po *j* lub spółgłoskach przez *j* zmiękczonych: stsł. *jasti* < **j-ěd-ti*, *slyšati* < **slyšěti* < **slyχěti* i t. d. W polszczyznie jednak nastąpiły dalsze zmiany: prasł. *e* krótkie albo nadal pozostało krótkiem, albo też pod wpływem pewnych czynników się wzdłużyło, np. mówiono: *ṕekę* praes., *ṕēc* inf.; z drugiej strony długie *ě* pozostało długiem, albo też gdzieindziej uległo skróceniu np. *χlēb*, *χleba*. Słowem pod względem iloczasu obie te prasł. samogłoski upodobniły się z sobą: każdej z nich kontynuacją mogło

być p. *ę* długie lub krótkie, ponieważ zaś z czasem (p. niżej § 93) każde długie *ē* wymieniło się na *e* ścieśnione (*é* lub *ė*), przeto zarówno prasłowiańskiemu *e* jako też i prasł. *ě* odpowiada polskie *e* (otwarte) lub *é*, *ė* (ścieśnione).

Prasł. samogłoski *e* i *ě* także i pod względem brzmienia utożsamiły się w polszczyznie, dziś więc z samej ich wymowy niepodobna poznać ich pochodzenia: *lesie*! *w lesie*, *niesie* odpowiadają prasł. **lěse*, **lěsě*, **nese*, ale na to wskazuje nam nie wymowa, lecz tylko gramatyka porównawcza. Jednakże niezawsze tak było: prasł. i prap. *ě* różniło się nietylko od prasł. i prap. *e*, ale także od wszelkiego innego polskiego *e* (będącego np. wymianą *ę*, *ǫ* lub *i*, *y* przed płynną); wiemy to stąd, że prasł. i prap. *ě* wymieniło się w pewnych warunkach na *a*, prasł. i prap. *e* w tych samych warunkach wymieniło się na *o*, każde zaś inne *e* (bez względu na pochodzenie) normalnie pozostało niezmienione [1]).

Mianowicie wymiana *e*>*'o* i *ě*>*'a* (t. j. na *o* lub *a* z poprzedzającą spółgłoską miękką) dokonywa się przed spółgłoskami przedniojęzykowemi pierwotnie twardemi, nie zaś odpodniebiennionemi, więc przed *t*, *d*, *s*, *z*, *n*, *ł*, *r* np. *plotę* || *pleciesz* (prasł. **pletǫ* || **pleteši*) *świat* || *w świecie* (prasł. **světъ* || **vъ světě*), *wiodę* || *wiedziesz* (**vedǫ* || **vedeši*), *dział* || *dzielić* (**dělъ* || **děliti*), *niosę* || *nieść* (**nesǫ* || **nesti*), *las* || *leśny* (**lěsъ* || **lěsьnъ*), *wiozę* || *wieziesz* (**vezǫ* || **vezeši*), *lazł* || *leźli* (**lězlъ* || **lězli*), *żonę* || *żeniesz* (**ženǫ* || **ženeši*), *siano* || *siennik* (**sěno* || **sěnьnikъ*), *czoło* || *na czele* (**čelo* || **na čelě*), *ciało* || *cielesny* (**tělo* || **tělesьnъ*), *biorę* || *bierzesz* (**berǫ* || **bereši*), *wiara* || *wierzyć* (**věra* || **věriti*). Przed wszelkiemi innemi spółgłoskami jak również w wygłosie pozostaje *e*, więc — jak to widać z poprzednich przykładów — przed spółgłoskami przedniojęzykowemi miękkiemi lub stwardniałemi, a także przed wargowemi i tylnojęzykowemi np. *polepa*, *chleb*, *lewy*, *niemy*, *siekę*, *biegnę*, *uciecha* (wszędzie *e* z prasł. *ě*), *trzepać*, *kolebać*, *piszemy*, *cieknę*, *zażegł* (wszędzie *e* z prasł. *e*).

Nie następuje też wymiana *e* na *'o* lub na *'a* przed spółgłoską przedniojęzykową twardą, o ile ta stwardniała po zniknięciu *ъ* przed następującą przedniojęzykową, np. *pletnia* (<**plětьnja*), *biedny* (<**bědьn-*), *sienny* (<**sěnьn-*), *bierny* (**berьn-*), gdy tymczasem *ciasny* (<**těsn-*), *żelazny* (<**želězn-*), *przasny* (<**přěsn-*).

[1]) H. Ułaszyn, Ueber die Entpalatalisierung der ursl. e-Laute im Polnischen, Lipsk 1905 (rec. RS. 1, 156). Brückner, R. 53, 112 i Prfil. 6, 583.

Normalnie też nie zachodziła wymiana samogłoski *e*, gdy następowała po niej spółgłoska, oddzielona przez inną spółgłoskę od następującej potem samogłoski miękkiej np. *siedlisko*, *w biedrze*, *siedm* (prasł. **sedmь*), stp. *szczedrze*, *pletli*, *świetlica*, *wietrzyk*, *blednie*, stp. *świedczymy* 1403 Piek. 183 (8 razy), *poświedczonego* 1436 R. 23, 277, *uwiedszy się* Kromer 228, i tak samo w bulli 1136 r. *Siedlęta*, *Siedlewit* ob. *Dobrosiodł*, *Jezior*, *Klonowa*, *Okrzos*, *Siodłk*, *Siostrosz*...

Jednakowe warunki, przy których *e* wymienia się na *'a* lub *'o*, wskazują, że w prapolszczyznie inaczej brzmiało *ě* niż *e*, i że wymiana tych dźwięków, t. j. pierwszego na *'a*, drugiego na *'o* odbyła się w jednym czasie. Przyjmuje to J. Rozwadowski (Enc. 2, 47) zaliczając tu jeszcze wymianę *ŕ*, *ĺ'* na *ŕ*, *ĺ* również przed spółgłoskami przedniojęzykowemi twardemi (por. *ćwirdza* || *twardy*, *cirń* || *tarnka*). Natomiast A. Brückner w Dziejach języka polskiego[2] 20 twierdzi, że wymiana *ě* > *'a* dokonała się w w. VIII, IX, a wymiana *e* > *'o* w w. XI, XII. Za niejednoczesnością tych wymian mogłoby chyba przemawiać to, że wymiana *ě* > *'a* jest jakby żywotniejsza, gdy w zakresie wymiany *e* > *'o* częściej następuje wyrównanie form np. *lasu* || *w lesie*, *wiara* || *wierze*, *miodu* || *w miodzie*, *żona* || *żonie*, ale to raczej wskazywałoby na starszość przejścia *e* > *'o*, gdyż im proces fonetyczny jest świeższy, tem mniej — zdawałoby się — podlega wpływom wyrównań etymologicznych. Z drugiej strony jednak wymiana *e* > *'o* była jeszcze żywotna w języku, kiedy już dokonało się przejście prasł. *telt*, *tert* > *tlet*, *tret*, jak na to wskazuje: *płoso*, *brzoza* i t. d. ale przestała nią być, kiedy *ь* wymieniło się na *'e*, o tem jednakże inaczej sądzi J. Rozwadowski (Enc. 2, 373).

To też na pewno wiemy tylko jedno: że proces wymiany *e* na *'a* lub *'o* dokonał się w czasach przedhistorycznych, w każdym razie przed w. XII, gdyż imiona w bulli 1136 r. wskazują na to: *Balossa* = *Białosza*, *Chotan* = *Chocian*, *Quatec* = *Kwiatek*, *Ponat* = *Poniat*, *Stralec* = *Strzałek*, *Sulidad* = *Sulidziad* obok prawidłowych *Gnezden* = *Gnieździen*, *Lestnica* = *Lestnica* właściwie *Les'ťnica*; dalej także *Dobrozodl* = *Dobrosiodł*, *Sodlc* = *Siodłk*, *Clonova* = *Klonowa*, *Okroz* = *Okrzos*, *Sostroch* = *Siostroch*, *Ussezodl* = *Wszesiodł*, *Costol* = *Kościoł* obok prawidłowych *Zedlanta* = *Siedlęta*, *Sedleuit*, *Sedlon*, jak i dziś: *osiedlony*, gdzie pierwsze *e* pozostało niezmienione przed zmiękczonem *dl'*, a drugie wymieniło się na *o* pod wpływem następującego twardego *n*. Nazwa *Steradz* obok *Siradz* tu nie należy,

bo pierwsza jej część pochodzi od pnia *sir-* [1]), od którego poszedł też wyraz prasł. *sirota* p. *sierota*). W bulli 1136 r. niema ani jednego wyrazu, któryby się uchylał od zasadniczej normy.

§ 56. Nie trzeba jednak wychodzić z założenia, jakoby wszystko, co znajdujemy w starszym języku, koniecznie musiało więcej odpowiadać normom fonetycznym, niż to, co słyszymy dzisiaj. Z historji choćby deklinacji przekonywamy się, że mnóstwo form i dawniej podlegało zmianom pod wpływem analogji do innych, i nie wszystkie formy, które za pierwowzór służyły, pozostawiły ślad swego istnienia w języku późniejszym. Zwłaszcza w drugiej połowie w. XV i w początkach XVI, kiedy jeszcze druk się nie rozpowszechnił, występuje w języku wiele zjawisk przelotnych, wiele wyników skojarzeń, które nie trwały długo. Za takie właśnie wyniki uważać należy formy w rodzaju: *śladny* (|| *ślad*), *ofiarny* (|| *ofiara*), *wianny* (|| *wiano*) i t. d. spotykane w starszej dobie językowej, a będące wytworem wyrównań etymologicznych.

Swoją drogą w starszym języku spotykamy formy, z punktu widzenia dzisiejszego osobliwe przez to, że wtedy jeszcze nie uległy żadnym procesom drugorzędnym i mają wokalizację, wymaganą przez normalne warunki fonetyczne n. p. *krzasłowaty*, *rzazać*, *lazę cana* (raz jeden 1408 R. 24, 64) *biada* BZ. Deut. 28, 22; Kaz. na wszech śś. potem u Orzechowskiego a nawet w końcu XVII w. w Moraljach Potockiego; *podniata* Zimor. Siel. 6, w 62, *działo* i t. d. zamiast dzisiejszego *e*; ale też z drugiej strony często bardzo mamy i zjawisko przeciwne, t. j. *e* zam. *a*. Wobec tego J. Rozwadowskiemu (l. c. 371) „nasuwa się myśl, czy pierwotnie przegłos nie był ograniczony pewnemi warunkami przyciskowemi“, z czem jednak łączy się spostrzeżenie, że „najczęściej występują te wahania po labjalnych np. *ofiara*, *obiata*, *zawiasa* || *ofiera*, *obieta*, *zawiesa*“. W stp. *cadzić* zam. *cedzić*, jak to jest dzisiaj, według Rozwadowskiego „ma się do czynienia z jakimś szczególnym objawem fonetycznym; *cesta* (= droga) jest z pewnością czesko-słowackiego pochodzenia, *Ełżbieta*, *Margorzeta* polegają na ciągłym wpływie obcych imion“... Forma *alżbiocin* 1405 SKJ. 3, 196 dowodzi, że imię to brzmiało też **Alżbiota*.

Gdy rozważymy warunki alternacyj: *e* || *'a*, *e* || *'o*, musimy dojść do przekonania, że nie mógł się długo w języku utrzymać

[1]) *Siradz* < **Siroradz*.

stan, ściśle odpowiadający zasadzie czysto fonetycznej, a to z tego względu, że dokonały się w języku procesy nowe, pod których wpływem dawne warunki się zmieniły. Przedewszystkiem więc upodobniły się wszystkie dawniej różne odcienie samogłoski *e*, czyli postrzegano już jedno tylko *e* bez względu na jego pochodzenie; ponieważ zaś tylko *'e* z dawnego *ě* alternowało z *'a*, i tylko *'e* z dawnego *'e* alternowało z *'o*, a natomiast *'e* pochodzące czy to z *ь*, czy też z *i* przed *r* nie alternowało ani z *'a*, ani z *'o*, przeto przy tworzeniu nowych form od tematów, do których wchodziło *'e*, mogły zachodzić lub też nie zachodzić jego wymiany na *'a* lub *'o*. Poprostu kiedy zerwała się tradycja wymawiania pewnej jakiej formy, to przy jej odtwarzaniu (rekonstrukcji) łatwo było albo dokonać wymiany fałszywej (np. *'e* na *'o* zam. na *'a* lub odwrotnie), albo też nie dokonać żadnej, choćby jej sprzyjały warunki fonetyczne.

Nadto w bardzo wielu pozycjach dawniejsze upodniebiennione spółgłoski przedniojęzykowe stały się odpodniebiennionemi, więc i to było przyczyną dezorjentacji przy tworzeniu form nowych lub odtwarzaniu już dawniej używanych, ale nie utrzymywanych w świeżej pamięci.

Istnieje też w języku, a raczej w umysłach ludzi mówiących, stała dążność do ujednostajniania form częściowo różnych, o ile się temu nie sprzeciwiają inne czynniki częścią psychologiczne, częścią artykulacyjne; pociąga to za sobą czynność wyrównywania form przez analogję a zwłaszcza ich części tematowych, ponieważ część tematową wyrazu uważamy za niezmienną. Tak więc forma *żenie* przez wyrównanie do: *żona*, *żony*, *żonę* i t. d. zmieniła się na *żonie* (już w r. 1393 Leksz. 1, nr. 1457). W gwarach ludowych a także w żywej mowie ludzi, ulegających wpływom gwarowym, takie wyrównywania są częstsze, niż w języku piśmiennym np. *bierę*, *bierzesz*, *bierze*... zam. *biorę*, *lezę*, *leziesz*, *lezie*... zam. *lazę*.

Naturalnie, wyrównywanie form mogło następować dopiero wtenczas, kiedy warunki fonetyczne, których koniecznym wynikiem była wymiana *ě* > *a*, *e* > *o*, przestały istnieć, t. j. ustąpiły miejsca innym warunkom. Nadto jeszcze taką dążność do wyrównywania form wtedy jedynie można przyjąć jako czynnik rozstrzygający, o ile wszystkie wypadki niezgodne z wymaganiami prawa fonetycznego dadzą się objaśnić wpływem analogji. To też szukano i innego rozwiązania. Lorentz w artykule Das gegenseitige Ver-

hältnis der sogenannten Lechischen Sprachen (JA. 24) dowodził, że na *'a* wymienia się tylko takie *e*, które jest kontynuacją pierwotnego praae. *ē*; natomiast zaś, kiedy jest kontynuacją praae. dwugłoski (*oj* lub *aj*), to alternuje z *'a* tylko w zgłosce długiej zamkniętej oraz krótkiej otwartej, a pozostaje jako *e* w zgłosce długiej otwartej. Na tej zasadzie możnaby objaśnić polskie *kobiéta*, gdzie ścieśnienie samogłoski wskazuje na jej wcześniejszą długość w zgłosce nie zamkniętej spółgłoską: *ko-bié-ta*; podobnie byłoby z wyrazami *cěsárz* i zapewne *cěna*; z tem też zgadzałyby się różnice między *dzieło* czeskie *dílo* a *działo* cz. *dělo*[1]) oraz *biéda* cz. *bída* a *biada* cz. *běda*. Brandt znów (Sbornik statiej dla Fortunatowa, Warszawa 1902, str. 201—212), twierdzi, że w ogólności tylko krótkie *e* z dawniejszego *ě* wymieniło się na *'a*.

Te ograniczenia odrzuca Ułaszyn (Ueber die Entpalatalisierung), dowodząc, że pierwotną prawidłowość alternacyj *'e* || *'a* lub *'o* naruszyły późniejsze procesy formalnych wyrównań między tematami niegdyś zróżniczkowanemi przez występowanie w nich *'e* lub *'a*, *'o* (co on właśnie nazywa odpodniebiennieniem dawnego *'e*) stosownie do warunków fonetycznych.

Stanowisko Ułaszyna prędzej się da obronić, niż poglądy Lorentza lub Brandta. Uderza wprawdzie zgodność różnic zachodzących w polszczyznie i czeszczyznie: *biada*, *běda* || *biéda*, *bída* i tak samo *działo*, *dělo* || *dzieło*, *dílo*, staropolskie jednak zabytki pouczają nas, że rozszczepienie form *biada* || *bieda*, *działo* || *dzieło* nastąpiło późno i że w staropolszczyznie nie robiono różnicy między wykrzyknikiem *biada* a rzeczownikiem *bieda*; między *działo* w znaczeniu maszyny oblężniczej a *dzieło* w znaczeniu łc. 'opus'. W BZ. czytamy: *rani cię Pan biadą* Deut. 28, 22, podobnie Gen. 3, 16 i t. d. forma zaś *działo* = 'opus' używa się często w ps. Fl. np. 32, 15; 76, 11 i t. d. także jeszcze w XVI w. *działu rąk twoich podaj prawicę twą* 1520 JA. 7, 296, i znów w znaczeniu 'tormenta, instrumenta bellica, machina' 1532 u Bartłomieja z Bydgoszczy mamy jednakowo użyte *działo* lub *dzieło*. Ponieważ formę *dzieło* — 'opusculum' obok *działo* spotykamy dopiero w Mammotreptach ok. r. 1470 MPKJ. 5, 5, przeto wnosić należy, że forma z *e* przed *ł* nie jest starsza nad wiek XV. Nadto w polskiej formie *dzieło* nie

[1]) Jakkolwiek znów *e* w *dzieło* jest kontynuacją praae. *ē*.

znajdujemy żadnych śladów długości *e*, gdy natomiast ślad ten widzimy w *bieda*.

§ 57. Przy rozpatrywaniu warunków wymiany *'e* || *'a* zwracano szczególniejszą uwagę na formy z nieuzasadnioną fonetycznie wokalizacją: *cesarz*, *bies*, *kobieta*, *krzesło*, *cena*, *rzezać*; ściślejsze jednak zbadanie starszych zabytków językowych wykazało, że w wielu razach w staropolszczyznie choć zrzadka trafia się *'a* w miejscu właściwem, gdzie dziś już wyłącznie wymawiamy *e*: dla trzech pierwszych wyrazów nie mamy przykładów, zawsze bowiem pisano: *cesarz*, *kobieta*, *bies*, ale Ułaszyn przytacza nazwę wsi *Biasowice* na Śląsku, jako od *biesa* pochodzącą (p. Entpalat. 63 i MPKJ. 5, 301), z czem nie zgadza się Brückner, który *Biasowice* wyprowadza z *Bijasowic*. Raz jedyny trafia się *cana* w pocz. w. XV R. 24, 64 (sine omni taxa — *czany*); *krzasło* 1533 JA. 20, 518, *drzewo krzasłowate* Linde Słownik, z Krescentyna 1549 r., obok *krzesłowaty* w Żywocie Skandenberga Barlecjusza przełożonym przez Bazylika r. 1569 p. Prfil. 6, 591; *obrzazać*, *obrzazek* ok. 1470 MPKJ. 5, 163, *rzazać* 1532 BBydg. 124; *lazą* Rej Wiz. XI, 612 i t. d. Prawidłowe też *laność* (= lenistwo) druga poł. XVI w. Lelewel, Księgi ustaw I, 105 obok *leność* ib. 104.

Jako późne zapożyczenie *cesarz* może być traktowany wyjątkowo, *ofiara* ob. *ofiera* w części przynajmniej poszła za wzorem wyrazów rdzennie polskich. Jakie jest pochodzenie *e* w *kobieta*, nie wiemy z pewnością, ale ścieśnienie tej samogłoski jako ślad dawnej długości przemawia za jej pochodzeniem z *ě*, a w takim razie oczekiwalibyśmy formy **kobiata*.

W czysto polskich wyrazach najdawniejsze przykłady, w których możnaby podejrzywać brak wymiany *e*>*a* są nazwy ze znakiem *ea* na miejscu oczekiwanego *a* np. obok *Paski* (*Piaski*) z r. 1280, *Bala* (*Biała*) r. 1261, 1278 mamy śród materjałów, zebranych przez Baudouina de Courtenay (O dr. pols. jaz.) takie formy jak *Beala* w kopji dokumentu z r. 1193, *Bealtarsk* r. 1249, *Lopeankam* 1243 obok *Lopenka* w kopji dokum. z r. 1253 i *Lopankam* (*Łopiankę*) r. 1238.

Później poza kilku wyżej wymienionemi wyrazami, w których już w staropolszczyznie zupełnie lub prawie zupełnie ustaliło się *e*, a nadto prócz bardzo licznych form z wokalizacją zupełnie prawidłową mamy już znacznie pomnożony zasób wyrazów takich, jak *biada* || *bieda*, *działo* || *dzieło*, gdzie ukazuje się *a* lub *e* niezależnie

od warunków fonetycznych; najczęściej bywa *e* zam. *a* np. *obieta*, *obietować* Fl. 19, 3; 105, 35; 105, 36; 106, 22, *obiata* 19, 3; 131, 2; *obiety*, *obieta* Puł. 19, 3, *obietował obietę* ib. 26, 11; *obiety*, *obiatę* BZ. Lev. 7, 29; *przypowiedała się* 1452 Stppp. 2, nr. 3483, *przepowiedała* Gn. 38, *spowiedał się* Gn. 43 i 50, *powiedajcie* $^1/_2$ XV R. 23, 269, *zwiestowano* obok *zwiastują* Puł. 21, 32 i t. d. w niewątpliwie polskich wyrazach i zabytkach już najdawniejszych, a więc prócz przytoczonych dopiero co wyrazów: *niewiesta* 1391 Leksz. 1, nr. 978, w ostatnich częściach Fl. *sieno* 105, 21, *kwiet* 102, 14, *wietrow* 103, 4, *miesta* 102, 15, *świetłością* 103, 2, *świedectwa* 118, 125, *powiedajcie* 104, 2, *spowiedali* 105, 46 i t. d. obok *siano* 107, 15, *miasta* 106, 4, *działa* 102, 22, *świadectwa* 118, 157, *wiatry* 134, 8. W kaz. Gn. *powiedam*, *przepowiedał* ob. *spowiadam*, *spowiadać*. W innych zabytkach: *łżykwiet* (aprilis) XV R. 24, 375, *namiestek* Prfil. 4, 616, *z naśledowania* R. 23, 278, *zumieła* 1436 R. 23, 276, *zumiełego* — stupefactum ib. 277, *wieno* XV R. 33, 135, *śmiełości* 1462 R. 25, 269, *biełaczowski* 1445 Stppp. 2, nr. 3234 ob. *Białaczow* ib., *rumiene* 1462 R. 25, 270, *miesta* BZ. Jos. 2, 23, *obrzezan*, *obrzazan* BZ. Ex. 12, 48, *rozumien* AKPr. 3, 231, *odpowiedaniu* ib. 235, 236, *wierą* ib. 266, *wiery* ib. 274, *wieno* ob. *wiano* ok. 1470 MPKJ. 5, 17, *piestun* ob. *piastun* ib. 127, *miesteczko* ob. *miasteczko* ib. 6 (formy z *e* w Mammotrepcie B, na którym znać silny wpływ czeszczyzny), *piestun* XV R. 33, 123 ob. *podpiastun* ib. 129, *zapowiedzieny* TPaw. 5, 87, *miesta* ob. *miasta* 1532 MMAe. 7, nr. 306, u Paterka często *e*: *działać*, *udziełać*, *piestować* ob. *piastować* Prfil. 5, 532, *dowieduj sie* Rej Wiz. XI, 353, *aby obiedwał* — ut pranderet Leop. Luc. 11, 37, ale w BZ. *obiadwał* III Reg. 13, 7; *obrzezanie* ob. *obrzazanie* Leop. Paul. I Cor. 7. Najczęściej *e* zam. *a* po spółgłoskach wargowych.

Obok tego rodzaju form spotykamy w zabytkach staropolskich mnóstwo innych, w których alternacja *e* || *a* jest zależna od znanych warunków fonetycznych. Niektóre uchylenia są tylko pozorne np. *doświedczonego* 1436 R. 23, 277 (przed *dě*), *niedowierstwo* $^1/_2$ XV Prfil. 5, 59 (*-ěrъs-*) i t. d. często też stare zabytki zachowały nam formy dawne, nie wyrównane jeszcze z innemi pod wpływem analogji np. *o wienie* AKPr. 3, 299 (dziś *o wianie*), *o sienie* ib. 276, *w sienie* ib. 293, prawidłowo również *rozziewić* Rej Zwrc. 262 b, (por. *ziewać*, potem *rozziawić*, *rozdziawić*).

§ 58. Ale w XV w. wyrównywają się formy przez przeno-

szenie *'a* w warunki nieodpowiednie fonetycznie. Spotykamy więc: *w zwierciadle* 1444 R. 23, 307 (choć w XVI w. także *w zwierciedle* 1543 Katech. 11) *w tym gniaździe* XVI Rej Wiz. XII, w. 768 i t. d. Ukazuje się też *a* przed przedniojęzykową spółgłoską odpodniebienioną np. litteram dotálicii a. *wianny* 1420 Czrs. 221, *namiastnik* AKPr. 3, 230, *miasca* ib. 230, *gwiazdne niebo* ok. 1470 MPKJ. 5, 5, *w gniaździe* Zimor. Siel. 3, w. 85.

Także i przed spółgłoską podniebienną nietylko w takich formach jak *piać* Fl. Puł. 7, 18; 9, 2 analogicznie do *siać* (*sějati*) *wiać* (*vějati*) i t. d. ale także *dzianica* — saga 1376 Stppp. 2, nr. 280, XV Prfil. 5, 7; ok. 1470 MPKJ. 5, 20; *dzianiczka* 1425 Stppp. 2, nr. 2036 (ob. *dzienice* ok. 1340 Stppp. 2, 26, *dzienica* ok. 1470 MPKJ. 5, 20), *Biasiadki* 2 razy (ob. *Biesiadki* 3 razy) 1467 Stppp. 2, nr. 3869 (nazwa miejscowości), *scadziłby* ok. 1470 MPKJ 5, 6 (dziś *cedzić* stsł. *cěditi*, często jednak *a* po *c* nawet przed miękkiemi spółgłoskami przedniojęzykowemi np. *ocalić*) podobnie, jak niekiedy w gwarach dzisiejszych np. *rumianiła* Kolb. Maz. 3, 253; *Warszawa* zam. stp. *Warszewa* lub *Warszowa*, *Jawa* u Paterka zam. *Jewa*, *Ewa*, podobnie w kodeksie Świętosława z r. 1449 (mazowieckim): *jadnacz* AKPr. 3, 229, *janostajnie* 232, *jano* 234 i t. d.

W staropolszczyźnie *'a* przed nieprzedniojęzykową trafia się bardzo rzadko: *dziakła* — mensurae 1434 MMAe. 14, 530; 1447 ib. 11 zapożyczenie z zachodnio-ruskiego narzecza (z białoruszczyzny); dzisiejsze *szczapa* otrzymało *a* pod wpływem upodobnienia do innych wyrazów, gdzie po *cz* następuje *a* alternujące z *e* np. *czas* || *wczesny* (co zresztą jest także wynikiem wpływu analogji np. *las* || *leśny* p. § 181) podobnie *szczapa* || *rozszczepić* z dawniejszego *szczepa* — lignus Jag. nr. 228 z r. 1437.

§ 59. Także w zapożyczeniach znajdujemy wahania między *e* || *a* np. niem. *Opfer* wyraża się przez *ofiura* a. *ofiera* Fl. 26, 11; 39, 10; 49, 15; 50, 17; 50, 20, *opfern* — *ofierować* Fl. 26, 11; 49, 15; 53, 6; 71, 10; *ofiera* BZ. I Reg. 15, 22 ob. *ofiarować* BZ. Num. 28, 26; u Paterka *ofierować* 39 r. obok *ofiarować* 39 v; podobnie niem. *wehren* — *wierować się* ob. *wiarować się* AKPr. 3, 306, *abychom sie ich wierowali* Puł. 37 arg., dalej u Paterka *w Wiadniu* 142, por. dzisiejsze *miarkować* — *merken*, ale to samo zachodzi i przy innych połączeniach artykulacyjnych np. po twardej i przed nieprzedniojęzykową spółgłoską np. *trafić* ob. *trefić* — *treffen* p. Karłowicz Słownik gwar polskich. O wyrazie *cesarz* p. § 57.

§ **60.** Rozpatrując się w materjale staropolskim, dochodzimy do przekonania, że rzadko tam trafiają się uchylenia od normalnej wymiany *'e* || *'a*. Nawet i dzisiaj dążność do wyrównywania tematów niebardzo się tu zaznacza: mówimy *wtara — wierze*, *miara — mierze*, *las — w lesie*, *lato — w lecie*, *ciało — w ciele*... Znacznie więcej takich wyrównań nastąpiło w formach, gdzie alternuje *e* || *o* np. *wiosna — wiośnie*, *wiosło — na wiośle*, *miodu — w miodzie*. Rezultaty wymiany *e* || *a* pozostały niezmienione w gwarach ludowych tych samych, gdzie już zaledwo utrzymały się ślady alternacji *e* || *o*. Słowem istnieje u nas jeszcze powszechne żywe poczucie racji bytu alternacji *e* || *a*.

§ **61.** Dzięki temu nie dziw, że alternację *e* || *a* lub *a* || *e* rozszerzono i na formy, gdzie niegdyś przyczyn fonetycznych do wymiany tej nie było: przy formach: *roz-wiany*, *roz-wianego* ob. *wianie* < **vějanije* utworzono *wienie* — flatus XV R. 24, 10; podobnie *osienie* (< **osějanije*) — segetes 1446 Stppp. 2, nr. 3260, *obleli* — humectant I $^1/_2$ XV R. 16, 445 (zam. *oblali* według wzoru *chciał* || *chcieli* = *oblał* || *obleli*); *przeleli* BZ. Num. 35, 11 ob. *przelali* BZ. II Par. 29, 22; *zbieranie wina przekaza będzie sieniu* (zam. *sianiu*) BZ. Lev. 26, 5; *nie sieli bychom* BZ. Lev. 25, 20 (zam. *siali*); *odzieni* (zam. *odziani*) BZ. Esdr. 7, 9 ob. *odziani* BZ. I Par. 21, 16. Jest to więc niby wymiana *'a* > *e*, istotnie jednak mamy tu proces bynajmniej nie fonetyczny, gdyż formy *ěja* w polszczyźnie ściągają się na *'a* i normalnie pozostają bez dalszej zmiany.

Tak samo nieprawidłowe są alternacje polskiego *e* i *'a*, z prasł. *'a*, które nie powinno alternować z *e*, gdyż w języku polskim *e* wymienia się na *a*, nie zaś odwrotnie; dlatego też prapolskie *a* powinno być niezmienne, a tymczasem zamiast niego trafia się *e* np. *podczesze* — subpincerna 1396 Leksz. 1, nr. 2161 por. prawidłowe: *podczasze*, *podczaszy*; dalej *cześnik* zam. *czasznik* zapewne przez zbliżenie do *cześć*; *czas* || *wczesny*, *wcześny* (por. *las* || *leśny*), *żal* || *o żeli*, *w żeli* XV R. 22, 267; *drżeć*, *wietszeć* (błędnie *wietrzeć*), *milczeć*; *drżeli*, *milczeli*, *drżenie*, *wietszenie*, *milczenie* || *drżał*, *wietszał*, *milczał* analogicznie do: *cierpieć*, *widzieć*, *mieć*, *cierpieli*, *cierpienie* || *cierpiał*. Podobnie *przyprawiając* 1462 R. 25, 269 (**pripravjati*), *bojeźliwość* 1465 SKJ. I Glossa XXXIII, *jeszczorka* 1449 R. 23, 280, *czeledznika* AKPr. 3, 235, *dwu czeledniku* ib. 237 (**čeljadь*), *najeśniejsza* 1510 Prfil. 5, 363, *jedzie* ob. *jadę*, *dzirżewca* AKPr. 3,

362 || *dzirżawca* ib. 302, *ziemieninem* 1473 AGZ. 12, 351, *ziemienin* AKPr. 3, 272, *ziemieninom* 287 || *ziemianina* 323.

§ **62.** W tychże warunkach, przy których *e* (z dawnego *ě*) wymienia się na *a*, również następuje wymiana *e* (z dawnego *e*) na *o*, i gdy badamy starsze zabytki, znajdujemy tam fakty językowe, ściślej odpowiadające tej zasadzie, niż w języku dzisiejszym np. *rozczosawszy włosy* BZ. Judith 10, 3, *czosać się* 1525 JA. 14, 467, *śmiotanka* 1487 TPaw. 2, 195, *śmiotana* ok. 1450 JA. 14, 495, *kamio[nowa]li* pocz. XV R. 24, 72, *wskrzosaniu* 1444 R. 23, 305, *krzosać* 1532 BBydg. 220...

Z drugiej strony w dawniejszym języku nie nastąpiły też i takie wyrównania form, wskutek których *o* ukazuje się dziś w nieusprawiedliwionej fonetycznie pozycji np. *siestrzeniec*, *siestrzenica* 1393 Leksz. 1, nr. 1386, *siestrzenice* 1395 ib. nr. 2056, *siestrzeniec* AKPr. 3, 297, *siestrzeńcy* ok. 1470 MPKJ. 5, 55, *siestrzyczka* 1532 BBydg. 130, *po żenie* 1393 Leksz. 1, nr. 1451, *dwie żenie* BZ. Gen. 4, 19, *szczebiecąc* ok. 1470 MPKJ. 5, 137, *na jezierze* 1405 Piek. 246, *wieczerna godzina* 1444 R. 23. 308, *wieczerny* ok. 1470 MPKJ. 5, 90, *w miedzie* AKPr. 3, 319; 1528 R. 3. 63, *szczedrze* BZ. Deut. 33, 22, *na siedle* ok. 1470 MPKJ. 5, 35, *w mietle* Puł. 2, 9, nawet i w znacznie późniejszych czasach np. *w wieśnie* Zimor. Siel. 4 w. 18.

§ **63.** Ponieważ w różnych formach gramatycznych, które tworzono od pewnych pierwiastków lub tematów, okazywało się to *e*, to *o*, stosownie do warunków fonetycznych, zczasem zanikłych i zatartych, przeto wcześnie rozpoczęto wyrównywanie form wbrew zasadzie fonetycznej. Dzięki temu oddawna trafiają się formy z *e* zam. *o*, a przedewszystkiem w konjugacji czasownika *jes* —, więc zawsze tylko: *jest*, *jesmy*, *jeswa*, *jesta* obok form prawidłowych: *jeśm* < **jesmь*, *jeś*, *je* a. *jeść*, *jeście*. Podobnie niektóre nazwy, zebrane w słowniku Baudouina de Courtenay (O drewnie polskom jazykie) poczynając od XIII w. *wymiet* r. 1253, 1286 obok *wymiot* r. 1289, *Jeziero* 1296, *Długosiedło* 1250, i później: *wymiet* 1304, 1306, 1311, 1315 i t. d.; w nowszych częściach psałterza Fl. *niebiesa* 101, 25, *jeziera* 106, 35, *nasycena* 103, 14, *otkarmieno* 130, 4, rzadziej w części wcześniejszej: *szaleność* 12, 8, ob. *niebiosa* i t. d. W Gn. *niesąc* i t. d. W innych zabytkach: *Rzeszetarzewski* 1393 Leksz. 1, nr. 1489, *kmiet* 1400 SKJ. 3, 192 (częściej *kmiot*), *samosiedm* 1424 Czrs. 300, *jedłowy* ob. *jodłowy* ok. 1470 MPKJ. 5, 49, *wniesła* 1396 Leksz. I, nr. 2278, *niesły* Błaż., *przewiedł* 1470 Stppp. 9, nr. 790,

wywiezł 1450 ib. 2, nr. 3422, *rzemiesło* 1532 MMAe. 7, nr. 306, *rzemiesła* Leop. Act. 18, 3, w imiesłowach biernych: *wrzeszena* 1399 TPaw. 4, nr. 2050, *przezwyciężeny* AKPr. 3, 306, *ranien* BZ II Par. 22, 6, *wiedzieno* BZ Judith 5, 22... Niewątpliwie też pod wpływem analogji do form innych: *bierzą* zam. *biorą* u Paterka, Prfil. 5, 547 i t. p. W starych zapożyczeniach np. *angiełow* Fl. 8, 6, *angiełom* Fl. 90, 11, *Ietr* 1391 Leksz. 1, nr. 966, *Pietrasz* 1393 ib. nr. 1544, *Pietra* 1527 Acta Tomiciana 10, 11, ob. *angioł* Fl. 33, 7, *Piotrasz* 1373 Leksz. 1, nr. 1438, więc język staropolski zgadza się często z dzisiejszą wymową gwarową. Wobec dawnych wahań takie formy w pieśni Bogurodzica, jak *zwolena*, *sławiena* należy uznać za czysto polskie.

O formach proklitycznych, właśnie jako proklityki brzmiących: *przed*, *przez*, *bez* zam. **przod*, **przoz*, **bioz* pisali: Rozwadowski Enc. 2, 374, RS. 2, 85. Ułaszyn MPKJ. 7, 282, inaczej Brückner R. 49, 32.

Ukazywanie się *e* zam. *'o* w niektórych formach objaśniają też pewnemi szczególnemi warunkami fonetycznemi; np. dość rozpowszechnione formy takie, jak: *wiesna*, *na zwiesnę*, *miedowy* (w rotach przysiąg 1404 Piek. 188), *mietła*, *umietać*, *biedro*, *pierun*, *wiesło*... skłaniają J. Rozwadowskiego do przypuszczenia, że przegłos *e*>*'o* nie zachodził po wargowych i przy pewnych warunkach przyciskowych; jednak między wyżej przez nas przytoczonemi przykładami, w których znajdujemy *e* zam. *'o*, niemało jest takich, gdzie *e* następuje nie po wargowej, a liczbę ich można łatwo pomnożyć. To też trzeba się zadowolić przyjęciem wpływu analogji tem bardziej, że rzadko trafiają się formy, w których ten wpływ byłby trudniejszy do przyjęcia. Do takich wyrazów należy w gwarowej wymowie *pierun*, *pieron*, choć i tu związek etymologiczny z czasownikowemi formami gwarowemi: *pierę*, *pierzesz*... *pierą* (w znaczeniu 'biję, uderzam') jest widoczny. Zresztą w stp. mamy *piorun*: *bodaj źle zginął vel piorun roztrzasł* — ut te magnus perdat Jupiter 1545 R. 38, 319, wcześniej w nazwie miejscowości: *Adam de P*[*i*]*orunow* 1398 Hube Zb. 71. Nadto Rozwadowski sądzi, że już w prasł. po *č*, *ž*, *š* samogłoskę *e* wymawiano jak *ö*. To jednak tutaj nie wystarcza bo *o* zam. *e* przed nieprzedniojęzykowemi zdarza się tylko sporadycznie a przytem nie ogranicza się wyłącznie do takich połączeń dźwiękowych, jakie mamy w *czop*, *pożoga*, *szczoka* ale także zachodzi i w innych np. *trzop*, *żrzobek*, *trzo*, *macocha* i t. d.

§ 64. Przypadki nieprawidłowej wokalizacji *'o* są następujące:

1) *'o* przed przedniojęzykową spółgłoską miękką lub stwardniałą: *alżbiocin* 1405 SKJ. 3, 196, *przypowieszczonie* 1447 Stppp. 2, nr. 3315, *wyrzeczonie* XV R. 33, 129, *przerzeczoni świadkowie* 1449 AKPr. 3, 238 (obok *przypuszczeni* ib.), *rzeczoni kmiecie* ib. 240, *środniego wołu* ib. 289, *są błogosławioni, bo będą ucieszeni* XV R. 22, 237, *przedsiolny* (2 razy) 1455 AGZ. 14, 465, *plocie się* (może *płące? plocze szą*) *albo plecie* — implicat XV R. 33, 130, *zatraconiśmy* BZ. Num. 17, 12, *plonnikom* ib. Deut. 2, 35, *rzeszotny* (ob. *rzeszetny*) ok. 1470 MPKJ. 5, 82...

Zwłaszcza wyrównały się formy deklinacyjne: *w siole, na siodle, w miodzie, żonie, o wiośle, o wiośnie* i t. p. bardzo pospolite, por. też *ciocia* urobione do *ciotka*.

2) *'o* przed spółgłoską nieprzedniojęzykową: *macochę* BZ. Lev. 20, 11 (por. Malinowski Prfil. 5, 610 ob. *macecha* XV R. 33, 128; ok. 1470 MPKJ. 5, 126); *świokier* 1447 AGZ. 13, 237, *świokra* 1505 AGZ. 17, 487, *świokry* — socrus 1545 R. 8, 319, *szrzeżoga* — aestus 1449 R. 23, 279, *pożoga* 1383 Stppp. 8, nr. 2064; 1441 Stppp. 2, nr. 2963; 1495 AGZ. 16, 260 ob. *o pożegę* 1449 AKPr. 3, 236, *pożega* ib. 303, *pożożca* XVI rp. Akad. nr. 1588 str. 46 (tak samo dziś *pożoga*, gw. *podżoga*, *ożóg* (ale *ożeg* — ustile 1457 rp. Jag. nr. 228), *wywlokszy* ok. 1420 R. 24, 86, *zwlokszy* BZ, Judith 10, 2 (ob. *zwlekł* BZ. I Reg. 19, 24, *zwlekąc* ib. Deut. 25, 2), *zwlekłem* ok. 1470 MPKJ. 5, 73, *oblokł* 1510 Prfil. 5, 362, *oblokę* Rej Zwrc. 234, b, ps. Wróbla, *wlokę* Rej Wiz. *zawloką* Leop. *odwloką* BRadz. jak w dzisiejszym języku literackim lub gw. *upiók*, *strzóg* (upiekł, strzegł) Karł. Sł. gw. Por. też nowe formy: *wiercioch*, *śpioch śpioszka* i t. d. Ogólno polskie *dziewucha* w gw. *dzioucha* (z przyciskiem na *o*) Prfil. 3, 305.

Zwłaszcza często *'o* z *e* przed wargowemi np. *Kutrzobka* 1525 Stppp. 9, nr. 1551 (por. nazwisko *Kutrżeba*), *trzop* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 454 zam. *trzep* < **črep* < prasł. **čerpъ*) *źróbak* por. *źrebię* < **žerbę*, gw. *źróbek* — 'los do wojska' (por. stsł. *žrěbij*) Prfil. 4, 273 stp. *źrzeb* (wylosowany działek pola, sors), *świerzop* (ale *świrzepa, świerzepa* — equa indomita 1441 Stppp. 2, nr. 2895, *świerzepki* 1441 ib. nr. 3191; 1482 MMAe. 13, 263) *poziom*, *poziomki* XVI w. Rost. nr. 6609, *poziomny* Zimor. 12, 5 (ale u Reja *pozimeczki*, u Szymonowica *poziemeczki* 6, 124, *poziema leszczyna* 1, 2, również w XV w. *poziemki* 1468 Rost. nr. 4346, *pozimki* XV w. ib. nr. 6073; *ziomek*, *ziomka*, N. pl. *ziomki* Zimor. Siel. 11, w. 81.

Niekiedy niewiadomo, czy *'o* z *e* czy też może innego pochodzenia np. *dziopan* — 'bocian', *dziomdziać* ob. *dziamdziać* — jeść powoli Karł. Sł. gw. Polskim *dziób*, *dziobać* odpowiada rus. *zob*, *zobać* a także polskie *zobać*, *w zobki*.

3) *'o* z *e* na miejscu prasł. *ъ* tylko w nowopolskiem np. *dzionek* (od *dzień*), gw. *studzionka* Karł. Sł. gw. pod wyrazem *studzienka*, dalej *wioska* i pochodne *wiochna*, *wiośnianka* — villanesca XVII JA. 27, 302, *osioł* 1526 Rost. nr. 19324, *kozioł*, *kocioł*, nawet *kukiołka* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 375, natomiast *djabeł* < *djaboł* — *diabolus*).

Wymiana *e* (z *ъ*) || *'o* zresztą tylko przypadkowa powstała na gruncie utożsamienia polskiego *e* < prasł. *e* z polskiem *e* < prasł. *ъ*. To ostatnie alternuje z *'o* w tych samych połączeniach dźwiękowych, gdzie zachodzi alternacja *e* (< *e*) || *o*; według analogji: *nieś* || *niosę* = *wieś* || *wioska* w prap. **nesi* || **nesą*, **vъsь* || **vъska*.

4) *'o* zam. *'a*: spłynięcie prasł. *ě* i *e* i wymiana polskiego *e* na *'a* lub *'o* przy jednakowych warunkach fonetycznych było przyczyną, że w niektórych wypadkach nie trafiano na właściwą drogę i tworzono formy z *'o*, gdzie według zasady etymologicznej winno być *'a* np. *obiotowali* Fl. 106, 22 (por. stsł. *obětь* z prasł. **obvětь*), *piosnkę* 1527 Prfil. 6, 445 i później powszechnie ale *piasnkę* Fl. 39, 4, *piasnek* 1436 R. 23, 276 z prasł. **pěsnъka*; *z przysionka do sieni* 1476 Stppp. 2, nr. 4177, *sionka* atriolum 1532 BBydg. 10 (ale dziś gw. *sianka* por. prasł. **sěni*), *rumioność* 1417 Jag. nr. 2151, *wionąć* (ale *wianął* — flavit XV R. 24, 70), *miedźwiodkowie* 1510 Prfil. 3, 368, *nawios* — appensum XV R. 33, 135 (stsł. *navěsъ*), *miono* (zam. *miano* 2 razy) kon. XV R. 24, 95, *mionuje się* 1532 BBydg. 122, *wypowiedzion* 1533 Pozdrowienie członków pana Jezusowych (druk Jag. Theol. 4617), *powiedziono* 1664 Gawiński Dworzanki, wreszcie także i tam, gdzie *a* normalnie nie alternuje z *e*: *zrzosną się* (zam. *zżosną się*) BZ. Deut. 2, 25 (ob. *zrzasszy się* zam. *zżasszy się* ib. Ex. 20, 18).

Zrzadka też *'a* zam. *'o* lub *e* np. *śmiatanka* 1463 MMAe. 16 nr. 1933; *jemiało* XV w. Rost. nr. 6381; *cianka żona* (*cienka* > **tъnъk-*) BZ. Deut. 28, 56, *chrzasny* obok *chrzęsny* JA. 27, 302, *pieczara* Kromer (Linde) stsł. *peštera*, *kolasa ruska* Haur (Linde); u Reja w Wizerunku *ociasować* (ociosywać) VII, 175, *trzpiatał* VII, 1387 (por. *trzpiot*) według iteratywów.

5) Wyrównały się też końcówki deklinacyjne celownika l. mn.

-om zam. *-em* w deklinacjach z tematami miękkiemi np. *nieprzyjacielom* Fl. 9, 27, *ludziom* 21, 31, *końcom* 58, 15, *ońcom* 77, 7, zam. form na *-em*, które też spotykamy w zabytkach np. *ludziem* 1393 Leksz. 1 nr. 1370, *gościem* Gn. 29, *Trynkowicem* 1476 Stppp. 2, nr. 4174 i t. d. ale z czasem uległy w zupełności wpływowi analogji do form deklinacji tematów twardych np. *stołom*, *oknom* i t. d.

Podobne wyrównanie zaszło w innych przypadkach np. *krajow* Fl. 47, 9, *w krajoch* Fl. 138, 8, a także w dawnych imiesłowach biernych czasu teraźniejszego: *znajomym* Puł. 30, 14, w pochodnem *pokryjomu* i t. d. analogicznie do *widomy*, *rzekomy* i t. d.

6) W pierwszej części wyrazów złożonych np. *Wyszogród*, *Siedmiogród*, *kościotrup* i wiele innych mamy *o* pod wpływem analogji do *Starogród*, *Białopole* i innych, gdzie przed *o* jest spółgłoska twarda. Zachował się dziś tylko jeden wyraz z *-e*: *wojewoda*; z dawniejszych przytaczamy z bulli 1136 r. *Siedlewit*, *Trzebiemysł*, dalej: *Kurzebok* 1296 Baud. Słown., *licemiernik* XV w. R. 24, 353, *lucemiernik* Gn.; w starej polszczyznie też *Wyszegrod* r. 1231, 1238, 1300 i t. d. (słownik w książce Baudouina de Courtenay, O drewnie polskom jazykie), gdy *Wyszogrod* tylko w późniejszych (niewiadomo z jakiego czasu pochodzących) kopjach dokumentów z r. 1065 i 1252; podobnie *bojomocny* 1451 R. 22, 41.

7) Oddawna też *ow* zam. *ew* w przyrostku po *j* lub spółgłosce miękkiej, a więc np. w czasownikach i w imionach pochodnych np. *wywojowali*, *bojowali* Fl. 119, 6; *bojować* BZ. Deut. 33, 7; *bojowanie* BZ. Deut. 3, 1 a także 1434 R. 24, 349; *bojownicy* BZ. I Par. 12, 1; *bojowny* BZ. Gen. 49, 5, *bojowym* BZ. IV Reg 13, 25, *wojował* 1449 AGZ, 14, 281, *w wojowaniu* 1471 MPKJ. 5, 87, ale także *bojewałem*, *bojewali*, *bojewanie*, *bojewnik* w Mammotreptach 1471 r. MPKJ. 5, str. 40, 48, 76, 96. Dziś tylko *wojować*, *bojować*, a także *celować*, *biczować* i t. p.

Upowszechniła się też w zupełności końcówka *-ow* w dopełniaczu l. mn. zam. *-ew* w tematach dawnych na *-jo-* np. *krajow* Fl. 47, 9, *mężow* Fl. 52, 2 i t. d. jako też — zresztą tu już tylko po części — w sufiksie słowotwórczym nazw miejscowych na *-ow* i w pochodnych przymiotnikach na *-owski*, obok którego używa się i *-ew-*. Pierwotnie, naturalnie, i tu *-ow-* było tylko po spółgłoskach twardych, a *-ew-* po spółgłoskach zmiękczonych przez *j* np. *Dębowski*, *Olszewski*. Z czasem i ten drugi typ imion upodabniał

się do pierwszego: powstawały formy: *Olszow*, *Olszowski*, *Kaniow*, *Kaniowski* i t. d.

W języku stp. według Baudouina de Courtenay (O drewnie polskom jazykie) w aktach śląskich przed r. 1300 przeważają formy z *-'ow-* nad formami z *-'ew-*, po roku zaś 1300 panują tam już formy z *-'ow-*. W tym samym wieku XIV formy z *-'ow-* przeważają w aktach mało- i wielko-polskich z wyłączeniem kujawskich. Baudouin de Courtenay (Szkice językoznawcze 1, 184) przypuszcza, że różnica w użyciu *-'ow-*, *-'ew-* jest zapewne dialektyczna (gwarowa). Istotnie w bulli dla Gniezna z r. 1136 prawie wyłącznie mamy formy z *-ew-*: *Dobrylewo*, *Domaniewicy*, *Drwalewo*, *Durzewic*, *Jurzewicy*, *Pniewo*, *Rylewo*, *Sądziejewicy*, *Trzeblewicy*, *Uniejewo* z jedynym wyjątkiem *Zwierszow*. Badając zapiski sądowe z końca w. XIV i początku XV, dochodzimy do wniosku, że w owym czasie w zapiskach krakowskich ukazują się prawie wyłącznie formy z *-'ow-*, a natomiast w zapiskach poznańskich spotykamy prawie wyłącznie formy z *-'ew-*. Przykłady z zapisek krakowskich: *Mikułajowi* 1399 Hube Kr. 33. *kmieciowi* 1399 ib. 72 i t. d. choć i tam zrzadka *-ew-* np. *krolewicow* 1434 Stppp. 2, nr. 2539. Natomiast w poznańskich: *Mikołajewa* 1387 Leksz. 1, nr. 191, *Januszewi* 1387 nr. 255, *Andrzejewi* 1391 nr. 979, *towarzyszewi* 1391 nr. 1057, *Broniszewi* 1394 nr. 1907, *Piotraszewi groszewych halerzew* 1396 nr. 2170, *po krolewy zapowiedzi* 1396 nr. 2177, *Więcełicew* 1397 nr. 2513, *Boraszewo* 1398 nr. 2662, *krolewo* 1398 nr. 2684, *Mikołajewą* 1401 Piek. 46, *kanclerzewym* 1410 ib. 406 i t. d. Bardzo rzadkie są tu formy takie, jak: *Jakuszowi* 1391 Leksz. 1, nr. 984, 1397 i 2540.

Także w zabytkach literackich, o których skądinąd przypuszczać trzeba, że powstały w Wielkiej Polsce, przeważają formy z *-ew-* np. w Gn. *krolewi* 28, *cesarzewi* 34, 38, *krolewe* 40, *wężewie* 46, *przyrodzenie wężewe* 47, *ogniewi* 49, *Mojżeszewi* 52 i t. d. i tylko dwie formy z *-ow-*: *obyczajow* 42 i *obcowanie* 68. Natomiast w Fl. w pierwszej, starożytniejszej jego części mają przewagę formy z *-ow-*, w ostatniej zaś forma z *-ew-* ukazuje się tylko jedna: *krolewać*.

W wieku XV największe zamieszanie panuje na Mazowszu np. w Księdze Czerskiej spotykamy obok siebie formy: *korcow* i *korcew* 1419, str. 218; podobnie w statutach mazowieckich przekładania Macieja z Rożana 1450 AKPr. 3; *warszowskim* ob. *warszewskim* str. 318, *w Warszowie* ob. *w Warszewie* 326, *szlachcicewi* 326 i t. d. Także w przekładzie statutów przez Świętosława z Wocieszyna

1449 tamże: *Grzegorzewi* 263, *objigraczewi* 272, *sąprzowo* 268, *w Ondrzejowie* 234 i t. p.

W XVI w. *soczowica* MPH. 3, 133, u Kromera *krolewej* Bpp. nr. 70 str. 392, 408 ob. *krolowa* 408; dziś w gwarach krakowskich i w ogólności małopolskich znajdujemy formy na *-ow-* zamiast rozpowszechnionych w języku literackim form na *-ew-* np. *królostwo*, *córkę króloską* Świątek Lud nadrabski 392, gdy przeciwnie w Wielkiej Polsce np. *kowalewi* Kolb. Pozn. 6, 306, por. Nitsch Enc. 3, 259.

Tak więc wydaje się, że najprzód w Małej Polsce rozpowszechnił się wpływ analogji form z *-ow-* (po spółgłosce twardej), wypierając z użycia formy z *-ew-* (po spółgłosce zmiękczonej niegdyś przez *j*). Sposób wymawiania małopolski coraz bardziej się szerzył w języku literackim i wypierał zewsząd dawne formy z *-ew-*, najprzód na Mazowszu a potem i w Wielkiej Polsce. W w. XVI nawet Paterek, niewątpliwy Wielkopolanin, ale kształcony w uniwersytecie w Krakowie, najczęściej używa form z *-'ow-*.

8) Imperativus w 2 i 3 os. l. mn. klasy I i II (według systemu Leskiena) powinien po polsku się kończyć na *-ecie* np. *wieziecie*, *ciągniecie*, jednak już w najdawniejszej piśmiennej dobie znajdujemy go z końcówką *-icie* analogicznie do 2 i 3 os. l. poj. np. *wiezi*, *wiezicie*; *ciągni*, *ciągnicie*, prasł. **vezi*, **vezěte*; **tęgni*, **tęgněte*.

§ **65.** Przyimek *dla* w porównaniu ze stp. *dziela* wykazuje zniknięcie *e* z prasł. *ě* w środku wyrazu; ale to samo mamy w innych językach słowiańskich np. stsł. *dělja*, w nowszej dobie powszechnie *dlja*, *dla*. Zniknięcie samogłoski odnosi się najprawdopodobniej do czasów jeszcze prasłowiańskich, a w każdym razie bardzo wczesnych. W zabytkach stp. forma *dziela* trafia się raz tylko w pieśni Bogurodzica: *Twego dzielá krzciciela*, por. strus. *svjatago dělja Spasa i svjatago dlja Błagověščenija* pocz. XV w. Srezniewskij, Matieriały dla słowarja drewnie russkago jazyka 1, 670.

Samogłoski nosowe.

Literatura.

Wymawianie dzisiejsze.

Rozwadowski, Szkic wymowy MPKJ. 1, 95.

Benni, Samogłoski nosowe w wyrazach obcych MPKJ. 1, 285.

— Samogłoski polskie. Prace Tow. N. Warsz. Nr. 3. Warszawa 1912.

Benni, Enc. 2, 244.
Nitsch, Kilka uwag o wymowie nosówek w polszczyznie literackiej MPKJ. 3, 297.
— Próba ugrupowania gwar polskich. Kraków 1911.
— Mowa ludu polskiego. Kraków 1911.
— Enc. 3, 266.
Dobrzycki, Samogłoski nosowe w gwarach polskich, Prfil. 7, 471.
Broch, Slavische Phonetik (§ 124—6), Heidelberg 1911.

Brzmienie nosówek prasłowiańskich.

Miklosich. Vergleichende Grammatik d. slav. Spr. I², 32.
Potebnja, JA. 3, 614.
Ogonowski R. 10, 44.
Jagić, JA. 10, 256.
Leskien, Altbulgarische Grammatik § 12.
Vondrák, Slavische Grammatik 1, 115.
Szachmatow, Sbornik Akad. Nauk. Petersburg LXVII, 71.
Nitsch, RS. 2, 37.
Mladenow, RS. 3, 118 i 128.
Melich, JA. 32, 14.
Asbóth, Sbornik Jagića 325.
Barbulescu, Sbornik Jagića 433.

Stosunek nosówek polskich do starosłowiańskich.

Lorentz, JA. 19, 132 i 338.
Kulbakin, Sbornik Akad. Nauk. Petersburg LXXIII, 90.

Stan w staropolszczyznie.

Baudouin de Courtenay, O drewnie polskom jazykie.
Małecki, Gramatyka historyczno-porównawcza.
Potebnja, JA. 3, 614.
Kalina, JA. 4, 29.
Nehring, JA. 5, 138.
Leciejewski, Denkschr. Wien CXI, 873, JA. 6, 523.
Jagić, JA. 10, 248.
Brückner, JA. 10, 260.
Mikkola, Betonung und Quantität.
Miletić. Sbornik Jagića 691 (por. Nitsch, RS. 2, 33).
Rozwadowski, Bulla 1136 r. MPKJ. 4, 433.
Brückner, Dzieje języka polskiego.

Oboczność: *mie, cie, sie* || *mię, cię, się.*

Baudouin de Courtenay BB. 8, 184.
Kalina, JA. 3, 633; 4, 36.
Leciejewski. JA. 6, 523.

Berneker, KZ. 37, 367.
Zubatý, RS. 2, 6.
Brückner, JA. 10, 264; Dzieje języka polskiego.
Vondrák, Slavische Grammatik 2, 85.

§ 66. W języku prasł. były dwie samogłoski nosowe, które w transkrypcji oznaczamy przez *ǫ* i *ę* t. j. *o* nosowe i *e* nosowe. Właściwością nosówek prasł. było to, że *ę* następowało wyłącznie tylko po spółgłoskach miękkich (także po *j*), natomiast *ǫ* mogło następować albo po spółgłoskach twardych, albo też po *j* lub po spółgłosce przez *j* niegdyś zmiękczonej. Ten pogląd opiera się na stanie języka stsł., który to stan uważamy tutaj jako identyczny ze stanem prasłowiańskim. Tak więc w formach imiesłowów występują samogłoski nosowe: *berǫšti*, *dzmǫšti*, *nesǫšti*; *bijȩ* || *bijǫšti*, *pišȩ* || *pišǫšti*. Tymczasem w języku polskim zarówno *ǫ* jak i *ę* mogą następować zarówno po spółgłosce miękkiej, jako też i twardej: nietylko więc *bijȩ* || *biją*, *piszę* || *piszą* ale także *biorę* || *biorą*, *rękę* || *ręką* por. stsł. *berǫ* || *berǫtъ*, *rǫkǫ* || *rǫkǫ* lub *rǫkojǫ*.

§ 67. Stosunki te wskazują, że na gruncie polskim musiały zajść znaczne zmiany w brzmieniu samogłosek nosowych, jakoż stwierdzają to i zabytki. Na podstawie pisowni, użytej w bulli 1136 r., Rozwadowski (MPKJ. IV, 468—78) stwierdza, że w języku XII wieku były dwie samogłoski nosowe: jedną pisano prawie stale przez *an*, *am*, drugą zaś — przez *en*, *em* lub *e*, wnioskuje więc z tego, że pierwszą wymawiano jak nosowe *a* ścieśnione, czyli *ą̊*, drugą zaś — jako nosowe *a* zbliżone do *e*, czyli *ą̈*; wykazuje też, że pierwsza samogłoska odpowiada prasłowiańskiemu *ǫ*, druga zaś — prasłowiańskiemu *ę*, czyli że rozkład ówczesnych samogłosek nosowych był w polszczyznie inny, niż jest dzisiaj, a taki sam, jak w języku prasłowiańskim np. *Balouanz* (Białowąs) *prasł.* **-vǫsъ*; *Gamba* (Gęba) prasł. **gǫba*, *Zandomir* (Sędomir) prasł. **sędomirъ*, *Vssebant* (Wszebęd) prasł. **vьsebędъ* i t. d. *Chestoch* (Częstoch) prasł. **częstoxъ*, *Chomesa* (Chomięża) prasł. **χomęža* *Deuentliz* (Dziewiętlic) prasł. **devętlicь* i t. d.

Z końcem w. XII pojawia się zrzadka *an* zamiast *e*, *en*, coby wskazywało na początek okresu mieszania nosówek; wskazówka ta okaże się jeszcze wyraźniejszą, gdy z materjału zebranego przez Baudouina de Courtenay (O drewnie polskom jazykie do XIV wieka) wyłączymy formy wieku XIII z pomiędzy form dawniejszych. I tu się okazuje, że gdy w w. XII stosunki są na ogół takie jak w bulli

1136 r., to w wieku XIII już nosówka, odpowiadająca prasłowiańskiemu *ǫ*, wyraża się przez: *an*, *am*, *a*, *en*, *em*, *e*, *on*, *om*, *o*, *un*, *u*, *y*, druga zaś nosówka przez: *an*, *am*, *a*, *en*, *em*, *e*, *on*, *o*, *u*, *in*, a więc prawie przez te same litery lub grupy liter. Przykłady na domniemaną prasłowiańską nosówkę *ǫ*: *Lancaua* 1222 (Łękawa), *Prandocin* 1223 (Prędocin), *Kanthi* 1238 (Kęty), *Wanchoz* 1249 (Wąchock), *Danbrovcam* XIII (Dąbrowkę), *Podlase* 1257 (Podłęże), *Odrouaz* 1223 (Odrowąż), *Climentov* 1243 (Klimątow), *Kriuozendo* 1223 (Krzywosąda), *Cempca* 1286 (Kępka), *Dombrovam* 1294, *Climontow* 1259, *Tropcssino* 1284 (Trąbczyno), *Podlunze* 1281 (Podłęże) i t. d. Przykłady na domniemaną prasłowiańską nosówkę *ę*: *Swantos* 1250 (Świętosz), *Stanantek* 1238 (Staniątek), *Bozanta* 1277 (Bodzęta), *Wanzowno* 1251 (Wiązowno), *Bozata* 1242 (Bodzęta), *luthasa* 1250 (Luciąża), *Virbenta* 1234 (Wirzbięta), *Lubens* 1229 (Lubiąż), *Ratcenz* 1250 (Raciąż), *Bozeta* 1256 (Bodzęta), *Zgovetca* 1282 (Zgowiątka), *Lubes* 1229 (Lubiąż), *Prisusne* 1281 (Przysiężne), *Lubus* 1239 (Lubiąż), *pintnacesce* 1242, *pontnadzeczsce* 1300 (piętnadzieście) i t. d.

Przykłady te wskazują, że przez te same litery oznaczają się z jednej strony nosówki, odpowiadające to jednej, to drugiej nosówce prasłowiańskiej, z drugiej zaś odpowiadają one także to jednej to drugiej nosówce dzisiejszej. Z tego możemy wnioskować, że był to już okres, w którym dawne nosówki mieszały się z sobą. Można to tylko w ten sposób zrozumieć, że dawniejsze, zbliżone do siebie brzmieniem, ale bądź co bądź różnobrzmiące samogłoski zaczęły brzmieć jednakowo, czyli że postrzegano w nich bardziej nosowy ich charakter, niż różnice w barwie ich dźwięku, nadawanej im niegdyś przez energiczniejszą artykulację jamy ustnej.

§ 68. Na utożsamienie brzmienia dawniej różnych samogłosek nosowych wskazuje też wprowadzenie jednego wspólnego dla nich znaku *ǫ*, którego czas ukazania się jednak niełatwo stwierdzić ściśle. Baudouin de Courtenay w zużytkowanych przez siebie źródłach z w. XII i XIII nie znalazł ani jednego przykładu, gdzieby użyto tej litery, ale podejrzywa ją w nazwach: wielkopolskiej *Tropcsstno* 1284 r. *Gobin* 1253, *Wroszyn* 1298 (dwie ostatnie wątpliwe) oraz w kujawskiej *Radcos* 1253, i śląskich *Bozota* 1177, *Nasogneuo* (1264 c. 1318): *Trǫbczyno*, *Gǫbin*, *Wrǫczyn* (?), *Radciǫż*, *Bodzęta*, *Nasięgniew*. Możnaby tu przypuszczać, że albo pisarz nie dodał do *o* kresek, albo też że wyrazy te niedokładnie wydrukowano w wydawnictwach, z których Baudouin korzystał. Oprócz *Bozota*, gdzie

istotnie napisano w oryginale *o* (Krzyżanowski, Monumenta palaeographica 1, tabl. XII), wszystkie inne zapisy pochodzą z drugiej połowy w. XIII.

Można przypuszczać, że i wydawca Kodeksu wielkopolskiego (Zakrzewski) niewiele dbał o kreseczki dodawane do *o* i w druku ich nie zachowywał, może więc w wyrazach: *Slawota* 1324 KWp. 2, 374 i *Dobrovam* 1315 ib. 319 mamy istotnie *ǫ*. W Kodeksie małopolskim (wydanie Piekosińskiego w MMAe. III, IX, X, XVII) mamy już użyte znaki *ǫ*, mianowicie: *Kǫblou* 1285 KMp. 1, 130 (Kębłow), *Zǫdow* 1345 ib. 259 (Sędow?), *Vǫchostco* 1347 ib. 266 (Wąchocko).

Naogół w dyplomatach rzadko był ten znak używany, gdyż w pisowni urzędowej wcześnie wytworzyły się tradycyjne sposoby oddawania w piśmie imion własnych i niechętnie wprowadzano rzeczy nowe, jaką właśnie w końcu w. XIII stało się *ǫ*. Bądź co bądź jednak, już na zasadzie niewątpliwego dowodu, jakim jest słowo *Kǫblou* stwierdzić trzeba, że znak *ǫ* znany był w Polsce na schyłku XIII w.

Większe miał on rozpowszechnienie w pismach literackich, ale te doszły do nas w najwcześniejszych odpisach z drugiej połowy i ze schyłku w. XIV. Jeśli pominiemy kartę Świdzińskiego, która wyłącznie tym znakiem wszelkie samogłoski nosowe oznacza, a przejdziemy do Kazań świętokrzyskich, to przekonamy się, że i te tegoż sposobu ortograficznego się trzymają, t. j. posługują się dla oznaczenia nosowych samogłosek tylko jedną literą, do greckiego *φ* podobną, np. *nadφcy* (nadęci), *kaiφch* (kając), *idehφ* (idziechą), *pocφhφ* (poczęchą) i t. d. Jedynie tylko forma imiesłowu czynnego czasu teraźniejszego niekiedy ma końcówkę *-a*, co też jako *a* istotnie czytać można: *reca* t. j. *rzeka* (= rzekąc), jakkolwiek obocznie używa się też forma z *φ*: *rekφ* t. j. *rzekę* (= rzekąc).

Również w pierwszej części (do ps. 101, 18) Fl. znajdujemy jedynie znak *ǫ* dla samogłosek nosowych, i tak samo w części drugiej (101, 19—106, 2) z wyjątkiem tylko enklitycznych bierników: *mie*, *cie*, *sie* w obu częściach psałterza, oraz formy bezokolicznika *trześć sie* 103, 33 obok *trzǫsenyee* 105, 30. Tylko trzeci pisarz obok znaku *ǫ* używa też *a* lub *an*. W Gn. także w wyłącznem użyciu jest znak *ǫ* z paru odstępstwami: *pincz* (pięć), *prongǫ* (pręgę) i w glosach raz *se* (= się) 157 a.

Potem litera *ǫ* pozostaje długo jeszcze w użyciu, podtrzymywana siłą tradycji, gdyż w ciągu w. XV na nowo coraz bardziej

różniczkowały się samogłoski nosowe. W zapiskach sądowych ukazuje się ona najwcześniej w Wielkopolsce: spotykamy ją od r. 1386 w zapiskach poznańskich i sieradzkich. W krakowskich naogół jest ona rzadkością; pojawia się wprawdzie od r. 1394, ale bardzo rzadko: np. *babisnǫ* 1425 Stppp. 2 nr. 2023; ostatnia zapiska, gdzie jest *ǫ*, datuje się z r. 1443 (*za laszkǫ* Stppp. 2, nr. 3147).

Obfitują w nią starsze teksty, jak Żywot Błażeja, fragment Glogera, Objawienia Brygidy, Kanon mszy, pisany ok. r. 1420 i drugi z r. 1436, najstarsza część modlitewnika Wacława (Godzinki o włosnym angiele), odpisany ze starszego pierwowzoru Psałterz puławski, i zapewne także będąca odpisem Biblja królowej Zofji z r. 1455, prócz pomniejszych zabytków z w. XV, do których należy np. Modlitwa Chrystusa w Ogrojcu ok. r. 1450 Mac. Dod. 104—6.

§ 69. W XV w. obok innych sposobów oznaczania samogłosek nosowych ukazuje się nowa litera w Małopolsce, *ą*, zapewne naśladowanie z łacińskiej litery oznaczającej dwugłoskę *ae*. W zapiskach sądowych spotykamy ją najwcześniej r. 1406 *Chomątow* Stppp. 2, nr. 1117, poczem zrzadka używano jej dla oznaczania obu dzisiejszych nosówek np. 1415 *Schovocląski* nr. 1406, 1419 *w yąsthwye* (= w jeństwie) nr. 1651, 1421 *Bąbenkowa* nr. 1837, 1423 *poszwąthnych* nr. 1924, 1424 *obyąw* nr. 1979, 1433 *obgąl* nr. 2511, 1435 *Klączany* nr. 2603, 1436 *wągrody* nr. 2640, 1436 *rąbky* nr. 2655 i t. d. W zapiskach wielkopolskich *ą* tylko u Przyborowskiego Vetustissima adjectivorum declinatio, ale u Lekszyckiego w tychże miejscach *ǫ*. Lekszycki ma raz *rysą* 1410 Leksz. 2, nr. 1415 i raz u Hubego w zapiskach sieradzkich: *abramowską* 1397 Hube Zb. 120, ale oba te miejsca są wątpliwe.

W tekstach innych okazuje się ona nieco później, ale zato znacznie częściej np. w Kodeksie Świętosława r. 1449—50, im później, tem częściej. Nie służy ona wyłącznie do oznaczania samogłoski nosowej: niekiedy przez nią oznacza się ustne *a* lub też *u* np. w Kanonie mszy z r. 1456 (Brückner R. 25, 260—4) *swathą obyathovanya*, *obyathowanyą* (Ac. pl.), *swyathlą* (światła G. sg.) w glosach z r. 1447 (tamże str. 163 i n.): *czą̨la* (ciała), *zadąyaczy* (żądający); w Mammotrepcie r. 1471 *na początką* MPKJ. 5, 27, *ku brzegą* ib. 50, *czudziego rodą* ib. 54 i t. d.

To wskazuje nam, jak trudno na podstawie grafiki i ortografji wyprowadzać wnioski o sposobie wymawiania samogłosek

nosowych w dawnej polszczyznie. Mamy jednak mimo to wystarczające podstawy do mniemania, że około połowy w. XV musiały być już dość znacznie zróżniczkowane nosówki, skoro w Psałterzu puławskim po raz pierwszy wchodzi w użycie nowy znak *ę*, oczywiście dla samogłoski, którą wymawiano jako *e* nosowe. W zabytkach z połowy w. XV trafia się też *e* zam. *ę* np. *pyecz* (= pięć) BZ. Lev. 25. 10.

§ **70.** Różnica w używaniu *ą* i *ę* polegała na tem, że *ę* oznaczało samogłoskę brzmiącą jak *e* nosowe (zapewne szerokie), gdy tymczasem znakiem *ą* na równi z *an*, *a*, *ǫ*, *ǫn* i niektóremi jeszcze innemi znakami, mniej używanemi, posługiwano się do oznaczania zarówno *e* nosowego, jako też i różnych innych odcieni samogłosek nosowych. Że istniały rzeczywiście różne odcienie wymawiania, na to wskazuje wahanie w wyborze znaków, między któremi jest także: *o*, *on*, *in* i t. d. wreszcie *ų* lub *u*, *v* np. *powyadayųcz*, *po dnyų*(!) *szvdnem* 1447 R. 25, 163.

Na sposób wymawiania nosówki, odpowiadającej dzisiejszemu *ę*, jako zgłoski zbliżonej do *e* nosowego, zdają się wskazywać formy z ps. Fl. *wspomionąć* 21, 29; 97, 4; 41, 4 i t. d. *wspomieniesz* Hab. 3, *wspomień* 88, 46; 24, 6, *wspomieniono* 82, 4 i t. d. czemu odpowiada stsł. *pomęnǫti* a więc prasł. *ę* przed *n*, które przed spółgłoską nosową utraciło nosowość i utożsamiło się z *e* tak wcześnie, że podległo wymianie na *o*, jak i każde polskie etymologiczne *e*, przed następującą spółgłoską przedniojęzykową twardą: *vss-pomęnǫti* > *-pomenǫti* > *-pomienǫć*, > *-pomionǫć*; por. też *pamentne* 1356—1369 MMAe. 10, 105.

Nadto w ps. Fl. stale ukazują się formy Ac. sg. *mie*, *cie*, *sie* (przy czasownikach) obok form z nosówką (przy przyimkach); gdyby w pierwszych uznać poprostu utratę nosowości, mielibyśmy w tem dowód wymawiania w tych formach samogłoski nosowej, jako *ę*. Nie wszyscy jednak się na to godzą: wypowiadano mniemanie, że formy: *mie*, *cie*, *sie* pochodzą od form praarjoeuropejskich innych, aniżeli te, które były pierwowzorami polskich: *mię*, *cię*. *się*. Litera *e* zam. samogłoski nosowej ukazuje się też i w innych zabytkach np. w glosach łacińskich kazań Gn. *se* 157 a, w polskich zaś kazaniach Gn. mamy raz *pincz* (= pięć), co też by wskazywało na wymawianie *ę*.

Jednakże już w ciągu w. XV coraz bardziej zdają się ustalać dwa brzmienia zasadnicze: oznaczane przez *ę* nosowe *e*, i oznaczane

przez *ą* nosowe *a* zapewne ścieśnione, a więc *å*, czyli prawie te same brzmienia, które były w użyciu w wieku XII (*ą̈*, *å*), tylko już inaczej rozłożone: nie tak, jak w języku prasłowiańskim, lecz prawie tak samo, jak w dzisiejszym literackim języku ogólno-polskim. Ich brzmienie było jednak jeszcze dość zbliżone w w. XV, skoro Jakób Parkoszowic (De orthographia) ok. 1440 r. nie postrzega między niemi innej różnicy, jak tylko iloczasową, a i Zaborowski w swej ortografji z r. 1518 także rozróżnia dwa *a* nosowe i wreszcie pierwsi drukarze obie samogłoski oznaczają przez modyfikacje greckiej *α*. Dopiero później stanowczo wziął górę zwyczaj odróżniania znaku *ę* od *ą*, przy czem tej ostatntej literze niektórzy przypisują już dla wieku XV, XVI znaczenie *o* nosowego.

Nie brak jednak dowodów na to, że ta nosówka brzmiała niegdyś jak *a* nosowe: formy takie, jak *Sandomierz*, *Sandecki*, *Wanda*, *Prandota*, *Bodzanta*, *Wa(n)wel* wskazywałyby właśnie na *a* nosowe, ale mogłyby być też objaśnione, jako wynik literalnego trzymania się w wymawianiu książkowej ortografji: wymawiano powszechnie *Sędomierz* ale skoro w aktach urzędowych czytano *Sandomiria*, *Sandomirz*, *Sandomierz* to powoli przystosowano wymowę do sposobu pisania. Mamy jednak w kaliskich zapiskach sądowych jedną formę bardzo pouczającą: *Micolay dawal swe penandze na szastaw do szobesanek* 1410 Hube Zb. 53 = do Sobiesanek, a więc mianownik musiał brzmieć *Sobiesanki*, właściwie *Sobiesąki* (z *'a* nosowem), dziś *Sobieszęki*. Tu już trzeba widzieć formę żywego języka, a nie odbicie w wymowie właściwości obcej ortografji. Podobnie dzisiejsza nazwa *Panigródz* powstała ze stp. *Pągrodza* (oczywiście z *a* nosowem) co znów jest modyfikacją dawniejszej formy *Pojęgrodza* (*Pogengroza* 1153 Baud. de C.), a także zapożyczenia *wędrować*, *dziękować*, (*wandern*, *danken*) nie miałyby dziś *ę*, gdyby ich *an* wymawiało się w epoce zapożyczenia inaczej niż polska krótka samogłoska nosowa. Tego samego dowodzi wyraz *pędrak*, w XVI, XVII w. *pandrowie*, *pandry* z prasł. **pa-nro-* (Rozwadowski Enc. 2, 361).

Mniemanie, że w w. XV i jeszcze długo potem *ą* wymawiano jako *a* nosowe opiera się na dowodach historycznych następujących:

1) W wieku XV, kiedy uczuto potrzebę zróżniczkowania znaków dla samogłosek nosowych, użyto znaku *ę* dla *e* (raczej *ä*) nosowego, drugą zaś samogłoskę nosową oznaczano przez *ą*, nie zużytkowano zaś dla tego celu dawno używanego znaku *ǫ* podobnego do *o*, a więc tego, któryby lepiej odpowiadał brzmieniu *o* nosowego.

2) W wieku XV znak specjalnie używany dla samogłoski nosowej ǫ miewał niekiedy znaczenie *an* np. *Alexǫdrowi* 1410 Czrs. 32, *slachczǫnka* BZ. Lev. 19, 20. W pismach XVI wieku mieszano znaki: *am*, *ąm*, *ą*, używając ich jedne za drugie np. w Namowach rozlicznych: narzędniki l. poj. *pyęścam*, *myotłam*; *modląndz śye*; *łaćyńskam*, *polskam y nyemyeckam rzeczą*; *ktoram myárką będzyess myerzył*, *tąmcy będzye odmyerzono* i t. d. 1527 Prfil. 6, 431—57; w rękopisie Zamoyskich Janczara: *ståtad* (stamtąd), *powiadą wą*, *slachetnam dobrotliwosczią*, *zą̨ky* (zamki), *dą* (= dam) i t. d. R. 51, 19; u Amandusa: *ną*, *są*, *czytą*, *kłąliwie* $^1/_2$ XVI SKJ. 3, 205; *naukam* (= nauką) Kromer 400, w Aktach zb. wil. 1559: *z niewymowną pochwałam*, *ziemskam kreaturę*, nawet jeszcze w wieku XVII: u Petrycego: *Wąwel* ob. *Wawel* Bpp. 67, 168; *iflątską*, *z tobam* (3 razy) 88, 89, albo: *Jakby odjął ręką... a sam ciężko stęką* Zimorowic Sielanka 17 w. 146. W ten sam sposób miesza się ę i *em*: *jowjałem* zam. *jowjałę* Ac. sg. od *jowjała* u Ostroroga, Myślistwo z r. 1618 Bpp. nr. 64, lub: *ormięskiego* (= ormieńskiego) 1636 Corpus juris 3, 409.

3) W początkach w. XVI samogłoska nosowa, odpowiadająca dzisiejszemu ą, wyraża się przez *au* (nie przez *ou*) np. we fragmencie ewangelji św. Jana: *poczavtek* ok. 1514 SKJ. 5, 468; *krzescyanskav wiarae*, *bes wavtpienia* i t. d. 1539 R. 25, 273, w obu zabytkach jednakowo też *ae* dla oznaczenia ę (ą). Również *au* zam. ą znajdujemy we fragmentach Starego i nowego testamentu bibl. Ossol. (nr. 60862) z pocz. XVI w. (zapewne ok. r. 1530) ale tu należy się zgodzić z Brücknerem (r. 25, 274), że jest to ortografja czeska [1]). W zabytku z r. 1539 (symbol wiary Atanazego) *av* i *ae* dla samogłosek nosowych stale się używa: *baedavci*, *z tavd*, *saedzic*, *maiav*, *iednosciav*, *przyiaecim*, *swiaenti*, *każżdav personae*, *krzescyanskav pravdav* R. 25, 274. W rp. semin. gnieźnieńskiego A_1 i A_2 z r. 1549 i 1550, pisanym przez Tomasza z Brudzewa połączenie liter *av* oznacza dzisiejsze ą np. *ravk* (*rąk*), *davb* (*dąb*) ale także i *å* np. *ssavd* (*sad*), *navss* (*nas*) *mąvsz* (*masz*) i t. d. na coby można przytoczyć bez liku przykładów. W temże znaczeniu występuje ą np. *ktorąm dąl* (*ktorąm dal* t. j. ktorą dałem); rzadko tylko dzisiejsze ą wyraża się przez *v*, natomiast ę stale przez *e* np. *bedv* (*będą*).

---

[1]) Między *au* i ą lub ǫ upatrywano podobieństwo brzmienia i w późniejszych czasach; za dowód tego niech służy forma *miączenie kotów* w Gramatyce Kopczyńskiego, wydanie z r. 1817 str. 125.

4) W pierwszych drukach polskich dla wyrażenia samogłosek nosowych używano jednakowego, nieco tylko zróżniczkowanego znaku greckiego *α*, mianowicie *α* = *ę*, *ą* = *ą* np. we fragmencie Hortulusa polskiego Biernata z Lublina: *urągały, xyązął, kadi syx vcyec, swyatich* i t. d. ok. 1514[1]). Ten sam znak *ą* w Powieści o papieżu Urbanie służy do oznaczenia obu samogłosek nosowych np. *czyąszką, prąthko, mowył thą wthorą modlytwą* i t. d. 1514 Prfil. 1, 69—76.

5) O sposobie wymawiania *ą* jako *a* nosowego poświadcza Statorius (Stojeński), który w Polonicae grammatices institutio r. 1568 pisze: „Tertius huius litterae (t. j. *a*) sonus formatur ex superiore *a* obscuro... respondet autem Italorum et Gallorum syllabae *an*, ut in *Angelo Antonio, Can, Pan* pro *Cane, Pane*, in quibus *n* minime profertur tam in primis, quam in mediis et ultimis syllabis. In hoc elemento proferendo ut plurimum Germani hallucinantur, dicturi enim: *idzie prostą drogą*, dicunt: *idzie prostam drogam* addito *m* in fine sane perridicule".

6) O sposobie wymawiania *ą* można wnioskować z systemu Górnickiego, który pisał: *sąm, chrąmie, okrąg, vfaią*... (Januszowskiego Nowy Karakter 1594).

7) Jan Ostroróg, wojewoda poznański, pisze około r. 1600 (rękopis bibl. publicznej w Petersburgu): „*ą* gęgnące diphtong złożony z brzmienia litery *á* z literą *o*. iákoby przez nos ie wymawiáiąc, iáko w tych słowiech: *drąg, wąż, wątrobá*". Pisze on też: „*ladam* álbo *ia iadam, bywam* álbo *ia bywam*, czo ácz do Ethimologiey należy, ále ztey miarey tu nápisáć śię muśiáło, że śiła blaznow pisárzow mieszáią *ą* diphtongum zsyllabą *am*, iednę zá drugą kłádąc, y miastó tego: *Białą kláczą wioze drwá* piszą: *Białam kláczam wioze drwá*, álbo miasto: *Bywam wkárczmie* piszą: *Bywą wkárczmie*" (Nitsch w czasopiśmie Język Polski, 2, 52).

8) W gramatyce Rotera (1618) czytamy: „*ą* wird auch eigentlich also und nicht anders ausgesprochen, wie *an* in diesen folgenden Worten: *Banck, danck, gesang, kränck, lang*" i dodaje podobnie brzmiące samogłoski w wyrazach polskich: „*mancka, llancka, banck*" (= dzisiejszym: *mąka, łąka, bąk*).

9) W przekładzie Eneidy Andrzeja Kochanowskiego, wydanym w r. 1640 zachodzi często rymowanie *ę* i *e* t. j. *e* nosowego i ust-

[1]) Prfil. 2, 468—77, toż Bernacki, Pierwsza książka polska. Lwów 1918.

nego np. *szpetną — mętną, rzeki — dzięki, niesie — trzęsie* i t. d. Obok tego rymują też: *matkę — pamiątkę* str. 31, *przepadał — żądał* 38; *zepchnąwszy — miawszy* 127, *kazał — obwiązał* 124, *opowiadał — pożądał* 143, *ostatki — pamiątki* 227, *Dacy — niecierpiący* 241, *postradam — oglądam* 343, *pogląda — opowiada* 343, lub w końcowej zgłosce *zdradliwą — wzywa* 109, a wreszcie *Tewtrantem — bratem* 287. Tutaj więc pod *ą* należałoby domyślać się *a* nosowego. Niezmiernie rzadkie są inne objawy, jakby przeczące temu przypuszczeniu: *rozsiane — poburzone*, gdzie *a* rymuje z *o*, ale tutaj jest nie *a* lecz *å*: *rozsiâne*, a więc zbliżone brzmieniem do *o*; także na str. 86 czytamy *rozciogniony* zam. *rozciągniony*, ale ten wyjątkowy okaz, przemawiający za brzmieniem *ą* = *o* nosowemu, nie może mieć rozstrzygającej siły dowodowej; co najwyżej wskazuje on na wahanie w wymawianiu: *ą* (t. j. *a* nosowego), i *ǫ* (t. j. *o* nosowego).

10) Dzisiejsze gwary polskie, według świadectwa K. Nitscha (Język Polski 2, 52 w artykule: „Dlaczego nosowe *o* oznaczamy przez *ą*?“), zachowujące różnicę *å* od *a*, utożsamiają zawsze *ą* z *å* przed spółgłoską nosową, nie zaś z *o* przed spółgłoską nosową.

Jednakże sposób wymawiania *ą* w pewnych połaciach Polski wcześniej i bardziej niż w innych na gruncie języka literackiego zbliżał się do *o* nosowego (*ǫ*), na co też mamy świadectwo gramatyka; mianowicie Volkmar (r. 1612) pisze: „tertium *a* id est *ą* ab his plane diversum (t. j. od *a* i *á*) et Polonis proprium, virgula transfigitur et cum *n* fere pronuntiatur ut: *łąka* — pratum, *mąka* — farina; germanice scriberetur: *loncka, moncka*“. Ten sposób wymawiania nosówki, będącej kontynuacją długiej, praktykowano miejscami znacznie wcześniej, na co wskazują takie sposoby pisania w Puł. jak *rzekoncz* 104, 11 a zwłaszcza *dokond*, które się w tej formie powtarza 6 razy: 4, 3; 73, 11; 88, 45; 89, 15; 93, 3; 145, 1, por. też *prongǫ* w Gn., *padnoł jest* R. 24, 362, *żołundź* 1446 Rost. nr. 3075, *konty* 1463 AGZ. 13, 406, *kontowe* 1464 Stppp. 2, nr. 3739, *warąkowych* 1492 AGZ. 19, 223 obok *warunkowe* 1475 AGZ. 19, 514 i 1485 AGZ. 15, 226, *krongi* 1496 Stppp. 2 nr. 4459, w tym ostatnim razie *on* może w znaczeniu *ę*, jak: *w long* (= *w łęg*) 1440 AGZ. 11, 171, i odwrotnie *e* zam. *ǫ*: *Podsandek... [s]swǫ sinowicze* (*synowicą*) *bil w pokoyu* 1399 Hube Zb. 74. Zwłaszcza konsekwentnie ukazuje się *on*, widocznie w znaczeniu *ǫ* nie zaś *ą* w rp. Baworowskich z XV w. opisanym przez Brücknera w R. 47: *wontpyenye, wpszroncz* (wprząc) 358, *zondal, swyontoscz* 359; obok

tego ǫ, o w znaczeniu ǫ lub o np. *rǫczǫscz* (*rączość*), *nyeczirpnǫszcz* (*niecierpność*), *kwapyoczy*, *popelnyo sze* (*popełnią się*) 357 i t. d. gdy znak *an* = *ę*, oraz *ą* = *ę* lub *a* np. *oth wstargnyenyą*, caritatem — *laską*, *posswącyl* 357, *lanknǫwszisze* (*lęknąwszy sie*), *czanskim* (*ciężkim*), *sweszrą* (*zwierzę*) i t. d.

Przypuszczenie, że w języku literackim wymawiano nosówki nie wszędzie jednakowo, popiera stan nosówek dzisiejszych w gwarach ludowych. Pod względem ilości samogłosek nosowych gwary polskie dzielą się na cztery grupy:

1) Gwary z jedną nosówką ǫ, mianowicie gwary księstw Zatorskiego i Oświęcimskiego (Nitsch, MPKJ. 4, 134), podgórskie na wschód od poprzednich (Dobrzycki MPKJ. 3, 59), odosobniona gwara przy ujściu Sanu do Wisły (Nitsch, Próba ugrupowania gwar polskich, R. 46, 356 i mapa).

2) Gwary z trzema nosówkami: ę, ą, ǫ: środkowo-śląskie czyli opolskie (Malinowski, Oppelnsche Mundart; Nitsch, MPKJ. 4, 109). Tutaj ą jest późną polską modyfikacją samogłoski ę po spółgłoskach twardych i stwardniałych np. *zą́by*, *cząsty* < *zęby*, *częsty*.

3) Z dwiema nosówkami: ą, ǫ; z zachodnio-pruskich tucholska (Nitsch, MPKJ. 3, 207), kociewska właściwa (ib. 244), wyzińsko-kiszewska (ib. 267), chełmińska (ib. 314), z gwar wschodnio-pruskich: zachodniej Warmji (ib. 418), Kurpiów, mazowieckie od Prus do Lublina, północno-zachodni kąt Wielkopolski (Nitsch, Próba, R. 46, 356), zachodnio śląskie (Nitsch, MPKJ. 4, 133).

4) Z dwiema nosówkami ę, ǫ wszystkie inne gwary.

§ 71. Polskie samogłoski nosowe odziedziczyliśmy po przodkach prasłowiańskich, ale na gruncie polskim powstały też i nowe nosówki, po części tylko wywołane oczywistemi czynnikami fonetycznemi. Tak więc w w. XIV a także i później (zwłaszcza często w w. XVI) samogłoska ustna nabierała nosowego charakteru pod wpływem następującej spółgłoski nosowej np. *list piszǫn* (= *pisąn*) 1391 Leksz. 1, nr. 983. Przykłady z w. XV, XVI p. wyżej; tutaj dodajemy jeszcze późne z w. XVIII np. znalezione u Bohomolca: *pąn*, *pąna*, *mąmy*, *składąnkę* w komedjach, mianowicie tam, gdzie autor chce oddać mowę ludową. Także znaki samogłoski nosowej dla *e* w tejże pozycji: *wspomięnął* Puł. 77, 44, *tąn* (*ten*) kon. XV R. 24, 96, również u Paterka Prfil. 5, 534, często u Reja w Zwrc. np. *ziemię*, u Szymonowica *w ziemię* 2, 67 i t. d. Podobnie też dziś w niektórych gwarach np. Górali beskidowych *en*, *yn* wymienia

się na *ąn*: *dziewcąna*, *jedąn*, *potąm* i t. p. Zb. 7, 79; także w północno-zachodniej części Śląska p. Nitsch, Enc. 3, 269.

Zdarza się jednak powstanie samogłoski nosowej bez widocznej przyczyny np. *banwol* (= *bawoł* 1366 MMAe. 8, nr. 384, *lyąnktwarz* (zam. *lektwarz* — electuarium = konfitura) 1532 BBydg. 4, *axamyenth* 1532 BBydg. *aksamint* u Mymera, *dąsna* dziś *dziąsła* por. r. *desna*, *mięszkać* ob. *mieszkać* np. *mięszkać* Gn. 2 a (dwukrotnie), *zamięszkale* Erz. 5, *mięszkania* AKPr. 3, 268, *mięszkanie* 1444 R. 23, 307; *rzemięślniki* BZ IPar. 14, 1, *rzemięśl*[*n*]*ika* Erz. 12; dziś mówimy *tęskny*, *tęsknota*, ale dawniej *teskliwe* 1444 R. 23, 307, dziś *paszczęka*, dawniej *paszczeka* Rej Wiz. VII, 102 i tak samo jeszcze u W. Potockiego Bpp. 73, 64, *ściężaj* dawniej *ścieżaje* 1449 R. 23, 279, *wstrzemięźliwość*, ale *wstrzymieźliwość* Leop. Gal. 5, 23; prawie stale do połowy w. XVI *miedzy*, ale już w r. 1503 *między* AKPr. 3, 343, także w dialogach Orzechowskiego z r. 1564 *między*, a nawet tutaj *o między* (= *o miedzę*) Bpp. 74, 243. U Orzechowskiego *petlica* Bpp. 74, 77 i *pętlica* 237, u Zimorowica *czestować* 16, 274 i *częstować* 13, 217. Obce *on*, *en*, *om*, *em* nierzadko wymawiamy jak *ą ę*, nawet *in* jak *i* nosowe: *brąsoleta*, *brąz*, *kredęs*, *ąstykt* (Benni o samogłoskach nosowych w wyrazach obcych MPKJ. 1, 285, Nitsch, ib. 3, 293). Z wyjątkowych form polskich notujemy *gawędź* u Zimorowica 15, 120.

§ **72.** W niektórych wypadkach wyraźnie się waha wymowa między samogłoską nienosową i nosową: tak np. zamiast etymologicznie usprawiedliwionego *ę* spotykamy *e* w wyrazie *szczęście* i pochodnych, i to od dawnego czasu: *szczestna* Gn. 74, *szczescze* pocz. XV, R. 24, 69, *szczesny czasz* I $^1/_2$ XV R. 16, 347, *w* [*s*]*czeszczu* 1449 R. 23, 279, *szczescie* 1543 Kat. 84 i 101 a, Orzechowski Bpp. 74, 87, *nieszcześni* Szymon. 9, 96, ale obok tego *szczą̨szthliwych y nye szczą̨szthliwych* 1510 Prfil. 3, 363 i t. d. Natomiast dzisiejsze *uczestnik* (*uczestniki* u Kromera Bpp. 70, 214) w dawniejszych zabytkach stale ze znakiem samogłoski nosowej *uczą̨stnyk* Fl. 118, 63 *vczą̨snyczi* 1532 BBydg. 120. Także stp. *sławętny*, dziś *sławetny* i odwrotnie *oblężeńcy* Zimor. Siel. 16, w. 212, dziś *oblężeńcy*. Najczęściej utrata nosowości zachodzi wtedy, gdy w następnej zgłosce jest spółgłoska *n* np. *rozciegniony* 1449 AKPr. 3, 232 obok *rozciągamy* ib. 276, *sławetny*, *uczestnik*, także dość powszechnie: *pietnaście*, *piekny*, dawniej *szczesny* i t. d. Zapewne też *e* z *ę* w *rękojeść* por. *jąć*, *jęty*; bardzo często w zgłosce końcowej zwłaszcza *ę* < *e* *mówie*,

pisze, żmije, wode i t. d. *mie, cie, sie* już od w. XIV, ale tu w określonych warunkach, mianowicie, gdy forma zaimka kojarzy się z czasownikiem, wtedy brzmi: *mie, cie, sie*, w związku zaś z przyimkiem, kiedy prawdopodobnie na nią padał pierwotny akcent, brzmi: *mię, cię, się* np. w ps. Fl. *przewiedzi mie* 85, 10 *powyszę cie* 29, 1, *gniewajcie sie* 4, 5; *na mię* 7, 9, *prze cię* 43, 24, *za się* 49, 18. Ustne *o* z nosowego *ǫ* najczęściej przed *ł*: *wzioł, minoł*, także tu i *e* < *ę*: *wzieła, mineli*.

§ 73. Oboczność: nosówka || *u* należy do okresu prasłowiańskiego, w polszczyznie więc przedstawia się jako zjawisko nie nowe: np. stp. *sąmnienie* || *sumnienie, gęślarz* || *gusła, kądziel* || *kudły, chęć* || *chuć, wnęk* || *wnuk, łęk* || *łuk, smętek* || *smutek* i t. d. (p. Brückner KZ. 42, 332 (por. RS. 2, 230—232), R. 49, 17 i 53, 118, Rozwadowski RS. 5, 55; Enc. 2, 363).

§ 74. Wróćmy teraz do tego, co zaznaczyliśmy w § 66, t. j. że w języku literackim mamy dwie nosówki: *ǫ* i *ę*, przyczem każda z nich może następować po spółgłosce twardej lub miękkiej; prasłowiańskiemu *ǫ* odpowiada polskie *ǫ* lub *ę*, prasłowiańskiemu *'ę* — polskie *'ǫ* lub *'ę*; jednak tylko p. *ǫ* lub *ę* po spółgłosce twardej wskazuje wyraźnie na swe pochodzenie z prasł. *ǫ*, gdyż po *j*, lub po spółgłosce przez *j* zmiękczonej może ono pochodzić z prasł. *jǫ* lub też *jǫ*: p. *mąż, męża* < prasł. **mǫžь, *mǫža*; *kląć, klęty* < prasł. **klęti, *klętъ*; *pająk, pajęczyna* < **pająkъ, *pajęčina, ująć, ujęty* < **ujęti, *ujętъ* i t. d. Widzieliśmy, że w w. XII rozkład samogłosek był taki sam w polszczyznie, jak niegdyś w języku prasł. ale kiedy po okresie utożsamienia się nosówek te znów zaczęły się różniczkować, już to ich różniczkowanie dokonywało się na innych zasadach, niż w przeszłości.

Łatwo wykazać, że wymiana polskich nosówek dokonywała się na zasadach takich samych, jak wymiana samogłosek otwartych i ścieśnionych np. *mąż, męża* || *wóz, wozu*; *krąg, kręgu* || *stóg, stogu, chléb, chleba*; *pán, pana*; *ręka, rączka* || *noga, nóżka*; *ręka, rąk* || *woda, wód* i t. d.

Dlatego też o polskiej wymianie *ę*, *ǫ* będziemy mówić, jako o wymianie samogłoski otwartej i ścieśnionej (pochylonej), jako o kontynuacjach samogłosek krótkich i długich. Ponieważ zaś staropolskie różnice iloczasowe zależą w wielkiej części od warunków akcentowych, przeto całą tę sprawę odkładamy do rozdziału,

mającego rozpatrywać warunki dawnego akcentowania polskiego (§ 92—103).

Prasł. *tъrt, tъrt, tъlt, tъlt.*

§ **75.** Niewiadomo dokładnie, jak wymawiano prasł. te połączenia głosek, zdaje się jednak niewątpliwem, że wokaliczny element płynnych występował w nich wyraźnie. W polszczyznie przeciwnie: przy płynnych spółgłoskach rozwinął się odrębny dźwięk samogłoskowy, którego charakter zależy od okoliczności i dlatego też każdy typ prasł. należy rozpatrywać oddzielnie [1]).

Prasł. *tъrt.*

§ **76.** Prasł. twarde *r* między spółgłoskami ma w jęz. polskim kontynuację *ar* (r. *or*) np. *garść* r. *gorstь* prasł. **gъrstь*, *karmić* r. *kormitь* prasł. **kъrmiti*, *targ* r. *torg* prasł. **tъrgъ* i t. d. Jest to wymiana bardzo dawna, gdyż w najstarszych zabytkach występuje niezmiennie np. w bulli 1136 r. *Karchowo* MPKJ. 4, 452, *Karna, Karniesz, Kars* ib. *Przekart* 460, *Sarbinowic, Skarbinicy* 462, *Zmarsk* 464, *Targosza* 465. Oczywiście tak samo w zabytkach późniejszych oraz w języku dzisiejszym. O innych wymianach prasł. *tъrt* ob. niżej.

Prasł. *tъrt.*

§ **77.** Kontynuacje prasł. *tъrt* w języku polskim są różne zależnie od następującej po *r* spółgłoski; jeśli ta jest przedniojęzykową twardą (nie odpodniebienioną), w takim razie prasł. *tъr* wymienia się na *ar*, we wszystkich zaś innych razach, więc przed spółgłoską przedniojęzykową podniebienną lub odpodniebienioną, jako też przed spółgłoską nieprzedniojęzykową czy to twardą, czy miękką w języku stp. zam. *a* ukazuje się *i*, a *r* pozostaje bez zmiany przed przedniojęzykową stwardniałą lub miękką, wymienia się zaś na *ř* przed inną np. prasł. *tъrt* > p. tart: **čъrnъ* > *czarny*, **tъrnъka* > *tarnka*; prasł. *tъrť* > p. *ćirć*: **čъrniti* > *czernić*, **tъrnь* > *cierń*; prasł. *tъrp, tъrṕ* > p. *ćiřp, ćiřṕ*: **vъrba* > stp. *wirzba*, **vъrχъ* > stp. *wirzch*, **tъrpěti* > stp. *ćirzpieć*.

Stosunki te są ustalone już w najdawniejszym okresie historycznym języka polskiego np. w bulli 1136 r. *Darsk* < **dъrzsk-*,

---

[1]) Fr. Krček: Grupy dźwiękowe polskie *tart* i *cir(z)ć*... we Lwowie 1907. Rec. Łoś, Prfil. 6, 651. Ułaszyn, Prfil. 7, 93. Rozwadowski, RS. 1, 211.

Marłek < **mьrlъkъ*, *Czyrniec*, < **čьrnьcь*, *Czyrniela* < **čьrnělja*, *Cirpisz* < **tьrpišь*, *Swirszcz* < **svьrščь*, *Żarnota* < **žьrnota*, *Żarnow* < **žьrnovъ*, *Żyrdnicy* < **žьrdьnici*. Nieprawidłowe jest *Cirno* zam. *Tarno* < **tьrno* zapewne już produkt wyrównania, por. *w Cirnie* > **vъ tьrně*; wątpliwe *Parchyno* < **pьrχyno* czy też *Parczyno* < **pъrčino* por. *Parczew Smardz* < **smьrdjь* lub *Smarz* < **smьrzъ* a. **smъrzъ*; *Parchyno* i *Smardz* byłoby nieprawidłowe. Wreszcie z nowem *er* zam. *ir*: *Zwierszow* < **svьrševъ*.

Nawet bardzo pobieżne zaznajomienie się z materjałem językowym dowodzi, że wypadki, w których mamy *ar* zam. *ir* i odwrotnie, są tu wyjątkami, i że normalnie na miejscu prasł. *ьr* przed spółgłoską ukazuje się polskie *ir* obok *ar* w tych samych warunkach, w których mamy wymianę *e* ‖ *a*, *ę* ‖ *o*. Opierając się na tej okoliczności, Rozwadowski wszystkie te wymiany odniósł do jednego czasu [1]).

§ 78. Na gruncie polskim z czasem rozwija się proces wymiany dawnego *ir* na *er*: jeden jej przykład, najdawniejszy, znaleźliśmy w bulli 1136 r. *Zwierszow*; drugi *Wierzbnice* (*Verbenice*) w dokumencie śląskim z r. 1175, potem zrzadka w odpisach i aktach z w. XIII: *Czerwieńsk* (*Czerwiensch*), *Wierzbice* (*Werbice*) r. 1253, *Wierzbina* (*Werbina*) r. 1258 w słowniku Baudouina de Courtenay.

W najstarszym tekście polskim, gdzie pisownia jest ustalona, t. j. w Kazaniach świętokrzyskich, mamy wyłącznie *ir*: *odzirżeli*, *sircem*, *sirce*, *sirca*, *sirdecznie*, *miłosirdym* Prfil. 3. 708—13 (ograniczamy się oczywiście tylko do przykładów, gdzie napisano *ir* a nie zastąpiono go znakiem skrócenia).

Już jednak w najstarszej części psałterza Fl. mieszają się formy: *poćwirdzi* 67, 31, *ścwirdzenie* 17, 1, *ścwirdzi* 63, 4, *stwirdzi* 19, 4 obok: *ćwierdzą* 88, 39, *poćwierdza* 36, 18, *poćwierdził* 79, 18, *ścwierdzenie* 71, 16, *ścwierdzona* 32, 6, *stwierdzili są sie* 37, 20, *ućwierdził* 74, 3, *zaćwierdzać* 94, 8. Poza tem jednakże w jednych tematach stale *ir*, w innych stale *er*: *cirzpiał* 24, 5, *czyrw* 21, 6, *czyrzwiom* 77, 51, *pirzwieńcem* 88, 27, *pirzwienięta* 77, 56, *wirzch* 7, 17; 67, 23, *do wirzcha* 18, 7, *s wirzchu* 49, 5, *wirzchni* 77, 39, *wirzchniego* 18, 6. Odwrotnie: *dzierżenie* 77, 53, *miłosierdzie* 5, 7, *wiele miłosierdż* 85, 4, *miłosierdny* 77, 42, *w rosierdziu* 6, 1, *śmierci* 6, 5 i t. d. *śmiertności* 78, 2, *śmiertne* 7, 14, *śmiertnych* 9, 13.

---

[1]) Enc. 2, 47, przed nim zaś na związek między *ě* > *a* oraz *ьr* > *ar* zwrócił uwagę Nehring, Prfil. 1, 8.

W tymże zabytku u pisarza drugiego (101, 19 do 106, 2): *czyrzwionem* 105, 8, *czyrwionem* 105, 9, *pirzwiczno* 104, 5, *miłosirdzie* 102, 6, *w miłosirdzi* 102, 4, natomiast: *rosierdzim* 105, 38. U pisarza trzeciego: *w ćwirdzy* 150, 1, *poćwirdzono* 116, 2, *potwirdzona* 138, 5, *stwirdził* 147, 2, *ućwirdziła* Mo. 21, ale obok tego *poćwierdzono* 138, 16; po za tem *ir*: *w cirzniu* 117, 12, *cirpiał* At. 36, *niecirpiącą* 123, 4. *ścirzpi* 129, 3, *czyrpać* Is. 4, *pirzwy* At. 24, *swirchowanym* 138, 21, *swirchowany* At. 30, *na wirzbach* 136, 2, *wirzbca* 108, 18, *wirzchy* 128, 4, a natomiast *dzierżał* At. 1, *odzierżeli* Mo. 16, *odzierżała* Mo. 17. U wszystkich trzech pisarzów *sierce* zawsze przez *er* jako też *śmierć*.

Widzimy więc obok wahań w pewnych tematach wyraźną dążność do jednostajności w innych, co nie przeszkadza, że w innych zabytkach mogą zachodzić stosunki inne. Tak np. obok stałego *er* w *śmierć* i pochodnych wyrazach w Fl. i wielu innych zabytkach znajdujemy formę: *śmirć* w Dialogu ze śmiercią z pocz. XV w. MPKJ. 1, 181—196, ale obok *śmierć*, np. *śmirci* wiersz 8, *śmiertelnej* 12, *śmierć* 13, 22, 48 *śmierci* 114, 367, *śmirci* 145, 479, *śmirtelnej* 315, *śmirć* 322; poza tem jednak zresztą są tam formy tylko z *ir*, *irz*: *dzirżę* 105, *po sircu* 203, *sirca* 430, *na pirsiach* 274, *pirsi* 488, *mirziączki* 373, *cirzpiąc* 497.

W żywocie Błażeja: *cirzpienia*, *cirzpieć*, obok tych zaś: *ućwierdzona*, *w siercy*, *sierca*, *śmierć*, *ku śmierci*. We fragmencie Glogera: *pirzwa*, *cirzpieeć*, *cirzpienia* i obok tego: *siercee*, *w siercu*. W objawieniach św. Brygidy: *pirzwe*, *cirpieć* obok: *śmiercią*, *śmierci*. W Rotach przysiąg krakowskich z końca w. XIV ogłoszonych przez Hubego (Warszawa 1875): *pirwej* obok *dzierży*, *dzierżenia*. W Zbiorze rot przysiąg sądowych Hubego z końca w. XIV i pocz. XV (Warszawa 1888); poznańskie: 1386—1399 *pirzw* nr. 69, *pirwe* 122, *Dzirżka* 164, *Dzirżce* 167, pięć *ćwircień* 246, *w twirdzą* 322, *wir*[*z*]*ch* 325, *w dzirżeniu* 408 obok: *z twierdze* 242, *Dzierżek w dzierżeniu* 248, *po śmierci* 275, *dzierżała* 416; kościańskie 1393—1399: *cirpieć* nr. 42, *czerska* 4; kaliskie 1401—1411; *w dzirżeniu* nr. 38, *dzirżała* 44, *Wirzbięty* 46, *pirwe* 47, *dzirżymy* 75, *pirwej* 76, *Dzirżka* 99, obok: *dzierży* 10, *Dzierżek* 12, *Dzierżka* 15, *dzierżał* 26, *dzierży* 81, *Dzierżce* 100; sieradzkie ziemskie 1386—1402: *birzwna* nr. 38. *dzirżał* 80, *w dzirżeni* 81 etc. obok *dzierżawę* 18, *w dzierżeni* 38, *dzierżenie* 49, 58, *Dzierżkow* 51, *dzierży* 64, *śmierci* 110; sieradzkie grodzkie 1405—1411: *Wirzbięta* nr. 11, *pirwe* 68, obok

Dzierżka 32, *Dzierżek*, *dzierży* 39, *śmiercią* 43, *śmierci* 46, 51 etc.; piotrkowskie ziemskie 1398—1405: *pirwej* nr. 12, *dzirżała* 16, *dzirży* 87 obok *dzierżał* 17, *dzierży* 78 etc.; piotrkowskie grodzkie 1398—1406: *pirwe* nr. 18, *pirwej* 50, *dzirżenia* 38 obok *dzierżał* 54; dobryszyckie 1397—1411 *pirwej* nr. 3 etc. *dzirży* 9 etc. obok *dzierży* 74.

W późniejszych zabytkach XV w. również się te formy mieszają np. *czyrń* 1436 R. 23, 278, *podpirśnik*, *potwirdzić*, *dzirżawa*, *pirzwospy*, *ćwirtnia* 1437 Jag. nr. 228, *dzirżał* 1444 SKJ. 3, 333, *na pirzwem*, *na pirwszem* AKPr. 3, 358, *pirzworodny* 1444 R. 23, 308, *pirzworodztwo* 1444 ib. 303, *pirzwej* BZ. Gen. 2, 11, *pirwej* Erz. 12, *wirzch* 1487 AGZ. 15, 568, *cirp* Kałużn. 285, *pirworodne* ib. 286, *ućwirdzonych* ib. 288, w Mammotreptach ok. r. 1470: *birzmna* B, *mirmna* A (zam. *birzwna*), *czyrwiony* A, B, *czyrzwiewy* B, *mirzwa* A, B, *mirziało mię* B, *mirziony* B, *napirzwny* B, *wirszek* A, B, *wirzch* A, B, *wirzbie* B, *zwirchowany* A, *zwirzchowany* B, *żyrdź* B, *wirsz* (z łac. *versus*!) A, B i t. d.

Dość częste są też formy z *er*: *mierziączka* 1437 Jag. nr. 228, Kałużn. 273, *dzierżał* 1444 SKJ 3, 333, *cierpieć* Kałużn. 272, *uczerwieniona* 272, *wzdzierży* 283, *śmiercią* 283, *miłosierny* 286, *poćwierdzą* 287, w Mammotreptach: *napierzwy* B, *mierziony* A, *mierziało mię* A, *żerdź* A; *na wierzch* 1494 AGZ. 15, 572, *cierpiał* 1500 Prfil. 5, 383.

Gdy rozpatrujemy te wypadki, uderza nas jedno: wahania między *ir* — *er*, *iř* — *eř* mamy wtedy, kiedy po płynnej następuje przedniojęzykowa spółgłoska twarda (odpodniebienniona) lub też miękka; natomiast w innych wypadkach stale ukazuje się *ir*, *iř* np. *cirpieć*, *cirzpieć*, *wirzch*, *wirzba* i t. d. Dopiero w tekstach wydanych przez Kałużniackiego z XV w. ukazuje się *cierpieć*. Tak więc sądziłby można, że w końcu XIV w. samogłoskę *i* przed *r*, *ř* zaczęto wymawiać szerzej, podobnie do *e*, jeśli po niej następowała spółgłoska przedniojęzykowa [1]), i ten stan trwał w pierwszej połowie XV w. Potem, w drugiej połowie tego stulecia wymiana *ir*, *iř* na *er*, *eř* obejmowała także stopniowo co raz szerzej inne pozycje.

[1]) Z domniemanych dwu najdawniejszych przykładów na *er* w jednym tylko mamy *er* zam. *ir* przed przedniojęzykową spółgłoską: *Zuersov* (*Zwierszow*) w bulli 1136 r., w drugim zaś ukazałoby się *er* właśnie przed wargową spółgłoską: *Verbenice* (Wierbnice) w dokumencie śląskim z r. 1175.

Natomiast Rozwadowski RS. 1, 228—48 i Enc. 2, 378—80 utrzymuję, że na *er*, *eř* wymieniło się najprzód *ir*, *iř* krótkie, stojące pod dawnym akcentem, więc że ten proces zaszedł przedewszystkiem w takich wyrazach jak: *śmierć*, *sierce*, *miłosierdzie*, *piersi*, *twierdza*, *pierścień*, *pierwszy*, *pasierbica* i t. p. gdzie dawne *ir* pod akcentem stało się krótkiem.

§ 79. Rozwadowski też (tamże) przypuszcza, że *ir* z prasł. *ŗ* inaczej brzmiało, niż *ir* z prasł. *ir*, to też oznacza pierwsze przez *ĭr*, drugie przez *ir*; czyni to na zasadzie, że kiedy najdawniejsze ślady przejścia *ĭr* > *er* spotykamy w r. 1175 (wspomniane wyżej *Verbenice*), to *ir*, *yr* (z prasł. *ir*, *yr*) pozostaje niezmienne nawet jeszcze w początkach XV w. Fakt zaobserwowany jest dobrze, ale można też twierdzić, że pierwotne *ir*, *yr* w XIV w. i w początkach stulecia XV nie wymieniło się na *er*, ponieważ po płynnej następowała samogłoska, a nie spółgłoska przedniojęzykowa. W przeciwnym razie i tutaj wcześnie nastąpiła wymiana *yr* na *er*, mianowicie już w końcu w. XIV znajdujemy formy *czterdzieści* Fl. 94, 10 oraz u Hubego w Zbiorze rot: Pozn. nr. 74 i 82, kalis. nr. 86 i 95, także *czternaćcie* sieradz. grodz. nr. 86 obok *cztyrdzieści* sieradz. nr. 186 i dobryszyc. nr. 56.

§ 80. Pozatem niezmiennie *ir*, *yr*, *iř*, *yř* z prasł. *ir*, *yr*, np. w Fl. *męchyrz* 77, 16, *mir* prol. 6, *mirnie* 34, 23, *pożyraj* 68, 19, *rozkwirający sie* 21, 15, *siekirami* 73, 7, *sirota* 9, 37, *szyroki* 30, 10, *szyroko* 118, 96, *szyrokość* 17, 22, *umirając* 48, 9, *zbirać* 103, 29 i Żywot Błażeja i t. d. W rotach przysiąg krakowskich z końca w. XIV, ogłoszonych przez Hubego: *Kaźmirz* nr. 16, *cztyr* 24, *we cztyrzech naćcie* 57, *sędomirski* 60; w Zbiorze rot Hubego; pozn. *cztyr* 18, *cztyrzy* 32, *Łękomir* 38, *na mirze* 40, *siekiry* 50, *Mirosława* 44, *Wir* 386, *cztyrzysta*, 389; kościańskie: *w mirze* 7; kaliskie: *Szyrkowski* 11, *Mirosław* 65, *Ciemirowe* 73; sieradz. *Chocimirowi* 31, *Wolemir* 34, *siradzki* 80, *podpirał* 155, *cztyrzy* 159, *Żyrosławice* 173; piotrkowskie: *w mirze* 17, *Szyrzyk* 19, *cztyrdziesiąt* 48, *szyrokich* 94; piotrkows. grodzkie: *cztyr* 36; dobryszyc. *kanimirowskiej* 60, *Sulimirski* 79, w Psałterzu puławskim *pożyrają* 13, 8, *pożyrać* Deut. 61, *pożyraj* 68, 19, *w męchyrzu* 77, 16, *mirnie* 34, 23, *rozkwirający sie* 21, 15, *siekirami* 73, 7, *sirocie* 9, 38, *szyroka* 118, 96, *umirające* 48, 9, *zbirać* 103, 29 (wszędzie tak samo jak we Fl.).

I znowu zrzadka *er* w tekstach Kałużniackiego z XV w.: *sierotna* 274 obok *sirocie* 285, *siroty* 286; w Mammotreptach ok.

r. 1470: *umierzyć* (= 'uspokoić'), *uśmierzyć*, ale: *zabirać*, *umirzyć zmirzyć*, *uśmirzyć*.

§ 81. W wieku XVI formy z *er* mnożą się coraz więcej bez względu na pochodzenie jako też i na to, czy są kontynuacją krótkich czy też długich zgłosek. Tak np. w Kwinkunksie Orzechowskiego z r. 1564 na pierwszych 30 kartkach w jednych tematach (licznych) *er* lub *ér*, w innych (nielicznych) *yr* i to stale, bez wahań: *piérwéj*, *zwiérzchność*, *zawiéra*, *napiérali*, *otwiérać*, *miérziączká*, *omiérziła*, *potwiérdziwszy*, *przebiéramy*, *ciérpliwsza*, *naciérpisz sie*, *ciérpiéć*, *odźwiérnym*, *skwiérku*, *Sędomiérz*, *siérścią*; *serdeczné*, *sercem*, *dzierżcie*, *dzierż*, *śmiertelny*; *szczyrej*, *rostyrk*, *rostyrku*, *wyszczyrzaj*, *pastyrze*.

§ 82. Zrzadka w dawnych dokumentach spotykamy wahania między *ar* i *ir* (*er*) po *č* w jednakowych warunkach fonetycznych np. imię *Czarnowąs* pisze się tam: *Charnowz* (1228 kopja 1260), *Carnouus* 1234, *Charnowanz* 1288, *Czarnowas* 1289, ale także *Cernouans* 1293, *Cirniuus* 1234, *Cirnouus* ib.; *Czarnków*: *Carnkou* (ok. 1120 kopja późniejsza) obok *Schernecov* 1248; *Czernoch*: *Cernoch* 1153 zam. **Czarnoch*, ale też stale: *Charna*: (*Czarna*) (1262 kopja późniejsza), *Carnocino*, (*Czarnocino*) 1289 (przykłady wyjęte ze słowniczka Baudouina), także później: *czernoksiężnik* obok *czarnoksiężnik* 1544 Prfil. 5, 373.

§ 83. Nieprawidłowości i w późniejszych okresach trafiają się stosunkowo rzadko, wyrównania bowiem dokonywają się prawie wyłącznie tylko w zakresie wyrazów, w których bardzo silnie się uwydatnia ich wzajemny związek etymologiczny, np. pod wpływem analogji przeniesiono *ar* do form, gdzie prawidłowo według wymagań fonetyki powinno być *ir* (lub *er*) np. *czarni* || *czarny*; *żarcie*, *żarli* || *żarł*; *darcie*, *darli* || *darł*; *parcie*, *parli* || *parł*; *tarnina* || *tarnka*; *tarnie* 1436 R. 23, 278 || *tarn*: *zakłołam się tarnem* 1540 rp. Ak. Um. nr. 1716; odwrotnie też mamy *er*, gdzie powinno być *ar*: *żerdka* || *żerdź*, *czerstwy* zam. **czarstwy* zapewne analogicznie do jakiegoś **czerstwić*; i t. d. wyrównań takich w jedną i w drugą stronę mamy wiele.

§ 84. Niekiedy jednak nieprawidłowość nie może być tak objaśniona, że powstała wskutek wyrównania form np. *parchy* (por. r. *перхоть* a więc z prasł. **pьrχ-*) już w bulli 1136 r. *Parchyna*, o ile to nie jest *Parczyna* (z prap. **pьrk-*) por. *Parczew*, obok *spierzchnąć*, *opierzchnąć*; *szarpać* zam. oczekiwanego *szerpać*; może też *ciarki*, **sarb* (*Sarbiewski*) obok *pa-sierb*, *skwarczek* Fl. 101, 4 *skwirczek* Puł.

tamże. Wydawałoby się, jakby w prasł. zachodziła oboczność: *ъr* || *ьr*, co możnaby sprowadzić do oboczności *o* || *e* czyli do tak zw. przegłosu, a w takim razie ta oboczność sięgałaby nawet okresu praarjoeuropejskiego. Kiedy indziej znów mamy *r* zam. *ir* lub *ar* np. *drgubica* 1393 MMAe. 15, 156 [1]) (sieć o trzech połach) więc jakby z prasł. **tьrgubica*, co powinnoby dać na gruncie polskim **cierzgubica* (o ile w prasł. było **trъgubica*, pow. być w języku p. **trzgubica*, **drzgubica*); podobnie też *roztrżność* (*roztrznoscz* — prodigalitas 1449 R. 23, 279 zam. **roztarżność* < **roztъržьnostь*.

Występujące niekiedy *er* (zam. *ar*) po spółgłosce twardej jest poczęści zjawiskiem dialektycznem mazowieckiem np. *umerłego* 1449 AKPr. 3, 300, *z mertwych* $^1/_2$ XV Prfil. 4, 572. Są jednak i ogólnopolskie: *kierpce*, *merdać*, *terpać*, *sterczeć*, *terkotać* (albo z *yr*: *myrdać* i t. d.) obok czego słyszymy lub w starszej polszczyznie znajdujemy formy z prawidłowem (wcześniejszem) *ar*: *mardać*, (u Reja) *stark*, (B. Radz.) *starczeć*, *tarkot* (A. Kochan.) przykłady z Lindego. Ostatnia forma ma też oboczność: *turkot*. Podobne *ur*, i to stare, w: *kurcz*, *gurbić*, (por. *garb*) *burczeć*, *kurpie*, *szturkać* (por. *stark*), *purchawka* (por. *parch*). Rzadziej *ru*: *mruczeć*, *mrugać*. Trafia się też dość często *or*: *storczyk*, *szorstki*, *korczak* (= kubek) BZ. I. Reg. 26, 16, *siorbać*, po części pod wpływem różnych analogij np. *storczyk* może pod wpływem *storzyć*, *szorstki* w zestawieniu z *szerść* (wymiana *o* i *e*) i t. d. Są to wypadki na ogół trudne do objaśnienia; niekiedy wyjaśniane jako zapożyczenia np. z rus. *borsuk*, *portki*, *morda*, Rozwadowski Enc. 2, 380—1.

Zwykle bywa stosunek ze względów fonetycznych prawidłowy zwłaszcza tam, gdzie związek etymologiczny wyrazów nie narzuca się dobitnie, np. *czerń* || *czarny*, *ćwierć* || *czwarty* (**čьtvьrtь* || **čьtvьrtъ*), *czerpać* || *naczarł* (w BZ. *naczarli* I. Par. 11, 18, forma analogiczna do **naczarł*, ta zaś utworzona od słowa **naczarnąć* < **načьrpnǫti*, gdzie *p* wprzód zniknęło, zanim *ŕ* zmieniło się na *ir*, *ar*, w przeciwnym bowiem razie byłoby **naczer[p]ł* gdyż *ŕ* przed *p* przechodzi na *ir*, *er*; dzisiejsza forma z *naczerpnąć* jest nowoutworzona od *czerpać*); *żerdź* || *żardka* obok analog. *żerdka*, *tarn* (*tarnowa korona* 1500 Prfil. 5, 384) || *cierń*; *martwy* || *śmierć* także stp. *miertwieje*

[1]) Forma ta niezupełnie jest ustalona; jej warjanty: *drogobica* 1473 AGZ. 17, 435, *drgobica* 1447 AGZ. 17, 443, *drugubica* 1486 AGZ. 15, 241.

1449 R. 23, 280, *umirtwić* 1471 MPKJ. 5, 30, *umirtwiony* ib. 26, natomiast oddawna *martwić* zam. **mirtwić* (ze względu na miękkie *ẃ* po *t*); *smard* (stp. nazwa chłopa, niewolnika) ‖ *śmierdzieć*; *Warta*‖ *Zawiercie*; *wartki*, stp. *przewartać. się* (*przewartając się* 1471 MPKJ. 5, 118) ‖ *wiercieć się*; *naparstek* ‖ *pierścień* i t. d.

Te przykłady pouczają nas o tem, że widocznie *ar* powstało z *ьr* po spalatalizowaniu (zmiękczeniu) w okresie prasłowiańskim *k* > *č*, *g* > *ž*, *χ* > *š* i stąd *czarny* nie **karny*) a natomiast przed silniejszem spalatalizowaniem innych spółgłosek np. *martwy*, *barłog*, *parł*, *wartki*, *tarn*, *darty*, *sarna* a nie *miartwy*, *biarłog* i t. p. por. prasł. **mьrtvъ*, **bьrlogъ*, **pьrlъ*, **vьrtьkъ*, **tьrnъ*, **dьrtъ*, **sьrna*. Jeżeli zaś zdarzają się takie formy jak stp. *miartwy* (*miąrtwe* 1449 AKPr. 3, 265) albo ogólnopolskie *ziarno*, to można je objaśnić tem, że się wzorowano na wymianie *e* ‖ *a* z prap. *ě* ‖ *a*, a więc na podobieństwo *w ciele* ‖ *ciało* urobiono: *śmierć* ‖ *miartwy*, *w* **ziernie* ‖ *ziarno* por. *ziernistszy* Szymon. 4, 66 i inne np. *ćwierć* ‖ *ćwiartka* (stp. *ćwirtnia* AKPr. 3, 276 ‖ *ćwiartak* (*czwartak*?) — tetrarcha 1471 MPKJ. 5, 119. W starszym języku polskim znamy formę *zarno* poł. XVI u Krescencjusza, a także w dzisiejszych południowych gwarach, nad Skawą i w Zakopanem (Zb. 5, 222; R. 10, 240 i 308). Dzisiejsza forma *dziarski*, raczej *dziar-zki* prasł. *dьrzьkъ* też musiała przeobrazić się pod wpływem zbliżenia do jakiejś formy z wokalizacją miękką *er* (dziś z pokrewnych form znamy *zadzierżysty* zam. **zadzierżisty*), gdy dawniej mówiono *darski* (por. *darskością* pocz. XV R. 24, 70, *darski* 1609 Bpp. 67, 88).

§ **85.** Rzadkie są alternacje *ar* ‖ *'ar* lub *er*, albo *er*, *'ar* ‖ *ře*, *ro*, *or* np. *gardło* ‖ *żarł* prasł. **gьrdlo* ‖ **žьrlъ*; stp. *gard Bohowy* (t. j. zagroda na Bohu, Brückner BB. 42, 39) ‖ *żerdź* prasł. **gьrdъ* ‖ **žьrdь*; *żarł*, *parł*, *marł*, *darł* ‖ *żrzeć*, *przeć*, *mrzeć*, *drzeć* prasł. **žьrlъ*... ‖ **žerti*..., *żerdź* ‖ *gród*, *grodzić* prasł. **žьrdь* ‖ **gord-*; *śmierć* ‖ *mor* prasł. **sьmьrtь* ‖ **morъ*; *wiercieć* ‖ *wrota* prasł. **vьrtěti* ‖ **vorta*; *mierzić*, *marznąć* ‖ *mrozić* prasł. **mьrziti*, **mьrznǫti* ‖ **morziti*.

Prasł. *tъlt*, *tьlt*.

§ **86.** W oddzielnych językach słowiańskich te zróżniczkowane typy po części lub w zupełności się z sobą utożsamiły. W języku polskim utożsamienie typów zaszło tylko przy pewnych szczególnych warunkach fonetycznych. Pisał o tem Holger Pedersen w Przyczynkach do gramatyki języków słowiańskich MPKJ. 1,

172—6, gdzie wyjaśnił, że warunki te polegają przedewszystkiem na charakterze spółgłoski poprzedzającej pierwotne zgłoskotwórcze *ļ*, a w pewnej części i na charakterze spółgłoski następującej po płynnej zgłoskotwórczej.

a) Jeżeli przed płynną zgłoskotwórczą stała spółgłoska przedniojęzykowa, np. *t*, *d*, *s*, to na gruncie nietylko języka polskiego, ale i innych słowiańskich niepodobna rozstrzygnąć pytania, czy tu było *ļ* niepalatalne czy też *ļ'* palatalne. W języku polskim mamy w tym wypadku *-łu-*: *długi* ale w bulli 1136 r. *Dułgota* (*Dulgota*) MPKJ. 4, 450, i tylko z lit. *ilgas*, co wywodzą z **dilgas*, można wnioskować, że było tu niegdyś **dьlg-* a nie **dъlg-*; *słup* z dawniejszego **stłup*, w aktach pomorskich *stułp* (*Ztulp* 1153 Perlbach 3) z prasł. **stъlp* lub **stьlp*; stp. *słuńce* np. Fl. 18, 5; od XV w. zrzadka *słońce* (por. § 28) np. *sloncza* R. 24, 362, w Puł. obie formy oboczne: *słuńce* 88, 36, *słuńca* 49, 2, *słońce* 103, 20, *słońca* 57, 8 ze względu na lit. *saulė* łc. *sol* zapewne z prasł. **sъlnьce*; *długi*, *dług*, *tłusty*, *tłukę* z prasł. *ļ* lub *ļ'*; zapożyczone *tłumacz*, stsł. *tlъmačь* z prasł. **tъlmačь*.

b) Po spółgłosce tylnojęzykowej dawne *ъl* wymieniło się na *ęl* czyli tutaj rozwinęło się *ę*, które na gruncie polskim zostało wymienione na *e* w tymże czasie, co i każde inne *ę* mocne np. *kiełbasa* z *kęlbasa*, stp. *giełk* Górn. i in. (Linde) dziś *z-giełk* od XVIII w. (Linde), *chełpić się*, *roz-chełstać*, zapożyczone *chełm* (starsze aniżeli *hełm*)...

Natomiast na miejscu prasł. *ъl* rozwinęło się *ęl* prap. *'eł*, przyczem *e* w dobie, kiedy *e* z prasł. *e* wymieniło się na *'o*, także znalazłszy się przed twardem *ł* uległo temuż procesowi; naturalnie już na gruncie prasł. *k*, *g*, *χ* przed *ļ'* czyli *ъl* wymienione zostało na *č*, *ž*, *š*. Stąd więc *czółno* prap. **čełno* prasł. **čъlno*; *żołna* prap. **želna* prasł. **žъlna*, *żółty* prap. **želt-* prasł. **žъlt*, *żółć* prap. **želčь* prasł. **žъlčь*.

c) Jeśli płynną poprzedza spółgłoska wargowa, to na miejscu prasł. *ļ* twardego (*ъl*) mamy *oł* albo *uł*: stp. *mołwa* (np. Fl. 55, 11 obok *mowa* ib. 54, 24), *pułk* (zapoż z niem. *volk*) obok *Święto-pełk*, stp. *Iołk* w bulli 1136 r.

Na miejscu zaś prasł. *ъl* mamy w p. *eł* przed następującą spółgłoską twardą np. *pełny*, *wełna*, *mełł*, *mełty*, *pełł*, *pełzać*, *bełtać*; na pierwotną *ъl* wskazują formy litewskie z *il*: *pełny* lit. *pilnas*, *wełna* lit. *vilna*, lub formy z prasł. *e*: *miele*, prasł. **melję*; wątpliwe

formy *splena* (= *spełna*) 1389 Leksz. 1 nr. 497, *naplen* (*napełń*) w Bogurodzicy.

Przed spółgłoską przedniojęzykową miękką lub przed każdą inną miękką lub twardą mamy *il*: *pilść*, *pilśń*, *wilk* (lit. *vilkas*), *milczeć*, *wilga*, *wilgoć*.

Wskutek tego oczekiwalibyśmy także form: **pilnić*, **wilnie*, **milcie*, **pilźnie*. **bilce*, mamy tymczasem: *pełnić*, *wełnie*, *mełcie* (*melczia* = *mełcia* G. sg. 1444 R. 23, 302), *pełznie*, *bełce* a to na skutek wyrównania z formami, gdzie po *ł* następowała twarda przedniojęzykowa spółgłoska, np. *bełtać*.

I tutaj trafiają się nieprawidłowości, np. formy *miołł*: *miołły* u Seklucjana 1551 r., *mioł* u Budnego 1572, także *miełło się* u Falibogowskiego 1625, co K. Nitsch[1]) objaśnia jako analogje do *miele*, z wymianą zwykłą *'e* na *'o* przed twardem *ł*, a przytem specjalnie jako formy północno-polskie, zachowane dotychczas w północnych dialektach.

Typy prasł. *ort*, *tort* i podobne.

§ 87. Formy *ort-*, *tort* są symbolami, wyrażającemi następstwo głosek, przyczem literą *t* oznacza się wszelka spółgłoska z wyjątkiem głoski *j*, która tu nie ma spółgłoskowego charakteru. Symbole te i tym podobne używają się dla skrócenia i uproszczenia wykładu, bez nich bowiem musielibyśmy się posługiwać niedogodnemi i długiemi omówieniami.

Jeżeli porównamy formy polskie *or-ać* ‖ *ra-dło*, *miel-ę* ‖ *mle-ć*, albo weźmiemy pod uwagę budowę wyrazu z rdzeniem podwojonym *pro-porz-ec*, zauważymy, że forma rdzenia zmienia się znacznie, rdzeń bowiem ukazuje się w formie: *or-* ‖ *ra-*, *mel-* ‖ *mle-*, *por-* ‖ *pro-*. Z przytoczonych przykładów widać, że samogłoska stoi przed płynną, jeśli po tej ostatniej następuje samogłoska, oraz po płynnej (przyczem niekiedy ma inne brzmienie), jeżeli bezpośrednio następuje spółgłoska.

Zachodzi to tylko w tych wypadkach, kiedy poprzedza płynną *o* lub *e*; inne samogłoski takich oboczności nie mają.

Z porównania znów wyrazów polskich z pokrewnemi wyrazami innych języków okazuje się, że pierwotniejszemi są formy z samo-

---

[1]) Monografje polskich cech gwarowych, nr. 3 w Krakowie (Ak. Um.) 1916 str. 28.

głoską *o*, *e* przed płynną, niż te, w których samogłoska wymawia się po płynnej np. *or-ać* łc. *ar-are*, *miel-ę* łc. *mol-a* (*e* || *o* jak w pols. *wiezi-e* || *woz-i*), a więc formy takie, jak *ra-dło*, *mle-ć*, są już nowszemi, czyli dokonało się w nich przestawienie głosek (metateza).

To samo widać z porównania form słowiańskich: polskiemu *mielę* odpowiada r. *melju*, stsł. *meljǫ*, ale polskie *mleć* ma odpowiednik w r. *molоť* (gdzie *o* zam. *e*) i w stsł. *mlěti*. Ta rozmaitość form wskazuje, że metateza samogłoski i płynnej przed spółgłoską nastąpiła już w czasie, kiedy język prasłowiański rozpadł się na różne narzecza. Za prasł. formy więc uważamy: **or-ati*, **or-dlo*, **mel-ją*, **mel-ti* i t. p.

Stosownie do tego, czy grupa: samogłoska + płynna znajduje się przed spółgłoską, czy też między spółgłoskami, a także stosownie do brzmienia samogłoski i płynnej rozróżniamy następujące typy prasł. *ort-*, *olt-*, *ert-*, *elt-*, *tort-*, *tolt-*, *tert-*, *telt-*.

§ 88. Zwykle przyjmują tutaj proste przestawienie głosek np. **gorditi* > *grodzić*, **orzumъ* > *rozum*, **vorna* > *wrona*, **bergъ* > *brzeg* z dawniejszego **br'eg*, **berza* > *brzoza* z dawn. *br'eza*, **melko* > *mleko*, **pelva* > *plewa*, **kolsъ* > *kłos* i t d. Zmiany są tylko wywołane przez nowe pozycje oddzielnych głosek, więc np. *e* przeniesione poza *r* wywołuje jego wymianę na *r'* i potem na *ř* i samo też potem wymienia się na *o*, gdy po niem następuje spółgłoska przedniojęzykowa twarda; stąd właśnie *brzoza* < **berza*, ale *brzezina* < **berzina*; *trzos* < **čersъ*, ale *trześnia* < **čeršьnja*, *przodek* < **perdъkъ*, *przedni* < **perdьnь*. Inna zmiana pochodzi stąd, że przestawione *e* lub *o* może ulec wzdłużeniu, czego wynikiem jest jego ścieśnienie np. **melko* > *mléko*, **gordъ* > *gród*. O przyczynach tej długości p. niżej § 99 i następne.

Dość rzadko trafiają się oboczności polskie, gdzieby obok metatezy także brak jej występował np. *radło* || *orać*, *słony* || *solić*, *chłop* || *pachołek*.

Rozwadowski jednak (RS. 2, 186 i Enc. Pols. 2, 389) dla języka polskiego przyjmuje nie prostą przestawnię (metatezę) prasł. *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* na p. *trot*, *tłot*, *tret*, *tlet*, ale stopień przejściowy w formie *tъrot* albo *tŗrot*, albo *tŗot* i pod. gdyż wedle jego spostrzeżenia w zabytkach staropolskich często w prepozycji *ъ* końcowe wymieniło się na *e*, na sposób *ę* mocnego, które — jak wiadome — zawsze idzie przed *ъ* lub *ь* słabem: a więc w ps. Fl. *we młodości* z prap. **vъ mlodosti*, prasł. *vъ moldosti*, *we sromotę*, z prap.

**vъ sъromotę*, prasł. **vъ sormotǫ*, *otewrocili* z prap. **otъvъrotili* prasł. **otъvortili*, natomiast *w słowa* z prap. **vъ slova* prasł. **vъ slova*, *od groz* prap. **otъ grozъ*, prasł. **otъ grozъ* i t. d. Przeciw temu Brückner R. 49, 20, R. 53, 86 i 101.

Rzecz zasługuje na szczegółowe zbadanie. Kśw. jakkolwiek są tylko małym fragmentem, mają już jedną formę nieprawidłową: *we trzech* zam. *w trzech* obok 7 prawidłowych z *-e* (*we zborze, we księgach, we złem, we złych, we złe, zesłał, we krzu*); bez *-e* przed grupą spółgłosek prepozycja występuje 14 razy: *w trojcy, wstań, w sławę, w świętem* 2 razy, *w błędnem, w grzeszech* 2 razy, [*z*] *stadła*, [*z*] *świętą, w swem, w trojakiem, w trojakiej, w długiem* a nadto [*w*] *wrzemiennem* a więc przed typem *tert*. Fl. ma kilkadziesiąt razy *we* przed grupą spółgłosek, gdzie znikł jer. Natomiast przed grupą, w której nigdy jeru nie było, ma *w* (dwadzieścia kilka razy), tak więc na ogół norma jest tu zachowana. Odstępują od niej formy: *we słowa* 140, 4, *we zwonkoch* 150, 5, *we swej* An. 14, przyczem jednakże są też formy *w słowa* 77, 1, *w zwonkach* 150, 5, *w zwięce* 150, 3, i odwrotnie *w człowiece* 36, 7, *w spowiedzi* 41, 5, *w zbawienie* 117, 14; 118, 23, przyczem częste są formy *we zbawieniu, we zbawienie*, a także *we człowieka* 117, 8. Przed formami typu *tort* i pod. mamy *we*: *we czrzewiech* 50, 11, *we głowę* 117, 21, *we młodości* 143, 13, *we proch* 103, 30, *we prozność* 126, 2, *we sromotę* 34, 30; 131, 19, *we wrociech* 68, 15; 72, 28; 126, 6, *we wrota* 99, 4, także w złożeniach: *weśrzod* 73, 13; Ez. 10, *weśrod* 137, 8, i *w*: *w brodę* 132, 2, *w drodze* 85, 10; 138, 23, *w głodzie* 32, 19, *w głowę* 7, 17, *w krolu* 149, 2, *w krolewstwa* 105, 37, *w krowach* 67, 33, *w proch* 7, 5; 21, 16, *w prosze* 43, 27, *w prozność* 23, 4, *w prozności* 138, 19, *w słodkości* 67, 11, *w słoność* 103, 34, a więc przed: *głowa, proch* i *prozność* jest *we* albo *w*, na ogół zaś znacznie przeważają formy z *w* nad formami z *we*. W Puł. przychodzi nowe: *we śrzodę* 126 arg. i odwrotnie: *w brodę, w głowę* i *w prozność* z zachowaniem innych form z *w*, które były w Fl. i z dodaniem *w błocie* Hab. 23. Tym sposobem wzrosła tutaj znacznie liczba form z *w*, a zmniejszyła się liczba form z *we*. W złożeniach nie zaszła zmiana: w Puł. jest także *weśrzod, weśrod*. Tu ważniejsze wskazówki dają wyrazy złożone, bo ich części są stale z sobą połączone i przeto utrwalają się w tradycji; otóż ze złożeń w Fl. znajdujemy wszystkie z prepozycją *we-, ze-*, i t. p. albo *wez-* zawsze wtedy, kiedy postpozycyjny wyraz zaczyna się od grupy z dawnym jerem np. *otegnał,*

podeżrzane, rozegnała, zełgać, wepchaj, weskwtło, wezwać i t. d. natomiast *podkładać, rozdrażniali, rozgniewać, rozkwarła sie, ścwirdzenie sstarzać się, sstąpać, wstać* (< **vъzstati*), *wzdrażnić, wskłonić, wskrzeszenie* i t. p.; nieprawidłowe bez *e*: *rozmnożyć, wzmnożyć, zmniejszyć, odwnątrz*, wreszcie *nadpwał*. Przed typem *trot* bez *e*: *oblekł sie* 103, 2, *obłoczył* 34, 15, *obłok* 96, 2, *obrocenie* 9, 3, *odmładzających* 47, 6, *odwrocenie* 103, 30, *przezdroże* 106, 40, *rozplenienie* 72, 19, *rozproszyć* 17, 16, *sprochniały* 37, 5, jedyny wyjątek przed *wrocić*: *otewroci* 50, 10 i t. d., *wezwrocon* 117, 13. Ponieważ niema innych złożeń, w których prepozycja z *e* byłaby nieusprawiedliwiona fonetycznie, a przeciwnie są takie, w których brak *e* jest oczywistą nowością, przeto i tutaj możnaby przypuścić, że *otewrocić, wezwrocić* są raczej archaizmami, niż nowotworami, ale czyż za nowotwory można uważać te liczne złożenia w rodzaju *obłok* zam. **obewłok* albo *sprochniały* zam. **seprochniały*? Formy z *e* powtarzają się i w późniejszych tekstach np. *ze własnego wyroku* 1559 Akta zb. wil. Schadzka 2.

Trzeba dodać, że w typie *telt*, o ile *el* następowało po *č, ž, š* samogłoska *e* wymieniona została na *o* zapewne już na gruncie prasł. poczem dopiero nastąpiła metateza: **čelnъ* > **čolnъ* > p. *człon*; **želbъ* > **žolbъ* > p. *żłób, żłobu*; **šelmъ* > **šolmъ* > stp. *szłom*.

Może też i w innych połączeniach dźwiękowych zachodziła wymiana *el* na *ol*, gdyż np. polskiemu *dłóto*, stp. *dłōto* odpowiada s. *dlijeto* więc jedna forma wskazuje na prasł. **dolbto*, druga na **delbto*. Ponieważ znamy wymianę *el* > *ol* ale nie znamy wymiany *ol* > *el*, więc albo musimy uznać prasł. formy oboczne **dolbto* || **delbto*, albo wywodzić p. *dłóto* z prasł. **delbto*.

§ 89. W języku polskim od typu *trot* < prasł. *tort*, *tłot* < prasł. *tolt* i pod. mamy niektóre uchylenia.

W w. XIII w aktach łacińskich trafiają się nazwy polskie, pisane tak, jakby się wymawiały na sposób dzisiejszych ruskich form „pełnogłosowych“: *Moroczko, Koromnow, Bołogie, Bołoniany, Wołodzisław, volodarios, Sierem* zebrane w słowniczku Baudouina de Courtenay, O drewnie polskom jazykie. Istnienie tych form popierałoby teorję Rozwadowskiego, według której polskie *trot* nie jest prostem i bezpośredniem przestawieniem dawniejszego *tort*. Późniejsze formy: *norów* ob. *naród* (obie formy u Kromera) potem już tylko *narów, narowić* się u Twardowskiego, Potockiego i in. (Linde) powstały przez zapożyczenie ruskiego *norow*; podobnie

korowody (u pisarzy XVIII w. Linde) z rus. *χorovody*, ale to nie ma związku z prasł. *tort* lecz z gr. χορός — 'taniec'.

Zamiast *o* mamy niekiedy *a*: stp. *kraczaj* = krok $^1/_2$ XV w. R. 23, 269 obok *kroczaj* 1449 ib. 279 z prasł. *kork-* por. r. *o-korok*. Imię polskiego księcia *Krak* z czego *Kraków* ma niby wokalizację czeską, choć znów czeskie imię *Krok* jest jakby z wokalizacją polską; jednak i to imię nie z prasł. **kork* lecz raczej **krok*, **krak* por. cz. *krokati* p. *krakać* łac. *croc-itare*. Polskie *ra, ła*, prawidłowo w iteratywach: *zamrażać, uwłaczać, wyzłacać, wymłacać*, także *błagać, władać*, i t. d. obok stp. *włodzę* i t. p. Jednak tu może być też inna przyczyna ukazania się *ła*: w staropolszczyznie bowiem stale są formy z *ło* np. *włodać* Fl. 2, 9; 1471 MPKJ. 5, 53; *włostny* 1471 MPKJ. 5, 28; *włosność* 1449 R. 23, 279; *włodanie* 1471 MPKJ. 5, 66; *włodnąć* BZ. I Par. 12, 14; *włodować* 1471 MPKJ. 5, 29; *włościwie* R. 24, 48 i t. d.; natomiast poza *vladarius* ok. r. 1350 KodWp. 2, 586 formy z *ła* ukazują się dopiero w XV w.: *władaliśmy* BZ. Deut. 3, 12; *władnie* BZ. Gen. 14, 22 i t. d. Można stąd wnosić, że weszły one do języka polskiego przez naśladownictwo form czeskich, gdyż i takie formy jak: *wesele, serce, hardy, błahy, obywatel* i t. p. zaczęły się wtedy rozpowszechniać wskutek modnego czechizowania form polskich. Moda ta trwała jeszcze w w. XVI jak o tem możemy wnioskować z „Dworzanina" Górnickiego [1]).

Dzisiejsze ogólnopolskie formy: *straż, strażnica* rozpowszechniają się w w. XVI: *straż* najpierw 1532 u Bartłomieja z Bydgoszczy, potem u Leopolity, Stryjkowskiego, dalej u Knapjusza i innych, *strażnica* u Reja w Postylli (Linde), dawniej mówiono: *stroża* (najstarszy przykład *strozam* w dokumencie z r. 1125 skopjowanym w r. 1275), także *strosa* w oryginalnym dokumencie z r. 1214, (u Baudouina) dalej *stroża* w ps. Fl. i Puł. 81, 5 i t. d. *strożnica* dwukrotnie 1471 MPKJ. 5, 87 i 90; natomiast dawne zawołanie szlacheckie, rodzaj okrzyku wojennego, brzmiało *starża*! (proclamacio *starza* 1408 Stppp. 7 zesz. 3, nr. 187).

W dzisiejszym języku rzadko się trafia *ar* zam. *ro*, *oł* zam. *ło* np. *karw* || *krowa, kodrąb* z dawniejszego *kołdrąb* zam. *kłodrąb*. W starszym okresie języków północno-zachodnio-słowiańskich są

---

[1]) „Kiedy dworzaninowi polskich słów nie stanie, dobrze uczyni, iż pożyczy z czeskiego języka rychlej, niż z drugich a to dla tego, że już ten sam u nas jest wzięty i policzony za najcudniejszy". Ks. I.

te wypadki częstsze: obfitują w nie (w zakresie typu *tort*) zwłaszcza narzecza połabskie i pomorskie. Znaczną ilość przykładów starszych zebrał Brückner w recenzji na książkę Torbiörnssona, Die gemeinslavische Liquidametathese, Upsala 1901—3, i wydrukował je w BB. 42, 39 i nast. gdzie przedewszystkiem twierdzi, że wymiana *ort, tort* na późniejsze formy dokonała się stosunkowo późno, między VI a IX w. ponieważ proces tej wymiany był jeszcze żywy w językach słowiańskich za Karola W. którego imię, jako nazwa panującego: *krol, korol, kral* < *Karl* uległa temuż procesowi zarówno jak i wyrazy należące do późnych zapożyczeń np. *raka* z *arca*, *mramorъ* < *marmor*, *skrapij* < *scorpio*, *krabij* < *corbis*, niem. *korb*, *kramola* p. *kromoła*, *Kromołów* < *cormula*. Nazwy, poznane przez Słowian dopiero w VI lub VII wieku także tym zmianom uległy: *Albona* > *Labin*, *Scardona* > *Scradin*, *Serdica* > *Sr̀dьcь*, także późniejsze np. najwcześniej w w. IX nazwa *Aldeigia(borg)* została zmieniona w języku ruskim na *Ladoga*. Nadto imiona wcześniejsze słowiańskie zapisywali cudzoziemcy z samogłoską przed *r* np. *Ardigost* (r. 593, późniejsze *Radigost*) może też *Dervan* z w. VII, także Γορδοσερβα (w I części *gordo-* > *grado-*, *gorodo-*, *grodo-*).

W starszych zabytkach polskich typ *tart* obok *trot*: *karw* (wół) i stąd nazwy *Karwice, Karwicki* (ob. *krowa*, *Krowicki*); *zgardzenie rajskie* r. 1556 (= Paradiesgarten), także *gard Bohowy* (zagroda na Bohu), *zagardywać* (zagradzać), por. też mr. *gàrduvaty*. W nazwach miejscowości i w imionach ludzi: *Gardki, Garki* (gródki, gdzie są ślady budowli nawodnych na palach), *Warcisław* w. XV, ob. *Wrocisław*, *Dargorad* ob. *Drogomysł* w bulli r. 1136, *chabry* (z *charbry*) napis nagrobkowy Bolesława Chrobrego ob. *chrobry*, może też *Pasewalk, Pritzwalk*, gdzie w drugiej części Brückner upatruje *-wolk, -włok* (= pochód), od *wlec*, także w niektórych wyrazach dzisiejszych np. *Kołdrąb* (wieś w Poznańskiem), *Kodrąb* (w Radomskiem) r. *Kołodruby* cz. *Kladruby* stp. *Kołdrąb*[1]) (*Coldramb* 1419 MMAe. 16 nr. 138, 140); *karkosz* (sękate drzewo mr. *korokulja*), por. też Brückner R. 53, 93.

Próbę objaśnienia warunków, przy których w jęz. kaszubskim i słowińskim ukazuje się *tart* zam. *tort*, dał J. Rozwadowski RS. 5,

[1]) Może tu też należy *kołda* zam. *kłoda*: De clenodio *Oxa* et de proclamacione *Colda* 1417 Stppp. 2, nr. 1522. Clenodii *Oxa* a. *Koldi* 1424 AKH. 8, 473.

37 i nast., gdzie dowodzi, że forma *tart* ukazuje się przed ciężkiemi (dwu- i więcej zgłoskowemi) sufiksami, w pierwszym lub drugim członie wyrazów złożonych, w deklinacji imion, które mają lub przypuszczalnie miały akcent ruchomy i gdzie formy z *tart* ukazywały się w przypadkach z akcentowanemi końcówkami ciężkiemi, poczem mogły być wyrównane i w innych przypadkach. Według jego zdania te same warunki wywołały podobne zjawisko i w języku polskim. (Inaczej tenże Enc. 2, 388). Pominięto tu pytanie, dlaczego tylko typ *tort* alternuje z *tart*, gdy natomiast typy: *tert*, *tolt*, *telt* żadnych alternantów takich nie mają (z wyjątkiem *Kołdrąb*). Forma *tart* w językach tak zwanych lechickich ma też inne pochodzenie, o czem § 75—77.

Dodać trzeba, że poczucie wymiany *tort* na *trot*, o ile można się opierać na jednym przykładzie, było żywe bardzo długo, skoro w w. XV niem. *borg* wymieniono na *brog*: *na brok alybo na poszyczki gygrayącz* u Świętosława AKPr. 3, 272.

§ **90.** Skoro w jęz. polskim nie zachowały się typy prasł. typu *tort*, *tert*, *tolt*, *telt*, w takim razie grupy głosek *or*, *ol*, *er*, *el* między spółgłoskami muszą być innego pochodzenia. Znajdujemy je:

1) w niektórych wyrazach częścią nowo zapożyczonych, częścią wątpliwego pochodzenia np. *morwa*, *sortować*, *kord*, *morda*, *portki* itp. *Bernard* stp. *Biernat*, także *ołtarz* stsł. *olstarъ* (już w tekstach przekładania Cyrylla i Metodego np. Cod. Marianus i Zographensis Łuk. 1, 11) z łac. altare, por. § 84.

2) tam gdzie niegdyś po płynnej była półgłoska np. *korny* (**kornъ-ji*), *kołka* (**kolъka* por. *kołek*), *bierny* (**bernъ-ji*) i t. p.

3) gdzie *er* < *ir* < *ŕ*, *eł* < *ł* np. *pierścień*, *twierdzić*, *pełny* i t. p.

4) gdzie *e* ukazało się pod wpływem analogji do form, mających *e* na miejscu mocnego jeru np. *braterstwo*, *braterski* zam. *bratrstwo*, *bratrski* z prasł. **bratrьstvo*, **bratrьsk-* podobnie do *poselstwo*, *poselski* z prasł. **posьlьstvo*, **posьlьsk-*.

Samogłoski nagłosowe.

§ **91.** Samogłoski nagłosowe (początkowe) przybierają tak zwany przydech, uwarunkowany ustrojem organów mownych: zanim zaczną brzmieć wiązadła głosowe tak silnie, że wydają ton, przedtem powietrze z płuc przechodzi przez szparę i wydaje szmer. Szpara ta szmerotwórcza może powstać między wiązadłami głoso-

wemi (spiritus lenis), albo w okolicy miękkiego podniebienia i języczka (*h*), albo między średnią częścią języka a średnią częścią podniebienia (*j*), albo wreszcie między wargami (*ų, w*) lub też między dolną wargą i górnemi zębami (*v*). Nie wszystkie rodzaje przydechu łączą się i niegdyś się łączyły ze wszystkiemi samogłoskami: dziś w języku literackim najczęściej słyszymy: *'a-, 'e-* [1]), *ji-, *o-, *u-*; w gwarach mamy jeszcze: *ha-, ja-* (np. *harak, Jagnieszka*) *je* (*Jewa*); w języku stp. nadto jeszcze spotykamy: *hi-, ho-, hu-*.

Nie jest to właściwość tylko polska; podobne stosunki spotykamy w innych językach słowiańskich i arjoeuropejskich. W staro-słowiańskim waha się często *'a-* i *ja-* np. *agnę, jagnę*, zapewne też *'e-* i *je-* np. *'estъ, jestъ*, jak się zdaje — wymawiano zawsze *ji*, choć tego nie oznaczano w piśmie: *igla* zam. *jigla*; wahano się między *u-, ju-* np. *'uže, juže*; *'utro, jutro*; między *'ę-, ję-*: *'ęzykъ, językъ*, między *'ǫ-, vǫ-* np. *'ǫzkъ, vǫzkъ*.

Przykłady z języka stp.

1) *h-*: *huczynił* 1391 Leksz. 1, nr. 977, *humowił się* 1397 Leksz. 1, nr. 2561, *s kmieciem, hiż miał siedzieć* 1405 TPaw. IV, nr. 1049, *piąci kop hi dziesięć groszow* 1409 Czrs. 19, *komornika hi woźnego* 1402 Małk. 116, *hi* 1417 Piek. 12, *himienie* ib. 117 (*hi* w znaczeniu spójnika *i* tutaj bardzo często, także stale *himienie*); w innych zabytkach z XV w. *hoblubił* R. 24, 361, *humierny* ib. 363, *huwłoczstwo* ib. 363, *humiejesz* (= umiesz) R. 24, 49, *hubostwo* ib. 359, *ho odpowiedaniu* 1459 AKPr. 3, 235, *ho pożegę* ib., *ha bez mała* ok. 1470 MPKJ. 5, 33; także w XVI w. *z horężym* (= z orężem) Leop. Joan. 18, 3, *huirzi* (ujrzy) Kot ze lwem; nawet niekiedy pisane przez *ch*: *chischczynnye* (iścinne) *pyenyadzye* 1461 AGZ. 12, 270.

2) *j-*: *Jarnold* 1397 Leksz. 2, nr. 547, *Jafroszka* (zdrobniałe od *Eufrozyna*), *Jafroszczyn* 1398 Leksz. 1, nr. 2630, *Jewka* 1410 Czrs. 31, *Jadam* XV R. 24, 361 toż Rej Wiz. IX wiersz 525 i 565 i t. d.

3) Stosunkowo w niewielu zabytkach *w-* np. *wuczynił* 1397 Hube Zb. 30, także w Glossa super epistolas $^1/_2$ XV w. SKJ. 1 dość często, o ile początkowe *w-* czytać jak *wu-* jak to twierdzi wydawca zabytku, Wisłocki, opierając się na ortografji łacińskich form tu zapisanych: *wlgari, wltus, wlnerare* i t. d. Stąd też przy-

[1]) W tym § znak ' wyjątkowo oznacza spiritus lenis.

puszcza, że czytano także: *wumiarem*, *wużytek*, *wurzędem*, *wuprzedzając*, *wustawiczność*, *wupadając* i t. d. (SKJ. 1, 37). Czy tu także należy zaliczyć: *wieszczerzyca* ok. 1470 MPKJ. 5, 61 zam. *jeszczerzyca*, jest rzeczą wątpliwą, ale prawdopodobną. W BZ. raz: *nie u nas tego wobyczaja* Gen. 29, 26.

Ślady iloczasu.

§ 92. Samogłoski długie, jak wiadomo, istniały w języku prasłowiańskim i różniły się iloczasem od krótkich. Ponieważ różnice iloczasowe zachowały się dotychczas w różnych językach słowiańskich (serbsko-chorwackim, słoweńskim, czeskim, słowackim), a w innych pozostały po nich pewne ślady, przeto a priori można orzec, że te różnice musiały niegdyś istnieć i w języku polskim, a ponieważ teraz ich niema, przeto pozostaje do rozstrzygnięcia pytanie, kiedy te różnice iloczasowe istnieć przestały.

Na to pytanie odpowiedź może być tylko jedna: wtedy, kiedy zabytki językowe wykazują zanik śladów istnienia samogłosek długich, jeśli w ogólności ślady takie dadzą się wykryć[1]). Następnie wskazówek pod tym względem możemy szukać u dawnych gramatyków.

Pisownia zabytków nie pozwala nam rozstrzygnąć sprawy z taką pewnością, jak tego moglibyśmy się spodziewać, gdyż ci, którzy od najdawniejszych czasów u nas w piśmie wyrażali brzmienie słów polskich, naśladowali sposób oddawania łacińskich dźwięków samogłoskowych, a w łacinie właśnie litery używane dla samogłosek długich niczem się nie różnią od liter używanych dla samogłosek krótkich. W dyplomatach i innych aktach łacińskich polskie nazwy osób i miejscowości przybierały formę łacińską najczęściej (np. *Stiborius*, *Sandomiria* i t. d.), nie dziw przeto, że w tego rodzaju zabytkach odróżnianie iloczasu należy do wielkich rzadkości. Trafiają się jednak i tutaj wypadki tego rodzaju, a mianowicie wyrażanie w piśmie pewnego pojedynczego dźwięku samogłoskowego literą podwojoną.

Podwojone litery samogłoskowe (po raz pierwszy ukazują się w wyrazie *staan* 1254 MMAe. 1, 53, potem w wyrazie *naarok* 1260

---

[1]) Łoś: O samogłoskach długich w języku polskim przed wiekiem XVI Prfil. 2 (1888), 119—42.

Muczk. Rzyszcz. 1, 84) naogół trafiają się wyjątkowo w tekstach polskich, i tylko niektórzy pisarze posługiwali się niemi obficiej np. drugi pisarz Psałterza florjańskiego; niekiedy używano ich wręcz nierozsądnie (np. we fragmencie Glogera), lub też nierówno: to częściej, to rzadziej, stosownie do upodobania (kodeks Świętosławów z r. 1449 w odpisie Suleda, p. AKPr. 3, 229—334). Podwojone litery samogłoskowe trafiają się w BZ. i innych zabytkach, ale naogół ku końcowi w. XV coraz rzadziej.

Jeżeli jednak po raz pierwszy taką literę podwojoną spotykamy nie wcześniej jak w XIII w., to nie znaczy wcale, jakoby samogłoski długie powstały dopiero w wieku XIII; ale z drugiej strony ten sposób napisania mamy prawo uznać za dowód niewątpliwy istnienia długich samogłosek w polszczyznie XIII stulecia.

Podwojone samogłoski częściej ukazują się od końca wieku XIV: niekiedy w zapiskach sądowych (*Paaszek* 1395 Leksz. 1, nr. 2059), w dość znacznej liczbie używają ich pisarze Psałterza florjańskiego; w Kazaniach gnieźnieńskich podwaja się tylko litera *i*. Podwajanie liter postrzegamy w Żywocie Błażeja, we fragmencie Glogera (tutaj w wielkiej obfitości), zrzadka w Objawieniach Brygidy (*byzkvpyee sskvtky*) w różnych drobnych zabytkach XV wieku: *maal* (miał — adeps) pocz. XV R. 24, 65, *on przaal* 1402 JA. 6, 207, *Jaan* 1409 Hube Zb. 124, *olschee* (alnos) 1433 AGZ. 5, 72, potem Jakób syn Parkosza ok. r. 1440 zalecał rozróżniać samogłoski długie od krótkich z pomocą podwajania liter, czego — jak widzimy — sam on nie wymyślił, ale tylko chciał wpłynąć na rozpowszechnienie mało wprawdzie praktykowanego, ale oddawna znanego zwyczaju. Niewielu znalazł posłusznych swemu nawoływaniu, być może dlatego, że samogłoski długie nietylko iloczasem już wtedy różniły się od krótkich, ale także odcieniem brzmienia. Bądź co bądź podwajanie liter praktykuje się i dalej, o czem świadczą takie wyrazy jak np. *aa* (= et) 1438 R. 24, 376, *sklamaan* 1444 R. 23, 301, *Johanne Koot... wlostnoosch* 1445 AGZ. 16, nr. 414, *Wsteschnylam szą po mogem myleem* 1448 R. 24, 353; *cloocz* (kloc) 1448 R. 24, 354, *Skowroneek* $^1/_2$ XV R. 22, 40, *mohor* (= mór) $^1/_2$ XV R. 24, 360; *Dobeek* 1457 Stppp. 9 nr. 547; często ten sposób pisania znajdujemy w Glossa super epistolas z $^1/_2$ XV w. (SKJ. 1) w odpisanym ze starszego wzoru Psałterzu puławskim, jako też w BZ. z r. 1455, lubił tak pisać Suled, kopista kodeksu Świętosławowego z r. 1459 i 1460 (AKPr. 3), poczem znowu ten sposób pisania trafia

się tylko sporadycznie np. *vipoziczaleesz* 1469 Stppp. 2, nr. 3969, *daacz* XV R. 24, 48, *doostoynoscz* XV R. 24, 363, *gymyenyaa* kon. XV. Mac. Dod. 95, *gymyenyv* w Ortylach magdeburskich z r. 1500 Mac. HPrSł. 6, 127, *Nicolaum Goosdz* 1504 MMAe. 13, 182. Jak widzimy, utrzymuje się to aż do początku XVI w., kiedy jeszcze raz spotykamy drobny zabytek, drukowany ok. r. 1516, Początek ewangelji św. Jana, gdzie w kilkunastu wierszach jest aż 12 razy samogłoska podwojona: *swiatłoscz ludskaa*; *Jaan, Jaana, swiatłoscz prauaa, ktoraa oswieeca*; *u swee wlasnee*; *z volee*; *w naas*; *vidielismy khwaale iegho*; *khwaale* (= chwałę). Tekst ten ogłoszono w SKJ. 5, 468—9. Litery samogłoskowe podwojone występują w tekście Bogarodzicy, drukowanym 1506 r. przy łacińskim Statucie Laskiego. Potem już przestano zupełnie oznaczać długość samogłosek, a natomiast zaczęto używać kresek dla odróżnienia samogłosek otwartych od ścieśnionych. Spotykamy to właśnie we wspomnianem dopiero co Początku ewangelji św. Jana, gdzie obok *oswieeca* mamy też *swiécy* (= świéci) a obok *volee* również *volé*.

Można sądzić, że z początkiem w. XVI już zaprzestawano postrzegania różnic ilościowych w języku polskim; to też Zaborowski w swojej gramatyce r. 1518 pisze: „Antiqui Poloni longas vocales geminabant, breves simplicibus pingebant figuris“, gdy tymczasem Jakób Parkoszowic ok. r. 1440 odzywał się w czasie teraźniejszym: „Omnes eciam vocales modo longantur, modo patulo breviantur, ex quarum longacione et breviacione diversus consurgit sensus dictionum“.

Poświadczył on wyraźnie, że wszystkie samogłoski polskie mogły się były wymawiać krótko lub długo: dla krótkich używał on zwykłych liter: *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ǫ*, dla długich zaś zalecał użycie podwojonych liter: *aa*, *ee*, *oo*, *uu*, *ǫǫ* i tylko dla długiego *i* wybrał literę *y* (widzimy stąd, że utożsamiał on polskie *i*, *y*, a postrzegał różnicę tylko w twardości lub miękkości poprzedzającej spółgłoski, co na swój własny sposób chciał w piśmie wyrazić[1]).

§ 93. Samogłoski ścieśnione, jak to widzieliśmy przy rozpatrywaniu tekstu ewangelji św. Jana z pocz. w. XVI, stoją w bez-

[1]) Nie uznawał istnienia samogłosek długich w historycznym okresie języka polskiego Semenovitsch: Über die vermeintliche Quantität der Vocale im Altpolnischen, Lipsk 1872, ani Brückner: Dzieje języka polskiego wyd. 2, str. 18—19.

pośrednim związku z samogłoskami długiemi. Potwierdzają to inne także zabytki, i to sięgające końca w. XIV: mianowicie drugi pisarz Psałterza florjańskiego (ps. 101, 19 do 106, 2), który znacznie częściej niż jego poprzednik używał liter podwojonych, uciekał się niekiedy do łączenia dwu liter dla oznaczenia jednej samogłoski, takiej właśnie, którą zaliczamy do ścieśnionych: *guor* (G. pl.) 103, 33, *skutkuow* 105, 14 *synvow* 105, 36, *s dzedzyneǫ twoyeǫ* 105, 5, *wyerzyly seǫ... chwalyly seǫ* (wierzyli są, chwalili są) 105, 13, *kusyly seǫ boga* 105, 15, *przemyenyly seǫ slawǫ* 105, 21, *grzeszyly seǫ* 105, 37. Trafia się to zrzadka w wieku XV np. *naprzvodi* 1400 SKJ. 3, 186, także w Psałterzu puławskim *wuod* 118, 136, i gdzieindziej, zresztą niebardzo często w początkach w. XVI np. we fragmencie Historji biblijnej (bibl. Ossol.), drukowanej około r. 1530: *Buog, muoj*, podobnie jak w urywku Ewangelji św. Jana z r. 1516: *buog* SKJ. 5, 468; *kuoń* 1534 Rost. nr. 9211.

Pisarze więc ówcześni musieli niekiedy postrzegać dwugłoskowy charakter samogłosek długich i stąd dawali temu wyraz przez użycie w tych wypadkach dwu niejednakowych liter. Nie spotykamy takiego sposobu oznaczania ścieśnionego *a* i *e*, gdyż ich dyftongiczny charakter nie był tak wyraźny. Natomiast zdarzało się, że w brzmieniu samogłosek ścieśnionych ze szczególną jasnością wyróżniano ich odcień, będący wynikiem ich artykulacji zwężonej, a przeto utożsamiano je z odpowiedniemi samogłoskami wązkiemi: *å* z *o*, *é* z *i* *ů* z *u*, używając też odpowiednich liter; stąd napisania takie jak: *Gnyfkov* (*Gńévkov*) w dokumencie kujawskim 1343 Rzyszcz. Muczk. 2, 689, *gniwać sie* Fl. 102, 9, *mliwo* 1449 Stppp. 2, nr. 3406, *gniwając się* ok. 1470 MPKJ. 5, 58, *lisica* obok *lesica* ib. 121, seminacionem — *osiwek* 1480 Mac. HPrSł. 6, 18, *od nagły śmierci* kon. XV R. 25, 95, *ku boży służbie* ib., *lepi* (= lepiej) ib. 96, *wszczypiona* 1474 R. 23, 297, *dziweczce* u Paterka pocz. XVI Prfil. 5, 533; *synum* Fl. 113, 25; *skura* 1393 MMAe. 15, 163, *wołuw* 1400 Piek. 32, *ubustwa* 1459 AKPr. 3, 314, *pułnocy* Puł. 47, 2, *slub* (żłób) BZ. Gen. 24, 20, *gwuźdź* kon. XV lub pocz. XVI Prfil. 3, 180, *zemizulcz* (*ziemiżółć*) — centaurea 1472 Rost. nr. 835 i t. d.

Podobne przejścia od długości do zmiany barwy samogłoski zaszły także w innych narzeczach, genetycznie lub geograficznie bliskich językowi polskiemu: w kaszubszczyznie, w obu językach łużyckich, w czeskim i w małoruskim. Z kaszubszczyzną razem

idzie dialekt słowiński, w nich bowiem samogłoski krótkie pozostały bez zmiany lub wymieniły się na szersze § 28, 35.

W obu narzeczach łużyckich zwężenie długich objawia się tylko w $\bar{o} > ó$ oraz prawdopodobnie przy $\bar{e}$ (z dawnego *e*), przytem w warunkach innych, niż w polszczyznie; są zresztą różnice między obu narzeczami łużyckiemi np. dł. *góra* gł. *hora*, dł. *mórjo* gł. *morjo* (Rozwadowski Enc. 2, 63). Zresztą *ó* w dł. istnieje (wedle dzisiejszego stanu rzeczy) tylko jako wynik uwargowienia, zaś jako kontynuacja dawniejszego $\bar{o}$ tylko w gł. (ib. 65).

W czesko-słowackim długie $\bar{a}$ pozostało bez zmiany; $\bar{o}$ i $\bar{e}$ okazują te same tendencje co i w polszczyznie: $\bar{o} > uo > \hat{u}$ czyli $\bar{u}$; $\bar{e} > ie > \bar{i}$; natomiast inne pełnogłoski okazują inne tendencje $\bar{u} > ou$, $\bar{y}$, $\bar{i} > aj > ej$.

Wreszcie w małoruszczyznie uległo zmianie $\bar{o}$, które w jednych gwarach zmieniło się na miękkie *i*, w innych zaś na *u*; oraz $\bar{e}$, które też zmieniło się na miękkie *i*.

§ 94. Normalnie aż do początku w. XVI nie odróżniano w piśmie samogłosek ścieśnionych od otwartych i zmieniła się ta praktyka dopiero w w. XVI i to prawie wyłącznie w drukach, bo w rękopisach ówczesnych oraz późniejszych w dalszym ciągu różnic między literami dla samogłosek ścieśnionych a otwartych nie robiono.

Również pierwsze druki tych różnic nie znają, jakoto: Bogarodzica 1506 r. przy Statucie Łaskiego, Formuły polskie przy obrzędach chrztu i małżeństwa oraz Powieść o papieżu Urbanie z r. 1514, fragment Hortulusa polskiego (Bernacki, Pierwsza książka polska, Lwów 1918) i fragment Historji biblijnej, drukowany ok. r. 1530.

Jednak już Zaborowski w swej Ortografji z r. 1518 używa osobnych znaków dla samogłosek otwartych, mianowicie *á*, *e*, *o*, oraz dla samogłoski nosowej odpowiadającej dzisiejszemu *ę* (oznacza ją przez *a* „cum semivirgula“ u dołu), oraz dla samogłosek ścieśnionych: *a*, *ë*, *ō*, *ą*. Wietor w swem wydaniu Marcholta[1]) 1521 wyróżnia tylko *á*, jako dźwięk otwarty w przeciwieństwie do *a* ścieśnionego, ale też odróżnia *ę* od *ą*. Ten sam system widzimy w Księgach św. Augustyna o żywocie chrześcijańskim 1522 r. (MPKJ. 7, 1—25) i w wielu innych późniejszych drukach polskich. Że jednak nie tylko *a* ścieśnione wtedy różniło się od *a* otwartego,

[1]) Nowe wydanie Bernackiego, Rozmowy, ktore myał Krol Sálamon... Haarlem 1913.

ale że również odróżniano *e* i *o* ścieśnione, na to prócz ortografji Zaborowskiego wskazują nam niektóre druki, jak przedewszystkiem Hallerowskie wydanie Opeciowego Żywota Pana Jezu Krysta z r. 1522, gdzie samogłoski ścieśnione wyrażają się przez: *á* lub *aá*, *é* lub *eé*, *ó* lub *uó* i to samo zachowano w Żywocie św. Aleksego wyznawcy, wydanym w Krakowie u Macieja Szarfenberga r. 1529.

W dalszym ciągu istnienie tych samogłosek ścieśnionych poświadczają nam przepisy ortograficzne Seklucjana z r. 1547 i 1551, mianowicie w tych drugich Seklucjan zaleca znaki dla samogłosek ścieśnionych: *á*, *é*, *ó* i w swej książce (Ewangelje) trzyma się tej zasady, która też znalazła zastosowanie jeszcze niejednokrotnie w ciągu XVI w. np. w Historji o Spiérze z r. 1549, lub w pierwszych wydaniach pism Jana Kochanowskiego, a także w wydaniach z 1564 roku dzieł Orzechowskiego: Dialogu około egzekucji oraz Quincunxa, jako też w wydaniu z r. 1565 Ziemianina i innych druków, które wyszły najprawdopodobniej z drukarni Januszowskiego. Jednak w pismach Kochanowskiego i w innych wydawnictwach Januszowskiego *á* oznacza *a* nieścieśnione czyli otwarte.

§ 95. Samogłoski ścieśnione i dziś istnieją w gwarach polskich; natomiast w języku literackim nie są obecnie postrzegane przez ogół mówiących, i jeżeli która z nich jest jeszcze tu rozpowszechniona, to chyba *é*, które istotnie często przedstawia się, jako dźwięk pośredni między *e* a *i* (*y*) zwłaszcza przed *m*, *n*, *ń*, a także może przed *j*. Zamiast *á* wymawiamy teraz *a* otwarte, zamiast *ó* słyszymy wyraźne *u*, zamiast *ǫ́* mamy już zdecydowane *o* nosowe.

Wiemy o tem, że Volkmar słyszał nosowe *o* na początku XVII w. ale współczesny mu Rotter pisze jeszcze o *a* nosowem, widać więc wtedy pochylenie *a* nosowego ku *o* nosowemu znaczne być musiało. Co się tyczy *ó* ścieśnionego. to bywało ono w w. XVI nierzadko wyrażane przez *u*, np. *piurko* 1527 Prfil. 6, 445, zwłaszcza w wyrazie *puł* (= pół) a także w końcówce G. pl. *-uw* (-ów), ale nie możemy wiedzieć naprawdę, kiedy je powszechnie jak *u* wymawiać poczęto i tak samo nie wiemy, kiedy *é* utożsamiło się po części z *e* otwartem a kiedy zaczęto je wymawiać jak *i* lub *y* (co i dziś nieraz słyszymy np. *kobita*, *dzicię*).

Trzymano się przez czas długi i po części trzymamy się też teraz tradycyjnej ortografji, choć sposób wymawiania dźwięków uległ zmianie. Z kreskowanych liter samogłoskowych najpierw wyszło

z użycia *á*. Jerzy Schlag w swojej Neue gründliche und vollständige polnische Sprachlehre, wydanej w Wrocławiu 1734 r. świadczy, że dopiero za jego czasów *á* kreślić przestano i że może pierwszą książką tak drukowaną były wydane r. 1728 w Warszawie Mowy wojewody Zawiszy, ale sam Schlag jeszcze zaleca odróżniać *a* od *á*. Natomiast Szylarski w swej Grammatyce języka polskiego, wydanej r. 1770 pisze: „Nad *a* dawany był przedtem akcent ostry tak: *á*, aby się delikatniej wymawiało; teraz zaś, ponieważ go wszędzie jednako wymawiają, więc kładzienie akcentu słusznie jest zarzucone". Tenże gramatyk dodaje uwagę, że zamiast *miedź*, *sieć* czasem wymawiają: *midź*, *sić*. Samogłoskę *é* kreskowano jeszcze w pierwszej, a nawet po części w drugiej połowie XIX wieku, np. w Panu Tadeuszu z r. 1834, zawsze końcowe *-éj*, także końcowe *-ém*, ale tylko w dekl. zaimków i przymiotników, wreszcie końcowe *-éć* w bezokolicznikach; *ó* piszemy i teraz, starając się nie mieszać go w piśmie z *u*.

§ 96. Geneza różnic iloczasowych w wokalizmie polskim sięga, w części przynajmniej, czasów bardzo dawnych, prasłowiańskich, mianowicie:

1) Samogłoski długie i krótkie mogły się zachować bez zmiany z doby prasłowiańskiej.

2) Prasłowiańskie długie mogły być w polszczyznie skrócone.

3) Prasłowiańskie krótkie mogły ulec wzdłużeniu.

a) pod wpływem akcentu i intonacji;

b) pod wpływem zmiany, która zaszła w zgłosce następnej (jest to tak zwane wzdłużenie zastępcze);

c) wskutek ściągnięcia dwu samogłosek w jedną.

Najdawniejszym był wpływ akcentu prasłowiańskiego, który — jak wiemy (§ 14) — był swobodny i ruchomy, czyli związany z jakąś zgłoską stale tylko w pewnej formie poszczególnej, gdy w innych formach tego wyrazu mógł padać na inną zgłoskę. Akcent ten wyrazowy polegał na sile wydechu, nazywamy go więc wydechowym (ekspiratornym).

§ 97. Był też prócz tego jeszcze akcent zgłoskowy, muzykalny czyli toniczny, polegający na zmianie tonu wygłaszanych zgłosek; nazywamy go intonacją lub tonacją. Intonacja pierwotnie była dwojaka: akutowa i cyrkumfleksowa. Jak je istotnie wygłaszano, na pewno nie wiemy; może akutowa była podobna do dzisiejszej intonacji w pytaniach: *ˈchłopcze? czy mi to zaˈniesiész?* Drugą zapewne

możnaby porównać do tonu używanego w prośbach: ˈ*chłopczẽ*, ˈ*idź już*ˈ Intonacjami odróżniały się zgłoski zarówno akcentowane, jako też i nieakcentowane. Jednakże różnica w zgłoskach akutowanych i cyrkumflektowanych ujawniała się jasno tylko w zgłoskach długich, krótkie zaś pod względem intonacji były traktowane pierwotnie na równi z długiemi cyrkumflektowanemi.

§ **98**. W tym rozdziale nie możemy się ograniczyć do porównywania polszczyzny ze stanem prasłowiańskim, ale musimy sięgnąć jeszcze dalej w przeszłość, do okresu praarjoeuropejskiego i do metody porównywania języków słowiańskich, ponieważ język starosłowiański w swych zabytkach nie daje nam żadnych podstaw do rozwiązania tych zagadnień. Zagadnienia te są bardzo trudne i dotychczas przez nikogo rozwiązane w sposób zadowalniający nie zostały [1]). Nam tu chodzi o najprzystępniejsze i najogólniejsze przedstawienie rzeczy, jak ona przedstawia się w najnowszej literaturze naukowej.

§ **99**. W języku praae. długie samogłoski miały dwojakie pochodzenie: były one albo długie pierwotnie, albo powstały przez ściągnięcie czyli kontrakcję paru samogłosek w jedną: pierwsze według dotychczasowych teoryj miały intonację akutową, drugie — cyrkumfleksową. Długie dyftongi np. *āi̯*, *ōi̯*, *ēi̯*, jak również długie sonanty zgłoskotwórcze (*m̥̄*, *n̥̄*, *r̥̄*, *l̥̄*) miały intonację akutową, natomiast cyrkumflektowanemi były krótkie dwugłoski i krótkie sonanty zgłoskotwórcze [2]).

---

[1]) Jeden z najgłębszych badaczów stosunków akcentowo-intonacyjnych prasłowiańskich, prof. N. van Wijk w Pracach lingwistycznych ofiarowanych Baudouinowi de Courtenay (Kraków 1921) na str. 6 pisze: „muszę się przyznać, że w wielu przypadkach zupełnie nie rozumiem, jak się rozwinęły intonacje prasłowiańskie; bardzo niejasne są dla mnie pierwotne monoftongi długie: w litewskim języku pierwotną ich intonacją jest akut, ale słowiańskie języki w tylu przypadkach nie zgadzają się z litewskim, że żadnego prawa intonacyjnego nie widać... mam nadzieję, że praca uczonych nad nowoakutową i nowocyrkumfleksową [intonacją] umożliwią nam kiedyś objaśnienie metatonji słowiańskiej".

[2]) Literatura szczegółowo przedstawiona przez J. Rozwadowskiego w Enc. 2, 334—7. Od tego czasu jeszcze przybyły prace: Belića, Akcentovatske studije, Belgrad 1914 i Lehra-Spławińskiego, O prasłowiańskiej metatonji w Pracach Komisji Językowej Ak. Um. nr. 3 w Krakowie 1918 (Rec. Van Wijka w RS. IX). Rozwadowski w Enc. 2, 299—334 obszernie przedstawia zagadnienie systemu akcentuacyjnego słowiańskiego i polskiego oraz wyjaśnia genezę różnic iloczasowych w dawnej polszczyznie.

§ 100. Na gruncie prasłowiańskim według Lehra-Spławińskiego [1]) niepodobna z samej barwy głosek poznać, czy są one kontynuacjami akutowanych, czy też cyrkumflektowanych; przyjmujemy tylko, że w języku prasłowiańskim intonacja zrazu nie uległa zmianie. Tak więc prasł. *a* mogło być akutowane lub cyrkumflektowane stosownie do tego, czy powstało z praae. *ā* lub *ō* pierwotnie długiego, czy też ze ściągniętego np. z *aa*, *ao*, *oo* i t. p. Podobnie prasł. *ę* było akutowane, jeśli pochodziło z *ę̄* (długiego), a cyrkumflektowane, gdy pochodziło z *ę̆* (krótkiego) i t. d.

W języku prasł. nie było więc początkowo żadnych zmian w pierwotnym iloczasie z wyjątkiem jednej, mianowicie na miejscu krótkiego praae. zgłoskotwórczego sonantu nosowego w środku wyrazów wytworzyła się prasł. samogłoska nosowa, na miejscu zaś krótkich sonantów ustnych powstały prasł. dyftongi: *ъr*, *ъl*, *ьr*, *ьl*, przyczem zarówno samogłoski nosowe jako też i te dwugłoski prasł. były traktowane jako długie. Oprócz nich w prasł. długiemi były kontynuacje dyftongów praae. (krótkich lub długich): *ǫ* (< *ă*$^{m}/_{n}$, *ŏ*$^{m}/_{n}$), *ę* (< *ĕ*$^{m}/_{n}$), *i* (< *ĕi̯*), *u* (*ŏu̯*, *ĕu̯*), *or*, *ol*, *er*, *el* (z takichże praae.), a wreszcie kontynuacje praae. długich: *a*, *ě*, *i*, *y*. Wszystkie one mogły mieć intonację akutowaną lub cyrkumflektowaną [2]).

§ 101. Po pewnym czasie nastąpiły zmiany pod wpływem zmian akcentuacji, które stały się przyczyną skróceń dawnych długości.

I. Pierwszą, najstarszą zmianą akcentową było cofnięcie akcentu ze zgłoski pierwotnie akcentowanej na przedakcentową, jeśli ta miała intonację akutową [3]) np. praae. *dhù'mos* (por. gr. θυμός skr. *dhūmáḥ*) prasł. *'dymъ*, *'dyma* (por. s.-ch. *dȋm*, *dȉma*), praae. *bhù'tis* (skr. *bhūtís*) prasł. *'byti* (s.-ch. *bȉti*); praae. *p'l̥'nos* (skr. *pūrnás*) prasł. *'pьlnъ* (s.-ch. r. nij. *pȕno*).

II. Bezpośrednio po tej regulacji akcentu przeprowadzono pierwszą zmianę intonacyjną prasłowiańską: zgłoski długie akutowane, zakończone pierwotnie spółgłoską *-s*, zmieniły przy jej zaniku

---

[1]) Za podstawę omówienia akcentów prasłowiańskich, intonacyj i metatonji służy artykuł Lehra-Spławińskiego, O prasłowiańskiej metatonji, PKJ. nr. 3.

[2]) Jednak z zasady Lehra-Spławińskiego wynikałoby, że dwugłoski prasł. *or*, *ol*, *er*, *el* powinny być tylko cyrkumflektowane, jako kontynuacje praae. dyftongów krótkich.

[3]) Oznaczamy ją przez ' gravis, ale tylko w §§ 101—103.

swą intonację na cyrkumfleksową np. Ac. pl. prasł. *ˈvьlkỳs* > *ˈvьlkỹ* (praae. *u̯l̥kons* gr. λύκους, θεούς nie *θεοῦς) prasł. *svekrỳs* > *svekrỹ* praae. *su̯eˈk̂rū́s* (por. skr. *śvaśrū́ḥ*) i t. d.

III. Potem intonacja cyrkumfleksowa wszystkich zgłosek akcentowanych niepoczątkowych zmieniła się na akutową, wskutek czego intonacja cyrkumfleksowa zachowała się tylko w zgłoskach nieakcentowanych lub akcentowanych początkowych. Dotyczy to także samogłosek krótkich, które pierwotnie wszystkie miały znaczenie cyrkumflektowanych, a obecnie w zgłoskach akcentowanych niepoczątkowych stały się akutowanemi.

IV. W następnej dobie wszystkie pierwotnie akutowane zgłoski zaczęły wywierać wybitny wpływ na zgłoski poprzedzające w kierunku zmiany dawnej intonacji a po części w kierunku zmiany miejsca akcentu wyrazowego. Wynikiem tego była tak zwana metatonja, polegająca na powstaniu dwu nowych intonacyj: nowoakutowej i nowocyrkumfleksowej, oraz przesunięcie akcentu, określane zwykle mianem prawa de Saussure'a. Mianowicie a) jeśli zgłoska akcentowana w intonacji akutowej następowała po cyrkumflektowanej (nieakcentowanej), to intonacja cyrkumfleksowa ostatniej zmieniła się na nowoakutową, a miejsce akcentu pozostało niezmienione; b) jeśli zgłoska akutowana następowała po cyrkumflektowanej akcentowanej, to akcent przenosił się z tej ostatniej na następną akutowaną (prawo de Saussure'a), przyczem intonacja cyrkumfleksowa nie ulegała zmianie; c) jeśli zgłoska akutowana następowała po akutowanej akcentowanej, to intonacja akutowa tej ostatniej zamieniała się na nowocyrkumfleksową, a miejsce akcentu pozostawało bez zmiany.

Przykłady (znak ~ lub brak znaku oznacza intonację cyrkumfleksową, ` akutowaną, ⁀ nowocyrkumfleksową, ´ nowoakutową; miejsce akcentu oznacza ˈ przed akcentowaną zgłoską):

a) 1 sg. praes. **tę̨ˈgnǫ̀* > **tę́ˈgnǫ̀* r. *tjaˈnu* cz. *táhnu* p. *ciągnę*.
N. sg. *mǫˈkà* > **mǫ́ˈkà* r. *muˈka* cz. *mouka* p. *mąka* s.-ch. czak. *mūkȁ* [1]).

b) 1. sg. praes. **ˈtręsǫ̀* > **trę̨ˈsǫ̀* r. *trjaˈsu* cz. *třasu* p. *trzęsę*.
N. sg. **ˈrǫkà* > *rǫˈkà* r. *ruˈka* cz. *ruka* p. *ręka*.

---

[1]) Miejsce dawnego prasłowiańskiego akcentu zachowało się po największej części w ruszczyznie i w serbszczyznie, ale tylko przy akcentach ˝ i ⁀, natomiast akcenty ` i ´ są cofnięte o jedną zgłoskę.

c) 1 sg. praes. *ǀkràdǫ > *ǀkrâdǫ r. ǀkradu c. kradu p. kradnę. N. sg. *ǀvȳdrà > *ǀvȳdrà cz. vydra słwińs. vȗdrȕ, słweńs. vîdra.

Drugą metatonję wywołała redukcja iloczasowa prasł. ŭ, ĭ, które stały się półsamogłoskami ъ, ь. Pod wpływem tej redukcji nastąpiło wzmożenie iloczasowe zgłoski poprzedzającej, lub też — o ile ŭ ĭ było w zgłosce początkowej — to następującej. Wynikiem tego wzmożenia była metatonja zupełnie taka sama, jak poprzednia, t. j. intonacja cyrkumfleksowa zmieniła się na nowoakutową i naodwrót, akutowa na nowocyrkumfleksową. Metatonja ta wywołała w tworach więcejzgłoskowych dalsze zmiany miejsca akcentu:

a) Akcent ze zgłoski cyrkumfleksowej lub nowocyrkumfleksowej przeniósł się na następną, jeżeli ta otrzymała intonację nowoakutową, np. *ǀtręsěšĭ > *trę|séšь r. trjaǀsëš p. trzęsiesz cz. třaseš s.-ch. czak. trẽsëš.

b) Akcent cofa się na zgłoskę nowoakutową z następnej, jeśli ta otrzymała intonację nowocyrkumfleksową np. *tę|gnẽšĭ > tę|gnèšĭ (p. wyżej pod III) > *tę́|gnèšĭ (p. pod IV) > *ǀtęgnêšь r. ǀtjaśeš cz. táhneš p. ciągniesz s.-ch. czak. tégneš.

c) Zgłoska nowoakutowa powoduje zmianę intonacji poprzedniej zgłoski akcentowanej na nowocyrkumfleksową, przyczem miejsce akcentu pozostaje bez zmiany np. *ǀbǫ̀dẽšĭ > *ǀbǫ̂déšь, r. ǀbudeš cz. budeš, p. będziesz, słweń. bôdeš.

Dla metatonji wskutek redukcji ŭ ĭ > ъ ь w zgłosce początkowej przykłady: N. du. *dv͂à > dъvâ s.-ch. czak. dvâ, słwińs. dvȃ, cz. dva. G. du. *dv͂ȕ > *dъvú, słwińs. dvȕ, cz. dvou.

Mniej więcej równocześnie z metatonją wskutek redukcji ŭ, ĭ na ъ, ь powstała też identyczna metatonja w zgłoskach końcowych przed enklitykami zapewne wskutek redukcji tychże enklityk np. N. sg. n. *ǀmõldõ > *mõlǀdó-jẽ [1]), r. moloǀdoje, słwińs. mlodé, c. mladé; [*bě́|lõ > *bě|ló] > *bě́|ló > *ǀbělô-jẽ, r. ǀběloje, cz. bílé, p. białé, s.-ch. czak. belō: *ǀsȳtõ > *ǀsȳtó-jẽ, r. ǀsytoje, słwińs. sȃtė, cz. syté, s.-ch. czak. sîtō.

§ 102. W dalszym rozwoju języków słowiańskich 1) intonacja nowoakutowa zachowała się na gruncie i południowo-słowiańskim i zachodnio-słowiańskim jako długość (w czakawskiem akcent

[1]) Bierzemy tu pod uwagę formy złożonej deklinacji przymiotników, mianowicie utworzone z formy przypadkowej przymiotnika + takaż sama forma przypadkowa enklitycznego zaimka: *ji, *ja, *je.

długi rosnący'); 2) nowocyrkumfleksowa przedstawia się w językach zachodnio-słowiańskich jako krótkość, w serbsko-chorwackim (czakawskim) przeważnie utożsamiła się z dawnym cyrkumfleksem (długość), a w słoweńskim przedstawia się stale jako cyrkumfleks (długość); 3) intonacja (dawna) akutowa uległa skróceniu w serbsko-chorwackim i w polsko-pomorskim, a zachowała się jako długość w czeskim; odwrotnie 4) intonacja (dawna) cyrkumfleksowa zachowała się jako długość w językach południowo-słowiańskich, a skróciła się w polsko-pomorskim oraz w czeskim.

§ 103. W języku polskim zatem te prasłowiańskie zmiany intonacyjno-akcentowe znalazły do pewnego stopnia odbicie w ukształtowaniu stosunków iloczasowych, a więc — co za tem idzie — w rozkładzie samogłosek ścieśnionych i otwartych, dawniejszych długich i krótkich. Pod tym względem z polszczyzną zgadza się naogół kaszubszczyzna (i słowińszczyzna) z tą tylko różnicą, że tutaj także i dawne *i*, *y*, *u* krótkie wymawiają się szerzej od dawnych długich, i kiedy pierwsze zbliżają się wszystkie do *e* tylnego (u Lorentza *ȧ*, *ä*) natomiast długie brzmią, jak polskie *i* (< *i*, *y*) lub *u*.

Według Lehra-Spławińskiego zachodzi więc bezpośredni związek między intonacją a zachowaniem lub niezachowaniem prasł. długości.

Mianowicie:

Tonacja prasłowiańska	iloczas południ. słow.	czeski	polsko-pomors.
akutowa: ˋ	⏑	—	⏑
cyrkumfleks.: ~	—	⏑	⏑
nowoakut.: ˊ	—	—	—
nowocyrk.: ˆ	—	⏑	⏑

Inaczej: polska długość zachowała się tylko wtedy, kiedy jej odpowiada też długość w językach południowo-słowiańskich i w czeskim; wszędzie indziej polszczyzna zmieniła długość na krótkość, w czem zgadza się z czeszczyzną przy tonacji cyrkumfleksowej i nowocyrkumfleksowej, a z językami południowo-słowiańskiemi, przy tonacji akutowej, np. p. *mąka*, cz. *mouka*, s.-ch. *mūkā* z prasł. *mǫ̀ka*; w innych wypadkach zawsze zachodzić powinna polska krótkość czyli samogłoska nieścieśniona.

Obserwacja jednak faktów językowych wskazuje nam, że długie samogłoski, odziedziczone z języka prasł. zachowały się w pol-

szczyznie nietylko w zgłoskach, mających niegdyś intonację nowoakutową, ale także i w niektórych innych warunkach, niezupełnie jeszcze wyjaśnionych np. niekiedy w zgłoskach poakcentowych np. *ginąć* s.-ch. *gìnuti*, prasł. **ˈgybnąti*, *miesiąca* s.-ch. *mjèseca* r. *ˈměsjaca* prasł. **ˈměsęca* (por. Rozwadowski Enc. 2, 216—17) a także p. *wolå* r. *ˈvolja* prasł. *ˈvolja* obok p. *dusza* r. *duˈša* prasł. *duˈša* (por. Łoś Zbornik Jagića).

Wreszcie mamy nieznaczną ilość wzdłużeń zapewne intonacyjnych, których pochodzenie dotychczas nie zostało należycie wyjaśnione np. *pióro*, *wióry*, *skóra*, *żóraw*, *góra*, *córa*, *który*, *wtóry* najczęściej przed *r*, (por. Nitsch RS. 1, 134). Zachodzi to nietylko w rodzimych ale i w zapożyczonych wyrazach np. *próba*, *róża* (gdzie jest może odbiciem obcej długości), zwłaszcza w gwarach: *góroza*, *wóla*, *ziémia*. To samo widzimy i w czeszczyznie, która po części zgadza się tu z polszczyzną, ale niezupełnie.

Inaczej Rozwadowski (Enc. 2, 311—28) formułuje zasady, według których nastąpiło skrócenie dawnych długości poczęści już w języku prasł. poczęści dopiero w polskim. Dla przyswojenia sobie tych zasad, jako też w ogólności do zorjentowania się w tak bardzo zawiłych i niezupełnie jasnych sprawach trzeba mieć w pamięci mnóstwo materjału porównawczego ze wszystkich języków słowiańskich. Bez tego zaciekanie się w szczegółach nie prowadzi do celu, byłoby więc na miejscu w podręczniku porównawczej gramatyki języków słowiańskich, ale nie specjalnie polskiego, zwłaszcza wobec dzisiejszego stanu wiedzy w tym zakresie. Dlatego rezygnując ze szczegółowych roztrząsań porównawczych, podajemy tu raczej tylko kilka bardziej uchwytnych uogólnień dla iloczasu polskiego, oraz klasyfikację wypadków, w których zabytki staropolskie zdają się świadczyć o istnieniu długich samogłosek przez — niekonsekwentne zresztą — zachowywanie zwyczaju wyrażania pewnych brzmień samogłoskowych zapomocą podwojonych liter. Wprawdzie i tutaj nie mamy pewności, czy zawsze podwojona litera oznaczała długość, bądź co bądź jednak mamy tu fakty historyczne, z któremi liczyć się trzeba.

§ 104. Poszukiwania czynników, które wywołały pojawienie się różnic iloczasowych w różnych językach słowiańskich, notabene w każdym innych, są niezmiernie mozolne i zmuszają nas sięgać już nietylko do prasłowiańskiego ale nawet do praarjoeuropejskiego okresu jedności językowej. Różnice iloczasowe według dzisiejszego stanu wiedzy nie występują w zakresie wszystkich głosek

z jednakową plastycznością i prawidłowością. Pod tym względem bardzo pouczające są badania nad prasł. dwugłoskami *or*, *ol*, *er*, *el*, gdyż na ich kontynuacjach ruskich: *oro*, *ere*, *olo* jasno się przedstawiają pierwotne intonacje w zgłoskach akcentowanych, mianowicie prasł. akutowane *ór*, *ér*, *ól*, *él* wymieniają się na r. *oró*, *eré*, *oló*, natomiast kontynuacjami prasł. *õr*, *ẽr*, *õl*, *ẽl* są r. *óro*, *ére*, *ólo*.

W języku polskim stosownie do warunków intonacyjno-akcentowych mamy kontynuacje: *ro*, *ło*, *ře*, *le* lub też dawne długie *rů*, *łů*, *řé*, *lé*. Otóż tu nasuwa się uwaga: jeżeli postaci polskie przedstawiają tylko prostą metatezę: *or* > *ro* i t. d. to długości polskie nie byłyby rezultatem zachowania długości prasł. lecz wynikiem wzdłużenia krótkości polskich, ponieważ w prasł. *or*, *er*, *ol*, *el* były długie jako dwugłoski, ale połączenia głosek: *ro*, *re*, *lo*, *le* nie tworzą dwugłosek, lecz tylko sprzężenia płynnej spółgłoski z samogłoską krótką. Widocznie więc istniały jakieś specjalne czynniki, dzięki którym polskie *ro*, *ře*, *ło*, *le* jako kontynuacje długich dwugłosek *or*, *er*, *ol*, *el* mogły w pewnych warunkach zachować długość.

Na gruncie polskim rozpatrywać będziemy te postaci kolejno.

§ 105. *ort-*: mamy tu dwa szeregi faktów: jeden szereg stanowią wyrazy, w których na gruncie wszystkich języków słowiańskich jednakowo na miejscu dawnego *ort-* powstaje *rat-*, a ponieważ *a* słowiańskie może być wymianą dawnego *ō* przeto przyjmujemy, że tutaj początkowo prócz metatezy zaszło wzdłużenie samogłoski. W tych wyrazach język serbski ma na przestawionej krótkiej już (t. j. skróconej) samogłosce akcent mocny ˝ lub jeśli to akcent cofnięty (t. j. gdy pierwotnie stał na zgłosce następnej) w takim razie słabszy ` np. *radło* r. *ralo* s. *ràlo*; *ramię* r. *ramo* s. *ràme* (por. niem. *arm*); stp. *rać* r. *rať* s. *ràt* (wojsko); *rataj* mr. *rataj* str. *o-rataj* (zbliżone do *orati*) s. *ràtaj*. Akcent serbski wskazuje, że zgłoska, która podległa metatezie, miała prasł. tonację akutową a więc: prasł. *órt-* > ogólnosłow. *rat-*.

Inaczej rzecz się ma, gdy w serbskim znajdujemy akcent ^ lub cofnięty ′, wskazujące, że samogłoska jest długa i że pierwotnie miała tonację cyrkumfleksową; wtedy we wszystkich językach zachodniosłowiańskich (nie wyłączając czeskiego) oraz w ruskich mamy typ *rot-* a w południowo-słowiańskich *rat-* np. *wz-rost* cz. *růst* (G. sg. *rostu*) r. *rost*, s. *râst*; *robić*, cz. *robiti*, r. *robíť*, s. *rábiti*; *równy*, cz. *rovný*, r. *rovnyj*, stsł. *равнъ*, s. *râvni*; *rożen*, cz. *rožen*,

r. *rožen*, s. *rážanj*; *rokita*, cz. *rokyta*, mr. *rokita*, stsł. *rakyta*, s. *ràkita* (akcent w tym wypadku nie zgadza się z wokalizacją innych języków). Wniosek przeto: prasł. *ōrt-* > zach. i półn. słow. *rot-*, południ. słow. *rat-*.

To samo stosuje się do prasł. *olt-*, ale tu znajdujemy częściowe wahania w jęz. stsł. Mianowicie prasł. *ólt-* > późniejsze og. sł. *lat-* np. *łakomy* cz. *łakomý*, r. *łakomyj* stsł. *lakomъ* s. *làkom* ale w stsł. znajdujemy też formy: *alъkanije* (łaknięcie) *alъkati* (łaknąć), *alъkota* (łaknięcie) ob. *lakati*, *laknęti*. Podobnie *łania* cz. *laně*, r. *lań*, s. *làne* stsł. *lanь* ale także *alьnь* (cervus), *alьnii* (cerva), *alьništь* (hinnulus); nazwa rzeki *Łaba*, dawne łac. *Albis*.

To samo widzimy i w drugiej grupie wyrazów, gdzie prasł. *ōlt-* > zach. i półn. sł. *lot-* południ. sł. *lat-* ale obok tego niekiedy w stsł. *alъt-*: *łodzia*, cz. *loď* r. *łod-ka*, s. *lâdja* stsł. *ladii* ob. *alъdii*, zresztą tylko w tym jednym wyrazie, bo w innych stale *lat-*: *łokiec* cz. *loket*, r. *łokoť*, s. *lâkat*, stsł. *lakatь*; *łoni* (anno praeterito) cz. *loni*, r. *łoni*, s. *lâni*, stsł. *lani*.

Na typy prasł. *ert-*, *elt-* nie mamy pewnych przykładów w językach słowiańskich.

§ 106. W typach, gdzie samogłoska *o* lub *e* z następującą płynną *r* lub *l* w jęz. prasł. znajdowała się między spółgłoskami, następują wymiany fonetyczne jednakowe bez względu na rodzaj tonacji: wszystkie języki zachodnio słowiańskie z wyjątkiem czeskiego i słowackiego mają tu metatezę t. j. typy *trot*, *tret* i t. p.; języki ruskie — tak zwany pełnogłos: *torot*, *teret*; wreszcie czeski, słowacki i wszystkie południowo-słowiańskie prócz metatezy mają jeszcze dawne wzdłużenie samogłoski: *o* > *a*, *e* > *ě*, a więc typy: *trat*, *trět*, i t. d.

Oddzielne jednak typy w różnych językach słowiańskich wykazują specjalne właściwości w swym historycznym rozwoju i dlatego będziemy je rozpatrywać oddzielnie.

Typ. prasł. *tort* mógł mieć (jak i wszystkie inne podobne mu typy) dwojaką tonację: albo *tórt* (akutową) albo *tõrt* (cyrkumfleksową) i odpowiednio do tego w każdym wypadku niektóre języki słowiańskie wykazują różnice iloczasowe: w języku czeskim prasł. *tórt* odpowiada *trát* z długiem *a*, a prasł. *tért* > cz. *třít* (gdzie długie *i* na miejscu długiego *ě*), i na odwrót w języku serbskim mamy odpowiedniki krótkie: *tràt* lub *tràt*, *trět* lub *trèt*; natomiast w dialektach ruskich akcentowana jest druga zgłoska pełnogłosu: *torót*,

terét. Odwrotnie prasł. *tŏrt*, *tĕrt* > cz. *trat*, *třět* (z krótkiem *a*, *ě*), s. *trât*, lub *trát*, *trȉjet* lub *trijèt* (z długiem *a* lub z kontynuacją długiego *ě*), a w dialektach ruskich akcentowana jest pierwsza zgłoska pełnogłosu: *tórot*, *téret*. Te same stosunki panują ogólnie i w zakresie typów *tolt*, *telt* tylko w tym ostatnim często *e* wymienia się na *o*.

Typ *tórt*: p. *brona*, dolnołużyckie *brona*, górnołuż. *bróna*, kaszubs. *brona*, (ob. *barna*), r. *boro|na*, cz. *brána*, słoweńs. *brána*, srbs. *brána* (nieprawidłowa długość *a*) bułg. *braná*, prasł. **bórna*.

p. kasz. dł. *droga*[1]), gł. *dróha*, *droha*, r. *do|roga*, cz. *dráha*, s. *drȁga*, stsł. *draga*, prasł. **dórga*.

p. kasz. dł. *groch*, gł. *hroχ* (połabs. *gorχ*), r. *go|roχ*, cz. *hráχ* s. *grȁh*, b. *graχ*, stsł. *graχъ*, prasł. **górχъ*.

p. *król*, kasz. *kròl*, stłużyc. *krol*, r. *ko|rol*, cz. *král*, s. *krâlj*, (długość nieprawidłowa), stsł. *kralь*, prasł. **kórlъ*.

p. *krosta*, r. *ko|rosta*, cz. *krásta*, s. *krȁsta*, stsł. *krasta*, prasł. **kórsta*.

p. dł. *krova*, gł. *kruva* (połabs. *korvó*, kasz. *karva*, *krova*) r. *ko|rova*, cz. *kráva*, s. *krȁva*, stsł. *krava*, prasł. **kórva*.

p. *mróz*, dł. *mroz*, gł. *móroz*, (połab. kasz. *morz*) r. *mo|roz*, cz. *mráz*, s. *mrȁz*, stsł. *mrazъ*, prasł. **mórzъ*.

p. *próć*, dł. *projś*, gł. *próć*, r. *po|rot*, słwc. *práti*, stsł. *prati*, prasł. **pórti*.

p. *próg*, dł. *prog*, gł. *proh*, (kasz. *parg*), r. *po|rog*, cz. *práh*, s. *prȁg*, stsł. *pragъ*, prasł. **pórgъ*.

p. *prom*, kasz. *pròm*, r. *po|rom*, cz. *prám*, s. *prȁm*, prasł. **pórmъ*.

p. dł. gł. *sroka* (połabs. *svorkó*, kasz. *sarka*), r. *so|roka*, cz. *straka*, (nieprawidłowa krótkość samogłoski), s. *svrȁka*, prasł. **sórka*.

p. *wrona*, gł. *vróna*, (połabs. *vornó*, kasz. *varna*) r. *vo|rona*, cz. *vrána*, s. *vrȁna*, prasł. **vórna*.

Z tych przykładów widać, że 1) w języku czeskim lub serbskim zdarzają się niekiedy nieprawidłowości iloczasowe i 2) co dla nas obecnie ważniejsze, w języku połabskim i kaszubskim trafiają się formy z *or* lub *ar*.

Typ *tŏrt*: p. kasz. dł. gł. *broda*, poł. *brůda*, r. *boro|da* (Ac. sg. |*borodu*), cz. *brada*, s. *bráda*, prasł. **bŏrda*.

p. *brózda*, kasz. *bròzda*, dł. *brozda*, gł. *brózda*, r. *boro|zda* (Ac.

---

[1]) Ale gw. i stp. także *dróga* (np. w Dialogach Orzechowskiego wydanych r. 1564).

sg. ˈ*borozdu*), cz. *brázda* (nieprawidł. długość), s. *brázda*, prasł. **bõrzda*.

p. *gród*, dł. *grod*, gł. *hród*, (połab. *gord*, kasz. *-gard* np. *Stargard*), r. ˈ*gorod*, cz. *hrad*, s. *grâd*, prasł. **gõrdъ*.

p. *chróst*, gł. *khrórst*, (kasz. *χařt*), r. ˈ*χvorost*, stcz. *χvrast*, s. *hrâst*, prasł. **χvõrstъ*.

p. kasz. dł. *mrok*, r. ˈ*morok*, cz. *mrak*, s. *mrâk*, prasł. **mõrkъ*.

p. kasz. dł. gł. *proch*, r. ˈ*poroχ*, cz. *praχ*, s. *prâh*, prasł. **põrχъ*.

p. *srom*, *sromota*, kasz. *sromœta*, dł. *sromota*, r. ˈ*sorom*, cz. *sram*, s. *srâm*, prasł. **sõrmъ*.

p. dł. gł. *strona*, kasz. *strona*, (*stårna*, połab. *stórna*), r. *storoˈna* (Ac. sg. ˈ*storonu*), cz. *strana*, s. *strána*, prasł. **stõrna*.

p. gł. *smród*, dł. *smrod*, kasz. *smròd*, (*smård*), r. ˈ*smorod*, cz. *smrad*, s. *smrâd*, prasł. **smõrdъ*.

p. *wróbel*, kasz. *vròbel* (poł. *vórblĭk*), dł. gł. (*v*)*robĕl*, r. *voroˈʲbej*, cz. *vrabec*, s. *vrábac*, prasł. **võrbьjь*.

p. *wróg*, r. ˈ*vorog*, cz. *vrah*, s. *vrâg*, prasł. **võrgъ*.

p. *-wron* (*ga-vron*), dł. (*v*)*rón*, (*v*)*ron*, r. ˈ*voron*, cz. *vran*, s. *vrân*, prasł. **võrnъ*.

p. *wrota*, dł. *'rota*, gł. *vrota*, r. *voroˈta* (ob. *voˈrota*, akcent nieprawidłowy), cz. *vrata*, s. *vráta*, prasł. **võrta*.

p. kasz. *w-zrok*, r. ˈ*zorok* (ob. *zoˈrok* z akcentem nieprawidłowym), cz. *zrak*, s. *zrâk* (= promień), prasł. **zõrkъ*.

W tym dziale mamy to samo, co w poprzednim, niekiedy ruskie wyrazy mają akcent zmieniony, a w kaszubskiem i połabs. także niekiedy samogłoska przed płynną.

Typ *tért*: p. *brzemię*, dł. *brjémjë*, gł. *brĕmjo*, r. *beˈremja*, cz. *břímě*, stsł. *brĕmę*, s. *brȅme* prsł. **bérmę*.

p. *brzoza*, dł. *brjaza*, gł. *brĕza*, połab. *brêza*, kasz. *břoza*, r. *beˈreza*, cz. *bříza*, stsł. *brĕza*, s. *brȅza*, prasł. **bérza*.

p. *trzoda*, gł. *črjóda*, kasz. *střòda*, r. *čereˈdà*, cz. *třída*, stsł. *črĕda*, prasł. **čérda*.

p. *trześnia*, gł. *třĕšnja*, r. *čeˈrešnja*, cz. *třesně* (! *e* zam. *í*) stsł. *črĕšьnja*. s. *trȅšnja*, prasł. **čéršьnja*.

p. *mrzeć*, dł. *mrĕś*, gł. *mrĕć*, kasz. *mřec*, r. *meˈret*, cz. *mříti*, stsł. *mrĕti*, s. *mrijèti* (! *ijè* zam. *ĕ*), prasł. **mérti*.

p. kasz. *mrzeża* r. *meˈreža*, cz. *mříže*, stsł. *mrĕža*, s. *mrȅža*, prasł. **mérža* (rodzaj sieci na ryby).

p. *przeć*, dł. *prześ*, gł. *prěć*, r. *pe|reť*, cz. *za-příti*, stsł. *prěti*, s. *zà-prijeti* (!) prasł. **pérti*.

p. kasz. *strzec*, *r. ste|reč'*, cz. *stříci*, stsł. *strěšti*, prasł. **stérgti* lub może **sérgti*, por. lit. *sérgiu* (strzegę).

Typ. *tĕrt*: p. *brzeg*, dł. *brjog*, gł. *brjóh*, poł. *brig*, kasz. *brèg*, r. |*bereg*, cz. *břeh*, stsł. *brěgъ*, s. *brîjeg*, prasł. *bĕrgъ*.

p. *trzon*, dł. *crjon*, gł. *črjonk*, kasz. *trònk*, r. |*čerenъ*, cz. *střen*, stsł. *črěn*, s. *crȁn* (!), prasł. **čĕrnъ*.

p. *trzop*, dł. *crjop*, gł. *črjop*, r. *čerep*, cz. *střep*, stsł. *črěpъ*, s. *crîjep*, prsł. **čĕrpъ*.

p. *trzósło*, r. |*čeresła*, cz. *tříslo* (!), stsł. *črěsla*, prasł. **čĕrsla* (biodra).

p. *trzewo*, dł. *crjovo*, gł. *črjëvo*, połab. *crëwú*, r. |*čerevo*, cz. *třevo*, stsł. *črěvo*, s. *crijèvo*, prasł. **čĕrvo*.

stp. *śrzoda* (*środa*), dł. *srjeda*, gł. *srjëda*, połab. *srëda*, kasz. *strŏda*, r. *sere|da*, cz. *středa*, stsł. *srěda*, s. *srijèda*, prasł. *sĕrda*.

stp. *trzem* (gmach), r. |*terem*, stsł. *trěmъ*, s. *trijem*, prasł. **tĕrmъ*.

p. *cietrzew*, r. |*teterev*, cz. *tetřev*, stsł. *tetrěvъ*, s. *tètrijev*, prasł. **tetĕrvъ*.

p. *wrzód*, dł. (*v*)*rjod*, gł. *brjód*, kasz. *vròd*, r. |*vered*, cz. *vřed*, stsł. *vrěd*, s. *vrîjed*, prasł. **vĕrdъ*.

p. *wrzask* (!), gł. *vrěsk*, mr. |*veresk*, cz. *vřesk*, stsł. *vrěsk-anije*, s. *vrîsak*, prasł. **vĕrskъ* ze względu na formy ruskie, stale w tym wyrazie i w pochodnych wykazujące *ere*, gdyż w przeciwnym razie możnaby przyjąć prasł. formę *vrěskъ*, na coby znów wskazywała polska forma *wrzask*, gdy przy prasł. **vĕrskъ* byłoby po polsku **wrzosk*.

stp. *żrzebi* (pole, które przypadło komuś z losowania) r. |*žerebej* (los), stcz. *hřěbí* (los), stsł. *žrěbii*, s. *ždrijeb*, prasł. **žĕrbijъ*.

W typie *tert* spotykamy także niektóre nieprawidłowości akcentowe lub iłoczasowe w oddzielnych językach, ale ani w połabskim, ani w kaszubskim nigdy nie trafia się typ pierwotny *tert* lecz tylko *tret*.

Polskie formy jak: *brzoza*, *trzoda*, *trzon*, *trzosło*, *śrzoda*, *wrzód* i t. p. wskazują, że pierwej zaszedł proces wymiany *berza* > *br'eza* a potem dopiero wymiana *'e* > *'o*, gdyby bowiem porządek tych dwu procesów był odwrotny, mielibyśmy takie formy: *b'erza* > *b'orza* > *broza*, t. j. *o* nie wywołałoby upodniebiennienia poprzedzającej spółgłoski.

Typ *tólt*: p. *błoto*, r. *bo|łoto*, cz. *bláto*, s. *blȁto*, prasł. **bólto*.
p. *kłóć*, r. *ko|łoť*, cz. *kláti*, s. *klàti*, prasł. **kólti*.
Typ *tõlt*: p. *złoto*, r. *|zołoto*, cz. *zlato*, s. *zlâto*, prasł. **zõlto*.
p. *głowa*, r. *goło|va*, cz. *hlava*, s. *gláva*, prasł. **gõlva*.
stp. *młod*, r. *|mołod*, cz. *mlad*, s. *mlâd*, prasł. **mõldz*
p. *młot*, r. *|mołot*, cz. *mlat*, s. *mlát iti*, prasł. **mõltz*.

Stosunki międzyjęzykowe słowiańskie są tu więc zupełnie takie same, jak w typach, poprzednio rozpatrzonych.

Większe zmiany zaszły w języku polskim a także i innych słowiańskich w historji rozwoju typu prasł. *telt*: mianowicie w języku polskim i innych zachodnio-słowiańskich prócz czeskiego prasł. *el* wymienione zostało na *ol* po spółgłoskach przedniopodniebiennych: *č*, *ž*, a następnie dopiero *ol* podległo metatezie. W tychże warunkach w języku czeskim i południowo-słowiańskich prasł. *el* albo uległo temuż procesowi i wymienione zostało następnie na *la*, albo też mu nie uległo i na jego miejscu utworzyło się *lě*; często formy z *la* lub *lě* stanowią tu oboczność. W innych razach *el* ani na zachodzie, ani na południu nie wymienia się na *ol* i ma zwykły proces dalszego rozwoju: zach. słow. (bez czeskiego) > *le*, w południ. słow. i w czes. > *lě*; natomiast w językach ruskich każde *el* między spółgłoskami wymienione zostało na *ol* a potem na *olo*. Wskutek tego otrzymujemy takie zestawienie form:

p. *mleko*, r. *moło|ko*. cz. *mléko* (zam. *mlèko*), s. *mlijèko*, prasł. **mẽlko*, lub **mélko*.

p. *mleć*, r. *mo|łoť*, cz. *mlíti*, prasł. *mélti*.

p. *pleć*, r. *po|łoť*, cz. *pléti*, s. *plijèviti*, prasł. **pelti* z wątpliwą tonacją.

p. *plewa*, r. *po|łova*, cz. *pleva*, *pléva*, s. *plijeva*, prasł. **pelva*.

p. *płon*, r. *po|łon*. cz. *plen*, s. *plijen*, prasł. **pẽlnz*, lit. *pẽlnas*.

p. *wlec*, r. *vo|łoč'*, cz. *vlíci*, *vléci*, stsł. *vlěšti*, prasł. **vẽlkti*.

(p. *tłuc* zam. *tlec* zapewne przez analogję do praes. *tłukę*, *tłuczesz* i podobnie w czeskim jęz. *tlouci*), r. *to|loč'*, stsł. *tlěšti*, prasł. **telkti*.

p. *człon-ek*, cz. *člen*, *član-ek*, s. *člân*, stsł. *člěnz*, *članz*, prasł. **čẽlnz*.

p. *żłób*, r. *|żełob* (*e* zapewne późniejszego pochodzenia, po miękkiem *ž*'), cz. *žleb*, *žlab*, s. *žlijeb*, stsł. *žlěbz*, prasł. **žẽlbz*.

stp. *szłom* (chełm), r. *še|lom*, stsł. *šlěmz*, prasł. **šélmz*.

Osobno stoi ze względu na formę serbską wyraz:

p. *dłóto*, r. *dolo|to*, cz. *dláto*, s. *dlijèto*, prasł. **dolto* lub **delto* z tonacją wątpliwą ze względu na długą samogłoskę i czeską i serbską.

§ 107. Przegląd materjału wyżej zgromadzonego nie daje nam jeszcze wskazówek do określenia wpływu akcentu i tonacji na iloczas samogłosek polskich, okazuje się bowiem, że zarówno podakcentowe jak i przedakcentowe prasł. *ór* czy też *ŏr* może się wymienić na p. *or* albo *ůr* np. prasł. **bór|na* (por. r. *boro|na*), p. *brona*, prasł. **|kórva* (por. r. *ko|rova*), p. *krowa*, prasł. *bŏr|da* (por. r. *boro|da*, Ac. sg. *|borodu*), p. *broda*, prasł. G. sg. **kór|lja* (por. r. *ko|rol*, *koro|lja*), p. *króla*, prasł. *|dórga* (por. r. *do|roga*), stp. *dróga*, prasł. *bŏr|zda* (por. r. *boro|zda*, Ac. sg. *|borozdu*), p. *brózda* i t. d.

Znacznie większa prawidłowość zachodzi w jęz. serbskim, gdzie się po największej części utrzymuje długość na miejscu dawnej intonacji cyrkumfleksowej, i w czeskim, gdzie odwrotnie długość się utrzymuje w dawnej zgłosce akutowej. Język rosyjski znów zachował po większej części miejsce dawnego akcentu, który w jęz. serbskim często uległ cofnięciu o jedną zgłoskę. Rozpatrzenie się w tych stosunkach, zilustrowanych przykładami typów *tort* i podobnych, dopomoże do jaśniejszego zrozumienia stosunków akcentowo-iloczasowych w zakresie innych głosek.

Zdawałoby się, że nie jest to rzecz trudna: skoro dotychczas w gwarach istnieją wyraźne kontynuacje samogłosek ścieśnionych, a w języku literackim mamy *ó* i *ą* i skoro te wszystkie samogłoski są kontynuacjami dawnej długości, należałoby tylko zbadać stosunki języka dzisiejszego i wyprowadzić z nich właściwe wnioski. Otóż metoda ta nie byłaby wystarczająca, gdyż najpowierzchowniejsze rozejrzenie się w faktach języka staropolskiego wskazuje, iż w ciągu niewielu wieków życia historycznego języka zaszły znaczne zmiany wskutek najróżnorodniejszych wyrównań. Gdyby się ograniczyć tylko do samogłosek nosowych, znajdziemy mnóstwo przykładów, gdzie w staropolszczyznie używano *ę* na miejscu dzisiejszego *ą* i odwrotnie.

Przykłady na *ę*: *siędę* Puł. 25, 5, *wyrębiwszy* pocz. XVI, Rp. Akad. nr. 1588 str. 55, *osięgnienie* 1543 Kat. 91 a, u Kromera: *oględowałby się* 224, *niepowścięgliwym* 295, *rozwięzowania* 304, *obciężyło* 321 (ob. *obciążać* 321, *obciążali* 11), *mędrzej* 355, *obowięzuje* 382 (ob. *obwiązani* 380) *obowięzowały* 394, *wycięgając* 399, *usiędzie* Rej Wiz. X, 915, *lękł sie* ib. XI, 23, *węzlił sie* Leop. Rom. 14, 21,

gębkę ib. Joan. 19, 29, *zlękł sie* ib. Joan. 19, 8, *doględca* ib. Mach. 3, 2, *oględując* ib. Act. 17, 23 (ob. *oglądawszy* ib. Jac. 1), *świętobliwie* ib. I Thes. 2, *obciężliwy* (ob. *obciążyli*) ib. *odwięzujecie* ib. Luc. 19, i t. d. *z Goniędza* Budny, Obrona urz. 133, *plęsy* Zimorowic Siel. 4 w. 113...

Przykłady na *ą* w Puł.: *uwiązła* 9, 16, *pamiątaj* 73, 2 (obok *pamiętaj* 136. 9), *piąć* 109, arg. *świątości* 29, 4 (obok *święty*) przez cały wiek XVI zawsze *świątość*; *osiągnie* 1543 Kat. 88 a, *tak sie lągnie* Rej Wiz. VII, 473; *uwiąźnie* IX, 326, *miesiącznie* X, 698, *gnąbią* XI, 232 i 243, *gnąbi* XI, 658, *na piądź* XI, 502 i t. d. U Kromera: *poświącaniu* 204, *poświącanie* 250, (ob. *poświęcenia* 204), *poświącali* 204, *świątobliwość* 204 (ob. *świętobliwość* 204, 205), *poświącająca* 214 (ob. *poświęcić* 204), *okrągowi świata* 282, *przypądzają* 290, *piątno* 415; *poświącenie* Leop. II Cor. 7, 1 (ob *poświęcenie* I Thes. 4), *poświąca*, *poświącają* Hebr. 2, *uwiąznąwszy* Act. 27, 41, *uwiązili okręt* ib. *piątna* (G. sg.) Mach. 3, 2, *piątnowane* I Tim. 4, *miłość się lągnie* Zimor. Siel. 6 w. 81.

Ale niewątpliwie w języku stp. jeżeli nie zawsze, to przynajmniej często zachowywał się stan rzeczy pierwotniejszy, wywołany przez czynniki czysto fonetyczne, które potem właśnie przez wpływy analogji zostały sparaliżowane.

§ 108. Zmiany iloczasowe z przyczyn przypuszczalnie intonacyjno-akcentowych:

W tematach czasownikowych często mamy zachowanie długości samogłoski we wszystkich formach z wyjątkiem bezokolicznika i imperatywu, gdzie rdzenna samogłoska ukazuje się jako krótka, a więc np. *ę* w inf. i impt., *ą* w praes. i praeteritum. Przyczyny tego wyjaśnia Rozwadowski pisząc w Enc. 2, 320, że w infinitywach języki lechickie, mianowicie starszy polski oraz narzecza kaszubsko-słowińskie, mają stare regularne skrócenie cyrkumflektowanych przed akutowaną przyciskową np. *sędzić* z prasł. **sę̄dìti* obok *sądzę* z prasł. **sę̄djǫ*, a nadto skrócenia prawidłowe w trzeciej od końca zgłosce. Podobne skrócenie zgłoski rdzennej zachodzi w imperatywach.

Z czasem nastąpiło wyrównanie form, ale w dawniejszych tekstach np. z w. XV i XVI spotykamy liczne ślady stosunków fonetycznych nie zatartych jeszcze pod wpływem analogji.

W bezokolicznikach mamy w Psałterzu puławskim: *sędzić* 9, 20, (ale *sądzi* 7, 8, *sądzisz* 9, 4), *błędzić* 118, arg. 2 (*błądzą* 94, 9),

pożędać 44, 13, *żędać* 118, 20, *strzępać* (formidare) 103, 8 (stąd *strzępacz* — styczeń); w Katechizmie z r. 1543: *przysędzać* 98 a, *przyłęczać* 45 a, (ale *przyłączeni* 46 a, *przyłączy* 90 a) *oględać* 85 a, *rzędzić* 99a, dalej *kęsać*, *strzęsać* Kot ze lwem; u Kromera Bpp. nr. 70 w bezokolicznikach na *-ać*: *powścięgać* 2, *żędać* 303, *więzać i rozwięzować* 306, *rozsędzać* 338, 341, *ścięgać* 346, *posędzać* 363, *oględać* 376, *doględać* 387; w infinitywach na *-ić*: *zbłędzić* 221, *wętpić* 378, 414, *odstępić* 382, 385, *łęczyć* 394. (ale obok tego niekiedy *ą*, p. niżej) w Rzeczypospolitej 1549 r. *stręcić*, *rzędzić*, *błędzić*; u Reja w Wizerunku *przeględać*, *doględać* VII w. 623 i 624, *rzędzić* VII, 32, *wyblędzić* VII, 31; u Budnego, O przedniejszych wiary artykułach r. 1576, *uręgać* 7, w Aktach zb. wil.: *wętpić*, *pożędać*, *uręgać* obok *sądzić*.

W formach trybu rozkazującego w ps. Puławskim: *rzędzi* 5, 9, *odstępcie* 6, 8, *sędzi* 5, 11, *poględaj* 21, 18, *przystępajcie* 33, 5, *zawięży* 34, 3, *zstępi* 143, 6 (ale *żądaj* 2, 8, *żądajcie* 61, 10), również w końcu w. XVI np. u Leopolity *odwięźcie* Marc. 11, *wstęp* Apoc. 4, 1 i t. d.

Niekiedy już w XVI a nawet w XV w. zdarzają się uchylenia od normy np. *wypądzić* Puł. 5. 12, *przyglądaj* Puł. 69, 1, *odstąpcie* 1543 Kat. 40 a, u Kromera: *ustąpić* 224, *rządzić* 238, 257, 310, *zbłądzić* 316, *obciążać* 321, *nie potąpiajcie*, *nie będziecie potępieni* 266, *odwiążcie* Leop. Luc. 19.

§ 109. Starsze zabytki dostarczają nam przykładów, w których długość samogłoski wyraża się przez podwojenie litery. Bierzemy pod uwagę najpierw kontynuacje prasłowiańskich długich:

1) w tematach czasownikowych, w zgłoskach prawdopodobnie przedakcentowych: *wraǫczal* 1394 Leksz. 2, nr. 1560, *de Laǫky* 1394 Leksz. 2, nr. 1608, *kaazal* Park. *czą̨dzacz* AKPr. 3, 258, *jǫǫkaa* Park. *oswieeca* pocz. XVI SKJ. 5, 469, *przidaawa szą* AKPr. 3, 256, *przigaadza szą* ib. 255, *dmūchaa* Park. *bīka* (= mugit) Park., podobnie w imionach odsłownych: *kaazanyv* Glog. 1 b, *skaazanye* AKPr. 3, 256, *przykaazanye* Mac. Dod. 95, *przykaazanya* AKPr. 3, 255; w partic. pass. *począ̨dzan* AKPr. 3, 237, *czą̨dzaana* ib. 258.

Zwłaszcza często zachodzi to zjawisko w rdzennej zgłosce czasowników na *-ić*: *postaǫpil* 1397 Leksz. 2, nr. 2029, *broonyącz* AKPr. 3, 238, *sczeepyącz* ib. 244, *wszaawy* (= wzjawi) Mac. Ortyle 37 r (w HPrSł. 6), *ostaawicz* AKPr. 3, 244, *baaczącz* ib. 256, *myeeni szą* ib. 257, *raaczysz* Mac. Dod. 51, *szdraadzil* Glog. 1 a.

Niekiedy w zgłosce nie bezpośrednio przedakcentowej np. *sleepota* Glog 1 b.

W niektórych razach i to dość często mamy zachowanie dawnej długości pod pierwotnym akcentem, *Paaszek* 1395 Leksz. 1, nr. 2059, *zą̨ądayą̨cz* AKPr. 3, 257, *naaszey* ib. 258, *nyeprzekazaayą̨cz* 257, *naszeenya* 244, *obrownaanya* 258, *skazaanyv* 257. *paanom* 240, *lyaathoom* 248, *czą̨ązza* 257. 258, *czą̨ązzą* (Ac. sg.) 258, *pod czeenyem* 251, *poczwtek aa glowa* 1438 R. 24, 376, *w roozumye* Glog. 1 b, *kvapyeenye* 1 a, *wyeedzal* BZ. Ex. 8, 10, *prǿǿty* Ex. 7, 12, *bǿǿdǿǿ* Ex. 8, 16, *ssǿǿdi* Ex. 38, 3, *krǿǿgy* Ex. 38, 7, *dzǿǿgil* Park. *rzǿǿsa* ib. *gymyeenyv* Mac. Ort. 127, *paanem* 37, *khwaale* (= chwałę) pocz. XVI SKJ. 5, 469; także przed grupą spółgłosek *staadlo* AKPr. 3, 247, 251, 252, 256, *w wloosczy* 283, *nyeegdi* 256, *poluudnya* BZ. I Reg. 30, 1, *szǿǿdlo* Park. *kaasnyą* (I. sg.) Mac. Dod. 95, *klǿǿtwaa* Glog. 1 a, *vecziiscze* 1402 Małk. 117; długie *i* także w Gn., gdzie długości innych samogłosek niema wcale: *vczyniily* 1 a, *smiilowal* 14 a; wątpliwe *ǿa* lub *aǿ* w zapiskach sądowych, gdyż tam odpowiada ono dzisiejszemu *ą* lub *ę* np. *xǿandzu* 1393 Leksz. 1, nr. 1544, *fzaǿla koldraǿ v ksaǿza* 1398 Leksz. 2, nr. 2090, (por. też: *swatczaǿ* (1 sg.) 1393, nr. 1477, *iaǿ* (= jął) 1395, nr. 1776, *otiaǿl* 1395 nr. 1815).

W zgłosce środkowej poakcentowej rzadko zabytki wykazują zachowanie długości: *penaǿdze* 1408 Piek. 359.

W deklinacji przymiotników stosunki są tak samo nieustalone w starszej, jak i w nowszej polszczyznie (por. *mądry*, *święty*, *biåły*, *drogi* i t. d.). Przykładów zresztą z zabytków mamy niewiele: *gruube* Park. *mǿǿdrego* Glog. 1 a, *czą̨ą̨stee* AKPr 3, 258 (także w złożeniach: *czą̨ą̨stokrocz* ib. 257, 258), *czwaartha* AKPr. 3, 258, *nyewyeesczee* (neutr. od przymiotnika: *niewieści*) Glog. 2 a.

W niewygłosowych zgłoskach sufiksalnych: *skazvyeemi* AKPr. 3, 257, *chceemi* ib. 249, 252, 253, 254, 263. Naturalnie także *geemj* Park (*jemy*), gdzie długie *e* należy do rdzenia.

W suf. prtcp. praes. act.: *kazą̨ą̨czi* AKPr. 3, 237, *mayą̨ą̨czya* 258, *nyestoyą̨ą̨czy* 257, *szedayą̨ą̨czi* (= siadający) 256.

W prtcp. praet. pass. *czandzaany* AKPr. 3, 251, *czą̨ądzaana* 251, *vczązaany* 257, *zapr[z]aano* 252, *ymyaany* 256, *skazaany* 250, *pozwaany* 256, *wizwalaany* 256, *rosdzalyaani* 257, także *wszaatha* (= wzięta) 258 jak również z *a* należącem do rdzenia: *daana* 244, *przydaana* 258 (2 razy) *podaany* 250.

Takich form z *-oo-* niema wcale, choć częste są mianowniki na *-oon*, gdzie wzdłużenie jest zastępcze.

W przyrostkach rzeczownikowych: *pastiirze* Gn. 176 b, *gednaaczem* AKPr. 3, 238, *przebiwaacza* 333, *czubaacz* Park.

W końcówkach I. pl. lub du. tematów na *-a-*: *robotaamy* AKPr. 3, 256, *tlusczaamy* 258, *dzedzynaama* 249.

§ **110.** Iloczas samogłoski w końcowej zgłosce bezokolicz-ników Rozwadowski Enc. 2, 314 rozpatruje w związku ze stosunkami akcentowemi, a nie ze zniknięciem końcowego *-i*. Rozróżnia on bezokoliczniki z końcową niegdyś samogłoską *i* akcentowaną i nieakcentowaną: pierwsze mają zachowanie dawnej długości w zgłosce poprzedniej np. *róść*, *wléc*, *trząść*, *sprząc*, *kląć*, drugie zaś wykazują samogłoskę skróconą np. *jeść*, *chcieć*, *paść*, *kraść*. W polszczyznie jednakże widać skłonność do rozszerzania długości na typy, które jej dopuszczać nie powinny np. *chciéć*, a nawet *bóść* (z pierwotną samogłoską krótką). Natomiast w jęz. kaszubsko-słowińskim objawia się skłonność odwrotna, do skracania dawnej przedkońcówkowej zgłoski. Wzięto tu pod uwagę bezokoliczniki niegdyś dwuzgłoskowe, dziś jednozgłoskowe.

Kulbakin też bierze pod uwagę tutaj stosunki akcentowe np. w infinitywach na *-nąti* z akcentem na drugiej lub trzeciej zgłosce od końca, przez co powinnibyśmy mieć: *tę́gnąti* > **ciągnęć* i *dvigno̍ti* > *dźwignąć*, ale te dwa typy się upodobniły. Takie upodobnienia musiały chyba zajść we wszystkich formach z samogłoską nosową lub *ě* przed *-ti*, bo w polszczyznie mamy tu zawsze *ą* i *é* (*pogrześć* należy do bardzo rzadkich wyjątków). Natomiast czasowniki, których temat kończy się na *-a-* (przed końcówką) *-ti*, mają to *-a* zawsze nieścieśnione.

Staropolszczyzna jednak, o ile przypisujemy wagę świadectwom rękopiśmiennym, zdaje się stwierdzać, że długość samogłoski przed końcowem *-ć* bezokolicznika nie zależy od barwy tejże samogłoski, t. j. że różne samogłoski zachowują tu swą długość: *ā*, *ē*, *ą̄*: *spaacz* BZ. Lev. 26, 6, *braacz* AKPr. 3, 333 (3 razy), *chowaacz* 333, *daacz*, 313 (także R. 24, 48), *gabaacz* 309, *kazaacz* 322, *poslaacz* 314, *poziskaacz* 314, 321, *trwaacz* 314, *vi*[*v*]*olaacz* 314, *zalowaacz* 317, 331, 332, *dopusczaacz* 258, *wipleecz* 232, *dzirzeecz* 238, 239, 251, 257, 316 (2 razy), 319, *ymyeecz* 238, *myeecz* 253, 254, 256, 257, *obezrzećcz* 255, 256, *przisluscheecz* 327, *vicyangnąącz* 257, *przyyąącz* 256,

wzząącz 257, *wyyąącz* 258, *meec* (*mieć*) Park. *rzeecz* Mac. Dod. 63, *widzeecz* Glog. 2a. Nie mamy jednak przykładu na *ō*.

Ta sama przyczyna, co w bezokolicznikach, mogła też działać w imperatywach; tutaj zresztą śladów dawnej długości mamy niewiele: *bąącz* (*bądź*) AKPr. 3, 257, *baacz sye* (= *bacz się* — strzeż się) Glog. 2b, *kraadn* Mac. Dod. 95.

§ 111. W wygłosie dawna długa samogłoska ukazuje się normalnie jako krótka, np. powszechnie się wymawia: *ręka*, *głowa*, *ruda* i t. d. wszystkie rzeczowniki na *-a* z poprzedzającą twardą spółgłoską; natomiast jeśli spółgłoska tematowa jest miękka lub była niegdyś miękką, to końcowe *a* jest otwarte lub ścieśnione, t. j. przedstawia kontynuację dawnej krótkiej (skróconej) lub długiej samogłoski. Mamy więc z jednej strony: *ziemia*, *zorza*, *świeca*, *dusza*, *nędza*, *kania*, *wieża*, *kropia*, *świnia*, *suknia*[1]), *skrzynia*, *koszula*, *tęcza*, *rdza*, *jędza*, z drugiej zaś: *wolá*, *władzá*, *burzá*, *kupiá*, *żądzá*, *rolá*, *głębiá*, *jaskiniá*, *stajniá*, *pieczá*, *pracá*, *tłuszczá*, *szarańczá*, *parzá*, *różá*, gdzie poczęści zachowuje się *á* w gwarach, poczęści ścieśnienie samogłoski zaświadczają druki z XVI i XVII w.

Najczęściej — jak się zdaje — stoi to w związku z dawnym akcentem: gdy ten padał na ostatnią zgłoskę, ta się skracała, natomiast wygłosowa samogłoska nie akcentowana pozostawała długą. Stusunki te z czasem przeniosły się i do form biernika, choć w nich prawie stale wygłosowa samogłoska nie była akcentowana. Analogicznie więc do mianowników mamy bierniki w Puł. *nędzę* 11, 5, *duszę* 22, 2, *szablę* 34, 3, *studnię* 113, 8; *żądzą* 20, 2; 126, 6, *puszczą* 28, 7, *wolą* 39, 11, *na wyszą* Ez. 16; wahania: *przą* 9, 4 || *przę* 42, 1, *nadzieję* 72, 27 || *nadzieją* 12, 5[2]); *duszę*, *nędzę*, *kropię*, *prawicę* pocz. XVI Prfil. 2, 470, 472, 474, ale *we mszą* ib. Podobnie *kuchnią* Jancz. rkp. Zamoyskich, *parzą*, *parznią*, *piwoniją*, *rożą* u Ostroroga z. r. 1618 Bpp. nr. 64, *na puszczą* Leop. Luc. 4, 1, *tłuszczą* (Ac. sg.) Luc. 5, 19; 8, 19, i 10, 34, *dał im władzą* Luc. 9, 1, *miał pieczą* Luc. 10, 34, podobnie u Kromera Bpp. nr. 70 *w pełnią* 306, *na pracą* 313, *na paszą* 385 ale *wieżę* 34, 345. W Aktach zbwil. 1559: *wieczerzą postanowił*, *w czaszę*, *pracę podejmuję*. W Sielankach Szymonowica Bpp. nr. 68: *pracą* 2 i 23, *rożą* 18 i 27, *płacą* 18, *zorzą* 25, *pieczą* 28 i 107, *władzą* 58 i 119, *dolą* 76 i 110,

[1]) *świnia* u Reja np. Zwrc. list. 229b, *suknię* Rej Zwrc.
[2]) Zresztą *ę i ą* miesza się w Puł. i w innych formach.

gością 89, *paszą* 106, *lutnią* 109, *wieczerzą* 117 i 130, natomiast *banię* 14. W Sielankach Zimorowica Bpp. nr. 71: *wolą* 12, *władzą* 47, *różą* 48, *topolą* 59, natomiast *łanię* 26, *przędzę* 27 i 104, w Moraljach Potockiego Bpp. nr. 69 *wieczerzą* 14, *płacą* 36, *opończą* 86, *ciszą* 422, *ćwiertnią* 430 ale: *nędzę* 17, *skrzynię* 430 i t. d.

Bywają tu i wahania: najdawniejsze w Puł.: *przę* 42, 1 obok *przą moję* 9, 4, *swoję przą* 73, 23; potem też jedni piszą *władzą* (Szymonowic) inni *władzę* (Orzechowski, Dialog 1564 r. ale *owczarnią* ib.); jak się zdaje, w XVII i XVIII w. tematy niegdyś miękkie częściej przybierały końcówkę *-ą* i dopiero w XIX w. zaczęło się szybkie sprowadzanie wszystkich form biernikowych deklinacji rzeczowników do jednej wspólnej końcówki *-ę*, tak że dziś została w użyciu tylko jedna forma na *-ą*: *panią*.

Że tu początkowo działały czynniki akcentowe, na to zdaje się wskazywać fakt, że w języku stp. nieakcentowany Ac. sg. *ją* zawsze przedstawia nosówkę, jako kontynuację długiej samogłoski, a natomiast w połączeniu z prepozycjami ma *ę*: *na nię*, *przez nię*, *w nię* i t. d. np. jeszcze w XVII w. u Zimorowica *na nię* Bpp. nr. 71, str. 44; tu *ę* bezpośrednio pod akcentem por. r. *na nieljo*. W Ps. puł.: *miłował jǫ* 118, 140, *mimo jǫ* 79, 13, ale: *w nię* 56, 9, *nad nię* 67, 15 (jest to ta sama przyczyna, która wywołała różnicę w: *woła mie* obok *na mię* i t. p. § 72).

Zabytki starsze, w których spotykamy podwajanie liter samogłoskowych, zdają się świadczyć, że w staropolszczyznie dość często występuje zachowana dawna długość w wygłosie: dla tematów twardych żeńskich na *-a* spotykamy tylko jeden przykład: *klǫǫtwaa* Glog. 1 a; pierwotny akcent padał tu na rdzenną samogłoskę. Te same warunki akcentowe znajdujemy w formach następujących od tematów palatalnych: *olschee* (alnos) 1433 AGZ. 5. 72, *czyeszee* (vasa) BZ. Ex. 37, 16, *szamburzaa* (*samborza?*) Park. *o rolee* AKPr. 3, 311 (2 razy), *przythczee* 249, *rankoymyaa* 245, *lozaa* (*łoża*) 312, *volee* (G. sg.) pocz. XVI, SKJ. 5, 469. Wątpliwe wypadki z Kazań gn. *s krolefniy* 1 a, *magdolaniy* 14 a, *noviniy* 2 a, *panniy* 1 a, 12 a.

Szczególnie w BZ. ukazuje się często *ǫǫ* w Ac. sg. rzeczowników z tematami twardemi lub miękkiemi; zwłaszcza często *rǫkǫǫ*: *przez rǫkǫǫ* Ex. 16, 3; 35, 29; 38, 21; *w rǫkǫǫ* Ex. 17, 5, *polosz rǫkǫǫ*, Gen. 47, 29, *uyǫw rǫkǫǫ* Gen. 48, 17, *wzwyedz rǫkǫǫ* Ex. 10, 12, podobnie Ex 10, 21; 33, 23; zwłaszcza po *wściągnąć*, *ściągnąć* Ex. 7, 19; 8, 17; 9, 15; 9, 22; 14, 26; 14, 27; 15, 12; także raz

rękǫ zam. *ręka* Ex. 9, 3. Natomiast w Instr. sg. rzadko *rękǫ*: Gen. 22, 10; Ex. 6, 1. W innych akuzatywach: *wodǫ* Ex. 7, 17; 7, 20; *sługǫ dzewkǫ* Ex. 21, 20, *wyplątǫ* Ex. 21, 30, *dzewkǫ* Ex. 21, 31, *w gromadǫ* Ex. 36, 10, *grzywnǫ* Ex. 37, 24, *coronǫ* Ex. 37, 27, *bronkǫ* Ex. 38, 4, *w liczbǫ* Ex. 38, 25, *na lifǫ* Lev. 25, 37, *robotniczǫ* (*robotnicę*) Ex. 21, 32, *duszǫ* Gen. 1, 21, *duszǫ za duszǫ* Ex. 21, 23, *czasǫ* (*czaszę*) Num. 4, 7. Wszędzie tutaj oznaczona długość jest poakcentowa, podobnie w enklityce: *znam czyǫ* BZ. Ex. 33, 12, jako też w czasownikach: *ukaszǫ* (1 sg. praes.) BZ. Ex. 33, 19; *bǫdǫ* Ex. 33, 19, ale także i pod akcentem: *chczǫ* BZ Ex. 33, 19.

Bezpośrednio po akcencie: *lyeczee* (*lecie* L. sg.) BZ. Gen. 48, 7, *naglee* (*nagle*) AKPr. 3, 333.

Akcent niepewny: *absolonaa* Glog. 1 a, *malszenstwaa* 2 a, *ięczee* (*jęće* Ac. pl.) Fl. 136, 3, *panomaa* (D. du.) AKPr. 3, 331, *o gwalczee* 246.

Niebezpośrednio po akcencie w wygłosie: *za yvtraa* BZ. Ex. 9, 18. *xąnszanczą* Maciej z Rożana wydanie homograficzne, natomiast w druku *xąnszanczą* AKPr. 3, 311; *komorzee* AKPr. 3 258, *panoszaa* 25, *Senekaa* Glog. 2 a. (w Gn. *przyneszeniy* 12 a, *poniszeniy* 12 a, *moszemiy* 1 b).

Niekiedy jednak wydaje się, jakby długość zachowała się w wygłosie pod akcentem: *na dworzee* AKPr. 3, 255, *dobrzee* 255, *zywotaa* Glog. 1 a, *jee* (Ac. pl. n.) Fl. 118, 129. (W Gn. *duszii* 1 b, *dniy* (Ac. pl.) 14 a); także w zaimku *já*, który i dziś ma samogłoskę ścieśnioną a w BZ. zaznaczono ją, jako długą *yaa* Ex. 9, 27.

W końcowej zgłosce 3 os. l. poj. czasu teraźniejszego: *gee* (comedit) Park., *daa* AKPr. 3, 331, ale także i wzdłużenie samogłoski krótkiej *bǫdzyee* BZ. Ex. 33, 20, *naydzee* Glog. 1 b, *mozee* AKPr. 3, 282, 316, *przissyąnzee* 322, *zisczee* 310, 325, więc pod akcentem lub po akcencie. Wątpliwe długości w Gn.: *mouiy* gl. 165 a, *skloniy* 173 b.

Stosunkowo rzadko w końcówce 3 pl. praes. *szmyeyąą* AKPr. 3, 258, *czą̨dzayąą* 257, *ssą̨* 251 (2 razy), 254, 257, *wyprawyayąą* 257.

§ 112. Prefiksy czasownikowe, jak również prepozycje w użyciu samodzielnem na gruncie polskim ukazują się w formie skróconej np. *za lasem*, *zająć*, natomiast w złożeniu z imionami zachowały długość, względnie jej późniejsze skutki np. *zálesie*.

Przyczyny tego objaśnia Rozwadowski Enc. 2, 317, RS. 2, 91, oraz RS. 5, 42.

W zabytkach stp. ukazuje się tu nierzadko samogłoska podwojona w złożeniach imiennych: *naarok* 1260 Muczk. Rzyszcz. 1, 84, *naaprzood* AKPr. 3, 249, *pyenthnaaczcze* 241, *naawyączsze* 252, *naablyszey* 253, *naamnyeyszą* 250, *naamnyey* 239, 252, 263, *zaakonnich* 255, *przeebitha* (habitaculi) Fl. 106, 4. W złożeniu z czasownikiem tylko raz *przeedzesz* BZ. Deut. 27, 2 (ob. *przeydzesz* ib. 27, 4) naturalnie wskutek kontrakcji.

§ 113. Zaznaczyliśmy już wyżej (§ 104), że w dzisiejszym języku mamy nierzadko ścieśnioną samogłoskę na miejscu dawnej krótkiej w zgłosce otwartej, gdzie nie było żadnego widocznego powodu do jej wzdłużenia np. *góra*, *pióro* i t. d. W staropolskich zabytkach spotykamy tu podwojone samogłoski:

1) w zgłosce bezpośrednio przedakcentowej: *zeemye* AKPr. 3, 252 (także G. pl. *zeem* 232), *nyeewyasta* Glog. 1 a, *pooludzenney* BZ. Ex. 38, 9.

2) w dalszej zgłosce przed akcentem *nyee myeecz* AKPr. 3, 257 (*ne iměti*).

3) po akcencie: *panooszaa* AKPr. 3, 250 (por. r. *junoša*), *nyeprzyaczeelem* Glog. 2, 6, *pawlokoowe* BZ. Ex. 35, 35.

4) pod akcentem: *booga* BZ. Gen. 19, 9, *mooczy* Fl. 23, 10, *boozego* AKPr. 3, 323, *wtoore* 254, *koony* Park., *mnyee* (Ac. sg.) BZ. Gen. 47, 30.

5) w prepozycjach lub prefiksach: *doostoyno* Fl. 7, 4 (cz. *důstojno*), *doobytkow* BZ. II Par. 35, 8, *z ooblupyenym* AKPr. 3, 250, *wee dwv wolv* AKPr. 3, 257, *oo glovą* Mac. Ort. 23, *oo gednym czlowiecze* ib.

6) w wygłosie: *daacz alboo wkazacz* XV R. 24, 48.

§ 114. W nowszych zapożyczeniach też zdarzają się litery podwojone: *adaama* Glog 1 a, *daauida* ib. *gwaltheem* AKPr. 3, 258, *slyaachtą* 250, przy *ryceerzech* 247, *w pyenyąądzoch* 257, *knaap* Park., *ghaan* (= *han*) Park., *castellaanoom* AKPr. 3, 257.

§ 115. Na powstawanie nowych długości polskich wpływał też czynnik rytmiczności, dzięki któremu przy skróceniu wyrazu o jedną zgłoskę następowało wzdłużenie jakiejś określonej samogłoski, przez co trwanie wyrazu wyrównywało się do dawnej jego długości. Na tej właśnie zasadzie w przypadku zniknięcia zgłoski, poprzednia podległa zastępczemu wzdłużeniu, oraz w przypadku ściągnięcia dwu samogłosek w jedną, ta występowała jako długa.

O ile samogłoska powstała z półsamogłoski mocnej, zazwyczaj się nie wzdłuża, ponieważ półsamogłoska mocna jest już właściwie wzdłużeniem zastępczem, gdyż ukazuje się tylko w pozycji przed następną półsamogłoską słabą, t. j. zanikającą; stąd też mamy: *łeb*, nie **łéb*, ale jednak we wszystkich gwarach *dyszcz*, *dészcz* i także w BZ. *deeszcz* (zam. *deeżdż*) Ex. 9, 33.

§ 116. Wzdłużenie zastępcze może zachodzić albo w ostatniej zgłosce po zniknięciu końcowej półgłoski lub innej jakiej samogłoski, albo też w środkowej zgłosce wyrazu.

W końcowej zgłosce po zniknięciu wygłosowej niegdyś półsamogłoski niezawsze mamy dziś ślady wzdłużenia zastępczego. Ponieważ nie wszystkie formy gramatyczne tutaj zgodne są z sobą, trzeba je więc rozpatrywać oddzielnie.

N. sg. rzeczowników męskich na spółgłoskę wykazuje wzdłużenie samogłoski przed końcową spółgłoską zwartą lub szczelinową etymologicznie dźwięczną, nie wykazuje go zaś przed takąż spółgłoską etymologicznie bezdźwięczną np. *dąb*, *sęp*; *prąd*, *pręt*; *sąg*, *sęk*; *żłób*, *chłop*; *głód*, *płot*; *stóg*, *stok*; *wiąz*, *kęs*; *mróz*, *kłos*. Przed spółgłoskami płynnemi, które naogół postrzegamy jako dźwięczne, mamy też ślady wzdłużenia, jako też i przed *-j*: *sól*, *stół*, *wzór*, *bój*, także w starszych nieco zapożyczeniach np. *doktór* (ale: *aktor*, *honor* i t. p.); przed nosowemi w języku literackim zwykle samogłoska nieścieśniona: *dom*, *koń*, *zakon*, ale w gwarach i tu są ślady wzdłużenia samogłoski: *dóm*, *kóń*, *zákón* i t. d.

Różnicę w traktowaniu samogłoski zależnie od charakteru końcowej spółgłoski objaśniają rozmaicie. Baudouin de Courtenay (O drewnie polskom jaz. 78) sądził, że wzdłużenie pierwotnie zachodziło wszędzie, ale potem nastąpiło wyrównanie form N. sg. do innych przypadków tam tylko, gdzie różnica zachodziła w jednej głosce np. *płōt — płotu*, *chłōp — chłopa*, *stōk — stoku* i t. d. (różnica jedynie długiej lub krótkiej samogłoski), a nie tam, gdzie różniły się dwie głoski np. *płōt — płodu*, *mrōs — mrozu*, *stōk — stogu* i t. d. (różnica w iloczasie samogłoski i w dźwięczności lub bezdźwięczności spółgłoski). Potebnja (K istorii zwukow russk. jaz. 1876 str. 52) mniemał, że po spółgłoskach bezdźwięcznych dłużej zachowały się jery, a gdy te znikły, już proces wzdłużenia zastępczego wygasł w języku. Ta druga teorja jest mniej prawdopodobna, gdyż przedewszystkiem raczejby należało sądzić, że przy dążeniu do uwydatniania dźwięczności końcowych zgłosek właśnie przy nich dłu-

żejby powinien zachować się jer końcowy, a powtóre że i zabytki staropolskie raczej przemawiają za poglądem Baudouina.

Mianowicie w zabytkach stp. często ukazuje się podwojona litera samogłoskowa bez względu na charakter końcowej spółgłoski. A więc przed spółgłoską dźwięczną (w formach N. lub. Ac. sg.) *posrzood* Fl. 108, 29, *chleeb* 103, 16, *plood* BZ. Lev. 26, 4, *posrzood* BZ. Ex. 38, 4; Lev. 26, 25; Num. 18, 20; *naprzood* Lev. 25, 53; Deut. 30, 18; *graad* Ex. 9, 19 i 23, *woodz* Num. 2, 5; *szczęnszaath* AKPr. 3, 242, *saad* 244, *zaklaad* 249, *wyklaad* 249, *powood* 249, *poszaak* 248, *brzeeg* 250, *zbyeeg* 250, 316, *byeeg* 250, *wooz* 245, *wsrzaas* (*wzraz*) 322, *maaz* (*mąż*) 245, *noosz* (*nóż*) 258; we fragmencie Głogera: *sklaad*, *yaad*, *obraasz*; u Parkosza *xǫǫdz*, *schaad* (canus), *chood*, *ssǫǫd* (vas), *zǫǫb*, *smǫǫd*, *graad*, *roog*, *gaad*, *dǫǫb*, *meedz* (*miedź*), *luud*, *mood* (*miód*), *druug*; dalej: *Boog* $^1/_2$ XV SKJ. 1, 50, 52, 106, *wzraaz* ib. 121, *wooz* Puł. Mo. 4. *Goosdz* 1504 MMAe. 13, 182 i t. d.

To samo jednak zachodzi i przed spółgłoskami bezdźwięcznemi: *loos* Fl. 21, 19, Puł. ib. *Moyszeesz* Fl. 105, 32, *prooch* BZ. Ex. 9, 9, *cziist* Num. 18, 11, *potook* Deut. 2, 24, *lyaasz* AKPr. 3, 248, *czaas* 243, *Isayaasz* $^1/_2$ XV SKJ. 1, 51, u Parkosza: *chaarth*, *kuurcz*, *caask* (*ciask*), *laas*, *fȳst* (*chwist*), *bīk* (instrumentum laternorum), *bȳk* (=*byk*, natomiast *bȳt*), *vercimaak* (natomiast *mȧk*), *kooth* (gw. *kót*, a natomiast *kŏth* t. j. *kot*), *cloocz* (kloc) 1448 R. 24, 354. *Johanne Koot* 1445 MMAe. 16, nr. 414, a także *e* z dawnego *ъ*: *Skowroneek* $^1/_2$ XV R. 22, 40. *Dobeek* 1457 Stppp. 9, nr. 547.

Przed *j* oraz przed spółgłoską nosową lub płynną: *oleey* BZ. Ex. 35, 15; *doom* Park., BZ. Ex. 8, 24, *rozvvm* AKPr. 3, 249. Park. *suum*, *saam* Park., *diim* (dym) Gn. 174b, *paan* AKPr. 3, 230, 234, 235 i t. d. *siaan* 1254 MMAe. 1, 53, *castellaan* AKPr. 3, 251, 254, *ogoon* BZ. Lev. 8, 25, *siin* Gn. 1b, 5b, 184a, *koon* (*koń*) BZ. Ex. 15, 1, *daan* (*dań*) 1471 MPKJ. 5, 47, *strumyeen* AKPr. 3, 249, *kameen* Park., *uun* (*jun*?) Park., *stool* BZ. Ex. 35, 13; Ex. 37, 10, *wool* Lev. 22, 27 i Lev. 22, 28, *okool* Lev. 8, 11 i Lev. 8, 24, *dzaal* AKPr. 3, 245, 246, *maal* (adeps) pocz. XV R. 24, 65, Park., *-ffaal* (*-fał*, *-chwał*) Park., *byaal* Park., *kaal* Park., *vaal* (*wał*) Park., *moor* BZ. Ex. 9, 3, *mohor* (*mór*) ok. poł. XV R. 24, 360, *sboor* BZ. Ex. 12, 41, *wyeczoor* BZ. Ex. 16, 6, *captuur* Park., *kuur* Park., *kaazn* Mac. Dod. 94 (także *kaasnja* — *kaźnią* ib. 95).

N. Ac. dawnych tematów na *-i*: *rzeecz* AKPr. 3, 309, *zlotkooszcz* BZ. Ex. 15, 25, *trzykroocz* AKPr. 3, 257, *wlostnoosch* —

proprietatem 1445 MMAe. 16, nr. 414, *pyǫǫcz* (*pięć*), *dzeszǫǫcz* BZ. Lev. 26, 8.

N. Ac. zaimków: *nasz, wasz*: *naasz* Fl. 104, 7; AKPr. 3, 258, 327.

Particip. praet. act. na *-w*: *wiszmaaw szą* (= ten, który się przyznał) AKPr. 3, 245 (*poszaaw* wskutek kontrakcji z *posiejaw* AKPr. 3, 244).

Particip. praes. act. na *-ąc*: *bandąącz* AKPr. 3, 256, *chcąącz* 256, 257, *nyechcząącz* 256, *karzącz* 258, *kolaczącz* 255, *gabayąącz* 255, *obyesznyayąącz* 257, *przydayąącz* 258, *stoyąącz* 257, *wazzącz* 258, *zawolayąącz* 257.

Particip. praet. pass. na *-on*: *przewyschoon* $^1/_2$ XV SKJ. 1, 57, *odlozoon* AKPr. 3, 235, 255, *wczynyoon* 237, *przicziszmoon* 241, 244, 246, *skaznyoon* 241, *porambyoon* 244, *wranyoon* 244, *oszandzoon* 245, *zaplaczoon* 245, *dopusczoon* 245, *obwynyoon* 247, *naganyoon* 247, 250, *przelozoon* 249, *posbawyoon* 251, *waszoon* 253, *myenyoon* 253, *pomyenyoon* 253, *pozowoon* 256.

Particip. praet. pass. na *-an*: *obmawyaan* $^1/_2$ XV SKJ. 1, 82, *daan* Glog. 2 b, AKPr. 3, 235, 255, *pozwaan* 235, 254, 257, *przekonaan* 237, 241, 243, 247, 250, *skazaan* 241, 250, *dzyrzaan* 246, *snaan* 247, 257, *popysaan* 249, *ymyaan* 250, 253, *myaan* 254, 257, *sstrzimaan* 254, *skaraan* 256, *poziwaan* 257, *począądzaan* 257, *vstawyaan* 298, *dokonaan* 270, *vpomynaan* 272, *sklamaan* 1444, R. 23, 301.

Particip. praet. act. na *-ł*: W Żywocie Błażeja: *zapomnyaal, zaczynaal, daal, kazaal, przikazaal*; dalej: *daal* AKPr. 3, 237, Park., *vidaal* (= wydał) AKPr. 3, 264, *wysznaal* 245, *tr*[*w*]*aal* 246, *pozwaal* 253, 257, *possilaal* (= posyłał) 258, *dzirzaal* 262, 316 (2 razy), *layaal* 244, 272, *przepaatl* 247, *ymaal* 237, *myaal* 242, 254, *chczaal* 247, 254, *szmyaal* 254, 256 (2 razy), *vmyaal* 250, *odpowyedzaal* 263, *szaadl* (= siadł) Park., *byl* (= bił) Park. i tamże: *byl* (= był), *maal, byaal* (= bijał), *kaazaal, vilaal, cyrpaal* (*cirpiał*), *czyrpaal* (*czyrpał*), *vidzaal*; *wzyąął* AKPr. 3, 331.

N. Ac. sg. zaimków: *oon* AKPr. 3, 244, *saam* Żyw. Błaż., *teen* (*e* < *ъ*!) Glog. 1 b.

W przyimku z Ac. sg. zaimka *jen*: *poon* (= *poń*) Żyw. Błaż., *naan* (= nań) AKPr. 3, 238, 309 (2 razy).

W przysłówkach: *snaacz* AKPr. 3, 243, 257, 258, *opyǫǫdz* BZ. Ex. 9, 1 (*opięć*).

W niektórych razach może tu było nie wzdłużenie samogłoski, ale zachowanie dawnej długości pod wpływem akcentu, mianowicie kiedy akcent padał na samą końcówkę przypadkową (także ъ, ь mogły być akcentowane). Stosunki więc mogły się komplikować przez współdziałanie różnych czynników a następnie przez wyrównywanie form, należących do jednego szeregu deklinacyjnego. Przypuszczenie o współdziałaniu czynników akcentowych zdają się popierać różnice, jakie zachodzą w wokalizmie rzeczowników niezłożonych lub złożonych z prefiksami np. *błąd* || *obłęd*, albo też złożonych z różnemi prefiksami np. *zwrot* || *powrót*, *obrót*, *przewrót*, *zawrót*, choć z drugiej strony mamy liczne wyrazy z jednakową wokalizacją, może wyrównaną: *rząd* || *urząd*, *narząd*, *pęd* || *rozpęd*, *kąt* (zam. *kęt* por. *Kęty*) || *zakątek*, *skos* || *ukos*, *zakos* i t. d.

W G. pl. rzeczowników żeńskich i nijakich a także dziś jeszcze niektórych męskich (dawniej było ich więcej) końcówka -ъ zniknęła podobnie jak w N. sg. rzeczowników męskich. To też powinno było pociągnąć podobne zmiany w samogłosce ostatniej zgłoski, t. j. wywołać jej ścieśnienie przed spółgłoską dźwięczną, oraz przed niektóremi innemi spółgłoskami. Tu jednak ścieśnienie samogłoski jest powszechniejsze, gdyż zachodzić może bez względu na charakter spółgłoski końcowej np. *ksiąg* i *rąk*, *otrąb* i *stóp*, *wód* i *cnót*, *zbrój*, *ról*, *pól*, *stodół*, *obór*, *mórz* i t. d. Natomiast przed *n* samogłoska się nie ścieśnia: *osłon*, *gron*, *stron*, *znamion*, a także niezawsze przed innemi spółgłoskami: *jędz*, *nędz*, *gawęd*, *potęg*, *torb*, *korb*, *form*, *sikor*, *węd*, zwłaszcza rzadko używane w G. pl. zachowują w tym przypadku nieścieśnioną samogłoskę, o ile ta ukazuje się i w innych przypadkach np. *strof*, *katastrof*, *sof* i t. d.

Ponieważ w kaszubszczyznie w tych formach wzdłużenie (ścieśnienie) samogłoski zachodzi tak samo, jak w N. sg., t. j. tylko przed spółgłoskami dźwięcznemi, przeto Kulbakin (K istorii, 164) mniema, że w języku polskim było tak samo niegdyś, a potem zaszło pomieszanie wskutek różnych wpływów morfologicznych. Natomiast Lorentz (JA. 19, 340) uważa za normalne polskie wzdłużenie tutaj przed każdą spółgłoską a uchylenia objaśnia wpływem analogji do innych form przypadkowych. W tematach na spółgłoskę nosową panuje tu zgodność zupełna w nieścieśnianiu *o* z N. sg. np. *imion*.

Formy przysłówków: *skąd*, *stąd*, *zowąd*, *zinąd* (*stąąth* AKPr. 3, 256, *dokǫǫd* BZ. Ex. 15, 16 (2 razy)) w stosunku do *kędy*, *tędy*, *owędy*

przedstawiają się jako właściwe formy G. pl.; natomlast *więc* jest zapewne skróconem *więce* (= więcej), gdzie po zniknięciu końcowego *-e* poprzedzająca spółgłoska przed spółgłoską bezdźwięczną nie uległa wzdłużeniu, jak w innych formach N. Ac. sg. W przyimkach *pod, nad, przed* też nie zaszło wzdłużenie samogłoski mimo zniknięcia końcowego *-s*.

W dawnych zabytkach spotykamy ślady wzdłużonych samogłosek w formach G. pl. przed spółgłoską końcową dźwięczną: *wuod* Puł. 118, 136, *zaloob* AKPr. 3, 255, 256, *nyeszgood* 263, *kooz* 333, zwłaszcza w końcówce *-ow*: *skutkuow* Fl. 105, 14, *synuow* 105, 36, *synoow* AKPr. 3, 243, *pozwoow* 253, 257, *czelyadzynoow* 255, *panoow* 256, 262, *sandoow* 256.

Przed spółgłoską bezdźwięczną: *lyaath*, AKPr. 3, 246 (3 razy), 247, 248 (2 razy), 263 (2 razy), 270 i t. d. *wrooth* 254, *cznooth* 255, *ottychmyaasth* 256.

Przed spółgłoską płynną lub nosową: *przykazaan* Żyw. Błaż., *nyedzeel* AKPr. 3, 255, *pczool* 238, *przyyaczool* 248 (2 razy), *zeem* 252, *raan* 282 (2 razy), *persoon* 251.

Ac. G. L. pl. zaimków *waas* Żyw. Błaż., ½ XV SKJ. 1, 55, 65, 72, 76, 123; *naas* Żyw. Błaż., AKPr. 3, 252 (2 razy), 257, 328.

L. sg. zaimków: *w oneem* AKPr. 3, 233, 250, *w geem* 250 (2 razy), *na nyeem* 266, *we wszeem* 247, *o theem* 249, *na theem* 253, *w theem* 236, 251 i t. d. *potheem* 233, 240, 243 (2 razy), 248, 257, 258, 262, 324, *w theemsze* 259, *w yaneem* 298, *o sromoczenyv czyyeem* 275.

Dla form I. sg. i D. pl. ze wzdłużoną samogłoską w końcowej zgłosce są tylko przykłady z Kazań Gnieźnieńskich: I. sg. *fszythkiim* 3 a, *tiim* 4 b, *giim* 3, b; D. pl. *fszythkiim* 1 a, 177 a, *nasziim* 172 a, 177 a.

D. pl. zaimków: *wszeem* Głog. 1 b, *waam* 2 a, *naam* Żyw. Błaż., AKPr. 3, 229, 251, 252 (2 razy) i t. d.

L. pl. imion i zaimków: *po lyeczeech* AKPr. 3, 242, *o zidzeech* 243, *na grodzeech* 250, *w wsczeech* Głog. 1 b. *po sstooch* BZ. I. Reg. 29, 2, *twiich* Lev. 25, 37, *we trzeech* AKPr. 3, 254, *o kostkaach* 243, 272, *w zzalobaach* 256, *w stronaach* 257, *we wszaach* (*we wsiach*) 241, *w rzeczaach* 252 (2 razy), 256, 257, *w przytczaach* 258, *o danyaach* 288.

I. sg. rzeczowników męskich: *ogneem* Głog. 2 a (2 razy),

bratheem AKPr. 3, 240, *obyczayeem* 254, 258, *przyiaczeleem* 255, *woleem* 257, *gwaltheem* 258, *slvzebnykeem* 258, *noszeem* 290.

D. pl. rzeczowników na *-om*: *lyathoom* AKPr. 3, 242, *lyaathoom* 248, *konyoom* 243, *castellanoom* 245, *castellaanoom* 257, *podsandkoom* 245, 257, *komornykoom* 245, *nyeprziyaceloom* 250, *przeczywnykoom* 250, *czanszebnykoom* 251, *dzyeczoom* 251, *rzecznykoom* 252, *sandoom* 252, 254.

D. pl. rzeczowników na *-am*: *dzevyczaam* AKPr. 3, 242, *maszathkaam* 246, *rzeczaam* 249, *dzeyaam* 249.

W formach czasownikowych: *ymaam* Glog. 1 b, *dowierzaam* 2 a, *powiadaam* 2 a, *smeem* Mac. Dod. 66, *vipozyczaleesz* 1469 Stppp. 2, nr. 3969, *bandzeem* AKPr. 3, 252 (por. formy na *-eemy* § 109), *bychoom* 252.

Po zniknięciu końcowej samogłoski: *-o*: *wszaak* BZ. Lev. 21, 22.

Po zniknięciu końcowego *-e*: *w tǫsz godzynǫ* BZ. Ex. 9, 18, *przetoosz* Ex. 9, 19; 15, 23, *yakoosz* Ex. 8, 15; 9, 12, *yakooszto* Ex. 7, 6, *gegooszto* Ex. 10, 14, *teesz* Ex. 36, 19, 37, 7 i 19, *wǫcz* Glog. 1 b (obok *wǫczey* Glog. 2 a), *teesz* Glog. 2 a (2 razy), 2 b, *czoosz* $^1/_2$ XV SKJ. 1, 100, *yeesz* Mac. Dod. 51, 67 (por. też *yes*), *teesz* ib. 56, 59, 62, *thoosz* AKPr. 3, 254, 257, *thakoosz* 253 (2 razy), 255, *szakoosz* 256, *teesz* 251, 255 (2 razy), 256 (2 razy), 257 (3 razy), 258, 272, *yaasz* 254, 258 (3 razy), *yvvsz* 249.

§ 117. W środku wyrazów niezawsze znika półsamogłoska, a mimo to zabarwienie samogłoski poprzedzającej jest z reguły stałe np. *dąbek — dąbka*, *wózek — wózka*, *rączka — rączek*, *główka — główek* i t. d. Gdyby długość zależała wyłącznie od zniknięcia półsamogłoski następnej, w takim razie mielibyśmy: **dębek — dąbka*, **wozek — wózka*, *rączka — *ręczek*, *główka — *głowek*, **kółka — kolek*; przy *pęczek* mielibyśmy w G. sg. **pączka*, przy *groszek — *grószka*, *dworek — *dwórka*, *wtorek — *wtórka*, *dołek — *dółka*, *rowek — *rówka* i t. d. Dlatego też można sądzić, że działały tu różne procesy sprzeczne: wpływy akcentowo-intonacyjne, dążność do wzdłużenia zastępczego zgłosek, a wreszcie skłonność do wyrównywania form czy to w zakresie jednego szeregu deklinacyjnego (**dębek* > *dąbek* według *dąbka*, *dąbkiem* i t. d.) albo też imion zdrobniałych z odpowiedniemi niezdrobniałemi i w ogólności pochodnych z temi, od których zostały utworzone np. *sęczek — sęczka* || *sęk*, *sączek — sączka* || *sączyć*, *ręczny* || *ręka*, *pęczek* || *pęk* ale dawniejsze *pączek* do którego znów dorobiono *pąk* (kwiatu) i t. p. Z drugiej strony zachowały się

jednak różnice np. *gęba — gąbka* (ob. *węda — wędka*), *zawinięty — zawiniątko*, a zwłaszcza bez dawnego wzdłużenia, późniejszego ścieśnienia przed *n, m*: *zasłonka, słomka, wędzonka, żonka, pieczonka* i t. d.

Zdrobniałe na *-ątko* Rozwadowski Enc. 2, 331 objaśnia jako mające regularnie długą poprzyciskową zgłoskę np. *dzieciątko, zwierzątko* z prap. **dětętьko*, **zvěrętьko*.

W dzisiejszych przymiotnikach z dawnemi końcówkami *-ъkъ, -ьnъ*, są po największej części wzdłużone zgłoski przedjerowe: *krótki, wąski, rzádki* (ale: *prędki, miękki*), *grzészny, biédny, mączny* przy stałych długościach: *grzéch, biéda, mąka* ale zato; *błędny, okrężny, chłodny* przy *błąd, okrąg, chłód*, gdzie długość nie jest stała: *błędu, okręgu, chłodu*; także *błotny, letni, mętny, chętny, jezdny* przy rzeczownikach z krótkiemi samogłoskami: *błoto, lato, męty, chęć, jazda*.

W języku stp. mamy i tu ślady długich lub ścieśnionych samogłosek po części zgodnie, po części niezgodnie ze stanem dzisiejszego języka: *proezne* Fl. 107, 13, *prooznee* AKPr. 3, 256, *wiprooznyeny* 255, *vbusztwa* 314, *rozmnooszcza* kon. XV R. 24, 374, *zazeeszcze* AKPr. 3, 269, *Beeczsky* SKHist. Sztuki IV, 2 str. 77, *deenko* Park. (*e* < *ъ*!), *gaalki* AKPr. 3, 245, *daawnoszczi* 242, *kaaszdi* 252, *kraamne rzeczi* 237, *knąąbrnoscz* 258, *knąąbrzny* 258, *klǫǫtwaa* Glog. 1 a, *cuudni* Park. *fszegdiincy* Gn. 4 a. Na ogół przykładów niewiele.

§ 118. Ściągnięcie samogłosek dało nam nowy zasób samogłosek długich, potem ścieśnionych, wyjątkowo tylko na miejscu oczekiwanej długości znajdujemy krótkość, jak w og. p. *pas* pomimo r. *pojas*, stp. *świnia* r. *svinьja*, więc w zgłoskach pod akcentem.

Zabytki w. XIV i XV dają nam liczne przykłady długości powstałej ze ściągnięcia samogłosek:

oa > *ā*: *Jaan* AKPr. 3, 257, Park., *szą sstaal* (por. r. *sostojał*) AKPr. 3, 246, *staacz* 230, 243, 308, 310, 316, *staal* 250, *staaly* Park., *o nyestaanye* AKPr. 3, 257.

-ija- > *-ā-*: *pokolenyaa* Fl. 105, 31, *sbozaa* AKPr. 3, 316, 317, *nyestanyaa* 257, *przykazanyaa* 258, *wstawyenyaa* 249, *poznanyaa* 252, *gabanyaa* 319; *sandzaa* 239, 251, 252 (3 razy), 256, *sandzaam* 245, 257, *o sandzaach* 252, 253, 254, *choranzaa* 307, *panyaam* 252, *vczązanyaam* 254, *vczyznyenyaam* 254, *s drzewyaa* BZ. Ex. 37, 10.

-eja- > *-ā-*: *faal* (*chwiał*) Park., *vaal* (*wiał*) ib., *oblyaan* AKPr. 3, 247, *poszaaw* (*posiaw*) 244, *ulaal* BZ. Ex. 37, 12, *szaacz* Lev. 25, 11; Lev. 26, 16; Deut. 28, 38.

aja > *ā*: *zlaa* (Ac. pl. n.) Fl. 34, 5, *zwyerzǫta lesnaa* 103, 21, *nyemaa vsta* Puł. 30, 21, *myestcza nyenaznamyonanaa* AKPr. 3, 254, *wyes puscznaa* 314, *milaa* Park.

ejǫ > *ǭ*; *ąjǫ* > *-ǭ*, *ojǫ* > *ǭ*, *ьjǫ* > *ǭ* bardzo często w BZ. np. *na szemyǫ Egipskǫǫ* Ex. 9, 23; 10, 12; 10, 13; 10, 14; *szelynǫ szemskǫǫ* Ex. 10, 12, *w szemyǫ Kananeyskǫǫ, Amoreyskǫǫ, Eneyskǫǫ, Gebuzeyskǫǫ, ktorǫǫsz* Ex. 13, 5, *s sobǫǫ* Ex. 13, 19, *s kwasznǫ rzerzuchǫǫ* Ex. 12, 8 i t. d. *wynąą* (I. sg.) AKPr. 3, 256, *syostrǫǫ* Glog. 2 b, *przede wszą* AKPr. 3, 258.

eję > *ē*, *ově* > *ē*, *oje* > *e*: *nee* (non est) Fl. 18, 3; 32, 1, *w meem* 103, 34; Żyw. Błaż.; *meego, ssvee* Park.; *wyeszolee* (iucundum) 1434 R. 24, 350.

-ije > *ē*: *oszandzenyee* AKPr. 3, 257, *poszcyee* 257, *skuszenyee* 252, 257, *nyestaanyee* 257 (3 razy), *wiyączee* (*wyjęcie*) 258, *szcyee* 233, 250, *plinyenyee* 233, 250, *dowynyenyee* 251, *ymyenyee* 251, *obronyenyee* 252, *poznanyee* 252, *proszenyee* 254, *domnymanyee* 332, *wyąnczee* (*wyjęcie*) 241, *sandzee* (*sędzie* N. Ac. pl.) 250, 251, 252, 253 (5 razy), 254 (3 razy), 256, 257, *schipee* (*szypie* < **šipьje*) Park.

-ijem w stp. dawało *-im*; na długość *-i-* zdaje się wskazywać forma: *veszeliim* Gn. 1 a, 2 b. W ogólności dla *ī*, *ȳ*, które powstało ze ściągnięcia, mamy przykłady z Kazań Gnieźnieńskich: *gedzyniy* 12 a, *ludze duchofniy* 11 a, *velikiim* 1 a, 4 a, *nebeszkiim* 1 a, *se sliim duchem* 173 a, *s miliim* 179 *b*, *nauǫtsiim skarbem* 180 b, *sviima rǫkama* 4 a, *slugam bosziim* 1 a, *bosziim ryczerzem* 173 b.

Szczególnie jednak było w stp. rozpowszechnione *-im* w końcówce narzędnika l. p. od rzeczowników rodz. nij., które niegdyś kończyły się na *-ije*, np. *modlenim, obłcenim* (zam. *opłcenim*) Kśw. *rosierdziim* Fl. 105, 38, *obrządzenim* Fl. 118, 91, *wiesielim* Gn. 29, *powietrzym* 65, *wtchnienim* BZ. Gen. 2, 7, *kowanim i ciosanim* Ex. 36, 1, *ścim* (*z* **šьdьstijemь*) 1449 R. 23, 279 i t. d. Formy na *-em* od tych tematów w wieku XIV i XV są bardzo rzadkie np. *świtaniem* Fl. 109, 4, *rosierdzłem* Puł. 105, 38 obok *rosierdzim* Deut. 36, *wroceniem* 1500 AGZ. 15, 393. Natomiast w w. XVI formy na *-im* stają się rzadszemi, wypierane przez formy na *-em*, analogiczne do końcówki *-em* od dawnych tematów na *-e*, *-je* np. *polem, morzem*. Znajdujemy jednak jeszcze nierzadkie formy na *-im* w Rozmowach Kromera (1551—4) np. *dotknienim, wzdychanim, obcowanim, podawanim, pisanim* (Bpp. nr. 70 str. 3, 7, 13, 22, 50 i t. d.) także w pismach Orzechowskiego i innych autorów, gdzie się mieszają

z formami na *-em*. W wieku XVII formy na *-im* stają się już wyjątkowemi np. w Sielankach Szymonowica 1614 (Bpp. nr. 68) *śpiewanim* 8, i niebawem zupełnie znikają.

Także i w mianowniku-bierniku l. p. nijakich rzeczowników lub przymiotników ukazuje się końcówka *-i* z dawnego *-ije*, ale bardzo rzadko: *bociani gniazdo* 1403 Piek. 167; *ukazani* 1444 Stppp. 2, nr. 3189; *odbici* 1444 AGZ. 11, 237; *widzeni* 1444 i 1458 ib. 229 i 431; *łaskani* 1444 R. 23, 303; *prze mianowani* AKPr. 3, 231. Żyją te formy i dziś w ustach ludu śląskiego na pograniczu z obszarem językowym czeskim, a właśnie w czeszczyznie jest to zjawisko powszechne. Poza tem formy na *-i* w języku polskim już dawno wyszły z użycia wyparte wpływem analogji do takich form, jak *pole*, *morze* z prasł. *polje*, *morje*, a to tem bardziej, że w innych przypadkach końcówki zarówno tematów na *-je*, jako też i na *-ije* były jednakowe: *pola*, *morza*, *miłosierdzia*, *pisania* i t. d. Jeżeli więc zachowała się dłużej końcówka narzędnika *-im*, to chyba tylko pod wpływem końcowego *m*. Przymiotnikowe formy mianownika: *bociani*, *lisi*, *boży* i t. d. rodz. nijakiego tem łatwiej uległy wpływowi form na *-e* (*dobre*, *złe*), że brzmiały tak samo, jak formy męskie. Dla innych przypadków nie znajdujemy domniemanych przykładów, jak **bocianigo*, **bożymu* i t. d. Natomiast formy na $i < ije$ w pierwszej części wyrazów złożonych: *Bożystopka* 1281, *Garniłęka* 1279, *Lisigora* 1285 (pomorskie u Lorentza w Izvěstja petersb. Akad. Nauk 10, zesz. 3, i 11, zesz. 1), *Kurzynoga* nazwa baszty na Wawelu 1453 MMAe. 5 nr. 156, *Dębiłęka*, *Kuninoga* Długosz 3, 480. (Por. Prace lingw. ofiar. J. Baudouinowi de Courtenay, str. 209).

aje- $>$ *ā*: *yǫkaa*, *zzaraa*, *vsdluszaa*, *kvikaa*, *dumaa*, *sczyrpaa*, *czyvlaa*, *czolkaa*, *czekaa*, *bikua* (mugit), *ffitaa*, *mikaa* (trahit) *dmuchaa* Park. *otrzimaa* AKPr. 3, 242, *dokonaa* 241, *pozzywaa* 249, *przydaawaa szą* 256, *maa* 246, 247 i t. d. bardzo często *ymaa* 245, 247, 257 i t. d. Zapewne przez analogję lub omyłkę raz *maayą* 258.

Zaznaczyć trzeba, że ściągnięcie *aje* $>$ *a* zachodzi w czasownikach, natomiast zaś w przymiotnikach mamy wynik ściągnięcia inny: *dobrajego* $>$ *dobrēgo* a nie **dobrāgo*. Kulbakin, K istorii i dialektologii polskago jazyka 147, przytacza pogląd Leskiena, że polskie formy zmieniły końcówkę pod wpływem analogji do form zaimkowych: *mojego*, *naszego* i t. p. Czy to przypuszczenie jest słuszne, rozstrzygnąć nie możemy, w każdym jednak razie żaden

z zabytków nie zachował nam formy na *-ago*. Wiadomo tylko, że nie wszystkie formy złożonej deklinacji przymiotników powstały istotnie ze złożenia form przypadkowych przymiotnika i zaimka; niektóre są niewątpliwie tworami analogicznemi do form zaimkowych, ale z długą samogłoską w końcówce np. I. sg. *dobrým* a nie **dobromim*, L. sg. *dobrēm* (nie **dobrzēm* < **dobrě-jemь*), D. pl. *dobrým* (a nie **dobromym*) i t. d. Długie *e* ukazuje się w końcówkach: G. sg. m. n. *-ego* (zam. *-a-jego*), D. sg. m. n. *-ēmu* (zam. *-u-jemu*), L. s. m. n. *-ēm*, G. D. L. sg. f. *-ēj* (zam. *-y-je*, *ě-ji*), N. Ac. sg. n. (zam. *-o-je*), N. Ac. pl. m. f. (zam. *-y-je*). Przykłady są bardzo obfite zwłaszcza we fragmencie Głogiera: *czelnee* 2 a, *vstnee* 2 a, *kraszneego* 1 a, *bozeemv* 1 b, *pyszneey* 2 a, *wszelkeey* 2 b, *nyewyeeszczee* (od: *niewieści*) 2 a; także w AKPr. 3: *popyszaneego* 253, *pozwaneemv* 255, *przerzeczoneem*[*u*] 257, *nasznamyonaneemv* 257, *na dworze krolewskeem* 235, *na wyeczv wyelkeem* 239, 249, *o gwalczee wczynyoneem* 246, [*w*] *wyeczv wyelgheem* 247, *na rokv zawytheem* 249, *o castellanye sandomirskeem* 254, *pospolithee* 238, *woznee* 247, 254, 256, *wboghee* 250, *myedzi tlvmi mąsczisnee* 252, *naznamyonanee* 252, *wymislonee obiczaye* 255, *przywyleye szmyerthnee a blądnee prooznee* 256, *nyektoree nyerząd*i 256, *drzewo yabplczane alybo owocznee* 246, *oprawyenye czlowyeczee* 250, *ymyenye oczcziznee* 251, *takee klopotanye* 255, *o pamyanthneem* 239, 264, *za rani kmyeczee* 244, *przythczee zgrvmadnee* 249, *vyecznee mylczene* 317. Także *wyelghee* (zam. *wyelghaa*) *dowynyenya* 256, a również przysłówki: *thakee* AKPr. 3, 253, *thakeesz* 239, *tham ystee* 250.

§ 119. W wyżej przytoczonych formach ściągnięcie samogłosek nastąpiło nie w jednym czasie: najdawniej proces ten zaszedł albo też najdawniej się upowszechnił w złożonej deklinacji przymiotników i imiesłowów oraz w deklinacji rzeczowników; w zakresie tych części mowy form z samogłoskami nieściągniętemi nie znajdujemy już w żadnym zabytku. Natomiast z form konjugacyjnych niektóre nieściągnięte zrzadka znajdujemy w zabytkach z w. XIV i XV a nawet XVI: *znaje* Fl. 1, 7, *znajemy* 1405 SKJ. 3, 196, *okopaje* $^1/_2$ XV R. 24, 65, *przyjaje* Konst. SKJ. 3, 115, *umieje* Kaz. na w. śś. *humiejesz* XV R. 16, 49, *śmieje* (= *śmie*) XV AKPr. 3, 258. Te formy żyją jeszcze w dzisiejszych gwarach. Od najdawniejszych czasów mamy też ściągnięte formy: *mego*, *twej*, *swą*, *me*, *twymi* i t. d. ale i dziś obok nich używamy form nieściągniętych: *mojego*, *twojej*, *swoimi* i t. d.

Pod wpływem analogji do odmiany przymiotników przeniesiono długość samogłoski na formy zaimkowe np. *teego* Głog. 1 b, *taa* (N. sg. f.) 1 a, *oniy* Gn. 11 b; 173 a, *na wszitkǫǫ szemyǫ* BZ. Ex. 9, 23, *wszitkǫǫ szelinǫ* Ex. 10, 12, *po wszeey zemy* Lev. 25, 9.

§ 120. Z tego przeglądu ogólnego teoryj i materjałów widać, że niezupełnie jasnemi są dla nas przyczyny, dla których w polszczyznie pozostała część prasłowiańskich długich samogłosek, lub też ich przeobrażeń późniejszych, t. j. samogłosek ścieśnionych (pochylonych); polscy i obcy slawiści poświęcili wiele sił i czasu na zbadanie tych warunków, literatura przedmiotu zwłaszcza z ostatnich lat kilkunastu jest stosunkowo bardzo obfita, a mimo to wpływ akcentu i intonacji na zachowanie długości prasłowiańskiej lub też na wzdłużenie w polszczyznie prasłowiańskich samogłosek krótkich nie został jeszcze w zupełności wyjaśniony. Przyczyną tego jest po części w pewnych wypadkach trudność ustalenia pierwotnego akcentu prasłowiańskiego (gdyż różne języki słowiańskie dają niekiedy wskazówki rozbieżne); powtóre zaś trudności, powstające na gruncie samego języka polskiego: w zabytkach staropolskich z reguły iloczasu nie oznaczano, albo też oznaczano go niekonsekwentnie, wskutek czego nie możemy się z ufnością oprzeć na zabytkach językowych. Znajdujemy w nich nieraz podwójną literę w miejscach, w których i względy teoretyczne każą nam przypuszczać istnienie samogłoski krótkiej, i późniejszy stan języka poświadcza nam tutaj istnienie samogłoski nieścieśnionej, a więc krótkiej. Z drugiej strony samogłoski, których późniejszemi kontynuacjami są ścieśnione, najczęściej — jak już wspomnieliśmy o tem — są oznaczane przez litery pojedyncze.

Ponadto na języku późniejszym nie możemy się też opierać z całem zaufaniem, wiemy bowiem, że nastąpiły w wielu razach niewątpliwe, zaświadczone historycznie wyrównania form przez analogję np. *wiązać*, *wiąż* zam. *więzać*, *więży* (analog. według *wiążę*) albo *swiętość* zam. *świątość* (analog. do *święty*) i t. p.

Jeśli przeto specjaliści po części tutaj przyznają się do niewiadomości, a po części nie zgadzają się z sobą i zmieniają zdanie, to cóż dopiero ma rzec poczynający polonista, który nietylko pokrewnych języków słowiańskich nie zna, ale i historycznej gramatyki własnej mowy dopiero się uczy. Dla niego niema innego wyjścia, jak tylko uznać ogólnie, że tak zw. samogłoski ścieśnione (pochylone) są kontynuacją dawnych samogłosek długich, które

w części powstały na gruncie polskim, w części zachowały się z okresu dawniejszego, prasłowiańskiego. Powstały nowe długie na gruncie polskim 1) wskutek ściągnięcia dwu samogłosek, 2) wskutek wzdłużenia zastępczego, 3) wskutek wzdłużenia pod wpływem czynników niezupełnie jasnych, prawdopodobnie intonacyjno-akcentowych. We wszystkich innych razach, gdzie ścieśnienie jest kontynuacją dawnej długości prasłowiańskiej i gdzie nie było warunków ani do ściągnięcia samogłosek ani do ich wzdłużenia zastępczego tam trzeba uznać to zachowanie długości jako wynik działania czynników intonacyjno-akcentowych, z których część tylko dotychczas została wyjaśniona. Według Rozwadowskiego Enc. 2, 313 w polszczyznie pozostały długiemi zgłoski, stojące bezpośrednio przed przyciskiem, o ile zgłoską przyciskową nie była długa akutowa, natomiast wszystkie niewygłosowe długie przyciskowe bez względu na ich intonację uległy skróceniu. W innych pozycjach i warunkach skrócenie nastąpiło już w języku prasł. a przytem na gruncie polskim zaszło mnóstwo wyrównań, które prawidłowość głównych zasad iloczasowych zmąciły. „Co do wygłosowych — pisze Rozwadowski — to jako długie utrzymały się w prasł. i dalej w lechickiem pierwotne dyftongi, ale na razie niepodobna określić, w jakim zakresie“. Na ścisłe określenie wszystkich warunków dawnego iloczasu polskiego i jego kontynuacyj w języku dzisiejszym musimy jeszcze czekać.

III. Przegląd samogłosek polskich.

§ **121.** Polskie *a* zasadniczo odpowiada prasł. *a* w nagłosie, w środku wyrazów lub w wygłosie, zarówno po spółgłosce twardej, jako też po *j* lub po spółgłosce, niegdyś przez *j* zmiękczonej, lub po jakiejkolwiek bądź innej miękkiej lub stwardniałej np. *czas* prasł. **časъ*, *dziewica* prasł. **děvica* § 22, 23.

§ **122.** Prasłowiańska oboczność rdzennego *a* || *o* przy tworzeniu iteratywów zachowuje w znacznym stopniu żywotność jeszcze dzisiaj np. *prosić* || *upraszać*, *chodzić* || *przechadzać się* i t. d. Stąd zapomniane już dziś formy staropolskie: *norzyć* (por. stp. *unorzon* XV w. R. 23, 269 — profundatus || *zanarzać się* Leop. Mat. 14, 30 dziś *zanurzony* || *zanurzać*. Wskutek osłabionego poczucia, w której formie każda z tych samogłosek ma właściwe miejsce, powstało mieszanie *a* i *o* np. stp. *twarzy* — format, pocz. XV w. R. 24, 70,

ale dziś *tworzyć* || *wytwarzać*. Przy formowaniu słowa częstotliwego niekiedy idziemy tak daleko, że nietylko rdzenne ale i przedrostkowe albo przyrostkowe *o* wymieniamy na *a* np. *uspakajać* (por. stp. *uspokaja* 1436 R. 23, 277, *zadawalniać*, *osieracać* zam. *zadowalniać*, *osierocać*; stp. *otwarzać* (*otwarzając* 1471 MPKJ. 5, 85) jest formą częstotliwą do *otworzyć*, gdy dzisiejsze *otwierać* jest oboczną formą częstotliwą do dawnego *otewrzeć*.

§ **123.** Wymiana *a* i *o* bez jasnej przyczyny trafia się niekiedy w bardzo starych formacjach np. *kaliždy* XV R. 22, 245, *kaliždy* || *koliždy* $^1/_2$ XV AKPr. 3, 320, 328, 333, i t. d. *kalždy* Gn. 35, 39, 41, SKJ. 5, 302... *kolždy* Puł. 6, 6 i t. d. *kožd y* || *każdy* ok. 1470 MPKJ. 5, 58 i t. d. Nadto: *gaworzyć* obok stp. *goworzyć*: *goworzyli* ok. 1470 MPKJ. 5, 121, r. ˈ*govor*, *govoˈrit*; *szanować* obok stp. *szonować* Gn. 46, (niem. *schonen*); *nieswarności* XV R. 25, 129 zam. *niesforności* może pod wpływem *swar*; *awaciem* — ecce 1532 BBydg. zam. *awociem* albo *owaciem*.

§ **124.** Rzeczowniki na *-arz* np. *malarz* (z niem. *maler*) obok stp. *malerz* XV R. 24, 359, podobnie jak *ślusarz* (schlosser), przyjęły *-arz* na podobieństwo prasłowiańskiej końcówki *-arъ* p. *-arz* np. *młynarz*, *żniwiarz*, *koniarz* i t. d. jakkolwiek pozostały inne zapożyczone bez zmiany; *żołnierz* (soldner), *kołnierz* (koller)... Prasł. *-arъ* nie był także sufiksem rodzimym, lecz wszedł do języka słowiańskiego przez zapożyczenie wyrazów gockich z suf. *-areis*, por. stsł. *bukarъ* (grammaticus) z goc. *bōkareis*.

§ **125.** Niekiedy *a* jest bardzo niejasnego pochodzenia, np. w Kśw. parokrotnie trafia się forma imiesłowu teraźniejszego czynnego *rzeka* (ob. *rzekę*); w innych zabytkach zamiast tego mamy formę *rzekę*, stsł. *reky*. Ponieważ w zachowanym fragmencie Kśw. nigdy samogłoska nosowa nie wyraża się przez *a*, przeto sądzić trzeba, że formę *reka* istotnie trzeba czytać *rzeka*, a nie *rzekę*. Pochodzenie tego końcowego *a* może być objaśnione rozmaicie, ale dotychczas przynajmniej żadne z objaśnień nie może być uznane za dostateczne. W każdym razie nie można tego *a* postawić na równi ze sporadycznem *a* w formach *Alżbiocin*, *Alena* i t. p. o którem była mowa w § 25.

§ **126.** Intonacja akutowa nagłosowego prasł. *órt-* wywołała wymianę tego typu we wszystkich językach słow. na *rat-*[1]) np. prasł. **lórmę* s. *rãme* p. *ramię*, prasł. **lordlo* s. *rãlo* p. *radło*. Podobnie

[1]) Torbiörnsson, Die gemeinslavische Liquidametathése I, 6.

prasł. *ólt- > łat-* np. prasł. **ólkomъ* s. *lăkom* p. *łakomy*, prasł. **ólnъ* s. *lăne* p. *łań, łania*, por. § 21, 102.

§ **127.** Polskie *ar* między spółgłoskami, o ile po *r* nigdy nie było półsamogłoski (jak np. w *lekarka* < **lěkarьka*, *ciężarny* < **tęžarьn-* i t. d.) pochodzi z prasł. *ъr* lub *ьr* w połączeniach dźwiękowych, które przez *tъrt*, *tьrt* oznaczamy. Jeśli po tem *ar* następuje spółgłoska przedniojęzykowa miękka lub odpodniebienniona, albo nieprzedniojęzykowa miękka lub twarda, to normalnie polskie *ar* pochodzi z prasł. *ъr* np. *targ*, *marszczyć*, *warczeć*; również na to pochodzenie polskiego *ar* wskazują napewno poprzedzające: *k*, *g*, *ch* np. *kark*, *garb*, *chart*. O ile następuje spółgłoska przedniojęzykowa twarda, i to pierwotnie twarda, a nie stwardniała, to o ile p. *ar* nie następuje po *k*, *g*, *ch* (np. *chart*), już nie jesteśmy pewni, czy *ar* pochodzi z *ъr* czy też z *ьr*. Jako sprawdzian polski, niezupełnie pewny, służy nam brak wymiany *ar* || *ir*, *er* (to ostatnie przed miękką przedniojęzykową) np. *chart* || *charcik*, stp. *gardy* || *gardzić*, *parciany* i t. d. Ale sprawdzian to zawodny, bo mamy niekiedy też brak wymiany *ar* || *ir*, a mimo to wyraźnie inne oznaki wskazują na pochodzenie *ar* z prasł. *ьr* np. miękkość poprzedzającej spółgłoski: *ziarno*, w *ziarnie*, *ziarnisty* i t. p. prasł. **zьrno*. Niezawodną wskazówkę dają nam inne języki słowiańskie, przedewszystkiem narzecza ruskie, w których prasł. *ъr > or* por. *torg*, *morščiť*, *vorčať*, *gorb*, *χort*, *gordyj* i t. d. Por. § 76.

§ **128.** Polskie *a* pochodzi z prast. *ě* jako też p. *ar* z prasł. *ьr* przy jednakowych w obu razach okolicznościach t. j. przed następującą pierwotnie twardą przedniojęzykową spółgłoską: *t*, *d*, *n*, *r*, *ł*, *s*, *z* np. *wiatr* < **větrъ*, *bladość* < **blědostь*, *siano* < **sěno*, *wiara* < **věra*, *piasek* < **pěskъ*, *lazę* < *lězą*, *martwy* < **mьrtvъ*, *tarty* < *tьrtъ*, *żarna* < **žьrna*, *marznąć* < **mьrznǫti*. Przy wszelkich innych warunkach zam. *a* ukazuje się dźwięk inny np. *wietrzyk* < *věť'r'ikъ* (gdzie *t* zmiękczone pod wpływem następnego *r'*, *ř'*), *bledziutki*, *siennik* < **sěnьnikъ*, *wierność* < **věrьnostь* (tu *r* stwardniało przed następującą przedniojęzykową spółgłoską), *leziesz*, *śmierć*. Często jednak nastąpiło tu wyrównanie form np. N. pl. *tarci* według *tarty* zam. **circi*, **cierci*, *marznie* lub *marźnie* zam. **mierźnie*, *w sianie* stp. *w sienie*, *piaszczysty* zam. **pieszczysty*.

§ **129.** Tak więc *a* < *ě* i *ar* < *ьr* ukazuje się w jednakowych warunkach fonetycznych; różnica polega na tem, że *a* z *ě* zawsze następuje po spółgłosce miękkiej, i tylko niekiedy po stwardniałych

c, *š* np. *cały* < **cělъ*, *szary* < **sěrъ*, natomiast *ar* z *ъr* normalnie po twardych lub stwardniałych *č*, *š*, *ž* (*czarny*, *szarpać*, *żarna*) i wyjątkowo tylko po miękkich: *ziarno*. Por. § 55—61, 77—85.

§ **130**. Niekiedy *ar* jako oboczność do *ro* np. *karw* ‖ *krowa*, *gard* ‖ *grod*, *marznąć* ‖ *mróz*, *starża* ‖ stp. *stroża* i t. d. § 89.

§ **131**. Sporadycznie ukazuje się *a* zam. innej samogłoski z przyczyn niejasnych np. w XV w. w przekładzie statutów w AKPr. 3: *slachatności* 9 i 237; *slachatny* 271; *szpacić* ob. *szpecić*, *szpocić* § 24; *Warszawa*, *jano* § 58; *straż*, *Władysław*, *błahy* § 89; także *krachkość* (obok *krechkość*) ok. 1420 R. 24, 83; 1434 R. 24, 349; 1449 AKPr. 3, 252.

§ **132**. Po miękkiej spółgłosce *a* ukazuje się jako oboczność do polskiej albo stsł. samogłoski nosowej np. *miazga* ‖ *miązdra*, stsł. *męzdra*, *drzazga* ‖ stsł. *dręzga*.

§ **133**. Dzisiejszemu literackiemu *a* często odpowiada gwarowe i stp. *á* ścieśnione (*å*), które jest kontynuacją dawnego polskiego *ā* (długiego). To zaś *ā* może być kontynuacją prasłowiańskiego *ā*, albo mogło powstać na gruncie polskim wskutek wzdłużenia zastępczego § 109—117, czy też wskutek ściągnięcia dwu samogłosek § 118. W tym ostatnim przypadku przed ściągnięciem przypuszczamy uprzednio upodobnienie się samogłosek por. stsł. *dobra-jego* > *dobraago* > *dobrago*; w podobny sposób powstała forma polska: *znaje* > *znaa* > *znā* > *znå* > *zna*.

§ **134**. W wyrazach zapożyczonych p. *a* odpowiada różnym samogłoskom obcym, co stoi w zależności po części od czasu zapożyczenia, po części od kombinacyj dźwiękowych w pewnym wyrazie, po części wreszcie od przyczyn niejasnych. Stosunkiem fonetycznym zapożyczeń polskich do ich wzorów niemieckich zajął się G. Korbut w pracy: Wyrazy niemieckie w języku polskim, Prfil. 4, 345—560. Według niego polskiemu *a* odpowiada 1) obce *a* np. *dach*, *gatunek*, 2) *ä*: *szacować* (schätzen), *tragarz* (träger), 3) *o*: *cal* (zoll), *harcap* (haarzopf), *szanować* stp. *szonować* (schonen), *warcaby* (śrgn. worfzabel), 4) *e*: *ofiara* i t. p. § 59, stp. *barkracht* (bergrecht), *hamować* (hemmen), *Jadwiga* (Hedwig), 5) *au*: *bukszpan* (buchsbaum), *małpa* (maulaffe), *rabować* (rauben), *szlaban* (schlagbaum), 6) *ei*: *blejwas* (bleiweiss), *falendysz* (fein holländisch). Niemieckie *ei* oddaje się także przez *aj* np. *rajtszula* (reitschule), *knajpa* (kneipe) w wyrazach niedawno zapożyczonych.

Niekiedy niemieckie *e* oddaje się pierwotnie przez *e* a potem

przez *a* np. *heftarz* 1394 MMAc. 15, 207, potem *haftarz* 1532 BBydg. 77.

§ **135.** Polskie *o* normalnie jest kontynuacją prasł. *o* nagłosowego, w środku wyrazów i na końcu, a także z metátezą, o ile w prasł. była dwugłoska *or*, *ol* (między spółgłoskami). Takie *o*, o ile następuje po spółgłosce, to zawsze po pierwotnie twardej: *oko* < **oko*, *gość* < **gostъ*, *grodzić* < **gorditi*, *młody* < **moldъ*, § 18, 87.

§ **136.** Niekiedy jednak p. *ło* pochodzi nie z prasł. *ol*, lecz z prasł. *el*; w pewnych warunkach, mianowicie po *č*, *ž*, *š*, prasł. *e* w tej pozycji wymieniło się na *o* i dopiero potem uległo przestawieniu np. *człon* < **čelnъ*, *żłobek* < **želbъkъ*, stp. *szłom* < **šelmъ* § 87.

§ **137.** Polskie *oł* pochodzi z prasł. *ъl*, *ьl* między spółgłoskami wyjątkowo po wargowej, normalnie po *č*, *ž*, (*š*) np. *mowa*, stp. *mołwa* < **mъlva*, *czółno* < **čьlno*, *żołna* < **žьlna*, nie mamy przykładów na **szoł*, § 86. Stosunek polskich form typu *tołt* || *tlot* bywa niekiedy niejasny np. *kodrąb* ze starszego *kołdrąb* zam. *kłodrąb* por. *kłoda* § 89.

§ **138.** Po spółgłosce miękkiej lub stwardniałej ukazuje się *o* w tych samych warunkach, o których była mowa w § 127, na miejscu prasł. *e*, zatem przed spółgłoską przedniojęzykową pierwotnie twardą np. *miotła*, *wiodę*, *niosę*, *wiozę*, *zioła*, *biorę* obok stp. *w mietle*, *wiedziesz*, *niesiesz*, *wieziesz*, *ziele*, *bierzesz* i t. d. Bliższe szczegóły i uchylenia w § 62—64.

§ **139.** W wyrazie *słońce* ukazało się *o* przed *n* na miejscu starszego *u*, gdyż w stp. brzmiał ten wyraz *słuńce*. Wymiana *u* na *o* zaszła pod wpływem następującej spółgłoski nosowej. Por. analogiczne przejście *im* > *em* i t. p. § 42. Analogja jest tak znaczna, że i tutaj także są ciągłe wahania w wymowie: nietylko pierwotne *un* > *on* ale też odwrotnie: *on* > *un* np. *sum* (nazwa ryby) r. *som*, *Kunrad* < *Konrad* i t. d. obok *tłomaczyć* || *tłumaczyć*, gw. *font*, *gront* || *funt*, *grunt* i t. d. § 86.

§ **140.** Proces wymiany *u* > *o* przed spółgłoską nosową zachował się i rozpowszechnił tylko w niektórych wyrazach, o ile to dotyczy języka literackiego. Również charakter wyjątków mają niektóre inne wymiany, jako to wymiana *ǫ* > *o* zwłaszcza przed końcowem *ł* np. *wziół* zam. *wziął* § 72. W języku literackim podobny sposób wymawiania uważa się za niepoprawny i tępi go szkoła. Wyjątkowo też bywa *o* na miejscu prasł. *ę* § 49 (właściwie znamy jeden tylko wypadek *Łokna* obok *Łękna*).

§ 141. Niekiedy *o* znika, wyjątkowo tylko w środku wyrazu, częściej w wygłosie. Niekiedy wymiana *o* ‖ ○ a właściwie *o* ‖ *ę* odnosi się do okresu prasł. np. stp. *chocę* (*chociał* Kśw. av) ‖ *chcę* stsł. *χotěti* ‖ *χsteti*, *gonię* ‖ *gnać* stsł. *goniti* ‖ *gsnati*. O innych wyjątkowych wypadkach p. § 19. Częściej znika końcowe *o*, ale tylko w formach stojących poza deklinacją, t. j. nieodmiennych, i wtedy formy z *-o* albo zupełnie wychodzą z użycia np. *tamo*, albo używają się tylko w tradycyjnych wyrażeniach np. *jako tako*, albo wreszcie różnią się odcieniem znaczenia od form bez *-o* np. *jako* ‖ *jak* § 19.

§ 142. W języku stp. było niegdyś długie *ō*, które przedewszystkiem było kontynuacją wzdłużonego prasł. *ŏ* (wzdłużenie zastępcze § 116, albo wzdłużenie wskutek niejasnej przyczyny § 103). To długie *ō* zapewne przez dwugłoskowe *ǫo* wymieniło się na ścieśnione *ó* (*ů*), które dziś w języku literackim og. polskim brzmi zupełnie tak samo, jak *u* np. *bóg* = *bug*; w staropolszczyznie jednak niewątpliwie istniało ścieśnione *ó* (*ů*) brzmiące inaczej niż *u* § 93, 94, a teraz także istnieje w niektórych gwarach polskich (Nitsch, Enc. 3, 264).

§ 143. W wyrazach zapożyczonych polskie *o* odpowiada obcemu: 1) *o*: *próba* (łc. proba), w wyrazach z pochodzenia niemieckich: *korek*, *loch*, *los*, *mord*, *wójt* (śrgn. voit), 2) *a*: *ołtarz* (łc. altare), *komora* (łc. camera), *krszczon* 1444 SKJ. 3, 333 obok *krszczan* 1445 Stppp. 2 nr. 3236 (Kristian), *krochmal* (kraftmehl), *komin* (śrgn. kâmin), *obcas* (absatz), *stodoła* (śrgn. stadal), *szkoda* (śrgn. scado, schade), *lokaj* (fr. laquais), 3) *u*: *kopersztych* (kupferstich), *obcęgi* (hufzange), *sołtys* (śrgn. schutheize), *szołdra* (schulter), 4) *au*: *odwach* (hauptwache), *stochmal* (staubmehl), por. Korbut, Prfil. 4, 345—560. Niekiedy wymowa się waha między *o* i *u*: *taboret* ‖ *taburet*, fr. *tabouret*, *tambor* fr. *tambour*, a zwłaszcza na miejscu fr. *oi*: *toaleta* ‖ *tualeta*, *trotoar* ‖ *trotuar* i t. d.

§ 144. Polskie *u* odpowiada prasłowiańskiemu *u* np. prasł. i p. *uχo*, prasł. **pustiti* p. *puścić*, prasł. i p. *bogu*, prasł. **pljują* p. *pluję*, prasł. **juže*, **uže* p. *już*... słowem na początku, w środku lub na końcu wyrazu, po spółgłosce twardej lub miękkiej, także po *j* § 27.

§ 145. Na miejscu prasł. *pьlkъ* (zapożyczonego z niem. Volk) mamy p. *pułk*, częściej jednakże prast. *ъl* lub *ьl* między spółgłoskami ma polską kontynuację *łu* mianowicie po przedniojęzykowej:

dług, długi. stp. *stłup, słup, słońce, tłusty, tłukę,* również *łu* w zapoż. *tłumacz* por. r. *толмач* prasł. **tъlmačь,* § 86.

§ 146. Wskutek czynników po części niejasnych ukazuje się p. *u* obok *o* np. st. *ukrutny* XV w. R. 23, 298, *ukrutność* tamże, *ukrutnie* AKPr. 3, 275, dziś *okrutny* może analogicznie do *okropny*; dzisiejsze *zbutwieć* od XVII w. także niekiedy *zbutnieć* (Linde) w stp. *botwieć*: *zbotwiały* — putrefactus XV w. R. 24, 368 potem jeszcze W. Potocki Bpp. 73, 115; *tulić*: *pies ogon pod się tuli* Rej. Wiz. II, 278, ale *utolić* Paterek, *serce się nie utoli* JKoch. Tr. XVII, *nieutolone* Zimor. 3, 89, może dwa różne wyrazy, dziś już tylko *tulić, utulić*; *zburzyć*, ale stp. *zborzona* — diruta XV R. 33, 131, *oborzyli* obok *poburzyli* 1471 MPKJ. 5, 45, i tak samo u Orzechowskiego w Bpp. nr. 74 *borzy* 25, *zburzyła* 56, (może pod wpływem rzeczownika *burza*); *zanurzyć* stp. *unorzon* — profundatus, poł. XV R. 23, 269, jak widać z ostatnich przykładów, zwłaszcza przed płynną (lub dawną płynną: $ř < r'$) a także nosową: *Klimuntow* 1442 Stppp. 2 nr. 3125 dziś *Klimontów, Kunrad* Park. dziś *Konrad, Szymun* Park. *Duminik* 1406 Piek. 300, *zgrumadny* poł. XV AKPr. 3, 231, *srumać się, za srumęm, srum* 1527 Prfil. 6, 439—59, *korunują* I poł. XVI Kot ze lwem, dzisiejsze też *sum, żuraw, jaszczur, żuławy, kapłun, duński* i t. d. podobnie w gwarach *kunie, Duminik* i t. d. Nieustalona też bywa pisownia w wyrazach: *iascorka* 1299 MMAe. 3, 161, *yasczorka* 1532 BBydg. 34, *jaszczorki* Zimor. 15, 150, ale już także *jaszczurki* u Petrycego Bpp. 67, 78, a u Szymonowica różnie: *jaszczórki* 1, 34, *jaszczurko* 13, 73; W. Potocki często pisze *o* na miejscu, gdzie wymawiamy *u* (i to nie w pozycjach rymowych) *dziorawy, dziora, ciora, fora, kolbaczyć, kłosząc* (= kłusując); u Zimorowica mamy *prumem* 3, 38 zam. *promem.* Nazwa ptaka *ludarka* 1450 Rost. nr. 10802 w r. 1532 pisze się *lodarka* BBydg.; tamże *robel* BBdg. || zamiast *rubl* znanego z BZ. Num. 3, 47. Zapożyczony wyraz *ogurek* (n. *gurke* gr ἀγγούριον) pisze się początkowo przez *u*: *ogurek* 1394 MMAe. 15, 281; 1437 Rost. nr. 2536; 1420 Rost. nr. 1165; *ogurkowie* pocz. XV Prfil. 5, 29, ale w XVII w. jest już pisownia dzisiejsza: *ogórki* Szymon. 18, 149; W. Potocki Bpp. 3, 592. Podobnie *ogułem* 1419 Stppp. 2, nr. 1599; 1440 ib. nr. 2819, ale u Zimorowica *ogołem* 13, 110; 16, 241, dziś piszemy *ogół, szczegół.* Kromer ma: *zamrożyć*: *jednym okiem patrzyć, drugie zamrożywszy* Bpp. 70, 372.

U dawniejszych pisarzów pochyla się *o* przed *n, m* i dlatego

niekiedy pisze się przez *u* np. *sakramentum* Hist. o Spierze P_3, b; *przeciwnikum* tamże N_4, b, *tryumfum* Rej Post. 8 a, *napełnióne są* Orzechowski, Bpp. 74, 71 *niemotóm* (D. pl.) tamże 100, *ludzióm* tamże 102, *pannóm* 114, *zamknióne jest* 203, *ze czterzóma sty* 238 i t. d.

Obce *o* oddawano naprzód przez polskie *o*, potem przez *u* np. *łot* 1471 MPKJ. 5, 36 i 46, *strycholec* 1437 Wisł. nr. 228; 1460 MMAe. 16, 220; 1532 BBydg. 49, *slyosarz* BBdg, *boty* jeszcze u Wacława Potockiego Bpp. 73, 371, *marmor* u Zimorowica 2, 160; 3, 71, dziś *łut*, *strychulec*, *ślusarz*, *but*, *marmur*.

Wskutek przyczyn niefonetycznych *u* na miejscu *o* w dzisiejszem *obuwie* analogicznie do *obuć*, *obuję*, natomiast w stp. prawidłowy alternant *ov* do *u* (np. *obovi* Fl. Puł. 59, 9, BZ. Deut. 29, 5, *w obowi* Jancz. 12), przestał z czasem być poczuwanym, o ile samogłoska uległa pochyleniu. Stąd jeszcze dziś: *kuć* || *kowal*, *snuć* || *snować*, także jeszcze piszemy *skówka*, ale już *zasuwka* || *zasówka* odpowiednio do *zasuwać*, a to znów urobione do *zasunąć*. Tak więc i dawne *obówie* dziś piszemy *obuwie* analogicznie do *obuwać* (*obuwają* Orzechowski Bpp. nr. 74, str. 131), a to znowu urobione od *obuć* analogicznie do *wykluwać* || *wykluć*, *umywać* || *umyć*. Podobnie też powstały formy: *wypruwać*, *wykłuwać* || *wypróć*, *wykłóć*, wymawianych: *wypruć*, *wykłuć*, a przeto też i *wypruję*, *wykłuję* zam. dawniejszych: *wyporzę*, *wykolę*.

§ 147. Do zupełnie wyjątkowych objawów należy zniknięcie *u* w wyrazach: *zrozmieć* BZ. Deut. 18, 21: *są nierozmieli* pocz. XV R. 24, 83 i *rozmiał* (= *rozumiał*) 1471 MPKJ. 5, 12. Wyjątkowo też: *nie rozruwają ani rozruwać mają* (zam. *rozrywają*, *rozrywać*) 1559 (Budny) Akta zboru wileńskiego, Schadzka 7. Również w wyjątkowych razach mamy *u* zam. *i* w stp. *lucemiernik* w nazwie *Polukarcice*, w czasowniku *lunąć*, a więc zawsze po *l* § 32, a także *u* < *z* § 49, 50.

§ 148. W wyrazach zapożyczonych polskie *u* odpowiada obcemu: 1) *u* np. *cukier*, *druk*, *gatunek*, *sznur* (z niem. podobnych wyrazów), 2) *o*: *furta* (pforte), *kluba* stp. *kloba* (klobe), *kufer* (koffer), *ludwisarz* (rotgiesser), *łut* (lot), *rura* (śrgn. rôre), *but* (ft. botte), *maruder* (fr. marodeur), *nuta* (łc. nota), 3) niem. *ü*: *bruk* (brücke), *gruca* (grütze), *huta* (hütte), 4) niem. *au*: *Brunsberga* (Braunsberg), stp. *usnacht* (hausknecht), 5) niem. *eu*: *Kluczbork* (Kreuzburg), *krużganek* (kreuzgang).

§ **149.** Obok krótkiego było długie *u* w języku staropolskim, które oznaczano przez *uu* i o którem pisze Jakób syn Parkosza w swej Ortografji z połowy w. XV. W ciągu w. XV i XVI się skróciło i utożsamiło się z dawnem krótkiem *u*, § 109. Nadto w nowym okresie języka literackiego mamy w wymawianiu *u* z dawniejszego ścieśnionego *o*, które piszemy i teraz przez *ó*, przyczem niekiedy pisownia jest nieustalona: np. *zóraw* ‖ *żuraw*, lub błędna np. *ogórek* zam. *ogurek* gr. ἀγγούριον, § 93, 94, 146, od w. XIV niekiedy *u* jako znak dla *o* ścieśnionego, § 93.

§ **150.** Polskie *y*, *i*. W związku z twardym jerem ъ zostaje prasł. *y*, któremu na ogół odpowiada p. *y*. Związek jego z ъ wyraża się przez to, że zachodzi wzajemna wymiana tych dźwięków np. stsł. *rъvati* ‖ *vy-ryvati* (p. *rwać* ‖ *wy-rywać*), stsł. *dъmą* ‖ *na-dymati* (p. *dmę* ‖ *na-dymać*). Wyłącznie więc *y* ukazuje się po spółgłosce twardej. W języku polskim piszemy *y* po spółgłoskach niegdyś miękkich *c*, *ʒ*, *č*, *ǯ*, *š*, *ž* a także *ŕ* na miejscu dawnego *i* np. *chłopcy*, *drudzy*, *czyżyk*, *dżdży*, *szycie*, *krzyk*, natomiast zam. *y* piszemy *i* po *k*, *g*: *kipieć*, *ginąć* < **kypěti*, **gybnǫti*.

Od *y* nie rozpoczyna się żaden wyraz słowiański a więc i polski, zawsze bowiem w nagłosie ukazuje się przydechowe *v*- np. *wydra*, *wymię* i t. d. Mamy wprawdzie w zabytkach, dwukrotnie zapisany wyraz *ysep*: cum pratis, agris et *yszept* lacum et litus fluvii Rabe 1397 Stppp. 8, nr. 6058, cum insulis *yspy* 1468 Stppp. 2, nr. 3917, czytać go jednak należy *isep* z prasł. **iz-sъpъ*. Por. § 30, 31, 34.

§ **151.** Oboczności takie jak: *pastyrz* ‖ *pasturz* (obie formy w Mammotreptach z r. 1471 MPKJ. 5), *słynie* ‖ *słunie* (tamże), *syrowy* (tamże), ‖ *surowy* — przedstawiają wymianę głosek znacznie starszą od procesów fonetycznych polskich.

§ **152.** Polskie *i* (z wyjątkiem po *k*, *g* p. § 30, 150) odpowiada prasł. *i* w nagłosie, oraz w środku wyrazów i w wygłosie po spółgłosce, ponieważ po samogłosce w środkowej i wygłosowej pozycji wymieniło się na *j*, które należy uznać za *i̯* niezgłoskotwórcze, węziej wymawiane od *i* zgłoskotwórczego, por. *ij* np. w wyrazach: *kij*, *bij* i t. d. Por. § 31.

153. Stp. *ir*, *irz* stanowiło kontynuację prasł. *ъr*, o ile za niem nie następowała spółgłoska przedniojęzykowa twarda np. *wirzba* < **vъrba*, *cirzpieć*, *cirpieć* < **tъrpěti*, *cirnie*, *cirznie* < **tъrnije* i t. p. § 77.

O przypuszczalnej różnicy brzmienia *ir* < prasł. *ьr* a *ir* < prasł. *ir* p. § 79.

§ **154.** Polskie *il* z prasł. *ьl* w pozycji między spółgłoską wargową a przedniojęzykową miękką lub jakąkolwiek nieprzedniojęzykową np. *pilść*, *pilśń*, *wilk*, *milczeć*, *wilga*, *wilgoć*, p. § 86.

§ **155.** W wyjątkowych razach mamy *i* zam. *u*: *litość*, obok *lutość*, *Zbylitowice* obok *Zbylut*, a więc zawsze po *l* p. § 27. Także *i*, *y* < *ь*, *ъ*, p. § 49.

156. Polskie *y* odpowiada obcemu 1) *i* po spółgłoskach przedniojęzykowych w wyrazach zapożyczonych np. *styl* (stilus), *kamerdyner* (kamerdiener), *gzyms* (gesims), 2) niemieckiemu *ü* przed *n* np. *cyngiel* (züngel), *grynszpan* (grünszpan) i t. d. Wyjątkowo *y* < *a*: *brytwanna* z niem. bratpfanne, (jak gdyby z breite pfanne), 3) niem. *ei* po spółgłoskach przedniojęzykowych: *frymark* (freimarkt), *ortyl* (urteil), *sołtys* (śrgn. schultheize), *strychulec* (streichholz), *Holsztyn* (Holstein).

§ **157.** Polskie *i* (*y*) odpowiada obcemu 1) *i*: *fiszbin* (fischbein), *litkup* (śrgn. lîtkouf), *spiża* (śrgn. spîse), *pielgrzym* (śrgn. pilgrîm), *Oldrzych* (Ulrich), 2) niem. *ei*: *fiszbin* (fischbein), *gmin* (gemein), *szlifować* (schleifen), 3) *e*: *szynkwas* (schenkfass), *szpik* (speck), *tapicer* (n. tapezierer lub fr. tapissier). W dawnych zapożyczeniach zachowano *i* także po przedniojęzykowych, które się wtedy zmiękczały np. starsze *krzyształ* (kristall), *Krzysztopor* a. *Krzysztofor* (Christophorus). Później przystosowano bardziej wyrazy polskie do brzmienia obcego: *kryształ*, *Krystyna* (zdr. *Krysia* obok *Krzysia*) a wreszcie naśladujemy w najnowszych zapożyczeniach sposób wymawiania cudzoziemski: *Edison*, *petit*, *riwjera*, *sirokko* (nie: **śirokko*).

Obce *i* w pozycji przed samogłoską wymawiało się w starym okresie językowym tak samo jak *j*, przynajmniej na to wskazuje stp. *Marza* (np. w Cyzjojanusie płockim z pocz. XV w. MPKJ 5, 437) z łac. *Maria*, gdzie nastąpiła wymiana miękkiego *r'* > *ř* jak w rodzimych wyrazach **burja* > *buřa*. Jednakże wyrazy zapożyczone tego rodzaju pod wpływem brzmienia obcego z czasem bardziej się zbliżyły do typu cudzoziemskiego i stąd dzisiejsze *Marja* oraz wiele innych podobnych. Sposób ich wymawiania niezupełnie jest ujednostajniony: waha się wymawianie między *-ja* a *-yja*, *-ija* z akcentem nad *y*, *i* (zwłaszcza w języku ludowym). W starszym języku literackim wymawianie było podobne do dzisiejszego ludowego, o czem przekonywamy się z wierszy np. u J. Kochanowskiego

w Pieśniach: *dyjamentowe* ks. I pieśń 1 w. 5, *Zegar, słyszę, wybija, ustąp melankolija* I, 24, 1—2, *chrześcijański* I, 10, 39, *Zofija — lelija* II, 23, 1—2, *Aryjadno* Pamiątka 69, *Cecylijej — Szwecyjej* tamże 145—6, *Uranija* Phaenom. 21, *z zodyjakiem* tamże 378, *konstytucyjami* Satyr. 86 i t. d. stale jednakowo. Już w modlitewniku Nawojki *Tobijasza* (*Thobyyasza*) t. j. po *i* następuje *j*, podobnie u Orzechowskiego *Hozyjus* Bpp. 74, 107, ale u Potockiego *-ij-*, *-yj-* albo też *j*: *do opiniji* Bpp. 73, 58, *esperyjencji* tamże 93, *materji* 58, *w ceremonjach* 187, *ewangelji* 187 i t. d.

Niekiedy *ij* po spółgłosce miękkiej przed samogłoską: *z niego pocieką pijany* Szymon. 15, 70.

§ **158.** W zabytkach stp. *i* (*y*) od XIV w. występuje także na miejscu *ė* ścieśnionego (§ 93), ale tylko sporadycznie, zarówno jak i w późniejszych czasach, gdyż zawsze normalnie *ė* oddaje się przez *e*. Bądź co bądź jednak uchylenia spotykamy i w wieku XVI np. *nimiał* (*ńė mål*) Kot ze lwem, *bowim* tamże, *świżą drogą* Rej Postylla 7 b, a zwłaszcza w końcówkach deklinacyjnych (zaimkowo-przymiotnikowych) *-ej* oraz w takiejże końcówce przysłówków. To również spotykamy w dość wczesnych zabytkach np. w kazaniach Gn. *u swe miły matuchny* 180 a, *we dwojaki rzeczy* 179 a, chociaż tu normalnie panuje końcówka *e* zarówno jak i w Kśw; *wieczne, nijedne*, podobnie też w Gn.: *z czyste dziewice* 171 b, *ku wiekuje świątłości* 1 b, *we wtore niedzieli* 2 a. Natomiast w późniejszych zabytkach inaczej, np. u Leopolity: *dobry myśli* Jacob. 5, *takowy wielmożny chwały* 2 Petr. 1, *w niniejszy prawdzie* tamże, *z ktoryjeś strony widziała* Szymon. 12, 6, *piękniej ci u roboty, w tyjeś przodek miała* tamże 13, 127, u Zimorowica *na latosi niwie* 2, 179, *smakowity jagody* 4, 19, *jutrzenki rany* 5, 40, *po puszczy głęboki* 2, 75, u W. Potockiego *w płci niewieści* Bpp. 3, 354, *koło kury suchy* 588, *tym prędzy* 556, *bardzi* 319, *gdzieindzi* 111, i t. d.

§ **159.** W języku stp. było *i, y* krótkie lub długie (§ 31, 35); różnice iloczasowe zatarły się w ciągu w. XV bez śladu (z wyjątkiem kaszubszczyzny), § 92, 93. Długie *i* po części powstało wskutek ściągnięcia *ije* (§ 118).

Wygłosowe *-i* znika zwłaszcza w bezokolicznikach i rozkaźnikach, np. *byci* > *być*, *bądzi* > *bądź* § 36, 37, 38. Rzadko znika *-i-* w środku wyrazów, § 39; są też oboczne formy z *i-* lub bez *i* w nagłosie § 54.

§ **160.** Polskie *e* jest kontynuacją prasł. *e* i alternuje z *o* po

spółgłosce twardej *wieźć* ‖ *wozić* oraz z *o* po spółgłosce miękkiej np. *wieźć* ‖ *wiozę*, § 55, 88. O wymianie *er*, *el* na *ře*, *le* między spółgłoskami § 88.

§ **161.** Polskie *e* jest też kontynuacją prasł. *ě* i alternuje z *a* po spółgłosce twardej: *leźć* ‖ *łazić* oraz z *a* po spółgłosce miękkiej: *leźć* ‖ *lazę* § 55.

§ **162.** Polskie *e* po spółgłosce miękkiej lub stwardniałej jest kontynuacją prasł. *ь* (mocnego) i alternuje z ○ (zerem dźwięku) np. *pies* ‖ *psa*, § 45, 46 (uchylenie od normy p. § 46, 47, 48, 90).

§ **163.** Polskie *e* po spółgłosce twardej w wyrazach rodzimych może być kontynuacją prasł. *ъ* (§ 45, 46, uchylenia § 46, 47) i wtedy alternuje tylko z ○ (zerem dźwięku) np. *łeb*, *łba*. Jedynie tylko dwie spółgłoski miękczą się przed takiem *e* t. j. *k*, *g* np. *kieł* ‖ *kła*, *igiełka* ‖ *igła*. Polskie *eł* po spółgłosce twardej z prasł. *ъl* między spółgłoskami (*l*) po *k*, *g*, *χ* § 86, b, z prasł. *ьl* (*l'*) po wargowej przed twardą spółgłoską § 86 c.

§ **164.** Na miejscu dawnego *yr*, *ir* ukazuje się *er* już zrzadka w najdawniejszych czasach historycznych, ale głównie dopiero w XV i XVI wieku, o czem p. § 40 i 90; *el*, *eł* < *il*, *ił* głównie w XVI w. i później § 41, *e* z *i*, *y* przed spółgłoską nosową § 42, 43, 44.

Uwaga Prócz wyżej wymienionych różnic w alternacjach, pozwalających nam na samym gruncie polskim w wielu razach poznać pochodzenie polskiego *e*, można dodać, że *e* z prasł. *ě* normalnie nie następuje po *č*, *ž*, natomiast następuje po *c*, *ʒ* np. *cedzić*, *nodze*, i znowu *e* z prasł. *e* może następować po *c*, *ʒ*, ale tylko wtedy, kiedy to alternuje nie z *k*, *g* lecz z *t*, *d* np. *świece*, *siedzenie* ‖ *światło*, *siodło*; *k*, *g* przed takiem *e*, zarówno jak przed *e* < *ь*, *er* < *ir* wymienia się na *č*, *ž* np. *czeladź*, *żelazo* prasł. *čeljadь*, *želězo*, G. pl. *rączek*, *nóżek* prasł. **rǫčьkъ*, **nožьkъ*, *czerwony* prasł. **čьrvenъ*, *żerdź* prasł. **žьrdь*.

§ **165.** Często w powszechnej wymowie słyszymy *e* zam. *ę* np. *pietnaście*, *ręke*, *noge* (tylko takie *e* i niekiedy obce w wyrazach zapożyczonych następuje po twardem *k*, *g*: *moge*, *pieke*, *kefir*). Mimo to bardzo jest wątpliwe, czy w zabytkach XIV w. np. w ps. Fl. bierniki zaimkowe: *mie*, *cie*, *sie* pisane tak wtedy, gdy te formy stoją w związku syntaktycznym z czasownikami, są nowotworami zamiast *mię*, *cię*, *się*, form, które miały wyraźną samogłoskę nosową, gdy były w połączeniu syntaktycznem z przyimkami § 72. Wreszcie polskie formy, odpowiadające stsł. na *-ę*, a kończące się na *-e*, nie mogą być wyjaśniane w ten sposób, że utraciły w końcówce nosowość, gdyż

w staroruskim języku wykazują w wygłosie -*ě*, tak zw. *ě* trzecie (*ě* pierwsze z praae. *ē*, *ě* drugie z praae. -*oi*, *ai*). Te formy na *ě*$_3$, właściwe językom północnym (wschodnim i zachodnim) słowiańskim, uznajemy za dialektyczne prasłowiańskie. W dialekcie południowym prasł. kończyły się na -*ę*. Stosunek *ě*$_3$ do *ę* nie został jeszcze wyjaśniony, mianowicie z jakiej pierwotnej samogłoski i przy jakich warunkach oba te dźwięki powstały. Dotyczy to form G. sg., N. Ac. Pl. żeńskich: *wole*, *dusze* stsł. *volję*, *dušę* i (N.) Ac. pl. męskich *kraje*, *męże* stsł. *kraję*, *mǫžę*.

W języku polskim nadto mamy sporadyczne wymiany, trafiające się w niektórych zabytkach, lub w popularnej wymowie dzisiejszej np. *dej*, *wczorej* zam. *daj*, *wczoraj*, og. p. *dzisiejszy* zam. *dzisiajszy* § 23, *wcześniej* zam. *wczaśniej* § 61, *reno*, *jerzmo* § 24, *szpetny*, stp. *szpatny* § 24. W XV w. znajdujemy wymianę końcowego -*y* na -*e* w N. pl. zaimka *my* oraz w końcówce 1 os. l. mn. czasowników. *Iako im* (zam. *nam*) *Bog pomoży*, *iżesme przy tem byli* 1410 SKJ. 3, 196; *przydalisme* 1448 AGZ. 11, 327; *pobilisme je* BZ. Deut. 29, 7; *mesmy poruczyli* poł. XVI MMAe. 7 Dod.

Niejasne jest pochodzenie form XVI w. *ledwe* Jan Kochanowski psalm 6 w. 5; Kromer Bpp. 70, 211, obok *ledwy* Kromer tamże 409, og. p. *ledwo*, *ledwie*.

Dialektyczne, kaszubskie *ë* pochodzi z krótkiego *u* § 28, z krótkiego *y* lub z krótkiego *i* § 35.

§ 166. Staropolskie *e* było krótkie lub długie; długie oznaczano do początku XVI w. przez *ee*, ale nie czyniono tego konsekwentnie. Już w końcu w. XIV długie *ē* wymawiało się pod względem brzmienia inaczej niż *ě* krótkie: pierwsze było węższe (ścieśnione) w porównaniu z drugiem, bardziej otwartem. To też *ē* wcześnie zaczyna się mieszać z *i*, *y*. W wieku XVI niektórzy drukarze *ê* ścieśnione oznaczali przez literę *é* i sposób tego oznaczania przetrwał aż do w. XIX. Mickiewicz w I wydaniu Pana Tadeusza kreskuje każde końcowe -*éj*, każde końcowe -*ém*, ale tylko w deklinacji zaimków i przymiotników, oraz końcowe -*éć* w bezokolicznikach. Poza tem rzadko zdarza się tam *é* np. *piérwszy*, por. § 93—95.

Długie *ē* mogło w części zachować swą dawną długość prasłowiańską, p. § 107—112, albo mogło być wynikiem wzdłużenia w zgłosce otwartej p. § 103, 113, lub wzdłużenia zastępczego § 116, 117, a wreszcie powstało wskutek ściągnięcia dwu zgłosek § 118.

§ **167.** W wyrazach zapożyczonych *e* odpowiada obcemu 1) *e*: *fechtować* (fechten), *kierować* (kehren), *zecer* (setzer), *herbata*(łc. herba thea), 2) niem. *a*: *belka* (balken), *mendel* (mandel), 3) niem. *o*: *hebel* (hobel), *zelować* (besohlen), *jedwab* (goc. gotawebi), 4) niem. *ö*: *flet* (flöte), *mewa* (möwe), *szylkret* (schildkröte), 5) niem. *ei*: *cecha* (zeichen). *kreda* (kreide), *rzesza* (reich), *Ren* (Rhein), *zegar* (seiger); p. *ej*, niem. *ei*: *klejnot* (śrgn. kleinôt), *pejcz* (peitsche), 6) obcemu *i* (*y*) *redlem* KWp. 3 nr. 1673; *remież* (= *remiz*) XVI Rost. nr. 6972, *regiel* 1532 BBydg. 76 *hecel* tamże 15, *heclik* Szymon. 15, 91, *letanija* Orzechowski Bpp. 74, 39; *sześcią frezow jedzie*. W. Potocki Bpp. 73, 591.

§ **168.** Polskie samogłoski nosowe odpowiadają prasł. samogłoskom nosowym, ale w ten sposób, że p. *ą* odpowiada prasł. *ǫ* lub *ę*, a p. *ę* odpowiada prasł. *ę* lub *ǫ*. Polskie *ą*, *ę* po twardej spółgłosce zawsze pochodzi z prasł. *ǫ*, natomiast po miękkiej lub stwardniałej spółgłosce może być kontynuacją zarówno prasł. *ǫ* jako też *ę*. Dzisiejsze *ą*, które brzmi jak *o* nosowe, w jęz. staropolskim raczej brzmiało jako *a* nosowe długie, natomiast dzisiejsze *ę* brzmiało niegdyś jako *a* nosowe krótkie § 70. Odnosimy to do wieku mniej więcej XIII; w wieku XII, na co wskazują dane bulli 1136 r. jeszcze te samogłoski nie były utożsamione ale zbliżone pod względem brzmienia; prawdopodobnie brzmiały one *ą̊* i *ä̊* t. j. pierwsze było okrągłem *å* nosowem, drugie wąskiem (zbliżonem do *e*) *ä* nosowem i rozkład ich w języku polskim był taki sam, jak w prasł., czyli prasł. *ǫ* > stp. *ą̊*, prasł. *ę* > stp. *ä̊* § 67. W wieku XIII ukazuje się wspólny dla obu samogłosek nosowych znak *ǫ*, który w w. XIV występuje dość często podwojony dla oznaczenia samogłoski długiej; przypuszczamy, że wtedy właśnie było *a* nosowe długie i *a* nosowe krótkie, p. § 68.

Wkrótce potem krótkie *a* nosowe zaczyna zbliżać się w swojem brzmieniu do *e* nosowego, czyli *ę* (po raz pierwszy ten znak spotykamy w połowie w. XV w psałterzu Puławskim); natomiast długie *a* nosowe zaczyna się coraz bardziej brzmieniem zbliżać do długiego *a* ustnego, t. j. do *å* ścieśnionego, więc wymienia się na *å* nosowe i trwa to prawdopodobnie do początku w. XVII, przyczem w różnych częściach Polski różnie tę samogłoskę wymawiano: jako bardziej zbliżoną do *a* nosowego lub też do *o* nosowego, p. § 69, 70. Wreszcie potem nosowe *å* uległo innym zmianom niż ustne *å*: to utożsamiło się z otwartem *a*, tamto zaś stało się w języku literackim zdecydowanem *o* nosowem.

O śladach istnienia długiej samogłoski nosowej p. § 107—120.

§ 169. W języku stp. mamy formy na samogłoskę nosową (zapewne *ę*), której odpowiada stsł. *y*, mianowicie w imiesłowach teraźniejszych czynnych od czasownikowych tematów twardych t. j. w których końcowe *-ę* następuje po spółgłosce twardej np. *niosę* stsł. *nesy*, *biorę* stsł. *bery*, *dźwignę* stsł. *dvigny*. Ze względu na to, że w innych przypadkach stsł. formy mają *ǫ*: *nesǫšta*, *berǫštu* i t. d. oraz że tematy miękkie w stsł. przybierają *-ę* jak i w jęz. staropolskim np. stp. *biję* stsł. *biję*, stp. *noszę* stsł. *nošę*, bliski związek genetyczny między stsł. *y* a nosówką jest niewątpliwy; ale nie można rozstrzygnąć jednej watpliwości: czy stosunek między p. *biorę* a stsł. *bery* jest podobny do stosunku między p. Ac. pl. *dusze*, *kraje* a stsł. *dušę*, *kraję*, czy też inny, t. j. czy formy polskie na *-ę* pochodzą z prasłowiańskich dialektycznych na *-ę*, czy też poprostu są one wymianą prapolskich **bery*, **nesy* według analogji do *biję*, *robię*, *noszę*.

§ 170. Nowe samogłoski nosowe ukazały się w polszczyznie pod wpływem przyczyn niejasnych np. *między*, *tęsknić* i t. d. § 71. Czas ich ukazania się jest różny (co najmniej z początku w. XV) i stopień rozpowszechnienia niejednakowy: ogólnopolskiem jest *między*, *tęsknić*, za wulgarne uchodzi *mięszkać*.

W wyrazach zapożyczonych unikamy pisania *ą*, *ę*, choć je wymawiamy, a więc najczęściej słyszymy *brąz*, *sęs*, ale piszemy *bronz*, *sens*. W niektórych wyrazach jednak uciera się pisownia z *ę*: *pędzel* a. *pęzel*, *frędzla* a. *fręzla*, *trędzla*. W bardzo starych zapożyczeniach mamy samogłoski nosowe z czasów prasłowiańskich np. *mięta* (łc. mentha), *kolęda* (łc. kalendae), *pieniądz* (stgn. phenning), rzadziej w nowszych: *cęgi* (zangen), *pręgierz* (pranger), *dziękować* (danken) i t. d.

§ 171. Akcent polski dzisiejszy z natury wydechowy, polegający na wzmocnieniu głosu, różni się zasadniczo od prasłowiańskiego, związany jest bowiem z pewnemi pozycjami w wyrazie lub w grupie wyrazów stanowiących akcentową całość. Taką właśnie całość stanowi wyraz sam jeden, albo też wyraz z proklitykami i enklitykami, t. j. z rozmaitemi przystawkami nieakcentowanemi. Taka całość akcentowa ma jeden tylko akcent główny bez względu na liczbę zgłosek np. *na ˈpolu ‖ poˈwiedział mi to*. Niekoniecznie akcent musi padać w granicach wyrazu, pod względem znaczeniowym ważniejszego; owszem, bywa i tak, że wyraz znaczeniowo

ważniejszy nie ma na sobie akcentu, lecz stanowi enklitykę wyrazu znaczeniowo mniej ważnego np. *ˈna wieś*, *ˈpan Bóg*, jakkolwiek mówimy: *o ˈwieś*, *pan ˈbrat.* (O tych różnicach akcentowania grup tego typu pisał J. Rozwadowski w „Języku Polskim“ 1, 255—9).

Akcent główny w języku polskim pada na przedostatnią zgłoskę w wyrazie bez względu na następujące enklityki nawet wtedy, kiedy te enklityki w piśmie nie oddzielają się od głównego wyrazu i w świadomości naszej tworzą z nim jedną całość np. formy złożone czasownika: *ˈbyliśmy* (*ˈbyli-śmy*), *roˈbilibyśmy* (*roˈbili--byśmy*); zrzadka tylko spotykamy jednostki akcentujące: *byˈliśmy*, *byliˈbyście* i t. d.

Wątpliwości mogą zachodzić przedewszystkiem w wyrazach zapożyczonych zwłaszcza w imionach własnych, które mogą zatrzymywać swój akcent własny, niezgodny z zasadą akcentowania polskiego, albo też go zmieniać na polski, np. nazwiska czeskie: *ˈZubatý* czy *Zuˈbatý*, francuskie *Rusˈso* czy *ˈRusso*, *Wolˈter* czy *ˈWolter*, rosyjskie *Tołˈstoj* czy *ˈTołstoj*, *Iˈwanowicz* czy *Iwaˈnowicz* i t. d. (K. Wóycicki: *ˈWallenrod* czy *Walˈlenrod*? Język Polski, 2, 220).

W niektórych wyrazach ogólnie używanych, zwłaszcza zapożyczonych, często słyszymy akcentowaną zgłoskę trzecią od końca np. *ˈalgebra*, *ˈrytmika*, *arytˈmetyka*, *staˈtystyka*, *poˈlityka* (zwłaszcza często na *-yka*, *-ika*), także G. sg. od *ˈmuzyk*, *ˈmuzyka* ale *muzyˈkowi*. Również często w pewnej liczbie wyrazów swojskich: *ˈnauka*, *oˈkolica*, *rzeczpoˈspolita*, *ˈogółem*, *ˈtysięcy*, *ˈwszechnica*, *ˈszczegóły*.

Golański w dziele swem: O wymowie i poezji, wyd. II w Wilnie 1788 pisze, że w wyrazach złożonych, których człon ostatni jest jednozgłoskowy, akcent pada na trzecią od końca zgłoskę np. *ˈCzarnolas*, *ˈCarogród*, *ˈsamopał*, *ˈsamotrzeć*, *ˈrymotwór*, *ˈdziewięćkroć*, *ˈilekroć* i t. d. Dziś albo akcentujemy tak samo jak zwykłe wyrazy niezłożone, a więc na przedostatniej zgłosce, albo też każdy człon złożenia akcentujemy oddzielnie np. *ˈdziewięć ˈkroć*.

W rękopiśmiennych uwagach „O niedostatku i potrzebie prozodji w polskim języku“, pisanych ok. r. 1820 ks. Adam Czartoryski notuje: „Prowincjonalne niektóre zwyczaje mowy oddalają się od zwyczajnej kantyleny... Cała Galicja, gdzie najlepiej po polsku mówią, inaczej kładzie akcent w niektórych przypadkach verbów; i tak Galicjanin mówi: *kōchałěm*, *bȳwałěm*, *przyjēchałěś*“, t. j. z głównym akcentem na trzeciej od końca zgłosce, ale tylko w ro-

dzaju męskim, ponieważ to się rozkłada na *ˈkochał-em* (< *kochał jeśm*), gdy rodzaj żeński już: *koˈchałam*, gdyż to pochodzi z *koˈchała-m* — < *koˈchała jeśm*.

Poza tem akcent główny pada na zgłoskę przedostatnią, ale jeżeli wyraz liczy więcej niż trzy zgłoski, to prócz głównego ma jeszcze jeden lub parę akcentów pobocznych, które rozkładają się w ten sposób, że zgłoski bezpośrednio wymawiane przed akcentem lub po nim są słabe, np. *poˈwiedział*, *ˈdopoˈwiedział*, a raczej (jeśli tu główny akcent oznaczymy kreską podwójną): *ˈdopoˈˈwiedział*, *ˈpowyˈnajdoˈˈwali*, słowem akcenty padają na zgłoski: drugą, czwartą, szóstą od końca, jeżeli wyraz ma parzystą liczbę zgłosek. Natomiast w razie nieparzystej liczby zgłosek wyraz 3-zgłoskowy ma tylko jeden akcent, a 5-zgłoskowy ma dwa akcenty, ale niezawsze jednakowo rozłożone: zwykle akcentowaną jest zgłoska przedostatnia i początkowa np. *ˈdopowieˈˈdzieli*, *ˈdolnonieˈˈmiecki*, *ˈnajserdeczˈˈniejszy*, *ˈna Ukraˈˈinie*, *ˈze świątyˈˈniami* i t. d.; rzadziej (zwykle tylko w wierszach) zamiast początkowej akcentujemy następującą zaraz po niej zgłoskę np. *zaˈpisuˈˈjemy* (albo *ˈzapisuˈˈjemy*), *akˈcentuˈˈjemy* (a. *ˈakcentuˈˈjemy*), *uˈszczęśliˈˈwienie* (a. *ˈuszczęśliˈˈwienie*).

Akcent polski jest naogół słaby, wskutek czego nie słyszymy wielkiej różnicy między zgłoskami mocniej lub słabiej akcentowanemi, akcent przeto wywiera tu znacznie mniejszy wpływ na brzmienie samogłosek, niż np. w języku rosyjskim, gdzie najsłabiej akcentowane zgłoski bardzo się skracają (stają się zredukowanemi) i wskutek tego tracą też jasność brzmienia np. *ˈmalĭnkij* (zam. *ˈmaleńkij*), zbliżając się do półsamogłosek.

W mowie polskiej, zwłaszcza na obszarze etnograficznym czysto polskim, istnieje bardzo znaczna rozmaitość tonacji, t. j. oddzielne zgłoski wymawiają się w różnej wysokości tonów, to też słusznie Polacy z Litwy utrzymują, że Koroniarze śpiewają (natomiast na Litwie i na Rusi Czerwonej mowa polska jest monotonna i tylko każda zgłoska pod głównym akcentem wyrazowym ulega znacznemu wzdłużeniu). Jednak zmiana tonu samogłosek na barwę ich nie zdaje się wywierać wpływu.

Okoliczność, że i dziś w wyrazach pięciozgłoskowych chętniej akcentujemy zgłoskę początkową niż czwartą od końca, stanowi jedną ze wskazówek, że może niegdyś polszczyzna więcej zbliżała się do czeszczyzny i właśnie główny przycisk kładła na zgłosce początkowej wyrazu. Na to wskazują też południowe gwary kaszubskie,

które właśnie ten rodzaj akcentu do dziś zachowały; gwary środkowo-kaszubskie wykazują stan dawniejszy: akcent swobodny t. j. nie związany z żadną specjalnie zgłoską w wyrazie, ale zarazem już unieruchomiony t. j. nie zmieniający miejsca w obrębie szeregu morfologicznego (paradygmatu); najbardziej na północ wysunięte gwary kaszubskie i słowińskie mają jeszcze akcent ruchomy, chociaż znacznie już ograniczony w porównaniu z prasłowiańskim.

Ostatniemi czasy dają się spostrzec objawy większego wpływu akcentowania na sposób wymawiania poakcentowych zgłosek: zgłoski te wymawiają się tak słabo, że rymują z sobą w wierszach, jakkolwiek skład ich jest nieco różny; tak np. rymują z sobą: *pokryta — błękitach*, *ołtarzem — w darze*, *sosnową — śniegowy*, *leży — żołnierze* i t. p. Nitsch, w JP. V, 65 i n. pisząc o tem, stwierdza, że jest to objaw, który występuje początkowo w wierszach poetów z prowincyj ruskich, najwcześniej w rymowaniu *-ej* z *-i* lub *-y* u Szarzyńskiego, Szymonowica i in. Dziś także mamy tu wpływ wymawiania z kresów wschodnich.

Na gruncie czysto rodzimym, w Warszawie, chłopcy wykrzykujący tytuły dzienników nie wymawiają zgłosek poprzyciskowych końcowych np. *Kurjer Warʲsza! Przegląd Wieʲczo(r)*! i t. d.

KONSONANTYZM.

I. Spółgłoski prasłowiańskie.

§ **172.** Język prasłowiański miał następujące spółgłoski: Twarde: tylnojęzykowe *k*, *g*, *χ*; zębowe *t*, *d*, *s*, *z*, *n*; wargowe *p*, *b*, *v*, *m*, przedniojęzykowe *r*, *l*. Z tych wszystkich tylnojęzykowe nie miały odpowiednich miękkich, innym odpowiadały miękkie: zębowe *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, *n'*; wargowe *ṕ*, *b́*, *v́*, *ḿ*; przedniojęz. *ŕ*, *l'*; nadto były też miękkie, nie mające odpowiednich twardych: zębowe *c'*, *ʒ'* (*dz'*); dziąsłowe *č'*, *š'*, *ž'*, wreszcie średniojęzykowe *j*, które można też uważać za samogłoskowe niezgłoskotwórcze *i̯*.

Nadto był jeszcze jeden rodzaj spółgłosek miękkich, o których dobrze nie wiemy, jak się wymawiały; oznaczamy więc je przez *tj*, *dj*, *nj*, *pj*, *bj*, *vj*, *mj*, *rj*, *lj*. Z czasem *tj* i *dj* znacznie się zróżniczkowały: w nowszych językach słowiańskich im odpowiadają: p. *c*, *ʒ*, r. *č*, *ž*; stsł. *št*, *žd* np. prasł. **svętja*, p. *świeca*, r. *svěča*, stsł. *svěšta*; prasł. **medja*, p. *miedza*, r. *meža*, stsł. *mežda*.

§ **173.** Ponieważ wszystkie miękkie prócz *j* są pochodnemi, przeto muszą one alternować z twardemi, przyczem twarde tylnojęzykowe, które nie mają odpowiednich sobie (t. j. tylnojęzykowych) miękkich alternują z miękkiemi, które nie mają odpowiednich twardych. A zatem mamy następujące alternacje prasłowiańskie:

k ‖ *č'* ‖ *c'*: **vьlkъ*, **vьlč'e*, **vьlc'i* stp. *wilk*, *wilcze*, *wilcy*.

g ‖ *ž'* ‖ *ʒ'*: **bogъ*, **bož'e*, **o boʒ'ě*, stp. *bog*, *boże*, *o bodze*.

χ ‖ *š'* ‖ *s'*: **duχъ*, **duš'e* **o dus'ě* stp. *duch*, *dusze*, *o dusze* a więc w polszczyznie jest tylko alternacja: *ch* ‖ *sz*.

t ‖ *t* ‖ *tj*: **světъ*, **světiši*, **světja* p. *świat*, *świecisz*, *świēca*.

d ‖ *d* ‖ *dj*: **χodъ*, **χoďiši*, *χodją* p. *chód*, *chodzisz*, *chodzę*.

s ‖ *s'* ‖ *š'* (*sj*): **nesą*, **nos'iši*, **nošą* p. *niosę*, *nosisz*, *noszę*.

z ‖ *z'* ‖ *ž'* (*zj*): **vezą*, **voz'iši*, **vož'ą* p. *wiozę*, *wozisz*, *wożę*.
n ‖ *n'* ‖ *ń* (*nj*): **toną*, **ton'eši*, **tońa* p. *tonę*, *toniesz*, *tonia*.
p ‖ *ṕ* ‖ *pl'*: **lipъkъ*, **lěpiti*, **lěpľą* p. *lipki*, *lepić*, *lepię*.
b ‖ *b́* ‖ *bl'*: **ljubъ*, **ljubiti*, **ljubľą* p. *luby*, *lubić*, *lubię*.
m ‖ *m'* ‖ *ml'*: **gromъ*, **grem'ěti*, **gremľą* p. *grom*, *grzmieć*, *grzmię*.
v ‖ *v́* ‖ *vl'*: **trava*, **travíti*, *travľą* p. *trawa*, *trawić*, *trawię*.
r ‖ *ŕ* ‖ *rj*: **morъ*, **moŕiti*, **morją* p. *mór*, *morzyć*, *morzę*.
l ‖ *l'* ‖ *lj* **bělъ*, **běl'iti*, **bělją* p. *biały*, *bielić*, *bielę*.

Z przykładów tych widać, że podwójny niegdyś rodzaj zmiękczenia spółgłoski *n* oraz wargowych ujednostajnił się w polszczyznie, i tylko zrzadka ukazują się tu grupy *pl*, *bl*, *wl*, *ml* podobne do tych, które przyjmujemy dla języka prasł. np. *kropla* ale stp. także *kropia*, gw. *grable* obok *grabie*, *niemowlę* ale *niemowiątko*, *Lubomla* zam. *Lubomia* i t. d., o czem § 211.

Z tego ogólnego zestawienia spółgłosek prasłowiańskich z polskiemi widać, że na gruncie polskim utożsamiły się niektóre dźwięki, w prasłowiańszczyznie różne. A zatem p. *š* pochodzi z prasł. *š* oraz *s'* będących alternacją dla *χ*, a także z prasł. *š*, niegdyś *sj* (niekiedy pochodzi jeszcze z *s* przed *tj* np. p. *puszczę*, prasł. **pustją*); p. *c* pochodzi z prasł. *c'* lub *tj*; p. *ʒ* pochodzi z prasł. *ʒ'* lub *dj*; p. *ř* pochodzi z prasł. *r'* lub *rj*, i tak samo p. *l* z prasł. *l'* lub *lj*; utożsamiły się wreszcie na gruncie polskim prasł. *n'* oraz wargowe *p'*, *b'*, *v'*, *m'* z odpowiedniemi zmiękczonemi przez *j*.

Natomiast stwardniały: średnie prasł. *l*, które wymieniło się na p. *ł* oraz afrykaty *c'*, *ʒ'*, *č'*, *ǯ'* [1]), (polskie twarde: *c*, *ʒ*, *č*, *ǯ*) i szczelinowe dziąsłowe *š'*, *ž'* (polskie twarde *ś*, *ź*). Pomijamy tu zmiany, które zaszły pod wpływem szczególnych warunków fonetycznych.

II. Stosunek spółgłosek polskich do prasłowiańskich.

1. *j*, *v*, *h*, *f*; uwagi wstępne.

§ 174. O niektórych spółgłoskach nie możemy z większą pewnością twierdzić, że zmieniły swe brzmienie na gruncie polskim. Przedewszystkiem dotyczy to *j*, względem którego można się nawet wahać, czy było ono w języku prasł. i czy jest w polszczyznie samo-

[1]) Prasł. *ǯ'* może istniało tylko w grupie dźwiękowej *žǯ'* np. **možǯ'ьkъ*, **jažǯ'ǫ* p. *móżdżek*, *jeżdżę*.

głoską, czy też spółgłoską. Może ono być jednem lub drugiem zależnie od stopnia zwężenia szczeliny między językiem a podniebieniem i od siły wydechu: gdy stopień zwężenia szczeliny i siła wydechu są znaczne, wtedy tworzy się szmer, będący istotą spółgłoski; zapewne zachodziło to po spółgłoskach, skoro dawne prasł. *tj*, *dj*, zmieniło się na dźwięk przypuszczalnie bliski do *tš*, *dž*, co potem się zróżniczkowało w językach nowszych (*c*, *dz*; *č*, *ž*; *šć*, *žd'* i t. d.); gdy wymawiamy: *jich*, *zjiścić*, *racji*, słyszymy przed *i* wynik artykulacji węższej, jakby spółgłoskowej; tak samo po *i*: *kij*, *bij*.

§ **175.** Prasł. *v* przyjmuje się też za spółgłoskę wargowo-zębową, którą znamy i z dzisiejszego języka polskiego. Kwestja jednak, czy nie była to raczej spółgłoska dwuwargowa *w*, gdyż powstała ona z niezgłoskotwórczej samogłoski *u̯*, a przytem w czasie wyrabiania się zasad ortograficznych śród narodów słowiańskich, więc np. w IX w. u Słowian południowych oraz później u Słowian zachodnich, spółgłoska ta miała wybitny charakter głosowości, dźwięczności, por. stsł. *tworiti* p. *tworzyć* (a nie **tforiti*, **tforzyć*), co raczej przemawia za dwuwargowością artykulacji *w*, aniżeli za jej charakterem wargowo-zębowym. Także w dzisiejszych dialektach ruskich *w* dwuwargowe nie asymiluje się do poprzedniej spółgłoski bezdźwięcznej, ale też tam tylko, gdzie jest ono dwuwargowem, a nie wargowo-zębowem.

§ **176.** W języku polskim ukazały się spółgłoski nowe: dźwięczne *h*, które (pisane rozmaicie) wymawia się dźwięcznie przed spółgłoskami dźwięcznemi np. *Bohdan*, *klehda* (pisze się *klechda*) albo też odróżnia się w ogólności od *χ* tylko w niektórych połaciach pogranicza etnograficznego obszaru Polski, zwłaszcza na pograniczu czesko-słowackiem i ruskiem. Poza tem w środkowych połaciach obszaru polskiego wprawdzie piszemy rozmaicie np. *hart*, *chart*, *wahanie*, *wachnięcie*, ale wymawiamy jednakowo, por. § 180.

§ **177.** Nowym jest też dźwięk *f*, który słyszymy w wyrazach zapożyczonych a także w tych rodzimych, gdzie z przyczyn fonetycznych ubezdźwięcznione zostało dźwięczne niegdyś *w* np. *Feliks*, stp. *lifa*, *fała* obok: *lichfa*, *chfała* (etymologicznie piszemy *lichwa*, *chwała*), *ufać* < *upować* i t. d.

2. Klasyfikacja spółgłosek.

§ **178.** Cały zasób spółgłosek polskich da się przedstawić na tablicy następującej:

	Tylno-podniebienne		Zębowe		Dziąsłowe		Wargowe		Tylno-średniopodnieb.		Dziąsło-wo-śred.-podnieb.		Wargo-wo-śred.-podnieb.		Średnio-podniebien.
	bdźw.	dźw.	bdźw.	dźw.	bdźw.	dźw.	bdźw.	dźw.	bdźw.	dźw.	bdźw.	dźw.	bdźw.	dźw.	dźw.
zwarte . .	*k*	*g*	*t*	*d*	—	—	*p*	*b*	*ḱ*	*ǵ*	—	—	*ṕ*	*b́*	—
zwartoszczel.	—	—	*c*	*ʒ*	*č*	*ǯ*	—	—	—	—	*ć*	*ʑ*	—	—	—
szczelinowe .	*χ*	*h*	*s*	*z*	*š*	*ž* (*ř*)	*f*	*w*	*χ́*	*h'*	*ś*	*ź*	*f'*	*ẃ*	*j*
półotwarte .	—	—	—	*n*, *ł*	—	*r*	—	*m*	—	—	—	*ń*, *l*	—	*ḿ*	—

Powyższa tablica przedstawia zasób spółgłosek polskich ze względu na dzisiejsze ich wymawianie. W gramatyce historycznej musimy jednak rozpatrywać je także ze względu na ich pochodzenie; dlatego też układ ich tutaj musi być inny. Weźmiemy pod uwagę naprzód spółgłoski twarde, mianowicie takie, które nigdy miękkiemi nie były: *k*, *g*, *h*, *t*, *d*, *s*, *z*, *n*, *ł*, *r*, *p*, *b*, *f*, *w*, *m* a także z miękkich *j*; są to spółgłoski przypuszczalnie i dziś tak samo wymawiane, jak i dawniej. z małemi wyjątkami tak samo, jak w języku prasłowiańskim. Na drugiem miejscu postawimy spółgłoski stwardniałe (dyspalatalizowane, odpodniebiennione: *c*, *ʒ*, *č*, *ǯ*, *š*, *ž*, *ř*, po części odziedziczone z języka prasłowiańskiego, gdzie jednak brzmiały miękko (jako średniopodniebienne), częścią zaś powstały na gruncie języka polskiego (*ř*). Wreszcie na trzeciem miejscu staną spółgłoski miękkie: *ḱ*, *ǵ*, *h'*, *ć*, *ʑ*, *ś*, *ź*, *ń*, *l*, *ṕ*, *b́*, *f'*, *ẃ*, *ḿ*. Te spółgłoski powstały w części na gruncie polskim, w części zostały odziedziczone po języku prasłowiańskim, ale tam zapewne miękkość ich była inna niż obecnie, lub też mogły być dwa rodzaje miękkości (np. *nj*, *ń*, *pj*, *ṕ* i t. d.), które z czasem na gruncie polskim się utożsamiły.

3. Spółgłoski tylnojęzykowo-tylnopodniebienne: *k*, *g*, *h*.

§ **179.** Historja pierwszych dwóch, t. j. *k*, *g*, da się zamknąć w paru słowach: o żadnej zmianie ich brzmienia w okresie przedhistorycznym lub historycznym nic nie wiemy. Zmiana nastąpiła tylko przez ich upodniebiennienie (zmiękczenie) w pewnych pozycjach na *ḱ*, *ǵ*, o czem § 206.

§ **180.** W piśmie tylko odróżniamy *ch* (*χ*) i *h*, gdyż tego wy-

maga zasada etymologiczna pisowni naszej. W wymawianiu rdzennych Polaków z wyjątkiem mieszkających na pograniczu czeskiem, morawskiem, słowackiem i ruskiem słychać tylko spółgłoskę tylnopodniebienną szczelinową bezdźwięczną; wiele jednak osób, mówiących po polsku, a nie pochodzących z ziem kresowych, ulega złudzeniu, że w swej mowie odróżniają bezdźwięczne *ch* od dźwięcznego *h*. W przeciwieństwie do ich mniemania stwierdzić trzeba, że przed samogłoskami na początku i w środku wyrazów wymawiamy tę spółgłoskę bezdźwięcznie bez względu na jej pochodzenie i na pisownię; jednakowo więc wymawiamy ją w: *huzia*! *chusta*, *puhar*, *puhacz*, *pycha*, *Hanna*, *chałupa* i t. d. Brzmi ona dźwięcznie przed spółgłoską dźwięczną i to znowu zarówno w *Bohdan* jak w *klechda*; § 176.

Tak więc rozróżnianie *ch* i *h* w piśmie stanowi dziś jedynie właściwość ortograficzną dla miljonów Polaków. Pod tym względem panuje bardzo rozpowszechniony pogląd, że *ch* piszemy zarówno w wyrazach polskich, jako też i cudzoziemskich; natomiast *h* używamy jedynie w wyrazach zapożyczonych. Ostatnie to zdanie jest niezupełnie słuszne: na gruncie rodzimym spotykamy dawne *h* pisane w nagłosie (na początku wyrazu) np. *ha*, *huzia*, często w spójnikach i przyimkach XV w. np. w tak zwanych Dutkach brzeskich ogłoszonych przez Małkowskiego i w Świętosławowem tłumaczeniu statutów.

Pozatem jednak istotnie *h* występuje najczęściej w wyrazach zapożyczonych. Stąd niezgodność w niektórych szczegółowych zapatrywaniach językoznawców: niektórzy wyrazy takie jak: *wahać się* (obok ludowego *wagować się*), *hańba*, *błahy* i in. uważają za obce wtręty, które po części wyparły niejedną z form polskich. Istotnie, zanim ukazały się formy: *hańba*, *hańbić* i t. p. (np. 1471 MPKJ. 5, 118, 119 i t. d.), w polszczyznie używano form: *gańba*, *gańbić*, (np. z pocz. XV w. R. 24, 64), pokrewnych wyrazowi *ganić*. Czyż więc formy z *h* mamy uważać za zapożyczenia? Wyraz zapożyczony nieraz wchodzi na miejsce zapomnianego rodzimego, tu jednak było inaczej: obie formy w ciągu w. XV żyją obok siebie: *gańba* i *hańba*, ale druga z nich jest wyrazem polskim wymawianym na modę czeską. Nierzadkie dla owych czasów są takie wypadki czechizowania wyrazów polskich: więc *hardy* zam. dawniejszego *gardy* (por. *gardzić*), *wesoły*, *serce* zam. *wiesioły*, *sierce*, *obywatel* zam. *obywaciel* i t. p. Mówić z czeska wydawało się ładniej.

Niewątpliwie też wchodziły i wyrazy obce z pisownią przez *h* np. *rohatyna* 1503 Stppp. 2, nr. 4542 zam. *rogacina* 1424 Stppp. 2, nr. 1997; 1426 AKH. 3, 334; 1426 JA. 3, 483; 1428 AKH. 3, 136. Mówimy tylko o różnicach pisowni, gdy już w w. XV miesza się *ch* i *h* np. *charnasz* R. 24, 362 obok częstszego *harnasz*. Podobnie *puchacz* 1472 Rost. nr. 1111 obok *puhacz* 1532 BBydg.; *hysze* (curiae) 1437 Wisł. nr. 228, *chysza* 1400 Stppp. 8 nr. 10796, SKJ. 3, 189.

Formy z *g* utrzymują się długo: *gańbić* mamy nietylko w r. 1532 BBydg. 122 obok *hańba* tamże 50, ale i u Szymonowica *gańby* Siel. 9 w. 38.

§ 181. Dość często wskutek przyczyn nieznanych zachodzi alternacja *χ* ‖ *k*, rzadziej *χ* ‖ *g* nietylko przed spółgłoskami, ale także przed samogłoskami. Oddawna łacińskie (raczej greckie) wyrazy *Christus*, *christianus* oddają się po polsku przez *Chrystus*, *chrześcijanin* albo *Krystus*, *krześcijanin* (por. np. *od krześcijańskiej wiary* Błaż.) *chełznać* 1444 R. 23, 308, *ochełznać* 1545 R. 38, 319, *chełznam* Kromer Bpp. nr. 70 str. 317, por. *kiełznać*, albo też *kiełzać* u Lindego z Botera, r. 1609; *natuchnął mi* — submonuit me 1545 R. 38, 318 obok *przytuknął* R. 34, 230; *cholebiąc się* Leop. Eph. 4, 14 ob. *kolebać się*, *kolebka*; *mamka dzieci koleba*, Linde z Haura r. 1693; *uwichłany* Leop. Eph. 4, 18 ob. *wikłać*, *uwikłany*, por. *wikłają się* Linde z Birkowskiego. r. 1629; dziś mówimy *zmierzch*, *zmierzchło się*, zamiast dawniejszego: *już sie było zmierzkło* Leop. Joan. 6, 17, *zmierzknęło się* Szym. Siel. 20, w. 3; ale: *zmierzchło się* u Knapjusza r. 1641; *chrząkać* ‖ *krząkać* Szym. 18, 110, *chrosta* ob. *krosta*: gw. *szturchać* R. 12, 34 ob. *szturkać* lub *szturgać*; *roztarchała* I poł. XV, R. 16, 346, *roztarchał* 1545 R. 38, 319, dziś *roztargać*; *rzechotać* ob. *rzęgotać* Prfil. 3, 312; og. pols. *chróściel* stsł. *krastelь* i t. p.

W wyrazach *borciuch* < *borsuk*, *cybuch* < tureckie *čibuk*, *Mniszech* < *Mniszek* (dopiero od r. 1645), końcowe *ch* weszło do form literackich pod wpływem gwarowej wymowy małopolskiej, o czem pisze K. Nitsch: Monografje polskich cech gwarowych Nr. 2. Małopolskie *ch*. W Krakowie, nakładem Akad. Um. 1916[1]).

W niektórych gwarach *ch* wymienia się na *f*, lub znika, np.

[1]) Wyraz *borsuk* jest zapożyczeniem z ruskiego, Rozwadowski Enc. 2, 381.

stucha = kupka, garść (lnu) także *stufa* R. 10, 303, lub *stua* R. 17, 63, SKJ. 5, 422; dawny *kachel*, por. *kachlowy piec* 1532 BBydg. 43, dziś brzmi *kafel*, *piec kaflowy*.

4. Przedniojęzykowe: zębowe *t*, *d*, *s*, *z*, *n*, *ł* i dziąsłowe *r*.

§ 182. Wszystkie są kontynuacjami prasłowiańskich takichże przedniojęzykowo-zębowych spółgłosek niezmiękczonych. Po części jednak na gruncie polskim są one też kontynuacjami dawnych zmiękczonych: *ť*, *d*, *s'*, *z'*, *n'*, gdy te po zniknięciu miękkiej półsamogłoski znalazły się w pozycji przed następującą przedniojęzykową spółgłoską np. *tnę* < *ťnę* < *ťьnę* i podobnie: *dnia*, *wczesny żelazny*, *panna* i t. d. o czem § 223.

Ze spółgłosek tych: *t*, *s* są bezdźwięczne, inne zaś — dźwięczne, ale *d*, *z* tracą dźwięczność w końcu wyrazu np. *sad* (= *sat*), *raz* (= *ras*), oraz przed spółgłoską bezdźwięczną np. *rzadki* (= *rzatki*), *brzózka* (= *brzóska*). Wybitnie dźwięczny charakter ma *n*, które nawet na końcu wyrazów lub przed bezdźwięczną spółgłoską nie traci dźwięczności np. *pan*, *Antoni*.

§ 183. Polskie *ł* jest kontynuacją prasł. średniego *l*, a w wyjątkowych wypadkach także prasł. zmiękczonego *ľ*, np. w *łza* stp. *słza* prasł. **sľьza*, gdzie na gruncie polskim zniknęło *ь*, a *l* przed następną przedniojęzykową spółgłoską *z* odpodniebieniło się (stwardniało).

Inne języki słowiańskie na miejscu prasł. średniego *l* mają tak samo *ł* (np. wielkoruski, łużyckie, dialekty morawskie, słowackie, bułgarskie) albo średnie *l* (np. jęz. czeski, serbsko-chorwacki, słoweński).

W dzisiejszym języku polskim coraz powszechniej zastępuje się *ł* przez niezgłoskotwórcze *u̯* nietylko przed samogłoską, ale także przed spółgłoską i w końcu wyrazu np. *u̯eb*, *u̯ba*, *cau̯ość*, *dau̯a*, *dau̯* i t. d. Przed *u* lub po *u* głoska ta nie daje się słyszeć np. *upić* = *łupić*, *dugi* = *długi*, *puk* = *pułk*, *mu* = *muł* i tylko przy szczególnym wysiłku uwydatnia się *u̯* węższe od *u*: *u̯upić*, *du̯ugi*, *puu̯k*, *mu̯u*.

Niekiedy takie niezgłoskotwórcze *u̯* (w wymowie osób niektórych) staje się nawet akcentowanem zgłoskotwórczem *u* np. *ma'upa* zam. *'mau̯pa*, *małpa*. Język polski idzie więc w tym samym kierunku, co np. serbski, gdzie *l* w pewnych pozycjach zmieniwszy się na *ł*, z czasem przybrało samogłoskowy charakter: *vuk* < **vl̥k* < **vьlkъ* p. *wilk*, *vō* < **voǫ* < **vol* < **volъ* p. *wół*.

Zbliżenie *ł* do *u̯* wpłynęło na powstanie formy *łogawy*, *włogawy* (= kulawy), jako modyfikacji gw. **ogawy*, R. 8, 230; 9, 211; 16, 386; Zb. 15, 188 por. stsł. *ogavije* — molestia.

W stp. niekiedy *ł* ginie przed *w* może wskutek asymilacji *łw* > *u̯w* > *w*: *mołwa* > *mowa*, obie formy w Fl.: *mołwa* 118, 140, *mowa* 54, 24, *mołwi* 14, 3, *mołwcie* 39, 22, *mołwich* 119, 6, *mołwiach* 121, 8, *mowić* 28, 8; 77, 2 i t. d.

Niekiedy też stp. *ł* wyraża się w piśmie przez *w* np. *poswaph* AKPr. 3, 317 (zam. *posław*), *wsni sią* — refulget 1444 R. 23, 301, *wsniaczey* 1444 R. 23, 305, *wsniączy swiatlosczy* ib. 305 zam. *łsni się, łsniącej*; *przesmosgwcze zapamathaly* (= przezmozgłcze) pocz. XVI R. 25, 242.

§ 184. Polskie *r* odpowiada prasł. twardemu *r*, a także miękkiemu *ŕ*, o ile to na gruncie polskim po zniknięciu półsamogłoski *ь* znalazło się bezpośrednio przed przedniojęzykową spółgłoską np. *orła*, *orle* < **orьla*, **orьle*, *korca* < **korьca*, por. *orzeł*, *korzec*.

Nadto powstało twarde *r* obok *ŕ* i jego kontynuacji *ř* na miejscu prasł. *ьr* np. *pirwiej* ob. *pirzwiej*, *sirp* ob. *sirzp* prasł. **pьrvěje*, **sьrpъ*.

Spółgłoska *r* niekiedy ginie na początku wyrazu przed samogłoską. Zauważono to najpierwej w wymowie gwarowej i objaśniono, że zachodzi to wtedy, kiedy w wyrazie jeszcze raz *r* się powtarza np. *ozorać*, *ozwora* i t. d. Do tego trzeba dodać, że dzieje się to tylko w przedrostku *roz-*. Znajdujemy to samo w stp. *ozgodzić* (discernere) XIV w. R. 25, 271, *ospalanie gniewy* 1466 R. 22, 24, *wyrczychom ozpychano* — pilo tusum 1471 MPKJ. 5, 16, *ozłomek* 1532 BBydg. 5, zatem w wyrazach, gdzie drugiego *r* niema. Nie jest to więc produkt jakiejś dysymilacji, ale czegoś innego. Spółgłoska półotwarta *r* uważa się za „drżącą“ choć tylko można ją wymawiać w ten sposób, że drga koniec języka; zwykle ją wymawiamy w ten sposób, że raczej by ją nazwać można zwarto-otwartą, gdyż koniec języka przy opuszczonych brzegach dotyka dziąseł górnych i to dotknięcie bywa bardzo lekkie, wtedy też i *r* słychać słabo, a spółgłoska słabo wymawiana może ulec zupełnemu zaniknięciu zwłaszcza w morfemie tak zindywidualizowanej znaczeniowo, jak *roz-*.

5. Spółgłoski wargowe.

§ 185. Spółgłoski wargowo-wargowe *p*, *b*, wargowo-zębowe *f*, *w* i wargowo-wargowa nosowa półotwarta *m*.

Polskie *p*, *b* twarde są po części kontynuacją prasł. twardych *p*, *b*, po części miękkich odpodniebiennionych czyli stwardniałych, co zaszło po zniknięciu półsamogłoski ъ w środku lub na końcu wyrazu po niegdyś miękkiej *ṕ*, *b́*: *gołąb* < **gołąbъ*, *głupstwo* < **glupьstvo*.

Polskie *p* w wyrazach dawno zapożyczonych wyraża obce *f*, np. *lucyper* || *lucyfer*, *Krzysztopor* || *Krzysztofor* (Christophorus).

§ **186.** Polskie *w*, jak to już zaznaczyliśmy wyżej, niezawsze się asymilowało pod względem bezdźwięczności do sąsiednich bezdźwięcznych spółgłosek, z czego możnaby wnosić, że było ono spółgłoską wargowo-wargową. Najdawniejsze przykłady takiej asymilacji spotykamy w w. XIII: *Crusficiensi* (1285). Muczk. Rzyszcz. 2, 109, *Litphanis* (1241) tamże 2, 26.

W dawniejszych zabytkach niekiedy *w* miesza się z *χ*: *dochcip* kon. XVI w. Czubek, Pisma polit. 239, *gniech* Leop. Apoc. 11, 18; odwrotnie mamy dziś *wnet* zam. dawniejszego *hnet* (wymawiano *chnet*): *hnet* BBydg. 127, Leop. II Reg. 20, 21 *chnet* Cresc. 561 (Linde), *wnet* od XVI w. Rej Zwrc. 16 b.

W tekstach w. XIV i XV *w* między samogłoskami nierzadko się opuszcza np. *Smislaowi* 1388 Leksz. 1, 297, *Tomisłaowa*, *Stanislaowi* 1408 Piek. 364.

§ **187.** Polskie *m* jest kontynuacją prasł. twardego *m*, albo miękkiego *ḿ* po zniknięciu ъ przed spółgłoską lub w wygłosie (w końcu wyrazu), np. *potomstwo* < **potomьstwo*, *Radom* < **Radomъ* < **Radomjь*.

Niekiedy *m* miesza się z *n* np. *olbrzym* z dawniejszego **obrzyn* (**obrinъ*, *obrъ* = Avarus) już w Fl. *obrzym* 18, 6; 32, 16, *wełna* Fl. 106, 29; 1444 R. 23, 302, podobnie w Mammotreptach, i tamże *wełma* MPKJ. 5, str. 62, 75, 95, 113. Stp. *brona* P. Kochan. Kromer albo *brana* Leopol. Gen. 19, 1 obok *broma* u Otwinowskiego, Potockiego, *brama* Skarga w Rocznych dziejach Baronjusza, *brama* (= porta) Ottomańska 1781 Stebelski (przykłady z Lindego). *Kain* ob. *Kaim*, *cherubin* Fl. Puł. 17, 12, *serafin* ob. *cherubim*, *serafim*, *baldachin* ob. *baldachim*.

6. Spółgłoska *j*.

§ **188.** Polskie *j* odpowiada też prasłowiańskiemu *j*. Ma ono charakter raczej niezgłoskotwórczej samogłoski *i̯*, zwłaszcza w południowej Polsce, niż szczelinowej spółgłoski *j*, która znów wyraźniej występuje ku północy.

Głoska ta ze względu właśnie na swą bardzo słabą artykulację spółgłoskową łatwo ulega zanikowi między samogłoskami. Dzięki temu już na gruncie prapolskim dokonał się proces stopienia dwu wyrazów w jeden, mianowicie przymiotnika z zaimkiem (rodzajnikiem) *ji, ja, je* skąd powstała deklinacja złożona: *dobra-jego* > *dobrego, dobru-jemu* > *dobremu* i t. d. Potem to samo zaszło w zakresie czasowników, gdzie ściągnięciu podległy grupy dźwiękowe: *aje, eje* np. *wołajesz* > *wołasz, umiejesz* > *umiesz*; formy nieściągnięte trafiają się jeszcze w XIV i XV wieku. Wreszcie dzięki temu powstały ściągnięte formy zaimków dzierżawczych: *mego, twym, swej, swych* i t. d. których używamy obok będących też i dziś w użyciu form: *mojego, twoim, swojej, swoich* i t. d.

Swoisty charakter wymawiania *j* sprawia też, że ta głoska niknie na końcu wyrazów po samogłosce, zwłaszcza w wymowie gwarowej, w dzisiejszej i staropolskiej deklinacji zaimków i przymiotników (złożonej), jakkolwiek tutaj brak końcowego *-j* może być objaśniony wpływem czynników niefonetycznych: na *-e* (zam. dzisiejszego *-ej*) kończą się formy najczęściej dopełniacza. Obok form *wiernej światłości* Fl. prol., *na gorze świętej* 2, 6, *mołwi mojej duszy* 3, 2 mamy *w pamięci wiekuje* 111, 6; obok *jej* G. sg. Puł. 3, 2, *ludzkiej* G. sg. 118, 134, mamy *je* G. sg. Puł. 104, 12, *ludzkie* D. sg. 103, 15, *w ludzkie* 72, 5 naogół w obu psałterzach rzadko, natomiast zwykle to są formy w Gn. np. *ku wiekuje światłości* i t. d.; *żony umarły* 1549 rp. Gn. A_1, tak samo jak dziś zwłaszcza w wymowie gwarowej. Podobnie może nie być fonetyczna przyczyna braku końcowego *j* w formach stopnia wyższego. gdzie *j* normalnie i dziś i w stp. np. *dalej* Fl. Puł. 73, 10, *drzewiej* 38, 18 i t. d. obok *raczy* (= raczej) Nagr. Barb. *mnie* (= mniej) BZ. Num. 26, 54 i t. d. obok *mniej* Ex. 16, 17, i t. d.

Są też formy rozkaźników bez końcowego *-j*: *da* Fl. 118, 34 (Puł. *daj*). także w pieśni: *Maryja, czysta dziewice, da nam widzieć boże lice*, w wierszu Słoty: *Gospodnie, da mi to wiedzieć* obok *bog daj*; w legendzie o św. Aleksym: *ubogie karmi i odziewą, swych starszych nigdy nie gniewą, chową się w czci.*

§ **189.** Kiedy indziej znowu ukazuje się nowe *-j* w końcu wyrazów np. w formach stopnia wyższego przysłówków: prasł. formom **vętje, *dalje, *vyše, *niže* odpowiadały stp. *więce, dale, wysze, niże*, które jednak upodobniły się do: *silniej, słabiej* z prasł. **silnějе *słabějе*, a przeto otrzymały formę: *więcej, dalej, wyszej, niżej*. Za-

pewne też wynikiem ogólnej skłonności do wyrównywania form, należących do jednej kategorji gramatycznej, było powstanie *wczoraj* zam. *wczora*, *dzisiaj* zam. *dzisia*, a to znowu z *dziś* pod wpływem analogji do *wczora*. Forma *chociaj* (np. u Szymonowica Siel. 1 w. 15 i 16) mogła powstać z *chocia i*. Wreszcie otrzymaliśmy formy imperatywów: *zamknij*, *utnij*, *utrzyj* i t. p. zam. dawniej używanych (do XVIII w.) *zamkni*, *utni*, *utrzy*, pod wpływem analogji do: *bij*, *pij*, *myj*, *szyj*, które to formy powstały z dawniejszych: *biji*, *piji*, *myji*, *szyji* i t. d. Te ostatnie, jak i wszystkie inne, których temat (osnowa) kończył się na pojedynczą spółgłoskę, utraciły końcowe *-i*. Tak więc ukazanie się *j* zostało wywołane przez różne czynniki morfologiczne.

Między samogłoskami w imieniu zapożyczonem: *Beata* ukazuje się *j*: *Janek slubil Beyatcze* [Biejatce] 1389 Leksz. 1, nr. 531. Zamiast og. p. *piana* spotykamy *pijana* u Leopolity: *pijany toczy* Luc. 9, 39 *pocieką pijany* Szym. Siel. 15, w. 70; odwrotnie znów niektórzy pisarze zam. przymiotnikowej formy *pijany* używali *pjany* lub *piany* (tak jest często w Panu Tadeuszu Mickiewicza).

190. Wahanie pomiędzy formami przedrostka superlatywnego stp. *na-* i *naj-* według wszelkiego prawdopodobieństwa nie wypływa z przyczyn fonetycznych, lecz zapewne jest wynikiem pomieszania dwu pierwotnie różnych przedrostków. W stp. obie te formy występują obocznie np. Fl. *nawyszszy* 86, 5, *najwyszszy* 17, 15; również i u późniejszych pisarzy np. *najlepszy* Szym. 4, 71, *napiękniejsza* 3, 13; *namniejszy* Zimor. 4, 103, *najmilszej* 17, 334.

§ **191.** Niekiedy *j* alternuje z *l* np. p. *ledwie*, *ledwo* stp. także *ledwe* Rej Zwrc. 32 b, J. Koch. ps. 6, 5, obok r. *jedwa*; gw. *leliń*, *lelita* ogp. *jeleń*, *jelita*, w tych ostatnich wyrazach zapewne pod wpływem asymilacji na odległość.

Niekiedy *j* alternuje z *ń* np. *w nabożejstwie* Gn. 14 a, *Ochojno* stp. *Ochonino* 1398 Hube Kr. nr. 31, *Ochonin* 1480 Stppp. 2, nr. 4232, *Leżajsk* < **Leżańsk*, *szalej* || *szaleń*, *sajta*, nazwa rośliny || *szańta* Karł. Sł. gw., także w gwarach *j.* nosowe zam. *ń*: *koj.ski*, *paj.ski*, *kamiej.*, lub zwykłe *j*: *kamiej*, *tajsy*, *pajski* Nitsch Enc. 3, 276. Formy gwarowe: *póńdę*, *przyńdę*, *dońdę* obok *pódę*, *przydę* powstały zapewne nie przez wymianę *j* > *ń* lecz przez analogję do *weńdę*, *zeńdę*, które wydają się kontaminacyjnemi, powstałemi pod wpływem: *wnidę*, *znidę* z jednej strony i *wejdę*, *zejdę* z drugiej.

7. Spółgłoski zwarto-szczelinowe i dziąsłowe szczelinowe.

§ **192.** Przedniojęzykowo-zębowe zwarto-szczelinowe *c*, *ʒ*.

Polskie *c* pochodzi 1) z prasł. *c*, które alternuje z *k* i *č*, było zaś produktem zmiękczenia *k* w tak zwanym drugim okresie palatalizacji tylnojęzykowo-tylnopodniebiennych spółgłosek: *ręka*, *ręce*, *ręczyć* prasł. **rǫka*, **rǫcě*, **rǫčiti*. 2) z prasł. *tj*, które alternuje z *t* i *t* p. *t* || *ć* || *c* np. *powrót*, *powrócić*, *powrócę* prasł. **povortъ*, **povortiti*, **povortjǫ*. 3) z prasł. *kt̓* bez względu na to, czy pochodzi ono z dawniejszego *kt̓* czy też z dawniejszego *gt̓* np. prasł. **pektъ* p. *piec*, prasł. **moktъ* (z dawniejszego **mogtъ*) p. *moc*. Stosownie też do tegó etymologiczna zasada usprawiedliwia sposób pisania bezokolicznikó w: *móc*, *strzec*, *biec* i t. d.

§ **193.** Polskie *c* pochodzi też z *ts* np. *świecki* z *świetski* prap. **světьsk-*. Ponieważ *ds* przed spółgłoską bezdźwięczną musiało się wymawiać bezdźwięcznie, przeto fonetycznie dało ono w rezultacie także *c* np. **ľudьsk-* > *ludski* > *lutski* > *lucki*; ze względów jednak etymologicznych piszemy tu *dz*: *ludzki*. Sądząc po pisowni, wnioskujemy, że w końcu w. XIV jeszcze niezupełnie *ts* zlało się w jedną spółgłoskę *c*, ale raczej że brzmiało *cs*, pisze się bowiem w Fl: *bogaczstwa* (= bogactwa) 48, 10, *dzeczskich* 8, 3, *w newinowaczstwę* 25, 11, *iǫtzstwo* 121, 1, *swadeczstwo* 18, 8, *ludzsczi* 35, 8, *ludzske* 32, 13, *luczska* 32, 10 i t. d. i tylko w ostatniej (najnowszej) części psałterza ukazuje się inna pisownia: *swadecztwa* (= świadectwa) 118, 79, *gory sweczke* Hab. 9, *pagorky sweczky* Hab. 10.

Również *c* z *cs* które w mowie starszych pisarzy psałterza Fl. może jeszcze brzmiało jako *cs*: *dzedziczstwo* 32, 12 i t. d. stale; lecz w trzeciej części już *c*: *dzedzicztwo* 134, 12.

Także *c* z *čs*, jako produkt asymilacji, o czem § 238.

§ **194.** Warunki, które wywołują wymianę *k* na *c* w języku prasł. działają bez zmiany także i wtedy, kiedy *k* następuje po *s*, *z*, *š*, *ž*, stąd w dzisiejszym języku formy: *Polsce*, *łezce*, *myszce*, *łyżce*. Jednak w starej polszczyznie była skłonność do wymiany *sc* na *šč* lub *šc*; mamy więc w Satyrze J. Kochanowskiego w. 16 *w Polszcze* u Reja w Zwrc. A_2 *w Polszcże*, w dialogach Orzechowskiego stale: *Polszcze*, *krolowie polszcy*. Forma *w Polszcze* utrzymała się aż do połowy w. XIX np. u Lelewela, Bilbljograficznych ksiąg dwoje 1823 str. 9, także w pierwszem wydaniu Pana Tadeusza z r. 1834 *w Polszcze* (Ks. 2, w. 497 i 498) obok *w Polsce* Ks. 2 w. 382. Za-

razem jednak trzeba zaznaczyć, że to samo widzimy w niektórych innych formach np. *o człowiecze* (zam. *o człowiece*) w w. XVI Rej Post. 9, a Kromer 1554 r. Bpp. nr. 70 str. 330; *iść w Bodze, w człowiecze* 1559 Akta zb. wil. Schadzka 6, również *po Niemczech* u W. Potockiego w Moraljach Bpp. nr. 73 str. 437. Mogły tu działać upodabniająco formy: *o dusze* (od *duch*), *w grzeszech* i t. p.

§ **195**. Polskie *ʒ* jest kontynuacją 1) prasł. *ʒ*, które alternuje z *g*, *ž* np. *noga*, *odnoże*, *nodze* prasł. **noga* **otъnožьje*, **nožě* 2) prasł. *dj.* które alternuje z *d* i *d'*: *widać*, *widzieć*, *widzę* prasł. **vidati*, **viděti*, **vidjǫ*; również po *z*, np. *o rózdze*.

Poza tem mamy jeszcze nowe *ʒ*, które powstało spontanicznie z dawniejszego *z* (również *dź* z dawniejszego *ź*). Obok starej nazwy *Kurozwęki* mamy też stp. *źwięczeć* (*swyączały* I poł. XV R. 16, 345; *gęśli źwiękające* poł. XV SKJ. 1, 70), dziś *dźwięk*, *dźwięczeć*. U Świętosława *wdzięcie* AKPr. 3, 300 zam. *wzięcie* może być omyłką pióra, ale mamy też *dziewa* zam. *ziewa* I poł. XV R. 16, 343, *rozziewić* Rej Zwierc. 262 dziś *rozdziawić*, stp. *smarze* 1389 MMAe. 15, 95, *smars* 1418 Księgi sądowe Krak. rp., dziś *smardz*; stp. *barzo* zmienia się na *bardzo* 1578 Ezop Bpp. nr. 55 str. 24; w XVI w. jeszcze niezmiernie rzadko, natomiast coraz częściej w w. XVII (np. Zimor. 5, 317), mieszając się ze starszem *barzo* np. u W. Potockiego w Moraljach obie te formy występują najczęściej na zmianę; wkońcu zwyciężyła forma *bardzo*, która dziś stale panuje. Dalej og. słow. *zvon*, *zvono* odpowiada p. *dzwon*, *dzwono*, por. też *rozynki* || *rodzynki*, (*żgać*, *ʒgać* || *dżgać*, *dʒgać*) wszędzie *ʒ* zam. wcześniejszego *z*. Natomiast stp. *nielza*, *nielża* zam. **nieldza* por. r. *nelьzja*, z prasł. **nelьga*, **nelьza*.

§ **196**. Przedniojęzykowo-dziąsłowe zwarto-szczelinowe *cz*, *dż*.

Polskie *č* odpowiada 1) prasł. *č* alternującemu z *k* i *c'* np. prasł. **rǫka*, **rǫc'ě*, **rǫčьka* p. *ręka*, *ręce*, *rączka*, prasł. **ovьc'a*, **ovьčьka* p. *owca*, *owieczka*, prasł. **velkǫ*, **velčeši*, **velkti* p. *wlekę*, *wleczesz*, *wlec*, prasł. **iskati*, **iščǫ*, (stsł *išťǫ*) p. *iskać*, *iszczę* i t. d. 2) prasł. *tj* po *s* przyczem i *s* zamieniło się na *š* np. prasł. **svistati*, **svistjǫ* p. *świstać*, *świszczę*.

Na gruncie polskim gdy wskutek złożenia wyrazów utworzyła się grupa *sš*, zamieniła się ona w staropolszczyźnie na *szcz* np. **s-szedł* (dziś na nowo złożone *z-szedł*) > *szczedł*, **ws-szedł* > *wszczedł* i podobne: *słońce weszczdło* < **wssszło* p. § 256.

Zam. og. p. *świeczka*, *onuczka* pow. być **świecka*, **onucka* ponieważ *c* z prasł. *tj* nie alternuje z *cz* ale tylko z *t* i z *ć*. Tutaj

więc jest to produkt asymilacji do formacyj takich jak: *owca* — *owieczka*, gdzie *c* pochodzi z prasł. *k*.

Niefonetycznego pochodzenia jest też *cz* zam. *c* w takich formacjach, jak *gorączka*, *mierziączka* np. u Orzechowskiego Bpp. nr. 74, str. 9, 101, (por. *gorący*, *mierziący*, gdzie *c* < *tj*).

Śród form czasu teraźniejszego jeszcze niezupełnie zapomniano takich jak: *szepcę*, *depcę*, *chłepcę*, *łomocę*, *szamocę się*, *kłopocę się* np. *kołacą* Kromer Bpp. nr. 70 str. 265, *depcąc* Szym. 2, 67, i t. p., gdzie *c* odpowiada prasł. *tj*. Dziś jednak prawie powszechnie mówią: *szepczę*, *depczesz*, *chłepcze*, *łomoczemy*, *szamoczecie się*, *kłopoczą się*, a to pod wpływem dwojakiego zbliżenia: do form na *-czę* i t. d., gdzie *cz* alternuje z *k* np. *płaczę*, *wleczesz*, *ciecze*. i t. d. oraz do form na *-szczę*, gdzie *szcz* jest alternacją do *sk* np. *pluszcze* (*pluskać*) albo do prasł. *stj* np. *świszczę* (*świstać*).

Mamy też teraz *zjednoczyć*, *zjednoczenie* (*jednoczą się* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 225) zam. stp. *zjednocić*, *zjednocenie* (*zjednocenia* 1553 Bpp. 70, 222 u Kromera) por. *jednota*; por. też formy na *-czy*: *ochoczy*, *roboczy* (przy *ochota*, *robota*), *dziedziczyć* (obok *dziedzic*) analog. do *żebraczy* (*żebrak*), *uroczy* (*urok*), *uroczyć*, *przewodniczyć* (*przewodnik*).

§ **197**. Nieprawidłowe są polskie formy imperatywów: *piecz*, *siecz*, *wlecz* i t. p., są one bowiem wykładnikami form prasł. **pьci*, **sьci*, **velci*, więc i w polszczyznie powinno być *c* a nie *cz*. Zapewne tu działała analogja do wymian fonetycznych w czasie teraźniejszym: *pieczesz*, *sieczesz*, *wleczesz* odpowiednio do szeregów: *niosę* — *niesiesz* — *nieś*, *wiozę* — *wieziesz* — *wieź*, *plotę* — *pleciesz* — *pleć*, *idę* — *idziesz* — *idź*... *piekę* — *pieczesz* — *piecz*... O śladach form imperatywnych na *-c* w dzisiejszym języku osób niemazurzących p. Nitsch, Język Polski 1, 15 i Klich tamże 85.

§ **198**. Polskie *ǯ* stale występuje na miejscu prasł. *dj* oraz *ž* (z *g*) po *z*, przyczem to ostatnie zamienia się na *ž* np. prasł. **dzdjь*, **dzdja* p. *deszcz* (etymologicznie *deżdż*) *dżdża*, (*dżża*), dziś *dżdżu* (*dżżu*); prasł. **jazditi*, **jazdją* p. *jeździć*, *jeżdżę*; prasł. **mozgъ*, zdrobn. **mozžьkъ* p. *móżdżek*. Także na gruncie polskim, gdy w złożeniach tworzyła się grupa *zž*, wymieniała się ona na *ǯǯ* np. *z-żyć* > stp. *żdżyć* (to znaczy 'zużytkować, spotrzebować, zniszczyć') p. § 256.

W innych pozycjach *ǯ* należy do największych rzadkości, jak np. w dawnem nazwisku polskiem *Wydżga*, zapisanem w XV w.: hereditatem *Widcze* (= *Wydżdze*) obligavit, per *Widczgam* 1448 Stppp. 2,

nr. 3369, por. wykrzyknik myśliwski: *wyczha!*, por. też *dżgać* obok *dżgać, żgać, żgać.*

§ **199.** Przedniojęzykowo-dziąsłowe: *š, ž, ř.* Najpóźniejszą z nich jest spółgłoska *ř*, która w wymowie dzisiejszej ogólnopolskiej nie różni się od *ž*, i tylko w piśmie odróżnia się jeden znak od drugiego na zasadzie etymologicznej. Jakie były przejścia od prasł. i prapolskiego miękkiego *ŕ* do dzisiejszego *ř* (= *ž*), na to pytanie tylko w przybliżeniu odpowiedzieć można:

Baudouin de Courtenay w książce swej O drewnie polskom jazykie do XIV stoletija, Lipsk 1870, na str. 44—53 stwierdza, że w najdawniejszych zabytkach piśmiennych dźwięk, oznaczany przez dzisiejsze *rz*, wyrażał się stale przez *r* i dopiero w r. 1231 po raz pierwszy ukazuje się nazwa *narzaz* w dokumencie mazowieckim; w r. 1237 mamy znowu *Wochrz* również w źródle mazowieckiem. Odtąd wchodzi w użycie *rz, rs, rsz*, jakkolwiek powoli i stopniowo, tak że jeszcze w końcu w. XIV jako też i w XV niezupełnie ginie dawny zwyczaj ortograficzny pisania *r* zam. *rz.* Ponieważ jednocześnie z tem powstaje różnica między pisaniem *t, d* twardego oraz *ć, dź* miękkiego, przeto Baudouin de Courtenay wyprowadza wniosek, że w chwili, kiedy zaczęto stosować alfabet łaciński do pisania imion polskich, nie istniały jeszcze dźwięki *ŕ, ć, ź* (lecz tylko *ŕ, ť, ď*) i że dopiero od końca w. XII zaczął się dokonywać proces stopniowej zamiany tych głosek na późniejsze *ř, ć, ź.*

Co się tyczy specjalnie dźwięku *ř* (*rz*), to Baudouin de Courtenay domyśla się, że w XIII w. wymawiano go z bardzo znacznem drżeniem języka, nie tak jak dzisiaj, oraz że przejście *ŕ* na *ř* (*rz* a raczej *rž*) dokonało się zapewne najpierwej w gwarach mazowieckich. Przytem być może, iż najpóźniej *ř* ukazało się w grupach dźwiękowych *ir, er* (z prasł. *ŕ*) gdyż w dokumentach tu właśnie ukazuje się najpóźniej *rz* np. *Wirzbentha* 1367 (Wielkopolska).

Brückner Dzieje języka polskiego, wyd. 1, str. 57 i wyd. 2, str. 38 wypowiada inne zdanie, mianowicie że już w języku bulli z r. 1136 wymawiano *rz*, jak dzisiaj, co modyfikuje w pewnym stopniu Rozwadowski MPKJ. 4, 478; obaj tutaj opierają się na przykładach dla przejścia *ť, ď*, na *ć, dź*, uważając wszystkie te procesy za jednoczesne (p. § 208).

§ **200.** Kiedy dźwięk oznaczany przez *rz* utożsamił się z *ż*? Niedokładność ortografji polskiej nie pozwala odpowiedzieć na to

pytanie ściśle. Przypuszczalnie etapy procesu zmiany w wymawianiu możnaby tak oznaczyć: *ŕ* > *r'* > *'ż* > *ż* ale rozłożyć je chronologicznie według wieków trudno. Mamy świadectwa, że przez czas długi nie mieszano dźwięków *ř* i *ž*, a mianowicie:

1) Przez długie wieki prawie nie robiono błędów ortograficznych odróżniając skrupulatnie *ż* od *rz*; nawet pisarz Wacława Potockiego w końcu XVII w., choć nie celował w ortografji (mieszał *h* i *ch*, *ż* i *sz* na końcu wyrazów), to jednak nie mieszał nigdy *rz* i *ż* ani też nigdy na końcu wyrazu nie napisał *sz* zam. *rz*; natomiast usiłował odróżnić *rż* od *rz* pisząc np. *drżżeć*, *drzewo*. Z tego można wnioskować, że w końcu w. XVII dźwięk *ř* odróżniał się zarówno od *ż* jako też i od *rż* (por. Bpp. nr. 73, str. XXIX). Tylko w niektórych wyrazach dość wcześnie, bo już w w. XV, stale pisano *rz* zam. *ż*, mianowicie w BZ. w Mammotreptach i in. zabytkach w formach takich jak *użasnąć się*, *zżasnąć się*, por. stsł. *užasnąti sę*, p. *żachnąć się* § 201.

2) W Pracach Towarzystwa Naukowego Warszawskiego nr. 1 K. Nitsch w studjum: Z historji polskich rymów, Warszawa 1912, str. 32 n. wykazuje, że są tylko odosobnione rymy dawne: u Kochanowskiego *może — morze* Ps. 104 w. 46—47, oraz u Szymonowica *ważyć — sparzyć* wyd. Turowskiego str. 14. Ten ostatni jednak przykład polega na omyłce: w wyd. oryginalnem z r. 1614 czytamy: *Urzędniku, nie umiesz, tylko nam chwast warzyć*; *Kiedy pokrzywy dzielisz, waruj ręki sparzyć* (por. Bpp. nr. 68 str. 19). Dopiero w XVII w. Drużbacka rymuje: *mierzy — bieży*, *zważy — zdarzy*, *zważa — poczłarza* i t. d.

3) W ortografji staropolskiej *rz* wyraża się niekiedy fonetycznie przez *rsz*, co odpowiada dzisiejszemu *rż* np. *sgorszalo* 1391 Leksz. 1, nr. 1047; de *Oborszick* 1395 Leksz. 2, nr. 1788; *potwarszil* 1396 Leksz. 1, nr. 2273; *trszy*... *sc*[*zt*]*yrszmy* Leksz. 2, nr. 2320; dość często w Gn. (R. 25, 16), *kmotrsze* I poł. XV R. 16, 347, *gorszkoszczy* Puł. 13, 6 i ok. 1497 R. 25, 243, a i teraz dość często *gorżki* por. u Petrycego rym: *morską — gorzką* Bpp. nr. 67, str. 27; *richtarzs* 1475 Stppp. 2, nr. 4150; *uczynkom wierście* Leop. Joan. 10 38. Z drugiej strony jednak zrzadka pisownia wskazuje że *rz* brzmiało jak *ż*: *wyrzscha czą̨scz* R. 25, 268; *srzerzǫ* (= zrzeżą) BZ Deut. 21, 4; do *kozenya* (może *r* opuszczono przez nieuwagę) BZ. Num. 22, 4; *polszydky* (= połrzytki) 1478 Rost. nr. 2311. Pisali o tem: Brückner R. 47, 339, Dzieje j. p.[2], 38, Rozwadowski

MPKJ. 4, 478. Zborowski JP. 2, 166. Konsekwentnie *ř* wyraża się przez *sz* lub *szr* po *p* w rękopisie Baworowskich z XV w. opisanym przez Brücknera w R. 47: *pszryął* (*przyjął*) 357, *wpszroncz* (*wprząc*) 358, *pszechozys* (*przechodzisz*), *pszeboy*, *pszirownacz*, *pszicriwacz* 357 i t. d. rzadko po innych spółgłoskach: *sgszebye* 358, *pocszebni* (*potrzebny*) 359 lub w innej pozycji: *szrǫnd* (*rząd*) 358, *sweszrą* (*zwierzę*) 358, ale także przez *r* (*krepcosez* 357) lub przez *rz* (*przeszenky* = *przez dzięki* 358, *potrzebyzna* 359); przez *rz* wyraża się też tutaj *rž*: *dzerzesz* (*dzierżeć*) 357; natomiast *ž* wyraża się przez *z*, *s*, lub *ß*.

§ **201.** Jeżeli w zabytkach staropolskich pisze się stale *rz* zam. *ż* w czasownikach pokrewnych dzisiejszemu *żachnąć się*, to zapewne pisownia ta nie polegała na mieszaniu liter. Czytamy: *urzaśli się* pocz. XV R. 24, 72, również w BŻ. i w Mammotreptach z r. 1471 stale *urzasnąć się*, *zrzasnąć się*, że jednak nie jest to omyłka ortograficzna, dowodzi tego i dzisiejsze gwarowe *zdrachnąć się* = 'trochę się przestraszyć' Prfil. 4, 310. Wymiana *ż* i *r* (*ř*) zachodzi i w innych wyrazach np. stp. *gmyzać*, *gmyżę* || *gmerać*, *gmerzę* stp. *giża* — petaso 1532 BBydg. 112 b, dziś *gira*, *niebożę* || *nieborak* zam. **niebożak*, stp. *koża*, *kożuch* r. *koža* || *kora*; zwłaszcza w różnych językach słowiańskich takie odpowiedniki są częstsze: p. *żebro*, *ziobro* || r. *rebro*, p. *może* || s. *more* i w ogólności zwłaszcza w jęz. serbskim często *r* zam. *ż*.

§ **202.** Polskie *ś* odpowiada: 1) prasł. *s'*, alternującemu z *χ* np. prasł. **muχa*, **mus'ě* p. *mucha*, *musze* prasł. **s'ědz*, p. *szady* (ale **s'ěmę* p. *siemię*, polski odpowiednik zależy od pochodzenia prasł. *s'*: prasł. *s'* (z dawniejszego *s*) > p. *ś*; prasł. *s'* (z dawn. *χ*) > p. *sz*).

2) prasł. *š* z dawn. *sj* np. **nositi*, **nosjǫ* > **nošǫ* p. *noszę*; także *szlę* < **šljǫ* gdzie *š* pod wpływem *j* mimo odgradzającego je *l*, podobnie stp. *wisznia* < **višnja*, gdzie *š* przed *ńj*.

Nagłosowe polskie *š* wymienia się z *ś* np. obok *szary* prasł. **sěrz* mamy *siara*, *siarka* prasł. **sěra*.

O polskiem *š* przed *č* p. § 194, 238, 256.

O polskiem *š* w wyrazach obcego pochodzenia p. § 204.

W formach: *wszego*, *wszemu*, *wszechmogący* i t. d. odpowiadających stsł. *vьsego*, *vьsemu*, *vьsemogy* i t. d. mamy *š* bardzo stare, ukazuje się ono bowiem w tych formach na całej połaci zachodniej Słowiańszczyzny.

§ **203.** Polskie *ż* jest kontynuacją prasł. *ž* 1) z dawniejszego *zj* np. **voziti*, **vozjǫ* > **vožǫ* p. *wożę* także *drażnię* < **dražnjǫ*, gdzie

ž < *z* pod wpływem *j* pomimo odgradzającego je *n* 2) z dawnego *g* przed pierwotną miękką samogłoską np. **mogǫ*, **možeši*, p. *mogę*, *możesz*.

Polskie *ż* przed *ž* p. § 198, przed *n* § 230.

W imperatywach dzisiejszych: *strzeż*, *bież*, *zaprząż* mamy końcowe *ż* zam. *g* (prasł. **sterzi*, **běži*, **zapręži*) dla tejże przyczyny, która wywołała ukazanie się form: *piecz*, *wlecz* i t. p. (§ 197). O śladach form na *-dz* w języku dzisiejszym pisał Nitsch, Język Polski 1, 15 i Klich, tamże 85.

Dzisiejsze: *zniżyć*, *zbliżyć* brzmiały dawniej prawidłowo: *znizić*, *zblizić*, prasł. **sъniziti*, **sъbliziti*; podobnie starsze pols. *powyszyć*, zam. *powysić*. Dziś ta ostatnia forma brzmi: *podwyższyć* i wskazuje nam zarazem na swą genezę: oczywiście na nią wpłynęła forma *wyższy*, a ta znowu powstała analogicznie do *niższy*. Otóż jak *podwyższyć* analogicznie utworzono do *wyższy*, tak znowu: *zniżyć*, *zbliżyć* analogicznie do *niżej*, *bliżej* przy współdziałaniu form cz. teraźn. *żniżę*, *zbliżę* prasł. **sъnizjǫ*, **sъblizjǫ* > **sъnižǫ*, **sъbližǫ*.

W wyrazach: *odzież*, *przedaż* r. *odeża*, *prodaża*, prasł. **odedja*, **prodadja*. końcowe *ż* nie jest fonetyczne (polskie formy winnyby brzmieć **odziedz*, **przedadz* z prasł. **odedjь*, **prodadjь*); są to formy utworzone według wzorów ruskich zam. polskich *odzienie*, *przedaj* (*nieść co na przedaj*). W nazwie *Bożęcin* obok *Bodzęcin*, *Bodzentyn*, utworzonej od imienia własnego *Bodzęta* prasł. **Bodjęta*, *ż* znalazło się zapewne wskutek zbliżenia tych form z rzeczownikiem *bóg*.

§ **204.** Polskie *č*, *š*, *ž* ukazują się też w wyrazach zapożyczonych na miejscu obcych *c*, *s*, *z*. Objaw ten językowy jest niewątpliwie dawny, choć w zabytkach z powodu niedokładności naszej ortografji możemy go śledzić systematycznie dopiero od początku w. XVI. Łacińskie *missa* brzmi już *mьša* w języku stsł. i tak samo w czeszczyznie, jak i w polszczyznie oddawna. Wyrażono przypuszczenie, że poszło to z języka południowo-niemieckiego, gdzie się miesza *s* i *š*, ale 1) ten proces obejmuje też dźwięki *z* i *c*, a nadto rozciąga się na wyrazy zapożyczone wprost z różnych języków np. z włoskiego (por. *szkarpa*, *szkarpetka*, *szkontro* i t. d.). W języku starszym było to może powszechniejsze niż dzisiaj np. Rej ma *żufeczkę*, którą my dziś *zupką* nazywamy, Orzechowski (Bpp. nr. 74) pisze *bażyliszek* (str. 164) *wizerunk* (207) dziś *bazyliszek*, *wizerunek*; u W. Potockiego *paszować* (Bpp. nr. 73, str. 189), dziś *pasować*. Ale i w nowych zapożyczeniach nieraz zachodzi to samo:

żuaw z fr. *zouave*, w Panu Tadeuszu stale *szerżant* (ks. 9 w. 342, 591, 715) dziś na *sierżanta* zmieniony. Było jakieś poczucie miękkości tych spółgłosek: Rej pisze *czyńsz* Zwrc. 167 b, w XV i XVI w. zachowuje się *e* po *s*, które zapewne dawniej jako *ś* wymawiano, jak *Jezuszewi*, *Chrystuszewi* (formy wielkopolskie p. § 64, 7); por. *sołtyszewi* lub *sołtysewi* XV w. Przyborowski, Vetustissima... declinatio 30, *Jezuszewi* (lub *Jezusewi*) kon. XV R. 24, 96, analogicznie też do tych starszych typów także *Amandusewi* XVI w. SKJ. 3, 308 i tamże *Krystusewi* 215 (obok *Krystusowi* 217). W związku z tem stoi forma N. pl. deklinacji męskiej rzeczowników zapożyczonych na *-s* (*-ans*) lub *-z*, *które przybierają końcówkę typów miękkich np. *kwadranse*, *pasjanse*, *romanse*, *ambulanse*, *narcyze* podobnie jak miękkie pierwotnie typy rodzime: *kraje*, *kosze*, *węże*.

Tak więc mamy spółgłoski *č*, *š*, *ž* w takich zapożyczeniach jak *szkaplerz* (łc. *scapularium*), *szkoła* (łc. *schola*), *msza* (łc. *missa*), *szałwja* (łc. *salvia*), *Szymon* (łc. *Simon*), *koszula* (łc. *casula*), *róża* (łc. *rosa*), łacińskie lub greckie imiona własne *Plinjusz*, *Eneusz*, *Agezylausz*, staro i nowo testamentowe *Mojżesz*, *Izajasz*, *Mateusz*, zapożyczenia dawniejsze lub nowsze niemieckie *szkło* (ale stp. *śćkło* z goc. *stikls*), *szlachta* (*slahta*), *szukać* (*suchen*), *czyńsz* lub *czynsz* (*zins*), *klasztor* (*kloster*), *żebr* (*sefer*). *żołd* (*sold*), podobnie *Paryż* (*Paris*), *ryż* i t. d. i t. d.

Niekiedy jednak odwrotnie: niem. *schultheiss* p. *sołtys* zam. **szółtysz*, lub **szołtys* (może tak ten wyraz brzmiał w w. XV, ale z pisma o tem przekonać się nie możemy). W ogólności nieraz czy to obce, czy rodzime *č*, *š*, *ž* niekiedy w języku literackim stoją obok *c*, *s*, *z* np. *zubr* u Szymonowicza (IX, 117 i 120) dziś częściej *żubr*; stp. *czacz*, *czaczko* (jeszcze u W. Potockiego Bpp. nr. 73 str. 237), dziś *cacko*; *spary* tamże 282 (= *szpary*); oddawna też piszą *cetno* (np. Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 132) choć jest to ogólno-słowiańskie *četno* < **čьtьno*. W Rozmowach Kromera (Bpp. nr. 70) spotykamy *inacej* obok *inaczej*, w Aktach zboru wileńskiego 1559 r. *obycajem*, *pocął się*, u Petrycego (Bpp. nr. 67) *septanie*, *nizac* (to ostatnie zresztą prawdopodobnie pod wpływem *co*), u Zimorowica (Siel. 2 w. 245) *czwałem*, dziś także *cwałem*, obie te formy mieszają się w Panu Tadeuszu (np. ks. 2, w. 55 i 106), mówimy *cud*, *cudo* (og. słow. *čudo*), słowem na grunt języka literackiego przesiąkają objawy tak zwanego „mazurzenia".

Mazurzeniem właśnie nazywamy wymianę prapolskiego *ž*, *š*,

ǯ, *č* na *z*, *s*, *ʒ*, *c*. Objawia się ono w języku ludowym na wielkiej przestrzeni Polski t. j. w Małopolsce i na Mazowszu, niema go w Wielkopolsce, na Kujawach, na Kociewiu, w Warmji, w południowym Śląsku, na pograniczu z Litwą i na pograniczu z Małorusinami (p. K. Nitsch, Próba ugrupowania gwar polskich, Kraków 1910). Jest to objaw stary, co najmniej starszy od wymiany dawnego *ŕ* (*ŕ*) na *ž*, gdyż właśnie to *ž* pochodzące z *ŕ* a używane na znacznej połaci dialektów mazurzących, nie uległo przemianie na *z*; mówią więc *žyka* (rzeka) ale *zyto* (żyto) i tylko na małych przestrzeniach czy to pogranicznych między dialektami mazurzącemi a niemazurzącemi, czy to rozrzuconych (nad Wisłokiem, na Śląsku koło Bytomia, w południowej Wielkopolsce aż pod Turek) etymologiczne *ŕ* ma brzmienie *z* (K. Nitsch, Enc. 3, 276).

Brak mazurzenia w języku literackim dowodzi, że jakkolwiek piśmiennictwo rozwijało się przez czas długi w Małopolsce (głównym ośrodkiem jego był Kraków), to jednak podstawę języka literackiego stanowi dawny dialekt niemazurzący, mianowicie wielkopolski. Tak więc przypuszczamy istnienie mazurzenia już w okresie przedhistorycznym.

§ **205.** Polskie *c*, *ʒ*, *č*, *ǯ*, *š*, *ž*, *ŕ* były spółgłoskami miękkiemi. Kiedy się odpodniebieniły, na to niepodobna odpowiedzieć stanowczo, gdyż w tekstach staropolskich ani zmiękczenia spółgłosek się nie oznacza, ani nie odróżnia się *i* od *y*. Dopiero około połowy w. XV w ps. Puławskim odróżnia się niekiedy *y* od *i*; otóż zauważyć należy, iż znak dla *y* stale występuje po *cz*, *ż*, *sz*, *c* i *dz*, co oznacza, że te spółgłoski wtedy już z pewnością wymawiały się twardo. Również w Historji o Spiérze z r. 1550 stopień wyższy przysłówków z tematami miękkiemi ma końcówkę *-éj* np. *lepiéi*, *mniéi*, z twardemi zaś *-yj*; otóż ta końcówka pisze się też po *č*, *ž*, *š*, *ŕ* np. *szerzyi*, *raczyi*. Wobec tego uderza szczególny sposób zmiękczania *n* przed *š* np. u Reja *czyńsz* Zwrc. 167 b, dalej w żywocie Ezopa 1578 *kuńsztowała* Bpp. nr. 55 str. 23, u Szymonowicza *kuńsztować* 8, 13, i t. d.

8. Spółgłoski zmiękczone.

Tylnojęzykowo-tylnopodniebienne zmiękczone (uśredniopodniebiennione) *ḱ*, *ǵ*, *ʒ́*, *h'*.

§ **206.** Polskie *ḱ*, *ǵ* są kontynuacją prasł. twardych *k*, *g* w dawnej ich pozycji przed *y* oraz przed półsamogłoską *ъ*, gdy ta

wymieniona została na *e*, a wreszcie też ukazują się przed *e*, *i* w wyrazach obcego pochodzenia np. *kij* prasł. **kyjь*, *ginąć* prasł. **gybnǫti*, *kiełbasa* prasł. **kъlbasa*, *giełk* prasł. **gъlkъ*, stale też *gi*, *ge* (bez względu na pisownię *ge*) w wyrazach obcych: *gimnazjum*, *Jagiełło*, *geografja*, natomiast *kie* lub *ke* (twardo wymawiane) zależnie od stopnia przyswojenia wyrazu obcego np. *kierować*, *kierat*, *bukiet*, *markietanka* ale *kefir*, *keson*, *kelner* i t. d.

Ogólno polskim *ḱ*, *ǵ* odpowiadają kaszubskie *ć*, *ź* np. *kaszubsći*, *polsći*, *ćedë*, *ćij*, *źinąc* i t. d.

Miękkie *ǵ* w wyrazach obcych wymawiano jak *j*. Według Parkosza wymawiano jednakowo nagłosowe *j*, *g* w wyrazach: *Jeronimus*, *Johannes*, *Junius*, *genus*, *gymnasium*[1]). Forma *angioł* (jeszcze w 1559 Akta zb. wil.) wymieniła się na *anjoł*, *anioł*; podobnie u Kromera (Bpp. nr. 70 str. 291) *kartaiński*, t. j. *kartajiński*, stąd *ewangelja* i *ewanielia*, *generał* i *jenerał*, *geografja* i *jeografja* i t. d.

Polskie *χ́* i *h'* tylko na kresach różniły się w wymowie podobnie jak *χ* i *h* (p. § 180). Głoski te ukazują się tylko w wyrazach zapożyczonych np. *chimera*, *historja* i t. p. Wyjątek stanowią rzadko zresztą używane formy czasowników na *-ywać* (tutaj *-iwać*) np. *podkochiwać się*, *wymachiwać*, *podsłuchiwać*.

§ 207. Dziąsłowo średniopodniebienne *ć*, *ź*, *ś*, *ż*, *ń*, *l*. Ukazują się one na miejscu prasł. *t́*, *d́*, *ś*, *ź*, *ń*, *l'* przed samogłoską lub spółgłoską nieprzedniojęzykową i tylko zupełnie wyjątkowo przed spółgłoską przedniojęzykową, gdzie ich pochodzenie wtedy jest nowsze np. w imperatywach: *świećcie*, *idźcie*, *nieście*, *wieźcie*, *brońcie*, *pozwólcie*, tu bowiem, jak to mówiliśmy wyżej (§ 182) następowało odpodniebiennienie czyli stwardnienie tych spółgłosek: *ciąć*, *tnij* prasł. **tę́ti*, **tьnі*; *dzień*, *dnia* prasł. **dьńь*, **dьńe* i t. d. Dziś mamy jasne dowody tego odpodniebiennienia tylko w zakresie prasł. *t́*, *d́* gdyż przy innych spółgłoskach zaszły procesy wtórne czyto wyrównań formalnych czy asymilacji spółgłosek np. *las* — *leśny* ob. *wczesny* (prasł. **lěśьnъ*, **vьčasьnъ*), ale *wcześniej* (*ś* przed *ń*), *więznę*, *więźniesz* (prasł. **vę́zneši*), *boleść* prasł. **bolesťь*, *przyjaźń* prasł. **prijazńь* i t. d.

Z rozpatrywanych tu spółgłosek miękkich tylko *ć*, *ź*, różnią się znacznie od prasł głosek *t́*, *d́*, natomiast inne spółgłoski jeśli

[1]) Z tych przykładów wnioskuje Parkosz, że pisze się *j* w imionach własnych a *g* w pospolitych!

zmieniły swój charakter, to w mniej znacznym stopniu: prasł. *s'*, *z'* brzmiały nie jak polskie *ś*, *ź* ale jak rosyjskie *s'*, *z'* zmiękczone. Prasł. *l'*, *ń*, prawdopodobnie brzmiało niejednakowo, mianowicie mniej miękko, gdy powstało ze zmiękczenia przez miękką samogłoskę, silniej — gdy było produktem zmiękczenia przez *j*; w polszczyznie oba te rodzaje zmiękczeń upodobniły się oddawna.

§ 208. Kiedy powstało p. *ć*, *dź* na miejscu dawniejszych *t'*, *d'*? Odpowiedzi na to pytanie jeszcze się wahają. Pierwszy Baudouin de Courtenay w książce O drewnie polskom jazykie zajął się tą sprawą, wykazując, że w dokumentach aż do początków XIII w. dzisiejsze polskie miękkie *ć*, *dź* stale i bez wyjątku oznaczano przez *t*, *d* i że dopiero od r. 1218 obok dotychczasowego sposobu oznaczania tych spółgłosek zaczyna się pojawiać naprzód zrzadka, potem coraz częściej *c*, *ch* lub *z* np. *Woicech* 1218, *Racibor*. *Marcinus* 1220, *Svescecha* 1221, *Prudochin* 1222, *Vircisir* 1228, *Racimici*, *Ciuocici*, *Buziuog* (*Radzimici*. *Dziwocicy*, *Budziwoj*) 1228. Z czasem coraz rzadziej ukazuje się samo *t*, *d* dla oznaczenia *ć*, *dź* ale ten sposób pisania przetrwał do końca w. XIV a nawet trafia się zrzadka i w w. XV, naturalnie jako zwyczaj ortograficzny, nie odpowiadający żywej wymowie.

Rodzi się więc pytanie, kiedy ortografja przestała odpowiadać wymawianiu. Odpowiedź może być — jakby się zdawało — tylko jedna: od początku w. XIII, kiedy to wpływ sposobu wymawiania zaczął burzyć zwyczaje ortograficzne, t. j. kiedy zam. *t* zaczęto pisać *c* jako literę bardziej zbliżoną do *ć*. Jednak sprawa nie jest tak prosta właśnie ze względu na panowanie zwyczaju w ortografji: mogli byli dawni Polacy pisać *t*. *d*, a mimo to już wymawiać *ć*, *dź*. Uwzględnia to Baudouin de Courtenay (l. c. str. 48—53) i ostatecznie dochodzi do wniosków: 1) Kiedy zaczęto posługiwać się w Polsce alfabetem łacińskim, jeszcze nie było spółgłosek *ć*, *dź* (ale tylko miękkie *t'*, *d'*, które też oznaczano tak samo, jak i twarde *t*. *d*); 2) w końcu w. XII i w początkach XIII dokonywał się i wreszcie się dokonał stopniowo proces przejścia *t'*, *d'* ku *ć*, *dź*. Jednoczesny z tem według Baudouina de Courtenay był proces przejścia *ŕ* na *rz* (p. § 199).

Nie zgadza się z tem Brückner, pisząc w Dziejach języka polskiego[2], 38 o bulli z r. 1136, że pisze się tam jeszcze *t*, *d*, *r* zamiast późniejszych *ć*, *dź*, *rz*. „A więc — zapytuje on — wymawiali Polacy jeszcze 1136 r. *ti*, *ri*? Bajki to; pisownia tego nie

dowodzi. Najpierw dlatego, że obok znajdujemy także pisownię przez *cie* np. *Cecer* (Ciecierz!), *Ciz* (*Cis*, jest jednak i *Tys*), powtóre dlatego, że jeszcze w XIV wieku, kiedy już od dawien dawna wymawiano *rz* i *dzie*, polskie rękopisy (Kazań świętokrzyskich i gnieździeńskich) piszą stale *grech*, *idesz*, chociaż ani na chwilę nie wątpimy, że pisarz wymawiał tak, jak my. Jeżeli jeszcze w 250 lat później piszą u nas najspokojniej *idesz*, *grech*, cóż wymagać o tyleż lat wstecz? Teraz zrozumie czytelnik skargę na niedokładność pisowni, tak znacznych wątpliwości nie rozstrzygającej; nie wahamy się jednak, mimo pozornego świadectwa przeciwnego, już polszczyznie z początku XII w. przypisać nasze dzisiejsze *ć*, *dź*, *rz* i czytamy w buli gnieździeńskiej *Nemiris* Niemirzycem, *Deventliz* Dziewiętlicem (por. Dziewięciele) *Nadey* Nadziejem i t. d.“

Toż zdanie wypowiedział Brückner i w pierwszem wydaniu swej książki (str. 57), z czem znowu nie zgodził się wydawca bulli z r. 1136 Rozwadowski w MPKJ. 4, 478. Stwierdziwszy, że pisownia bulli pod względem wyrażania tych dźwięków jest zupełnie jednostajną i stałą, dochodzi do wniosku, „że absolutnie nie mamy prawa imion *Cecer* i *Ciz* czytać z Brücknerem jako *Ciecierz* i *Cis*: nie mielibyśmy do tego prawa nawet, gdyby się nie dało ich inaczej czytać — ale ponieważ możemy je doskonale czytać jako *Czeczerz* i *Czyż* i w ten sposób zyskujemy naturalną zgodność ze wszystkiemi innemi licznemi przykładami, więc chyba trudno się wahać“. *Czeczerz* zestawia Rozwadowski z nazwiskiem późniejszem *Czeczor* oraz z czeskiem *čečeřiti* — ‘czochrać, kędzierzawić’.

Jednakże na podstawie ściślejszego badania pisowni aktów najdawniejszych Rozwadowski stwierdza, że oznaczanie afrykat *ć*, *dź* rozpoczęło się wcześniej, niż to wykazał Baudouin de Courtenay, mianowicie w wydawnictwie Krzyżanowskiego MPP. 1, tabl. V z r. 1153 (KWp. 1, nr. 18) oraz MPP. 1, tabl. VI (KWp. 1, 577—8 do nr. 18) dwa razy napisano *Bartozege* (*Bartodzieje*) i później coraz częściej: r. 1178 (KWp. 1, nr. 23 = MPP. 1, XIII) *sgimir* = *Ździmir*, r. 1198 (KWp. 1, nr. 34 = MPP. 1, XIX) *Bugiuoy* = *Budziwoj*, a w przywileju trzebnickim z r. 1204: *brochocino*, *Cocan* (= *Chocian*), *Braces* (= *Braciesz*) i t. p. Z tego względu Rozwadowski przypuszcza, że w r. 1136 kontynuacje prapolskich *t'*, *d'*, *ŕ* jeszcze nie brzmiały wprawdzie *ć*, *dź*, *rź*, ale już miały brzmienie przejściowe t^{ϵ}, d^{ϵ}, r^{ϵ}.

§ 209. Imiesłów przeszły bierny tworzył się z pomocą przy-

stawki *-en-*; o ile przed nią była końcowa samogłoska *i*, zamieniała się ona na *j*; stąd: **ved-ǫ* || **ved-enъ*, **vodi-ti* || **vodj-enъ* pols. formy brzmią: *wiedziony*, *wodzony*. Mieszały się te dwa typy, wskutek czego mamy w BZ. *oczyścion* I Reg. 20, 26 zam. *oczyszczon*, (*oczyści-ć*), u Opecia i innych pisarzy XVI w. *przebodziony* (prasł. **per-bod-enъ*) u Kromera: *oczyściona* Bpp. nr. 70 str. 339, u Orzechowskiego w Dialogach Bpp. nr. 74 *uczcion* str. 106. Prawidłowe są też dzisiejsze formy: *widziany*, *wiedziony*, *gnieciony* (prasł. **viděnъ*, **vedenъ*, **gnetenъ*) ale w l. mn. formy osobowo męskie brzmią: *widzeni*, *wiedzeni*, *gnieceni*, a nie **widzieni*, **wiedzieni*, **gniecieni* i również rzeczowniki odsłowne: *widzenie*, *wiedzenie*, *gniecenie*. Jest to dysymilacja na odległość: *dz*, *c* zam. *dż*, *ć* ukazują się tam, gdzie następna zgłoska zaczyna się od *ń*; jednak *zwiedzieni* Bpp. nr. 74, str. 7.

Wahają się też formy: *jedzion* BZ. Ex. 12, 46, *śniedziona* ib. Lev. 7, 16, w Aktach zb. wil. 1559 *jedziono* dziś *jedzony*, *zjedzona* nieprawidłowe wobec prasł. **jadenъ*, podobnie też 3 os. l. mn. *jedzą*, *dadzą*, *wiedzą* wobec prasł. **jadętь*, **dadętь*, **vědętь*. Tu zapewne wpływ miała dążność do wyrównania tych form według: *plącą*, *miecą*, stp. *głodzą* prasł. **plętjǫtь*, **metjǫtь*, **goldjǫtь* albo według *siedzą*, *chodzą*, *widzą*, które zapewne wcześnie uległy wpływowi analogji do 1 os. l. p. *siedzę*, *chodzę*, *widzę* prasł. **χodjǫ*, **sědjǫ*, **vidjǫ*.

§ 210. Skutkiem wpływu analogji powstały takie formy, jak: *Włosi*, *Wołosi*, *mnisi*, *nasi*, *lepsi*, *gorsi* i t. d., w stp. aż do XVII w. brzmiące stale: *Włoszy*, *Wołoszy*, *mniszy*, *naszy*, *lepszy*, *gorszy* i dopiero w XVII w. np. w Sielankach Zimorowica oba te typy się mieszają: *insi* Sielanka 1, 92, *naszy przodkowie* 2, 128; *bracia naszy* 17, 353 ob. *nasi sąsiedzi* 15, 15. Zamiana *-szy* na *-si* dokonała się tylko w formach osobowych, w których często ukazuje się końcówka *-i* z poprzedzającą miękką spółgłoską: *Sasi*, *Szwedzi*, *chłopi*, *święci*, *grubi*, *łysi*, *ci*, *jedni* i t. d. Nastąpiło tu więc wyrównanie; nie objęło ono jednak form wszystkich, mamy bowiem: *chłopcy*, *wrodzy*, *drudzy*, *dobrzy* i t. p.

W zdrobniałych: *pałasik*, *kontusik*, *arkusik*, *grosik* (zam. *-szyk*) zapewne z podobnej przyczyny, co *nasi*, *wasi* t. j. przez analogję do takich, jak *francik*, *juncik*, *guzik*, *pasik*.

Przymiotnik od *mysz* brzmi *mysi* zam. **myszy*; dawne prawidłowe *możdżerz* (Zimor. 16, 246) wymieniono z czasem na *możdzierz*.

§ 211. Wargowo-średniopodniebienne: *ṕ*, *b́*, *ẃ*, *ḿ* i późniejsze *f́*.

Są one kontynuacjami prasłowiańskich zmiękczonych przez miękkie samogłoski lub też przez *j* np. *pióro*, *biorę*, *wiozę*, *minę* prasł. **ṕero*, **b́erǫ*, **v́ezǫ*, **ḿinǫ*; *kupię*, *lubię*, *łowię*, *ziemia* prasł. **kupjǫ*, **ljubjǫ*, **lovjǫ*, **zemja*. W ten sam sposób uległa zmiękczeniu i spółgłoska *f* np. *figa*, *ofiara*, *trafię* i t. d.

W niektórych językach słowiańskich prasłowiańskim *pj*, *bj*, *vj*, *mj* stale odpowiadają *pl'*, *bl'*, *vl'*, *ml'* (analogicznie też do tych ukazuje się i *fl'*). W języku polskim formy z *l* trafiają się tylko zrzadka i alternują z formami bez *l* np. ogp. *grobla* (1325 MMAe. 1, 171; 1459 MMAe. 13, 434; 1456 AGZ. 2, 151; 1472 AGZ. 18, 41) ob. stp. *grobia*: *przekopales mon grobo* 1410 Czrs. 29, także w Mammotrepcie 1471 MPKJ. 5, 93; 1487 AGZ. 15, 569...; ogp. i stp. *kropla* (*krople* — guttas $^1/_2$ XV R. 23, 269, BBydg. 98, Rej Wiz. X, 505, Szymon. 16, 98) obok *kropia* (*kropie* Fl. 71, 6, *kropia* 1451 Mac. Dod. 105, *nocnych kropi* obok *kropli* 1471 MPKJ. 5, 73, *kropie wody* W. Potocki Bpp. 73, str. 355); ogp. *grabie* gwar. *grable*; *wrobl* Fl. 10, 1 i t. d. *czerlony* (z: **czerwlony*) 1510 Prfil. 5, 368, *targowla* XVI rp. Akad. nr. 1588 str. 169, *dziupla*, *pluję*, *przerębla*, *niemowlę* i niewiele innych; por. Sobolewskij РФВ. t. 64, RS. 4, 269.

W dzisiejszym języku polskim podniebienność spółgłosek wargowych pozostała tylko przed samogłoskami. Natomiast przed spółgłoskami i na końcu wyrazów po zniknięciu ь dźwięki te uległy dyspalatalizacji np. *brew* < **brъvь*, *gołąb* < **golǫbь*, *Radom* < **radomjь*, *brać* < **bьrati* i t. d. Zrzadka w przeszłości miękkość oznaczano w piśmie np. *iacosimi* (= *jakośḿ*) 1397 Leksz. 1, nr. 2498, *curpy* (= *kurp''*) I poł. XV Kałużn. 9, *oboyw* (= *oboẃ*) BZ. Deut. 33, 25, w Zwierciadle Reja stale *kreẃ*, *moẃ*, u Kromera *kilku zieḿ* (Bpp. nr. 70 str. 206) u Orzechowskiego (Bpp. nr. 74) *Radoḿ* 154, *cerkieẃ* 40, *kreẃ* 205, *ośleṕ* 239, *wątṕ* 16, *postąṕ* 283, *moẃże... moẃ* 114, *moẃmy* 135, *zostaẃmy* 225; w Postylli Reja *odstęṕ* (8 a) i t. d. W Myślistwie ptaszem Cygańskiego z r. 1584 dla *b* miękkiego jest osobny znak (litera z kreską poprzeczną u góry); Mickiewicz w pierwszem wydaniu Pana Tadeusza drukuje jeszcze: *jedwab́* 1, 853, *jastrząb́* 2, 17.

§ **212.** Brzmienie wargowych spółgłosek miękkich na polskim obszarze językowym nie jest jednakowe: na północy słyszymy *pj*, *bj*, *wj*, *mj* np. u Kaszubów, Warmjaków, Mazurów (*pjiwo*, *bjały*, *wjara*, *mjara*) a miejscami (u Kurpiów) *j* przechodzi w bezdźwięczny

lub dźwięczny spirant *ś*, *ź* np. *psiwo*, *bziały*, natomiast ku południowi słyszymy *ṕ*, *b́* i t. d. *piwo*, *biały* i t. d. Szczegóły u Nitscha Enc. 3, 270—2.

§ **213.** Niekiedy ukazuje się spółgłoska wargowa twarda przed samogłoską zamiast oczekiwanej miękkiej. Przedewszystkiem w prepozycji *bez* zam. **bez* lub **boz* prasł. **bez*. W jednym tylko ps. Puł. jest wyraz złożony z tym przedrostkiem, gdzieby można upatrywać miękkiego *b́*: *pobyeszczynę* — profanabo 88, 34, *pobyeszczynǫ* — profanaverunt 88, 31, *pobyeszczynona* — contaminata 105, 37, obok *pobeszczynylesz* — profanasti 88, 38. Brückner czyta to: *pobezczynić*, a nie *pobiezczynić*, a jakkolwiek już w połowie XV w. trafia się niekiedy *y* jako znak miękkości rzekomej po spółgłosce notorycznie twardej, co zwłaszcza w końcu tego wieku staje się modą, to jednak możnaby przypuszczać i rzeczywistą miękkość przedrostka *biez-*. Brak wymiany w nim *'e* > *'o* objaśnia się właśnie tem, że jest to prepozycja ale stwardnienie *b́* > *b* zapewne nie jest objawem czysto fonetycznym. W stp. jak i w dzisiejszych gwarach miesza się *bez* i *przez*, otóż tu może się znajduje przyczyna owego stwardnienia; *przez* wymawiano twardo, a więc to i na *bez* przeniesiono. Również niefonetyczny początek ma stwardnienie w *pierwej* (Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 78) zam. *pierwiej* prasł. **pьrvěje*; być może, iż tu działały te same przyczyny, które wywołały ukazanie się form: *czerwony* zam. *czerwiony*, co było zwykłą formą w w. XIV i XV jako też i *wiesioły* (prasł. **čьrvenъ*, **veselъ*) i innych w rodzaju *serce* zam. *sierce*, *obywatel* zam. *obywaciel* i t. p. Jest to wpływ przemożnej w w. XV mody wymawiania na sposób czeski. W starszych wyrazach zapożyczonych mamy wargowe miękkie lub twarde: *ofiara* — *opfer*, *berło* — *ferula*, albo są wahania np. *warować* lub *wiarować się* — *sich wehren*. Stp. *obawać się* (*obawały się* Szymon. 17, 118; *obawania* tamże 12, 39) nie przedstawia dyspalatalizacji, ale pierwotną twardość wargowej por. *obawa*, natomiast nowe *obawiać się* zapewne analogja do *zabawiać* i t. p.

§ **214.** Polskie *m*, *ḿ* wprawdzie wyraźnie odróżnia się od *n*. *ń*, a mimo to w szeregu wyrazów nastąpiła wymiana tych głosek, rzadziej twardych (p. § 187), częściej miękkich: stp. *miedźwiedź* prasł. *medvědь* potem *niedźwiedź* (obie formy w Zwierciadle Reja) por. też nazwisko *Nyedzvyedzyovycz* 1537 SKHist. Szt. IV, II, str. XXXVII; stp. *śmiady* (*smyada* — fusca I $^1/_2$ XV R. 16, 341, *smyady* — fuscus ok. 1455 JA. 14, 494) dziś *śniady*; stp. *Myślimice* (*Myslimicz*

1481 MMAe. 7, nr. 471; *Myślimicka śklenica* Rej Zwiere. wyd. Akad. Um. I, 295), dziś *Myślenice*. Odwrotnie: łc. *Nicolaus* — *Mikołaj* (*Mikolayowi* 1399 Hube Krak. nr. 65), ogp. *Niemiec* gw. *Miemiec* (*Miemiec* XVI w. SKJ. 3, 207, *w Myemczach* XVI w. rp. Jag. nr. 3301), stp. *brznieć* (*brzni* — intonat 1444 R. 23, 301, *brznyą* Paterek, Prfil. 5, 541) dziś *brzmieć* (*brzmi* 1554 Bpp. 70, 365 u Kromera); ludowe formy: *żołmirz*, *kołmirz* z ogp. *żołnierz*, *kołnierz*, także *zmiscać* Prfil. 4, 271 ogp. *niszczyć*.

III. Wymiana spółgłosek polskich w grupach głoskowych.

§ 215. Uwagi ogólne. Przy wymawianiu spółgłoski zachodzi umiejscowienie artykulacji t. j. pewien ruch jakiegoś organu lub jego części w pewnych ścisłych granicach. Przy wymawianiu dwu bezpośrednio po sobie następujących spółgłosek, a po części także spółgłoski i samogłoski, musi się dokonywać nagła zmiana ruchu organów, czyli zmiana umiejscowienia artykulacji. Ta zmiana może być łatwiejszą lub trudniejszą do wykonania, co zależy od sprawności naszych mięśni, których działanie kombinuje się w różny sposób przy wymawianiu różnych spółgłosek. Otóż właśnie przejście od jednej kombinacji czynnych w danej chwili mięśni do kombinacji innej może się dokonywać zupełnie łatwo, albo też z trudnością mniejszą lub większą. Ani z ruchów każdego poszczególnego mięśnia ani nawet z ich współdziałania najczęściej nie zdajemy sobie sprawy i dlatego dziś jeszcze niepodobna orzec, dlaczego właściwie pewna kolejność artykulacyj jest łatwa lub trudna do wykonania. Bezwiednie przystosowujemy jedną artykulację do drugiej, przyczem naturalnie zachodzą różne zmiany akustyczne, t. j. wskutek przystosowywania do siebie artykulacyj wymawiamy bardzo często nie te głoski, któreśmy wymówić zamierzyli, i często nawet nie zauważamy tego, t. j. fałszywie zdajemy sobie sprawę z wymawianych przez nas głosek. To fałszywe zdawanie sobie sprawy ze sposobu własnego wymawiania wypływa z różnych przyczyn, między któremi niepoślednie miejsce zajmuje pismo; wymawiając np. *róg* niejednemu się zdaje, że bynajmniej wyraz ten w jego ustach nie brzmi: *ruk*, lecz marzy mu się jakaś samogłoska pośrednia między *o* a *u* lub dźwięczna spółgłoska na końcu wyrazu.

Gdy więc przejście od jednej artykulacji do drugiej (nietylko

wtenczas, gdy obie są spółgłoskowe, ale także i wtedy, gdy jedna jest spółgłoskowa a druga samogłoskowa), jest trudne, wtedy zamiast jednej artykulacji wykonywamy jakąś inną, zamiast głoski zamierzonej wymawiamy jakąś inną i stąd wytwarza się to, co nazywamy alternacjami fonetycznemi w odróżnieniu od alternacyj morfologicznych, analogicznych.

Przystosowywanie wzajemne artykulacyj spółgłoskowych zachodzi bardzo często w dwu szczególnych wypadkach: 1) gdy ruch (drganie) wiązadeł głosowych ma być przerwany z chwilą przejścia od jednej artykulacji spółgłoskowej do innej, lub też na odwrót, gdy chodzi nam o wprawienie w ruch wiązadeł głoskowych w momencie zmiany artykulacji spółgłoskowej; bardzo trudne jest dla nas takie przejście od spółgłoski bezdźwięcznej do dźwięcznej albo odwrotnie, od dźwięcznej do bezdźwięcznej. Radzimy sobie doskonale, gdy przechodzimy od spółgłoski bezdźwięcznej do samogłoski, albo też od samogłoski do spółgłoski bezdźwięcznej, przy takiem bowiem przejściu momentalnie tłumimy drganie wiązadeł głosowych lub je wywołujemy, a tymczasem przy zmianie artykulacyj spółgłoskowych już nasze panowanie nad ruchami wiązadeł głosowych jest bardzo ograniczone. Dlaczego tak jest, na to pytanie nie znajdujemy odpowiedzi, wiadomo tylko, że ta nasza właściwość objawia się już w faktach języka praarjoeuropejskiego, gdzie np. dźwięczne *z* ukazuje się tylko przed dźwięcznemi spółgłoskami, co pozwala nam przypuszczać, że jest tylko udźwięcznionem pierwotnem *s*. Zresztą dziś powszechność wymawiania spółgłosek bezdźwięcznych przed samogłoskami jest zupełna tylko wtenczas, kiedy to przejście zachodzi w środku wyrazu, natomiast gdy jeden wyraz kończy się spółgłoską bezdźwięczną, a drugi, następny, zaczyna się od samogłoski, wtedy w mowie całych mas na znacznej połaci obszaru językowego polskiego spółgłoska bezdźwięczna wymienia się na dźwięczną.

2. Drugim ruchem towarzyszącym, ważnym w zakresie akomodacji spółgłosek (a także spółgłosek względem samogłosek i samogłosek względem spółgłosek) jest artykulacja średniojęzykowo-średniopodniebienna, której rezultat akustyczny popularnie nazywają zmiękczeniem danej głoski. Najczęściej, o ile chodzi tylko o stosunek wzajemny do siebie spółgłosek, na poprzedzającą spółgłoskę wpływa następująca. Podają tu przyczynę taką, że już przed wymówieniem pierwszej spółgłoski przygotowujemy organy do wymó-

wienia drugiej, bezpośrednio po niej następującej, i dlatego albo zaniedbujemy ruch średniojęzykowo-średniopodniebienny, albo go wykonywamy przedwcześnie stosownie do tego, jaka jest natura owej drugiej spółgłoski. To samo wytłumaczenie zastosować można i do przystosowywania wzajemnego artykulacyj spólgłoskowych pod względem ich dźwięczności lub bezdźwięczności. Z drugiej zaś strony przy przystosowywaniu do siebie spółgłosek w zakresie podniebienności zachodzą także różnice stosownie do tego, czy się to odbywa w granicach jednego wyrazu prostego, czy też na granicy dwu wyrazów, bądź to tworzących jeden wyraz złożony, bądź też pojmowanych, jako dwa wyrazy oddzielne.

Różnicę w traktowaniu głosek według tego, czy należą do jednego, czy do dwu wyrazów, zauważyli już gramatycy staroindyjscy, którzy zmiany głosek międzywyrazowe nazwali *sandhi*, a my to nazywamy zmianami w fonetyce międzywyrazowej lub krócej: fonetyką międzywyrazową. Ze względów historycznych trzeba rozróżniać trzy wypadki przystosowania głosek: w środku wyrazu prostego, między częściami wyrazu złożonego i między wyrazami, pojmowanemi jako samodzielne jednostki morfologiczne.

Prócz przystosowania pod względem dźwięczności lub bezdźwięczności i palatalności lub niepalatalności zachodzą inne jeszcze procesy, zależne od przystosowywania do siebie artykulacyj spółgłoskowych; o tych powiemy niżej.

Sprawą przystosowania głosek zajmowali się u nas wszyscy prawie pracownicy na polu głosowni, specjalnie jednak pisali o nich głównie Baudouin de Courtenay, Rudnicki, Benni i Ułaszyn.

Baudouin de Courtenay rozpatrywał tę sprawę ze strony teoretycznej w pracy: Próba teorji alternacyj fonetycznych. W Krakowie 1894 i R. 20, 219 n. Rudnicki także pisał o teorji asymilacji (jest to jeden z rodzajów akomodacji) w pracy: Studja psychofonetyczne. Asymilacja. Kraków 1912 i R. 50, 98 n. a w artykule: Z zagadnień psycho-fonetycznych MPKJ. 5, 173 n. objaśniał fakty fonetyki międzywyrazowej, metatezy i poszczególne wypadki dysymilacji. Benni w MPKJ. 4, 21—4 pisał o asymilacji *v* i *r̥* do poprzednich spółgłosek bezdźwięcznych, gdzie wyraził pogląd, że szczelinowa spółgłoska pod względem dźwięczności stosuje się do zwartej (wybuchowej), a gdy następują po sobie dwie spółgłoski szczelinowe, wtedy do drugiej stosuje się pierwsza. Ten pogląd zbija Ułaszyn w MPKJ. 5, 261 n. dowodząc, że w grupie spół-

głoskowej zawartej w wyrazie prostym zawsze spółgłoska poprzedzająca stosuje się pod względem dźwięczności lub bezdźwięczności do drugiej, o ile ta druga nie należy do szeregu spółgłosek, psychicznie poczuwanych jako dźwięczne, i nie mających w poczuciu naszem psychicznem odpowiednich sobie bezdźwięcznych (są niemi płynne ustne i nosowe: *ł*, *l*, *r*, *m*, *n*, *ṁ*, *ṅ*) a także takich, które powstały z samogłosek niezgłoskotwórczych (*j*, również pod względem dźwięczności psychicznie nieparzyste, i *v* psychicznie parzyste, gdyż mu odpowiada *f*, wyraźnie poczuwane jako głoska bezdźwięczna). Słowem pod względem bezdźwięczności stosuje się do poprzedzającej bezdźwięcznej tylko spółgłoska, która albo artykulacyjnie ma naturę pokrewną samogłoskom, albo historycznie z samogłoski powstała.

Przy sprawdzaniu zasady Ułaszyna weźmiemy pod uwagę przedewszystkiem spółgłoski parzyste, ponieważ z ich dźwięczności lub bezdźwięczności dokładnie sobie zdajemy sprawę, gdy natomiast stwierdzenie, czy *r* istotnie brzmi bezdźwięcznie w takich wyrazach, jak np. *próg*, *truć*, *krążyć* i t. p. dla samego słuchu naszego jest trudne. Z parzystych najważniejsze są dla nas *v* i *ř*, gdyż są szczelinowe, a przytem ciekawą jest rzeczą, że *ř*, identyczne dziś (przynajmniej w języku literackim) z *ž*, niejednakowo z tem ostatniem się zachowuje w grupach spółgłoskowych.

1. Asymilacja spółgłosek pod względem dźwięczności.

§ 216. W środku wyrazów.

Ogólna panuje zasada, że poprzedzająca spółgłoska stosuje się do następnej np. *brzytki* (*brzydki*, *brzydota*), *gdy* (prasł. *kъdy*) stp. *pczoła* prasł. **bъčela*, stp. *dzber* < *cber* por. *ceber*, *paznokcie* ob. *paznogieć*, stp. *swadźba* (prasł. **svatьba* por. *swat*, *swatać*); *jabłko* wymawiamy *jap*[*ł*]*ko*, stp. *zekłtać* BZ., por. R. 17, 72 z prasł. **-glьtati*; *krtań* < *grtań* (1466 R. 22, 13) r. *gortań*, stp. *cka* < **dъska* G. pl. *desk* BZ.; *ciżba* < *ciszczba* por. *cisnąć się*, *prze-ciskać się*), *izba* stp. *izdba*, *istba* z niem. *stube*, *grzbiet* < *chrzbiet*, *na chrzbiecie* 1498 AGZ. 15, 360, por. stp. *chrzybiet*, *żdżbło* stp. *ścbło*; stp. *zdza* (*zzdze* Puł. 8, 8) < **stьza*; *pchła* < *płcha* < **błъxa* por. stp. *błech*, *błeszka*; *Pszczyna* niem. *Pless* prawdopodobnie < **blъščina*; *tchu* por. *dech*; *zgrzyt* < *zgrżyt* < **skrъžtъ*, stp. *skrżyi*, *skrżytania ząb* 1550 Historia o Spiérze (N_4 a); w formach stopnia wyższego słyszymy przed przyrostkiem

spółgłoskę bezdźwięczną: *młotszy*, *głępszy*, *mętrszy*, podobnie w imiesłowach: *poszeł[ł]szy*, *ostrzek[ł]szy*, dalej także *tchnąć* < **dzchnoti*, *Cna* < **dsna*, *zygzak* < **zykzak*, *Racławice* < **Radsławice* i t. d.

Nie zachodzi to upodobnienie przed spółgłoskami półotwartemi jako też przed *v* i *ř*. Przed spółgłoskami półotwartemi mogą być wymawiane spółgłoski dźwięczne lub bezdźwięczne np. *tnę*, *dno*, *ćma*, *wiedźma*, *trę*, *drę*, *światło*, *szydło*, *klej*, *glejt* i t. d. podobnie też przed *j*, np. *skorpjon*, *skabjoza*, *Persja*, *Azja* i t. d. Również półotwarte i *j* mogą być wymawiane przed każdą spółgłoską bez widocznej zmiany dźwięku np. *sarka*, *szarga*, *walka*, *folga*, *pałka*, *Wołga*, *tento*, *dependent*, *majtek*, *majdan* i t. d. niewątpliwie zachodzi tu w pewnym stopniu utrata dźwięczności przed spółgłoską bezdźwięczną, ale różnica jest nieznaczna. Znaczniejsza jest wtedy, gdy półotwarta spółgłoska znajdzie się między dwiema spółgłoskami bezdźwięcznemi: można ją i tu wymówić dźwięcznie, ale wymawiamy ją normalnie bezdźwięcznie: *pasmko*, *piosnka*, *czosnku*, *trwać* (*trfać*), *krwi* (*krfi*) i t. d.

Także jeżeli po dwu półotwartych następuje spółgłoska bezdźwięczna, to zwłaszcza w grupie *rn* druga półotwarta na tyle traci dźwięczność, że przestaje być słyszaną np. *garki*, *garce*, *garczek*, *ziarko*, *tarka* (zam. *garnki*, *garnce*, *garnczek*, *ziarnko*, *tarnka*); także *ł* między spółgłoskami zwartemi, gdy ostatnia jest bezdźwięczna, ginie: *japko*, *betka* (*jabłko*, *bedłka*), *n* zaś niekiedy w tej pozycji wymienia się na *t* np. *czostku* (zam. *czosnku*), do czego w języku nieliterackim i mianownik *czostek* dorobiono (u Potockiego w Moraljach: *czostkiem*, ale *czosnek* 2, 563), co przypomina *piastnkę* Fl. 39, 4 z *tn* zam. bezdźwięcznego *n*), albo późniejsze *stchna* (= *sncha*) — nurus ok. 1540 R. 25, 233.

Spółgłoski *v* i *ř* (to ostatnie w przeciwieństwie do *ż*, które zawsze asymiluje poprzedzającą spółgłoskę), upodabniają się do poprzedzającej lub następującej bezdźwięcznej bez względu na to, czy jest ona zwartą, zwartoszczelinową, czy też szczelinową; wymawiamy: *szkomo*, *kszywy*, *tszmiel*, *ftorek*, *tfór*, *nofszy*, *fszystek* i t. d. ale tylko wtedy, jeżeli obie te spółgłoski należą do jednego wyrazu. Nie wywierają tu wpływu spółgłoski półotwarte, o ile i one podlegają upodabniającemu wpływowi sąsiedniej spółgłoski zamkniętej lub szczelinowej np. *trfać*, *krfawy*; podobnie też zachowuje się grupa *vř* np. *Wawrzek*, *Wafszka*.

Zwykle półotwarta nie wywołuje udźwięcznienia poprzedzającej bezdźwięcznej; zachodzą tylko rzadkie wyjątki np. u Kromera *kieliżnikow* Bpp. nr. 70 str. 254; niekiedy znów spotykamy dziwny proces odwrotny np. obok *grzmienie* BZ. Ex. 9, 34 raz ukazuje się *krzmienie* BZ. Ex. 19, 16. W formie G. sg. *strżenia* brak procesu asymilacyjnego (*głąbogoszcz* [!] *strzeną* 1436 R. 23, 278), jak i w *skrżytać* (Fl. Puł. 36, 12), co jednak dziś brzmi *zgrzytać*.

W *rózeczka* mamy č przeniesione zapewne z *rószczka*, *róždżka*, mniej zrozumiałe jest č w *sprzączka* zam. *sprzążka*.

§ 217. W fonetyce międzywyrazowej.

Gdy wymawiamy dwa wyrazy jeden po drugim, przystosowanie wygłosu wyrazu jednego i nagłosu następnego może być tylko postępowe, t. j. tylko wygłos wyrazu pierwszego może się zmieniać pod względem dźwięczności stosownie do natury nagłosu wyrazu następnego. Niezmiennemi, przynajmniej w ogólnem poczuciu językowem pozostają wygłosowe spółgłoski półotwarte, t. j. jeśli tracą coś ze swej dźwięczności przed bezdźwięcznemi, to tak mało, że nie zdajemy sobie zwykle z tego sprawy np. *mur twardy*, *mur dworu*, *pół progu*, *pół brogu*, *dom wielki*, *dom wspaniały* (= *fspaniały*), *pan Paweł*, *pan baron* i t. d. Tak samo *j*: *maj świetlany*, *maj zmienny*.

Na całym obszarze języka polskiego wygłosowa zwarta, zwartoszczelinowa lub szczelinowa spółgłoska przystosowuje się pod względem dźwięczności lub bezdźwięczności do takiejże nagłosowej spółgłoski następnego wyrazu; choć więc nie piszemy, ale mówimy: *brad zrobił*, *bog boli*, *paz wełniany*, *rók kozy*, *grzyp szkodliwy*, *róf kopią*, *pieniąc fałszywy*, *piez wierny*, *pładź rzewny* i t. d. Przykłady tego znajdujemy w zabytkach staropolskich: *desand grziwen*, (*dziesiędz grzywien*) 1388 Leksz. 1, nr. 459, *g ziemi* 1471 MPKJ. 5, 86, *żywod wieczny*, *żywod zamyka* u Paterka Prfil. 5, 538, *g rzeczy* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 80.

Jeżeli jednak wyraz następny zaczyna się od samogłoski, spółgłoski półotwartej lub *j*, w takim razie nie na całym obszarze języka polskiego następuje przystosowanie wygłosu bezdźwięcznego do nagłosu dźwięcznego. K. Nitsch zwrócił na to uwagę w swych pracach gwaroznawczych i spostrzeżenia swoje wyłożył między innemi w książce: Mowa ludu polskiego, Kraków 1911, i Enc. 3, 321—2: w zachodniej i południowej Polsce końcowa spółgłoska bezdźwięczna udźwięcznia się w tej pozycji; więc Wielkopolska, Śląsk i Małopolska mówią: *paz ładny*, *koniedz nosa*, *piez albo kot*,

płod i róf: na Mazowszu[1]) słyszy się zaś nietylko: *pas ładny, koniec nosa, pies albo kot, płot i róf* ale także *brzek równy, wós jedzie, ksiąc niesię, płuk i wós* i t. p. więc tak, jakby wyrazy: *brzeg, wóz, ksiądz, pług* brzmiały w absolutnym końcu mowy, czyli przed pauzą.

„Prawidło to — pisze dalej K. Nitsch — obejmuje także niektóre formy pozornie jednolite, w rzeczywistości silnie poczuwane jako złożone np. pd.-zach. *zaniózem, plódem, wiózem, mógem* [= mogłem a. mokłem] i *nieźmy, pledźmy, grożmy, powiedzmy*, też *byliźmy*, pn.-wsch. *zaniósem, plóteś, wiósem, mókem*, i *nieśmy, plećmy, grośmy, powiecmy* wraz z *byliśmy*; tak mówią wszyscy; ani wsród ludu ani w warstwach wykształconych nikt nie zachowuje związku etymologicznego, rozróżniania w tych samych ustach *niósem — wiózem, nośmy — powiedzmy* nie spotyka się nigdy. Natomiast są obszary, stosujące w normalnych połączeniach międzywyrazowych fonetykę nieudźwięczniającą, udźwięczniającą jednak przed ruchomemi *-em, -eś* czasu przeszłego np. *wós jedzie, brat matki, nósz ojca* obok *niózem, plódeś, tagem zrobił*". Z punktu widzenia morfologji uderza to, że fonetyka udźwięczniająca znalazła zastosowanie także w formach l. m. imperatywów.

W zabytkach staropolskich znajdujemy przykłady takiego udźwięczniania wygłosu: *tag im dawał* 1408 Piek. 346, *żywod a łaska, żywod niebieski* u Paterka Prfil. 5, 538, *kto z waz jest* Leop. II Par. 36, 23, *wziął bydląd albo sług* ib. Tob. 9, 3, *chodź ich tak* (nie *tag*!) *wiele było* ib. Joan. 21, 11 tylko niekiedy, bynajmniej nie konsekwentnie, rzadziej się trafiają wypadki ubezdźwięcznienia, o ile nie następuje bezdźwięczna np. *weś jęczmienia* 1584 Cygański, kaczka.

§ 218. Na granicy członów wyrazu złożonego.

Postaci takie, jak *śmieci, otręby*, (*ot-ręby*), *otforzyć* (*ot-worzyć*), *nocleg, drgubica* (*tr-gubica*), *jastząb* (*jast-rząb*), wskazują, że w połączeniach międzyczłonowych wyrazu złożonego odbywało się przystosowywanie spółgłosek na tych samych zasadach, co i w granicach wyrazu prostego, t. j. zachodziło przystosowanie zgłoski poprzedniej do następnej, o ile ta nie była półotwartą ani także *v* i *ř*, gdyż w tych wypadkach te ostatnie przystosowywały się do poprzednich. To samo zachodzi w gwarowem *srucić* (zam. *s-rzucić*) stp. *sfada* (*swada*) BZ. Gen. 13, 7, u Paterka: *smaza, smiłować się, słożył,*

[1]) Linję ścisłego rozgraniczenia tych obszarów Nitsch podaje w Enc. 3, 322.

srządzona, a także w połączeniach przyimka z formami przypadkowemi: *s nią*, *s nich* i t. d. Prfil. 5, 538.

Natomiast dziś ostatnia spółgłoska przyimka bez względu na to, jaka po niej następuje głoska, wyczuwa się, jako dźwięczna, i dlatego mówimy: *z nim*, *od niego*, *z olejem*, *od wieków*, *od ust* a także *ze wschodu*, *ode mnie*, i w połączeniach z czasownikami: *zmieść*, *odrąbać*, *odwozić*, *zrzucić* a. *zrucić*, *zwadzić się*, *zmiłować się*, *złożyć*, *zrządzić* lub z imionami, *zwada*, *zresztą*, *zmaza*, *odwar*, *odwach* (*Hauptwache*!) i t. d. Oczywiście nie sprawiły tego zmienione prawa fonetyczne, lecz przyczyny raczej psychologiczne, dzięki którym upowszechniły się na prawach analogji postaci przyimków z wygłosową spółgłoską dźwięczną, po części może dlatego, że był szereg takich przyimków i prefiksów z etymologicznie uwarunkowaną taką spółgłoską np. *bez*, *roz-*, *pod*, *nad*, *przed* i t. d. Poza tem działała tu skłonność uwydatnienia w złożeniu dźwięczności nagłosowej spółgłoski drugiego członu, który, jako wyraz samodzielny, zaczynał się właśnie od półotwartej, względnie *w* lub *rz* dźwięcznej: *rąbać*, *wozić* (nie **fozić*), *rzucić* (nie **szucić*) i t. d.

2. Asymilacja i dysymilacja spółgłosek pod względem miękkości.

§ **219.** Niektóre spółgłoski pierwotnie twarde asymilują się do następującej miękkiej, ale stopień tego upodobnienia bywa różny i różną jest także jego trwałość. Często zmiękczenie jest przedmiotowo dla nas niedostrzegalne, to też go nie oznaczamy w piśmie: jesteśmy przekonani, że jednakowo wymawiamy *d* przed *n* czy przed *ń* np. *więdnę*, *więdniesz*, choć fonetyka doświadczalna z pewnością wykazałaby tu pewną różnicę. To znowu upodobnienie zachodzi tak znaczne, że niepodobna go nie spostrzec, np. *s* przed miękkiemi spółgłoskami wymienia się na *ś*: *kość*, *nieść*, *śpię*, *śmiały*, *świst*, *ścigam*, *śsie*, *śnieg*, *śliwa*, *myśl*, także w przedrostkach: *ślub*, *świadek*, *śpieszyć*, *śpiewać*, *śmieci*, taksamo *ź*: *jeździć*, *źli*, *każń*, *trzeźwić*, stp. *źwierz*, *źwierciadło* (np. u Reja) i t. d. W przedrostkach piszemy *z* ale wymawiamy *ź* tylko przed *dź*: *ździwić się*, natomiast wyraźnie słyszymy *z* przed innemi spółgłoskami miękkiemi: *zbierać*, *zwinąć*, *zmiłować się*, *zginąć*, *zlepić*, *zliczyć*, *znieść* i t. d. W starszym języku częściej niż dziś spółgłoska miękka np. u Orzechowskiego Bpp. nr. 74: *rożlania* 21, *rożlany* 110, *rożlać* 184, u Szymonowica *beśpieczna* 8, 49.

Zapewne analogicznie do tych złożeń zastąpiono dawne formy z nagłosową miękką przez nowe: stp. *źwierz* Szymon. 1, 70, *źwierzyną* ib. 2, 102, dziś *zwierz*, *zwierzę* (ale w Panu Tądeuszu *źwierz*, *źwierzę*), stp. *źwierciadło* dziś *zwierciadło*; w naszem poczuciu językowem wyodrębniło się wyobrażenie prefiksalnego (przedrostkowego *z*), które często ukazuje się niezmiękczone: *zbawić*, *zmówić* i t. d. tymczasem prefiksalne *s* nie ma dla nas wartości samodzielnej wyosobnionej morfemy, to też rzadko ulega wpływowi analogji np. *spię* do *spać*.

Dawne *sŕ*, *zŕ* wymieniło się na *śř*, *źř* albo *śr*, *źr*; w języku dzisiejszym utrzymała się albo ta ostatnia postać, albo też nastąpiło stwardnienie *ś* > *s*, *ź* > *z* np. stp. *śrzoda* > *środa*, *śrzodek*, Orzechowski Bpp. nr. 74, str. 154, *śrzebro* > *śrebro* (por. *śrebnym* Szymon. 13, 26) > *srebro*, także *ś* wymienia się niekiedy na *š* np. stp. *śrzon* > *śron* (Szymon. 18, 106) > *szron*. Podobnie *źř* z tą różnicą, że tu jeszcze przed *ź* albo na jego miejscu powstaje *j* np. od **zrěti*, **zrjǫ*, **zriši* pochodzą formy polskie: *pojrzał* 1466 R. 22, 16, *ujźrzysz* Kromer 1554 Bpp. nr. 70 str. 362, *od podeźrania* ib. 295, *zaźrzy* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 50, *wejźrzy* ib. 112. *dozrzałości* Szymon. 7, 1, *zajrzy* ib. 13, 69, *pojźrzawszy ujźrzałem* Zimor. 4, 67, *dojźrały* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 187; w staropolszczyznie także *j* na miejscu *ś* np. *pojrzodek* 1471 MPKJ. 5, 78, albo w nagłosie np. *jrzemo* — prospicuum ib. 11, *nie jrzeli* 85, *jrzy* — contemplatur 68, *jrzenica* 1532 BBydg. 84 zam. *ź*, albo zamiast *ż* np. *jrzące sąmnienie* (*girząncze somnyenye* — scrupulosa consciencia) 1532 BBydg. 93.

Nigdy *s*, *z* nie miękczy się przed *ḱ*, *ǵ*: *boski*, *rózgi*, *skinąć*, *zginąć*.

§ **220.** Jak się zdaje, o ile można się opierać na pisowni, ogólnopolska forma *chciał* brzmiała *ściał* (1393 Leksz. 1, nr. 1368), gdzie asymilacja wywołała podwójny wynik: zmianę artykulacji z tylnojęzykowej na przedniojęzykową i zarazem jej zmiękczenie.

§ **221.** W staropolszczyznie prapolskie *tv́*, *dv́* wymieniono na *ćv́*, *ǵv́* czego mamy liczne przykłady w zabytkach np. Fl. *w ćwirdzy* 150, 1, *śćwirdzenie* 17, 1, *poćwirdzono jest* 116, 2, *wdź*[*wi*]*gnicie* 133, 3; *ućwierdził* 1434 Prfil. 5, 31, *ćwirdził* 1449 AKPr. 3, 262, często w Mammotreptach z r. 1471 (MPKJ. 5) a nawet jeszcze u Leopolity: *poćwierdzili* II Cor. 2, 8, oraz w dzisiejszych: *dźwigać*, *dźwięczeć*, *lędźwie*, *niedźwiedź*, *odźwierny*. Wcześnie jednak powstały formy z *tv́-* w zakresie wyrazów, utworzonych od pnia *tvьrd-*:

potwirdzona Fl. 110, 7; 138, 5; *twierdż* (= forteca) 1465 Stppp. 2, nr. 3790. *twirdze* 1451 AGZ. 11, 368 i t. d. także dość często w Mammotreptach i w późniejszych zabytkach. Tu niewątpliwie działała analogja do *twardy*, gdyż gdzie nie było form alternujących twardych, tam miękkość została bez zmiany: *dźwigać* i t. d. Natomiast: *dwie* analogicznie do *dwa*, *ledwie* || *ledwo*.

§ 222. Wynikiem asymilacji jest też wymiana *č* lub *c* na *ć* przed *ŭ*: *ćwierć* < **četvьrtь*, *ćwiek* z niem. *zweck* stp. *ćwielich* 1396 MMAe. 7, nr. 286. stp. *ćwierzyć się* 1471 MPKJ. 5, 80, *ośwtternice* Fl. 105, 22 (por. *poczwara*), *ćwik* 1398 Stppp. 6, nr. 6798; *ćwiczyć*; *ćwikła* 1389 MMAe. 15, 110 (por. r. *svekla*).

Grupa *čč* w żywej mowie też często wymienia się na *ćć* np. w Zwierciadle Reja zarówno często *poczciwy* jak i *poćciwy*.

§ 223. Wymiana prapolskich *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, *n'*, *l'*, *r'* na późniejsze *ć*, *ǯ*, *ś*, *ź*, *ń*, *l*, *ř* dokonała się w każdym wypadku przed miękką samogłoską lub półsamogłoską *ь*, o ile ta ostatnia wymieniła się na *e* lub *i* w środku wyrazów, oraz zawsze w końcu wyrazów: *ciało*, *dzieło*, *się*, *ziemia*, *dzień*, *orzeł*, *kość*, *miedź*, *sól*, *gospodarz* i t. p. Też wymiany zaszły i wtenczas, gdy po zniknięciu *ь* w środku wyrazów zmiękczone spółgłoski przedniojęzykowe znalazły się przed spółgłoskami nieprzedniojęzykowemi np. *gędźba* < **gǫdьba*, *ćma* < **tьma*, *grożba* < **grozьba*, *ulga* < **ulьga*, *gorzki* < **gorьk-* i t. d.

Natomiast gdy następowała po zniknięciu *ь* spółgłoska przedniojęzykowa, wtedy już palatalizacja poprzedniej przedniojęzykowej nie została przeprowadzona jednakowo we wszystkich wypadkach, lecz stosownie do rodzaju artykulacji obu spółgłosek bezpośrednio po sobie następujących: proces palatalizacji albo rozwinął się do końca, albo uległ przerwie i cofnął się, t. j. dokonała się dyspalatalizacja (odmiękczenie) pierwszej spółgłoski przedniojęzykowej przed następną przedniojęzykową.

Prapolskie *t'*, *d'* w tym razie uległy odpodniebiennieniu bez względu na to, czy następna przedniojęzykowa spółgłoska była twarda, czy miękka np. *tnę*, *tniemy* < **tьnǫ*, **tьnemъ*, *widno*, *widniej* < **vidьno*, **vidьněje* i t. d. stp. *jętce* Fl. 67, 7; 1444 R. 23, 307 (N. sg. *jęciec*), *snatci* (< *snadź ci*) Gn. 11 b, w BZ. *snad* prawie wyłącznie przed *nie*: *aby snad nie umarł* Deut. 20, 5 i podobnie: Deut. 20, 7; Deut. 18, 6; Deut. 20, 18; III Reg. 20, 31; II Esdr. 8, 25 i raz zapewne przez analogję do tamtych miejsc *snad blizni* Deut. 19, 6; *radcam* XVI MMAe. 7, nr. 367, *piętnadzieścia* 1468

Stppp. 2, nr. 3900, *otca... po otcowie śmierci* 1400 SKJ. 3, 187, *otca* BZ. Deut. 21, 13; Lev. 22, 13; 1471 MPKJ. 5, 130 i analogicznie do tych form *otec* 1400 SKJ. 3, 190. Nawet i w późniejszych czasach powstają podobne formy np. z *uczciwy* przez asymilację spółgłosek powstała forma *ućciwy*, znana i używana w XVI i XVII wieku (por. też *ućciwości* Szymon. 8, 96); Orzechowski jednak pisze *utciwem* Bpp. nr. 74 str. 167, *utciwość* 85 a także *w potcie* (< *w poćcie* < *w poczcie*) 19.

Wyjątkowo przez analogję do form, w których *ć* wymienia się na *t* przed przedniojęzykowemi, utworzono też formę G. pl. *stgien* (*ne ma viloszonich stghen* 1409 Czrs. 27) zam. *ścgien* od *ściegna* < **stьgna* (ścieżka, ulica).

§ **224.** Od tego jednak są różne uchylenia.

W dzisiejszych liczebnikach *piętnaście*, *szesnaście* mamy fonetyczne kontynuacje form **pętьnadesęte*, **šestьnadesęte* (zachowanych w języku starosłowiańskim), gdzie *t'* prawidłowo stwardniało przed *n* po zniknięciu *ь*. Ale w zabytkach stp. trafiają się formy: *pięćnaście* 1400 Leksz. 2, nr. 2711; XV R. 25, 276, *pięćnatcie* 1442 Stppp. 2, nr. 3085; *pięćnastego* kon. XV R. 24, 96; *sześćnaćcie* 1445 Stppp. 2, nr. 3247, pod wpływem ich zbliżenia do brzmienia prostych liczebników *pięć*, *sześć*. Na skutek tejże przyczyny dziś mówimy: *pięćdziesiąt*, *sześćdziesiąt* a raczej tylko piszemy, gdyż wymawiamy: *pięćdziesiąt*, *sześćdziesiąt*, co też możnaby wyprowadzić z **pięćdziesiąt*, **szestdziesiąt* (*s* > *ś* przed *dź*). W *pięćset*, *sześćset* dziś jeszcze odczuwamy dwa wyrazy.

W drugiej części złożeń liczebnikowych *-naście* zaszły procesy dość złożone. Punktem wyjścia była forma prasł. **-nadesęte*, która z czasem (zapewne stopniowo) skróciła się do: **-nadste* z czego powstało **-natśće*, *naćće*. Ta ostatnia forma często używana w BZ. (*jedennaćcie*, *dwanaćcie* i t. d.) miała już w XV w. oboczną *-naście* (w BZ. *jedennaście*, *dwanaście* i t. d.).

Prasł. **tьstь* występuje w stp. jako *cieść* np. 1408 Piek. 372. W innych przypadkach mieliśmy formy fonetycznie usprawiedliwione: **tścia*, **tściem* i t. d. obok utworzonych analogicznie do mianownika: *ścia*, *ćcia* (ku *ćciewi* XV R. 33, 134, *ćcia* — socrus 1532 BBydg. i t. p). Od form znowu: **tścia*, **tściowi* i t. p. urobiono przez analogję mianownik *teść*, (podobnie jak *otec*) a znowu według nowego mianownika poszła cała odmiana: *teścia*, *teściowi* i formy pochodne *teścia*, *teściowa* — socrus i t. d.

Wpływem analogji objaśniają się też formy imperatywu: *idźcie*, *chodźcie* zam. **idcie*, **chodcie* analogicznie do *idź*, *chodź*, *idźmy*, *chodźmy*, podobnie *bierzcie* zam. *biercie*.

Stp. *więcszy* spotykane np. w BZ. obok prawidłowego *więtszy*, utworzono pod wpływem *więce(j)*, prasł. **vętje*.

Dawne *wiedma* Zimor. 5, 177 jest zapożyczeniem z r. *vědma* spolonizowanem w postaci późniejszej formy *wiedźma* (od XVIII wieku Linde).

W wyrazach zdrobniałych z suf. *-ka* np. *cząstka*, *kostka* i t. p. (por. *część*, *kość*) nie zaszło odpodniebiennienie spółgłoski *t*, lecz do prasł. tematów: *čęst-*, *kost-*, dodano suf. *-ъka* (nie *-ьka*, który także był w użyciu np. *meška* < **męxьka*, *różdżka* < **rozgьka*). Tak samo utworzono imiona: *gałązka*, *wiązka* i t. p. lub męskie: *dzionek*, *pionek* ob. *pieniek* i t. d.

§ **225.** Rzeczowniki takie jak: *jęciec*, *czyściec*, *gościec* miały inne przypadki z dyspalatalizowaną spółgłoską: *jętce* Fl. 67, 7, **czys(t)ca*, **gos(t)ca* i t. d. analogicznie jednak do mianownika utworzyły się formy *jęćca* 1405 Piek. 272, *jęćcy*, Fl. 68, 38, *jęćce* 1471 MPKJ. 5, 100, a także *czyśćca* i t. p. Zbliżenie do form z miękkiemi spółgłoskami (*słońce*, *kolce* i in.) wywołało nowotwory takie jak: *ońca* Fl. Ath. 31, *ończystego* 1461 AGZ. 15, 423, *ończyzna* 1399, Hube kr. 40, *maśćnica* (por. *maść*, *maścić*) 1471 MPKJ. 5, 36, *wypowiedźni* (por. *powiedzieć*, *zapowiedź*, *spowiedź*) ib. 48, *rządźce* (por. *rządzić*) Zimor. 7, 1, *jednowładźca* ib. 7, 28, *przywódźca* ib. 16, 210, *mieśćce* (*na mieśćcu* BZ. IV Reg. 13, 7), a miękkie *ść* rozkłada się na *jsc*: *mury miejsckie* 1553 Bpp. nr. 70 str. 203, albo też ukazują się inne kombinacje bez *j* lub z *j* np. *namiejstnicy* 1553 Bpp. nr. 70, str. 235, *mieśce* Szymon. 10, 102, *mieśca* tamże 11, 87 obok *miejsca* tamże 11, 12, *za zwojcę* (= zwodziciela) 1554 Bpp. nr. 70, str. 360, *włajca* (< *władźca* < *władca*) u Petrycego 1609 Bpp. nr. 67, str. 250, *dwojrząjca* tamże 39; nawet *śćdza* (= ścieżka), forma dawna, bo z XIV w. (*szczdze* Fl. 77, 55 obok *stdza* 8, 8 i t. d.). Dzisiejsze *miejski* < *mieśćski*, analogicznie do tego *wiejski* zam. *wieski*.

§ **226.** Kiedy suf. *-ьcь* łączył się z tematem na *-t* albo *-d*. spółgłoska ta po zniknięciu *ь* musiała stwardnieć przed przedniojęzykowem *c*: prasł. *gordьcь* p. *grodziec*, *grodca* (właściwie *grotca*), *kotьcь* < *kociec*, *kotca*; ale też wcześnie inne przypadki analogicznie do mianownika: *grodźca* (*groćca*), *kośca*, i potem: *grojca*, *kojca*, *grojcem*, *kojcem* i t. d., do czego dorobiono nowe mianowniki: *gro-*

jec, kojec. Tą drogą otrzymaliśmy formy: *ogrojec, rajca, zdrajca* (zam. *radca, zdradca*) z *radźca, zdradźca* pod wpływem czasowników: *radzić, zdradzić* (*zdradźca* jeszcze w końcu w. XV, Pieśń o zabiciu Tęczyńskiego).

§ 227. Podobną też historję miało imię *ociec* prasł. **otьcь*, G. sg. *otca* (§ 223), ale też oddawna i *oća* (§ 225), wreszcie *ojca* Puł. 44, 12, *ojcu* Puł. Ath. 21, *ojcowie* Puł. 21, 4 i t. d. Od tych ostatnich form oczekiwalibyśmy formy analogicznoj **ojec* (por. *grojec, kojec*), ale formy dawnej *ociec* używano tak często w życiu rodzinnem, że ta częstość jej użycia nie pozwoliła na znaczne jej przekształcenie. Żyje ona przeto dalej w gwarach do dnia dzisiejszego, żyła też w języku literackim przez w. XVI i XVII a nawet później, aż pod wpływem przypadków zależnych: *ojca, ojcu* i t. d. przybrała *j*, czyli przekształciła się na *ojciec*. Forma ta ukazuje się zrzadka w wieku XVI w książce Groickiego Porządek sądow 1559 k. 44b i 114, w tragedji Zawickiego Jefthes z r. 1587, u Kochanowskiego w Psałterzu z r. 1579 ps. 89 wiersz 47, oraz we Fraszkach II, 89 (o Pelopie) w. 1, dalej w XVII w. występuje już jako forma normalna w słowniku Knapjusza (Thes. 1, 654 wyd. z r. 1643), ale obok tej formy ciągle jeszcze aż do początków XIX w. obok niej stoi też forma *ociec*, wyłącznie dziś używana na wielkim obszarze ludowych gwar polskich.

§ 228. Gdy suf. *-ьskъ* łączył się z tematami, kończącemi się na *-st-, -zd-*, wtedy te grupy spółgłoskowe uległy spalatalizowaniu, które dla tych samych przyczyn, co i przed *-ьce, -ьca* (§ 226) i t. d. utrzymane zostało nawet po zniknięciu *-ь-* np. *ujeśćśki* < *ujeźdźski* < **ujezdьski* przymiotnik od *Ujazd* (np. *ujeźdźski* Stppp. 6, 44 i 45) dziś *Ujejski* (nazwisko). W ten sposób (przez wymianę *ść* > *j*) powstały przymiotniki: *zamojski* (Zamość), *babimojski* (Babimost), *miejski* (miasto). Niewątpliwie na zatrzymanie palatalizacji wpłynęło poczucie, że przed przyrostkiem *-ski* występuje spółgłoska miękka np. *pański, koński, polski*... Gdzie ten wzgląd nie istniał, tam pierwotnie *śt* przed *s* odpodniebieniło się, poczem następowało uproszczenie grupy spółgłoskowej np. *Lesław* < **lьstьslavъ*, *Miesław* < **mьstьslavъ*. *Rosław* < **rostьslavъ*) *Czesław* < **čьstьslavъ*. Forma dość późna *mieski* (1532 MMAe. 7, nr. 306) analogiczna do *wieski*, ale to ostatnie pod wpływem *miejski* zostało wymienione na *wiejski*. U Orzechowskiego forma *Zamoscski* Bpp. nr. 74, str. 116 jest nowotworem pod wpływem ruskim.

§ **229.** Często alternuje *š, ś, ž, ź* przed następną spółgłoską np. *drażnić* || *drażnić, drażnię* || *drażnię*; tutaj etymologicznie uzasadnione są formy *drażnić* < **draz'niti, drażnię* < **dražnjǫ* < **draznjǫ* (§ 203); na gruncie polskim formy te się pomieszały z sobą i stąd *drażnić* || *drażnię, draźnić* || *drażnię*: podobnie: *szlę* || *ślę* **myślę* || *myślę, wisznia* || *wiśnia,* gdyż często *sz* || *ś* przed spółgłoską miękką: w wyrazach zapożyczonych: *szlachta* || *ślachta* (często u dawniejszych pisarzy), *szlifierz* || *ślifirz, szlaz* || *ślaz, szpikulec* || *śpiczasty, Brunszwik* || *Brunświk, rusznica* (< *rucznica*, z czeskiego *ručnice* — ręczna strzelba) || *ruśnica*, podobnie *brusznica* || *bruśnica, koszlawy* || *koślawy, szlad* Szymon. 1, 70 || *ślad* (< **slědz*) i t. d.; upowszechniły się formy: *myślę, kreślę, ślę* i t. p. Także przed twardą: *szruba* || *śruba.*

Stp. *zeszcie* (Zimor. 7, 40) i inne podobne wymieniły się na *zejście, pójście...* pod wpływem *zejść, pójść...*

O obocznościach *szrzon* || *śrzon, szron* || *śron* i t. p. była mowa w § 219.

§ **230.** Takież wahania, głównie jednak *z* || *ź* || niekiedy *ž* a także *s* || *ś* (ale nie *š*) słyszymy przed przyrostkiem *-ny* (i pochodnemi): stp. *pozny* Szymon. 11, 30; 11, 100; 14, 59, ale także *późny*, mimo że pochodzi to z **pozdn-*; ale i *s* w podobnych formacjach niekiedy wymienia się na *ś* np. *miłośny* < *miłosny* < **miłostny* ok. 1420 R. 25, 229, *żałosny* || *żałośny* < **żałostny*; w innych takiej formacji przymiotnikach i rzeczownikach ukazuje się *s* twarde: **włostny* (por. *włość*) || *włosny* Modlitwy Wacława 46 || *własny*; *poczestny* || *poczesny, Krosno* < **Krostno* por. *Krościenko*, ale obok tego *krosna* || *krośna.* Oczywiście formy z *ś* mogą być objaśnione jako analogiczne do form z miękkiem *ś* np. *miłośnie, miłośnik, krosienka*; zapewne ta sama przyczyna wywołała oboczność form: *wczesny* || *wcześny, przasny* || *przaśny, krasny* || *kraśny, sprosny* || *sprośny*, jakkolwiek może dziwić, że nie mamy miękkich odpowiedników do *jasny, ciasny* choć są formy z *ś*: *jaśniejszy, ciaśniejszy, jaśni, ciaśni, rozjaśnić, ścieśnić* i t. p. To więc wskazuje, że te przymiotniki pochodzą z prasł. **jasn-*, **těsn-* a nie z **jasьn-*, **těsьn-*. Jeżeli w wyłącznem używaniu są formy z *źn, śn*, to po większej części stoją one w bliskim związku z czasownikami na *-zić, -sić*: *wożny, groźny, mroźny, wyraźny, donośny, głośny, kłośny, kośny, kwaśny, nieśny, nośny, prośny* i t. d. *pacześny* analogicznie do *pacześ*; mniej jasne *obożny* z dawniejszego *obozny* u Kromera Bpp. nr. 70, str. 224, *leśny, gnuśny, ukośny.*

Niejasne przyczyny wywołały ukazanie się *ž* zam. *z*: pisarze XVI w. używali formy, *rozny* (stsł. *razьnъ* r. *roznyj*) dziś *różny*; możnaby się wprawdzie powołać na *różnię się*, ale czy to być może, aby ta forma we wszystkich innych formach wywołała wymianę *z* (*rozny*) lub *ż* (*różnica*) na *ž*? Dla nowego *lubieżny* < *lubiezny* (*lubieżna* — amabilis II poł. XV w. Kałużn. 7) i tego wytłumaczenia niema; stp. *prozny* < **prozdny* ale już u Kromera *prozenem grzechu* zam. **prożdzienem* (= **prożdzien jeśm*) Bpp. nr. 70 str. 202 potem *próżny*, przymiotnik, który z formami czasownikowemi: *wypróżnię*, *opróżnię* ma już nieco dalszy związek (zwłaszcza *próżny* w znaczeniu 'wolny' lub 'chełpliwy').

Tak więc przymiotniki kończą się na *-źny* lub *-żny*, na *-sny* lub *-śny*; niema końcówek *-zny*, *-šny* < *-sny*, bo *pyszny*, *grzeszny* i t. d. także *Leszno* (< **Leszczno* por. *Leszczyński*) mają inne pochodzenie.

Przed *ń* stale ukazuje się *ż*, *ź* lub *ś*; *próżni*, *woźni*, *właśnie*.

§ **231.** Prapolskie *ń* w pozycji przed przedniojęzykowemi zachowuje się niejednostajnie: prapol. *ńt*, *ńd* zapewne wymieniły się na *nt*, *nd* ale o pewne przykłady trudno: *żminda* zap. < **žmińda* por. **prav'da*, **vrož'da* (prasł. **voržьda*). Czasem jednakże bywa *nt* np. *wańtuch* z niem. *weintuch*, *świńtuch* zgodnie z *świnia*.

ńn > *nn* np. *panna* < **pańna* (por. *pańienka* < **pańnъka*) *dzienny* < **dьńn-*, *bez-denny* i t. p.

ńs > *ńs* np. *pański* < **pańskъ*, *państwo* < **państvo*, *łoński*, *poddaństwo* i t. p. Także *ń* zachowuje się przed *c*, *cz*: *końcem*, *kończyć*, *wieńcem*, *wieńczyć*, *obrońca*, *słońce*, również w zapożyczonych *tańcem*, *tańczyć*, *szańcować*; u Reja też *ń* przed *sz* w zapożyczeniu *czyńsz* dziś *czynsz*, *czynszowy* również *ń* przed *ć* w imionach zdrobniałych np. *Brońća*, *Leońća*, ale przed *ź* zdaje się powszechniejsza jest wymowa *n* np. *Wandzia*, *Andzia*, *Kundzia*.

§ **232.** Dla dyspalatalizacji dawnego *l'* przed spółgłoskami przedniojęzykowemi mamy jeden tylko przykład ogólnopolski, mianowicie *łza* < *słza* < **slьza* r. *sleza* przyczem *ł* pozostaje nawet przed *ź*: *łzie*. Może też tu należy *Iłża*, stp. *Isłża* lub *Isłza*. Z wieku XVI, kiedy już zaczęto *ł* odróżniać w piśmie od *l* mamy przykłady stwardnienia *ł* przed przedniojęzykową spółgłoską: *rzemieśłniki* u Orzechowskiego Bpp. nr. 74, str. 106; *przyłnienia* 1559 Akta zb. wil. Schadzka 7, *nieśmiertełny* tamże 6, także u Kromera Bpp. nr. 70: *łsnieć* 134, *łściwie* 333, u Petrycego 1609 r. Bpp. nr. 67:

nocołsny 185, *łsnący* 190 obok *lśniący* 224. Zresztą normalnie występuje *l* miękkie: *palce*, *walczyć*, *uldze*, *ulżyć*, *polski*, *polny*... stp. *nieldza*, *nielza*, *nielża* < **nelьg'a*, a to z pierwotniejszego **nelьga*.

W dawnych zapożyczeniach obce *l* wymienia się na *ł* lub *l* np. *Łazarz*, *Rafał*, *berło*, *feruła*, *fałda*... ale *chwila*, *król*... w nowszych jest *l*: *landrat*, *Holandja*, *sala*, *pularda*...

§ 233. Warunki odpodniebiennienia dawnego *ŕ* są prawie takie same, jakie wywołują odpodniebiennienie dawnych *ť*, *ď*; dyspalatalizacja zachodzi przed następną przedniojęzykową spółgłoską np. *orła* < **orьla*, *orle* < **orьle*, *korca* < **korьca*, *mędrszy* < **mądrьš-*, *wierźni* < **věrьni*, *morski* < **morьsk-*. Ze starszych form notujemy tu wyjątkowe *biercie* BZ. Judic. 21, 21, gdyż oddawna nastąpiło upodobnienie do formy l. poj. *bierz*, a więc *bierzcie*, *mierzcie*, *wierzcie* i t. d.

Analogicznie do *strdzi*, *strdzią* BZ. Ex. 13, 5 utworzono formę *stredź* = miód obok *strzedź*: *stredź* Fl. 18, 11 *strzedź* Puł. 18, 11 i odwrotnie *strzedź* Fl 118, 103, *stredź* Puł. 118, 103, *stredź* 1472 Rost. nr. 1003.

Odwrotnie: *trześć* zam. *treść* (*trzeszcz* — arundinem ok. 1420 R. 24, 82) analogicznie do *trzci*, *trzcią* i t. d. < *trsti*, *trstijǫ* i t. d.

§ 234. Powszechność tego zjawiska bywa jednak często naruszona, kiedy po dawnem *ŕ* następuje *n* lub *ń*. Rozwadowski MPKJ. 4, 459 wyraził przypuszczenie, że *ŕń* > *řń* a natomiast *ŕn* > *rn* i że potem wskutek wyrównania form w deklinacjach lub konjugacjach wzięła górę to jedna, to druga forma. Istotnie w gw. bardzo często *ř* właśnie przed *ń* np. *ęęborznik*, *warznik*, *warznica*, *warzniczek*, *warzniaczek*, *zworznik*, *rozworznik* Karł. sł. gw.; ogp. *skórznie* (już 1532 r. u BBydg. 69), *kierznia*, ale w języku literackim mamy *zwornik*, *piernik*, *sternik*, *kurnik*, *Sarnicki*, *wędzarnia* i t. p. gdzie *rń* albo wcale nie wymienia się z *rn* albo tylko w bardziej oddalonych formach np. *pierny*, *sarna*. W zabytkach staropolskich w ogólności formy z *řn*, *řń* są rzadsze od form z *rn*, *rń*; oto ich zasób, wynotowany z większej liczby zabytków *Oborzniki* 1390 Leksz. 1, nr. 761 obok *Oborniki* 1387 Leksz. 1, nr. 248; *pierzne* Fl. 17, 13; *mirznie* 1403 Piek. 182, *Barzniowi* 1445 Stppp. 2, nr. 3234, *nadworzny* 1428 nr. 2243; 1440 nr. 2839 obok *nadworny* 1420 nr. 1715, *oborzne* 1442 nr. 3048; 1402 Hube Zb. Piotrk. nr. 62 i 101, *mierzny* 1424 Stppp. 2 nr. 1976, *mierznych prętow* 1471 MPKJ. 5, 107, *mierzny* 59, *gwarzna*, *gworzna* 5, *ołtarznik* 41, *wieczerzny* obok *wieczerny* 5

i 90, *namirzniejszego* 95, *obirzny* — lascivus XV w. R. 24, 363, *jarznej ugorznej rolej* 1411 Hube Zb. Kal. nr. 57, Piotrk. grodz. nr. 51 obok *ugorny* 1402 Stppp. 2, nr. 2358, rea pars — *sąpierzna* 1479 AGZ. 18, 192, *potwarznica* XV w. AKPr. 3, 285, *macierznikiem* BZ. Deut. 28, 57, *lektwarznice* II Par. 32, 27, *wieczerzny*, I Esdr. 9, 4; Neh. 10, 33; *wieczerznik* 1532 BBydg. 24, 69, *pierznik* 9, *otworznie* 38, 126, *cirznisko* 150 ale dziś *ściernisko*, *pancerznik* 59 ale dziś mówimy *pancernik*, u Wacława Potockiego *pierznik* Bpp. nr. 73 str. 513 w znaczeniu 'pierzyna' ale *piernik* z ciasta.

Dziś mówimy *burzliwy* niewątpliwie pod wpływem brzmienia wyrazu *burza*, ale u Orzechowskiego *burliwy* Bpp. nr. 74 str. 146, 156.

Podobnie zwykłemi i normalnemi formami są: *kacerstwo*, *cesarstwo* < **cěsarьstvo*, jeżeli zaś mamy *cesarzstwo* Fl. 85, 15, *kacerzstwa* XVI w. Prfil. 5, 540, to formy te powstały albo pod wpływem *cesarz*, *kacerz*, albo też należy je czytać *cesařtvo*, *kacеřtvo*, gdzie *ř* < *rs* jak w *garzć*, *trzcina*.

W języku stp. częściej niż w dzisiejszym *rъn* wymienia się na *řn* po spółgłosce dźwięcznej: *Srzebrzna gorka* 1399, Leksz. 1, nr. 3052, *srzebrzne* BZ. IV Reg. 12, 13, obok *srzebrne* Ex. 36, 36, *knąbrzny*, *knąbrzność* AKPr. 3, 258, 306, *knąbrznie* ib. 259 (obok *knąbrność* 237) *brznieli* BZ. I Par. 15, 19, *ubiedrzny* 1590 Bpp. 63, 126, gwarowe dzisiejsze *najędrznieć*, *zjędrznieć*, także przed *d*: *grzdyka*, ogp. *grdyka*; wreszcie ogp. *brzdąkać*.

Częściej to zachodzi po spółgłosce bezdźwięcznej, zwłaszcza między *t* a *n*: *powietrzny* Fl. 17, 13, *wietrzny*; ze starszych jeszcze *przepatrzność* poł. XV R. 24, 349, *przepatrzny* R. 24, 366, *opatrzność* obok *opatrność* XV R. 24, 368; 1449 R. 23, 279; 1471 MPKJ. 5, 66 i 126, *jątrznica* XV w. Prfil. 5, 10; R. 23, 269; 1532 BBydg. 39, *jutrznia* Fl. 72, 14, *jutrzniejszy* 1471 MPKJ. 5, 36, *zajutrzniejszy* ib. 37, *wzjutrzniejszą* R. 24, 361, *wnętrznie* R. 23, 304, *wnętrznymi* ib. 309; w gwarach: *watrzniak* (= placek upieczony przy *watrze*), *zbutrzniały* = 'zbutwiały' Karł. Sł. gw.

Często tu można przypuścić wpływ analogji np. *pieprzny* zam. *pierny* analogicznie do *pieprz*, *kanclerzstwa* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 111 analog. do *kanclerz*; może — jak przypuszcza Rozwadowski Enc. 2, 412 — w *wietrzny ustrzmić* i t. p. zam. *wietrny*, *ustrmić* mamy tylko przystosowanie *r* do *t* pod względem bezdźwięczności. Mógłby to także być niekiedy produkt zmieszania form, w których

po *r* następowało *n* lub *ń* według **Jaworno*, *w Jaworznie*, jeśli pogląd Rozwadowskiego (MPKJ. 4, 459) okazałby się słusznym, w każdym razie sprawa ta nie jest jeszcze wyjaśniona.

§ **235.** Możnaby też sądzić, że w pozycji prap. *rъ* między spółgłoskami półsamogłoska zachowała się dłużej, przez co i miękkie *ŕ* przetrwało okres dyspalatalizacji przed przedniojęzykowemi spółgłoskami. Pogląd Rozwadowskiego znajduje wprawdzie poparcie w takich obocznościach jak: *chrypieć* || *chrzypieć*, *Krynica* stp. *Krzynica* i t. d. (*r* || *ŕ* po spółgłosce bezdźwięcznej a zwłaszcza: *ze krztania* (= z krtani) W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 503, *prztykać*, *trztać*), ale i tu znajdujemy zrzadka takież przejście po dźwięcznej spółgłosce; *drażnić* || *drzażnić*, *pogrążyć* || stp. *pogrzążić*.

§ **236.** Oboczność *ŕ* i *r* dość często zachodzi w wyrazach należących do dawnego typu *tъrt*, przyczem *ŕ* ukazuje się także przed spółgłoskami przedniojęzykowemi i odwrotnie wbrew zasadzie *r* znajdujemy przed spółgłoskami nieprzedniojęzykowemi. W Kśw. niema takich nieprawidłowości, a zresztą prawie stale *ŕ* tutaj się przez *r* wyraża. W najstarszej części Fl. obok *cirzpiał* 24, 5, *czyrzwiom* 77, 51, *pirzwieńcem* 88, 27, *pirzwienięta* 77, 56, *wirzch* 7, 17 mamy *czyrw* 21, 6; u drugiego i trzeciego pisarza *czyrzwionem* 105, 8 obok *czyrwionem* 105, 9, *ścirzpi* 129, 3 obok *cirpiał* Ath. 36, *wirzchy* 128, 4 obok *swirchowanym* 138, 21, a także *w cirzniu* 117, 12, więc już w tak dawnym zabytku zachodzi mieszanie form wbrew fonetycznej zasadzie. I to się ciągnie dalej przez ciąg wieków: spotykamy więc *cirznie* 1471 MPKJ. 5, 88, *cierzniowa korona* 1500 Prfil. 5, 383, *czyrznidło* 1532 BBydg. 5 obok *uczyrnion* 1444 R. 23, 304 i t. d. Z drugiej strony *cierpieć* XVI R. 38, 314, *cirzpieć* obok *cierpiał* 1559 Akta zb. wil., *pirwe* kon. XIV Hube Zb. 122, *czyrzwiony* obok *czyrwiony* 1471 MPKJ. 5, 159, podobnie jak i w dzisiejszych gwarach w porównaniu z językiem literackim: *śmiérzć*, *zniecierzpliwiony* (prawidłowo, natomiast ogp. *zniecierpliwiony*) Kolb. Kuj. 1, 157, *świerbiączka* Karł. sł. gw. obok *świerzbiączka*, *wirgać*, *wirgnąć*, ogp. *wierzgać*, *dziergać* obok *dzierzgać*.

3. Asymilacja spółgłosek pod względem miejsca artykulacji.

§ **237.** Tego rodzaju asymilacja zawsze jest postępowa, t. j. spółgłoska poprzedzająca asymiluje się do następnej.

1. Niekiedy spółgłoska ustna wymienia się na nosową przed następującą nosową np. gw. (Zakopane) *śtyrmno* < i || *śtyrbno*, stp.

i gw. *podomno*, ogp. *podobno*, *podamno* P. Kochanowski we wstępie do Goffreda r. 1618.

238. Częściej zachodzi zmiana miejsca artykulacji w obrębie jamy ustnej, a zwłaszcza asymilują się przedniojęzykowo-zębowe do następujących przedniojęzykowo-dziąsłowych, lub odwrotnie:

sč > *šč*: *szczęście* < **sъčęstije*, *wszczął* < **vъs-čęti*; *žs* > *šs* > *ss* i potem *s*: *wyciężstwo* Kaz. świkrz. < **vitęžьstvo*, *w mnożstwie* Fl. 33, 9, *bożstwa* Fl. Ath. 33 jeszcze prawie stale w Fl. *žs* lub *šzs*, albo może *ss*, gdyż z pisowni można wnioskować rozmaicie: *nezboszstwo* 13, 7, *uboszstwa* 43, 26, *ksęszstwo* 138, 16, *mnoszstwa* 9, 24 i t. d., ale już są i formy z jednem *s* (< *ss*) *bostwo* Ath. 6 i 31, *mnostwo* 146, 4, *w mnostwe* Moys. 6, a więc w trzeciej, najnowszej części tego zabytku. Tak samo przymiotniki na *-ski*: *boski* < **bożьski* *praski* < **prażьski*.

čs > *cs* i potem *c*; w zabytkach staropolskich z powodu niedość ścisłej pisowni na pewno nie wiemy, jak czytać: *czs* czy *cs*: w Kaz. świkrz. *cso*, *csoz*, *csnego*, *suadecstuo*, *nics* w Fl. *czso* 2, 10, *czsnoti* 20, 13, *swadeczstwo* 18, 8, *nemeczski* prol. 1, 15 i prol. 2, 6, *czloweczstwa* Ath. 33, *neustawiczstwo* 54, 25, *na ustawyczstwye* 103, 6, *w szebraczstwe* 106, 10. Według spostrzeżenia Paszkiewicza, (Die Konsonantenverbindungen im Polnischen JA. 31, 102—193) piąty [1]) pisarz BZ. nigdy przez *c* nie oznaczał dźwięku *cz*. przeto czytamy *cs* w napisanych przez niego formach: *cso* III Reg. 14, 3, *pótnycstwa* Ruth 1, 7, *swyadecstwa* I Par. 9, 23, *wrotnycstwu* ib. 22, *prorocstwem* I Par. 15, 22, *prorocske* ib. 27, (tak samo jak *dzedzicstwa* III Reg. 21, 3, gdzie jest *c* etymologiczne). Paszkiewicz ostatnie ślady istnienia grupy *cs* znajduje w kodeksie Dzikowskim i Stradomskiego (kon. XV w.) zawierających przekład statutów (AKPr. 3). Już jednak w XV w. grupa *cs* upraszcza się, tracąc *s*, co już wykazują Kaz. Gn. *cho* (= *co*), *choszczy* (= *cożci*) i t. d.

4. Uproszczenie grup spółgłoskowych.

§ 239. Dokonywa się przedewszystkiem przez zamilczenie (zanik) jakiejś składowej głoski w grupie. Proces ten; przynajmniej w zakresie grup niektórych, jest bardzo dawny, sięga bowiem czasów nietylko prasłowiańskich, ale nawet przedsłowiańskich. Wyniki jego znajdujemy w różnych językach słowiańskich, a także trwa

[1]) Właściwie szósty i siódmy.

on dalej na gruncie nowych grup spółgłoskowych. Dokonywa się w grupach spółgłosek jednobrzmiących jako też w grupach spółgłosek różnobrzmiących, przyczem wyróżniają się grupy dwu, trzy — i wieloczłonowe. Obfity materjał językowy do tych wymian zebrał A. Paszkiewicz we wspomnianej pracy: Die Konsonantenverbindungen im Polnischen, JA. 31, 102—193.

§ 240. Grupy dwuczłonowe spółgłosek jednobrzmiących: *tt*, *dd*, *nn*, tworzą się w polszczyznie tylko nowe wskutek złożenia wyrazów lub zniknięcia półsamogłoski. Te nowe grupy spółgłoskowe zachowują się bez zmiany: *ottąd*, (*odtąd*), *oddać*, *panna*. To samo znajdujemy naogół w starych zabytkach i dlatego trafiające się tam niekiedy sposoby pisania z jedną spółgłoską zdaniem Paszkiewicza należy uznać albo za właściwość tylko ortograficzną, np. *otǫd* BZ. Gen. 18, 16 [1]), *odalcye syø* ib. I Reg. 15, 6, albo też za istotne odbicie wymowy, ale tylko tam, gdzie nie było istotnie takiej grupy np. w BZ. formy *podać* obok *poddać* przedstawiają się, jako dwa różnej budowy czasowniki: *po-dać*, *pod-dać*.

W wyrazie *jedenaście* stp. *jedennaćcie*, *jedennaście* (nawet w XVI w. *nn*: *jedennaste* 1528 R. 3, 68, *jedennasty* Paterek Prfil. 5, 540) < *jeden-na-dziesięcie*) uproszczenie grupy *nn* jest wynikiem przyczyn nie fonetycznych, lecz wpływu analogji do *dwanaście*, *trzynaście* i t. d.

Podobnie też przez długi czas w języku zachowuje się grupa *ss* zwłaszcza przed samogłoską na początku wyrazu; do dziś mówimy *ssać*<**sъsati*; rzeczownik *ssąd* (naczynie)<**sъsǫdъ* zachowuje *ss* nietylko w Fl. ale także w BZ., choć już w XV w. trafiają się formy z jednem *s*: np. stale w Puł. 2, 9; 7, 14; 30, 16; 70, 24, także *w sǫdze* BZ. III Reg. 17, 14 i t. d. obok *w ssǫdze* tamże 10 i 12, por. dzisiejsze *sądek*. Czasownik *sstać się*, (<**sъstojati sę*) stale się tak pisze w Zwierciadle Reja, w Dialogach Orzechowskiego z r. 1564 a nawet później np. *sstawała sie* Szymon. 15, 61, *rzecz się sstała* 15, 73.

Także przed suf. *-ski* (*-ьsk-*) znajdujemy *s* w Fl. np. *nebesske* 49, 12 i t. d., ale obok tego i formy uproszczone: *nebeskego* prol. 1, 5; 113, 25; 135, 27, a także *ptaczy nebeszczy* 8, 8.

W stp. *zuć* (*zuy boty* BZ. Jos. 5, 16, *zuge boti* ib. Deut. 25, 9) niema uproszczenia grupy *zz*, gdyż właśnie dzisiejsze *zzuć* jest nie-

[1]) Jest to błąd wydawcy, w rp. jest *ottǫd*.

prawidłowe, czasownik bowiem niezłożony brzmiał **uć* por. *ob-uć*. Dzisiejsze więc *-zzuć* ma podwojony przedrostek z przyczyn niefonetycznych (por. *ze-z-wolić*).

Jeśli w stp. przed formami imion, zaczynających się od *s*, *z*, *sz*, *ż*, *ś*, *ź*, opuszcza się w piśmie przyimek *s* (*z*), nie jest to wcale wynikiem fonetycznego uproszczenia grupy spółgłoskowej, ale tylko właściwością ortograficzną; podobnie też nie pisze się przyimek *w* przed imionami, zaczynającemi się od *w* np. *sobą* = *z sobą*, *wierze* = *w wierze* i t. d.

Tak więc nowe polskie grupy *ss*, o ile nie były podtrzymywane przez czynniki psychologiczne, nie utrzymały się w języku; stąd uproszczenia w formie: *sąd* (mimo utożsamienia tego wyrazu z *sąd* = judicium), *stać się*, *niebieski* i t. d. Utrzymało się tylko *ssać* i wszystkie te, w których charakter złożenia z przedstawką *s*, (*z*) występował wyraźnie *sstąpić* (lub *zestąpić*), *ssadzić* i t. d. jak również połączenia z przyimkiem *s siebie*, *s sobą*, i t. d. tak samo *zz*: *zzywać*, *z zębem*.

Grupy *žž*. *šš* są dość stałe; por. *zaszsze se ogen* Fl. 38, 4, *zezze na oltarzu* BZ. Lev. 4, 35, *ognyem zazzy* Naw. 97, także nowotwory: *powiszszenia* Wacł. 52, *powysszenya* Puł. 92, 6, *powysszasz* Puł. 9, 14 i t. d. obok starszych form *powyszyl* Puł. 28, 10, *powysza* Puł. 74, 7. Dziś także mówimy: *zeżże*, *wyszszy*, *niszszy* (*wyższy*, *niższy*).

Grupa *vv* spotyka się tylko w złożeniach z przedrostkiem *w* i w połączeniach imion, zaczynających się od *w* z przyimkiem *w*. W dzisiejszym języku nie podlega uproszczeniu, w zabytkach dawnych pisze się przez podwójną literę, jeżeli zaś na jej miejscu trafia się jedno tylko *w*, jest to — jak już wzmiankowaliśmy, tylko właściwość ortograficzna.

Grupa *pp* we wszystkich językach słowiańskich należy do wielkich rzadkości i trafia się tylko w wyrazach nowo zapożyczonych; w starszych wymienia się ona na *p* np. stp. *pierz* < **pьpъrъ*, *piper* (G. sg. *pieprza*, D. sg. *pieprzu* i t. d).

Prasł. *kg* > *kk* > *k* lub pozostaje *kk*: *miękki*, *lekki* ale stp. także *mięki*. *leki* (*mięka* 1436 R. 23, 27, *lekie* XV R. 22, 31, *leki* Kod. Dzikowski AKPr. 3, 135; mówimy dziś *miękisz*, także często *mięki* ale zawsze *lekki*; przyczyną tej różnicy jest może to, że *ę* przed *k* rozkłada się na *ęn*: *mięnkki*, a wtedy jest to już grupa trzyczłonowa, w takiej zaś jest skłonność do pomijania w wymowie spółgłoski środkowej.

Grupa *ćź* > *źź* > *ź*: piszemy *pięćdziesiąt* ale wymawiamy *piędziesiąt* i tak było już w r. 1399, o ile sądzić można po pisowni *pyandzessanth* Stppp. 8, nr. 8728.

§ **241.** Grupy spółgłosek różnobrzmiących. a. Grupy dwuczłonowe 1) ginie spółgłoska pierwsza: Spółgłoski wargowe, o ile stały przed innemi spółgłoskami, oddawna, bo już w języku prasł., znikały i stąd p. *ginąć* (ale r. *gibnuť*), *tonąć* < **topnąti* por. *topić*, *sen* < **sъpnъ* por. **sъpati*, *spać*, stp. *nieć* łc. *neptis*, stp. *nieściora* < **nept-ter-*, *siódmy* gr. ἕβδομος, *osa* lit. *vapsa*, *wysoki* gr. ὑψ-ελός i t. d.

Wobec tego formy: *ziębnąć*, *rąbnąć*, *stąpnąć* i t. p. podobnie jak w innych językach słow. np. wspomniana wyżej r. *gibnuť* są nowotworami analogicznemi do: *ziębić*, *rąbać*, *stąpać* r. *po-gibať* i t. d. Również stp. *grześć*, *pogrześć* obok *grzebać* mają końcowe *-ść* niefonetyczne, gdyż stsł. formy *greti*, *pogreti* wskazują, że i tutaj *b* rdzenne zniknęło. Musiały więc w języku polskim działać jakieś wtórne czynniki.

Stp. *pv*, czyli raczej *pf* z prasł. *pv* traci *p* np. *pwać*, *pwające*, *upwać* w ps. Fl. (*pwǫ* 2, 13, *pwać* 15, 1) i Puł. a także w innych zabytkach potem wymienia się na *ufać*; już w wieku XV mamy *nezvphay* — noli desperare R. 25, 266, *ufaiǫcich*, *ufaiǫ* BZ. Judith 6, 15, *szuphalsthwo* — desperatio, *zufal* — desperavit Erz. 6, co potem zmieniono na *zuchwalstwo* zapewne pod wpływem zbliżenia do *zuch* = śmiałek a także pod wpływem istnienia alternacji *f* || *χv*; u Petrycego *zuchwała* Bpp. 67, 77; *zuchwalstwa* ib. 151.

W nowszych zapożyczeniach obce *pf* wymienia się w polszczyznie na *f*: niem. *pfeife* — *faja*, *pfund* — *funt*, *pfand* — *fant*. Już to widzimy w zabytkach XIV w.

O przejściu *χv* czyli raczej *χf* > *f* patrz § 250.

§ **242.** W niektórych wypadkach brak spółgłoski wargowej przed spółgłoską inną wydaje się wynikiem nie procesów fonetycznych, ale innych (upodobnienia form różnego pochodzenia) np. *łyskawic* obok *błyskanie* (*liskauicz*, *bliskanie* 1444 R. 23, 302) *łyskawica* Zimor. 15, 216; 16, 174 i t. d. przez zbliżenie form *błyszczeć* i stp. *łsnić się* dzisiejsze *lśnić się* z prasł. **lъskniti sę* por. r. *łosk* = błyszczenie.

Sporadycznie *vš* > *š*: *szakoż* 1471 MPKJ. 5, 125.

§ **243.** Tylnojęzykowe spółgłoski naogół zachowują się trwale w obrębie polskich grup spółgłoskowych; czasem tylko ginie *χ*

udźwięcznione przed *r* np. (*ch*)*robak*[1]) (w BZ. *chrobak* Ex. 16, 20), *rubaszny* urobione z r. *hruby*, *ramota* z r. *hramota*.

W formie *poklęli* Kaz. świkrz. niema zniknięcia *k*, lecz jest to forma utworzona od rdzenia pokrewnego, łac. *clino*, por. *pokłon*, *kłonić*, *kłaniać się*.

O zniknięciu *χ* przed *f* (*w*) § 250.

Tylnojęzykowe *g* ginie w wyrażeniu *Bog daj*, które zmieniło się w wyraz: *bodaj* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 152.

§ **244.** Grupy *tn*, *dn* w polszczyznie są częste np. *kwitnąć*, *brzydnąć*, *więdnąć* obok czego mamy jednak *kinąć* = 'rzucić' < **kidnąć* (inne *kinąć* (*skinąć*) < *kiwnąć*). Stp. *piętnadzieścia* wyraża się przez *pinadzieścia* (*pynadzescza*) 1425 Czrs. 328 i w innych miejscach tegoż zabytku.

Stosunek stp. *jenego* Erz. 10; BZ. I Reg. 22, 8, *jenemu* do *jednego*, *jednemu* nie jest wyraźny. Dawniejsze formy *Niepr*, *Niestr*, ob. *Dniepr*, *Dniestr* zapewne powstały stąd, że w wyrażeniach: *nad* (*d*)*nieprem*, *nad* (*d*)*niestrem* jedno *d* znikało i z nich abstrahowano nazwy bez *d*.

§ **245.** W grupie *dl*, *dł* tylko sporadycznie ginie *d*: często słyszymy: *la-boga*, *ola-boga* zam. *dla-boga*, *o dla-boga* w niektórych gwarach stale *lá* zam. *dla*; ob. *podle* w stp. często *pole* np. w BZ., *przyszeł* Puł. 82, 7 obok *przyszedł* 68, 3 etc. W formie *odpale* zam. *odpadle* (*by nasze ręce odpale tego działa* BZ. Neh. 6, 9) może mamy tylko omyłkę pisarza, także *wszel* zam. *wszedł* 1510 Prfil. 5, 361 (ob. *przyszeth* ib.); por. jeszcze: cum *przisolconibus* 1347 kopja z r. 1519 MMAe. 10, 65 obok zwykłych: *przysiodłek* 1360 KWp. 3, 162, *przysiodłki* tamże i w innych miejscach.

Brückner Prfil., 6, 598 daje przykłady ze starszego języka różnych wymian grupy *tl*, *dl*.

§ **246.** *łv* > *v*: stp. *mołwić* (*mołwiący* Fl. 36, 23), *namałwiać* Błaż. Prfil. 5, 321, *nie mołw* ib. i t. d. w samym psałterzu Florjańskim formy z *ł* powtarzają się przeszło 80 razy, ale często (23 razy) znajdujemy już tam formy bez *ł*: *mowa*, *mowić*, jak powszechnie wymawiamy dzisiaj. Swoją drogą jeszcze w pocz. XVI w. spotykamy rozkaźnik *mołw* R. 25, 241 może tu przeniesiony ze starszego wzoru.

Rzadko zachodzi zniknięcie *r* przed *č*: *kacz kopa* (= karcz

[1]) A to zapewne z **grobak*.

kopią) 1399 TPaw. 4, nr. 2113, *kaczmǫ* (= karczmę) 1391 Hube Zb. 64; w formach *kaczmarz*, *kaczmarka*, zwykłych w języku ludowym *r* zniknęło pod wpływem obecności drugiego *r* w końcowej części wyrazu.

§ 247. Ogólno polskie *ść* utrzymuje się normalnie w języku zarówno w dawnych, jak i w nowych czasach. Wobec tego trudno przypisywać znaczenie niekiedy w zabytkach trafiającym się formom, gdzie znajdujemy znak dla *ć* zam. *ść* np. *seczǫ* (= *sześcią*) 1390 Leksz. 1. nr. 872 *szecznacze* (= *sześćnaćcie*) 1398 ib nr. 2649 i podobnie nierzadko w innych zapiskach sądowych, w BZ. i innych zabytkach XV w. a także w żywocie Amandusa z poł. XVI w. np. *czecz* (= cześć). *lubocz* (= lubość), *bolecz* (= boleść) i t. d. (więcej przykładów z XV w. JA. 31, 112).

Ginie *ś* przed *m* w 1 sg. form złożonych z dawnem *jeśm*: już w końcu w. XIV mieszają się formy z *-ś-* i bez *-ś-* np. w Fl. *milczałeśm* 38, 3, *owam przyszedł* 39, 10. *Jakom nie posłała... aniśm mu winowata* 1399 Leksz. 2, nr. 2398. *Jakom... czsośm* 1403 Piek. 169. *Czsom ciądzał... tośm ciądzał* 1409 Piek. 169 i t. d. Formy z *-śm* trafiają się jeszcze w Kaz. Gn.: *jacieśm namniejszy poseł* 1 a, *jacieśm wasz bog* 175 a obok *iżem* 182 b. Później tylko w Puł. i BZ. (obok form bez *-s-*) jako archaizm naśladowany ze starszego wzoru.

Niekiedy *s* znika nawet w 1 pl. np. *jakom przy tem byli* 1391 Leksz. 1 nr. 985, *czsom uczynić mieli*, *tegom nie uczynili* XV R. 22, 239, *tamom siedzieli... gdym wspominali* tamże 238.

§ 248. W języku staropolskim *j* znika niekiedy przed spółgłoskami np. *Wociech* 1391 Leksz. 1, nr. 1005; 1393 ib. nr. 1614, Piek. nr. 77 obok *Wojciech* ib. nr. 315. Podobnie w zapiskach sądowych, ogłoszonych przez Piekosińskiego z XV wieku: *klenot* nr. 178 obok *klejnotnik* nr. 707, *podleszy* 462, 834, 864 ob. *podlejszy* 1078, *rękomia* 828 ob. *rękojmia* 828; *oznamić* BZ. I Par. 16, 8; 17, 19; II Par. 32, 31; *chytrzeszy* 1436 R. 23, 276, *jaśnieszego* ib. *grzeszznieszemu* 298, *oznamiając* 1471 MPKJ. 5, 134, *oznamić* ib. 7, *oznamienie* ib. 116, także 1528 R. 9, 68 obok *znajmość* 1510 Prfil. 3, 361; gwarowe *stryna* SKJ. 5, 421, *pódę*, *pódziemy* w dzisiejszych gwarach i w dawniejszym języku np. *nie pojdziemy po rolach .. ale podziem po drodze* BZ. Num. 20, 17, *podź* u Paterka Prfil. 5, 546, u Zimor. 4, 71 i t. d. Wreszcie u Reja, Orzechowskiego i Kromera *pomy* (= pójdźmy), por. § 251.

§ **249.** 2) Ginie druga spółgłoska: Już na grucie prasł. znika *v* po zwartej spółgłosce wargowej np. stsł. *obęzati* (< **ob-vęzati*) *oblakъ* (< **ob-vlakъ*) p. *obłok* (< **ob-włok*), p. *obiecać* (*obeczal* 1391 Leksz. 1, nr. 970), *obiesić* (< *ob-wiesić*: *obiesił* Gn. 14 a, *obiesił* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 162, *obieszona* Szymon. Nagr.); *obinąć* (*obinione* Gn. 176 b), *obięzować się* (*jakosm prawye nye obyansowal sye* 1401 SKJ. 3, 194); *obiązać się* (*nye obyanzal yesm sye* 1400 ib. 192); *obora* (< **ob-wora* = miejsce naokoło zamknięte) i t. d. najczęściej po prefiksie *ob-*. Ale już w XIV w. mamy formy z *w*: *obwiązać sïę* (*pani obwazała sye wiprawicz dzedzina* 1399 Hube Kr. nr. 57, *obwanzala sya* 1399 ib. nr. 39, *Margaretha obwazala sye dlugu* 1398 ib. nr. 19; dziś: *obwiązać*, *obwiesić*, *obwinąć* i t. p. przez wpływ takich złożeń jak: *związać*, *przywiązać*, *odwiązać* i t. p. ale *obiecać*, *obłok* i t. p., gdyż albo niema form inaczej zbudowanych od takiegoż rdzenia np. **wiecać*, **zwiecać*, **przywiecać*, albo też związek etymologiczny z niemi jest w naszej świadomości zerwany: *obłok* || *włóczyć*, *włóka* i t. d.

Także *v* ginie po *g*: *gozdzie* Gn. gl. 148 b, *goździow* 1455 AGZ. 14, 439

§ **250.** Prasł. *χvo-* wymienią się w polszczyznie na *χo-* np. prasł. **χvorъ* p. *chory* (*szchorzala* Erz. 12), prasł. *χvorst* r. *χvorost*, p. *chróst*, prasł. *χvoja*, r. *χvoja*, p. *choina*, prasł. *χvost* stp. *chost*, stąd Popiel *Chościsko*, *wschostać* r. 1574, *ochostawszy* r. 1607, także u Reja (Brückner JA. 10, 266).

Natomiast *χv* przed innemi samogłoskami na gruncie polskim uległo tylko prawu asymilacji t. j. zmieniło się na *χf* (pisze się *chw*): *chwalić*, *chwast* i t. d, w stp. jednak często tylko *f*: *falbić* — gloriari 1448 R. 24, 352, *fała* AKPr. 3, 231, *fila* R. 22, 241, *lifa* 1418 Księgi sądowe krak. rp., *fytał* 1448 R. 24, 352, *ufycą* AKPr. 3, 5 i 312, *fytā*, *fist* (= filut, w innych zabytkach *chwist*) u Parkosza. Stąd także stp. *zmartwywstać* częste po zabytkach i analogiczne: *zmartwykrzesił* Gn. 65, *zmartwy była wstała* Gn. 65.

Odwrotnie też niekiedy w stp. *χv* zam. dzisiejszego *f* np. w kodeksie dzikowskim z XV w. *parachwii*, *parochwijej* JA. 10, 127 i AKPr. 3, dziś *parafja* zam. *parochja*. Por. dzisiejsze gwarowe: *ochwiara*, *Zochfija*, *chwijałek*, *chwigiel* (JA. 10, 127).

Końcowe *ł* w imiesłowach po spółgłosce najczęściej pisze się w zabytkach, często jednakże spotykamy formy bez *ł* w różnych czasach np. *nawyk* Fl. 118, 71 (ob. *wykł* ib. 118, 73), *rzek* 1395 Leksz. 1, nr. 2059; 1399 Przyb. Pyzdr.; BZ. IV Reg. 20, 8; I Par.

14, 14; kon. XV, R. 24, 96 i t. d. *ukrad* Teki Paw. 5, 92, *przewiod* 1470 Stppp. 9, nr. 794, *umar* BZ. IV Reg. 12, *uciek* 1510 Prfil. 5, 361; *przyszed* ib., *wyrzek* ib. 363, *niemog* Paterek, Prfil. 5, 545, *przyszed*, *rozdar*, *rzek* Konst. SKJ. 3, 79 i t. d.

§ 251. b. W trzyczłonowych grupach spółgłoskowych najczęściej ginie spółgłoska środkowa. Znika *d*:

rdc > *rc* już w najdawniejszych czasach: *sierce*.

šdl ukazuje się jako produkt uproszczonej już grupy *šćdl*, która powstała z *zšdl*: **wesszła* > *weszczdła* (np. Fl. 84, 12; 96, 12, *weszczdło* BZ. I Reg. 20, 27) potem *weszdła* Puł. 96, 12 obok *weszła* Puł. 84, 12.

zdn: *Gniezdna* 1293 Baudouin de C., *pozdne*, *pozdnie* BZ. Gen. 30, 42, *pozdna* ib. Ex. 9, 32; Konst. 91 v. Dziś: *Gniezno*, *późny*.

ždn: *żołdnirze* Konst. 37, *żołdnierzow* ib. 45 v. obok *żołnirze* ib. 41.

rdn: *miłosierdny* Fl. 102, 8; toż w XV w. Kaz. na wsz. św. obok *miłosierny* tamże; *miłosierdny* Puł. 114, 5, *miłosierny*. Puł. 77, 42 i w innych psalmach; tylko z *rn* w Modl. Wacł. i w Naw.; *ogardnie* Puł. 7, 7, *ogardnęli* ib. 16, 11; 17, 5, *ogarnie* ib. 49, 5.

rdł: *gardło* || *garło*; ostatnia forma w Ortylach magdeb., potem u różnych pisarzów np. u Szymonowica.

Znika *t*:

čtv: *cztworaki* Kśw., *cztwarty* obok *czwarty* u Świętosława AKPr. 3, na ogół formy z *t* już w staropolszczyznie rzadkie.

stb > *zdb* > *zb*; w XV w. *stbik* Park.; *istba*: *w izdbie* Przyb., *istbę* 1405 Piek. 268, *istbicę* 1388 KWp. 3, 597, wreszcie *zbik*, *izba*, ale w r. 1532 jeszcze formy oboczne: *izdba* || *izba* BBydg. 50.

stk: *jastkoł* Fl. Ez. 15, *jastkołczyno* Puł. Ez. 15 ob. *jaskołczyno* Wig. Ps. Ez. 15. Zachowane też *t* w stp. *Miestko*, *Czestko*, Baudouin de Courtenay Słownik, *miastko* Gn. 3a, i t. d. Dziś *jaskółka*, ale mamy też grupy *stk*, alternujące z *-stek -steczko*: *powiastka*, *ciastko*.

stł, *stl*: *słup* już w najdawniejszych zabytkach (< **stłup* stsł. *stlъpъ* prasł. **stalpa*), ale jeszcze: *na postłaniu* Fl. 62, 7, *postłania* ib. 131, 3 i t. d. dziś *posłanie*, *posłać* (< **postłać* por. *pościelę*); w w. XV też *niepoczestliwej*; *jestli*, forma wyłącznie używana w w. XIV, potem często się trafia w zabytkach w. XV, z biegiem czasu coraz rzadziej, spotykamy ją jeszcze w pocz. w. XVI, kiedy już obok niej zaczyna wchodzić w użycie forma *jesli*. Forma *stłuc* utrzymuje się i w nowej polszczyznie pod wpływem świadomości jej złożenia

z prefiksu i czasownika *tłuc*, ale już w Mammotrekcie 1471 *słuczony* MPKJ. 5, 23.

stn: w XIV i XV w. zwykłe formy: *radostny*, *poczestny*, *włostny* i t. p. około połowy w. XV alternują z *radosny*, *poczesny*, *włosny* i dalej się utrzymują w języku; u Paterka w XVI w. znajdujemy formy: *isność* (toż samo Leop. Hebr. 3), *poczesność*, *nieszczęsny*, *trzydziesnego*, *dwanasny*, *dwanasne*, *jedennasne* Prfil. 5, 545; *isność* już w $^1/_2$ XV w. Prfil. 5, 74, a obok tego w 1532 r. *istność* BBydg. 37. Od rzeczownika *ościen* przypadki zależne brzmiały w w. XV *osna* (< **ostьna*), *osnu* i t. d. do czego dorobiono nowy N. sg. *osn* R. 23, 280. Formy na *-stny* w w. XV były jednak jeszcze tak powszechne, że według nich urabiano też i takie przymiotniki jak: *cielestny*, (*cielestności* 1436 R. 23, 276), gdzie dla *t* niema usprawiedliwienia w etymologji. Najdawniej znikło *t* w grupie *čstn*: *czstny* Fl. 117, 26, ale już tamże *czsnoty* oraz *czsnego*, *czsne* w Kśw., dziś *cny*, *cnota*. Natomiast *czestne* jeszcze u Świętosława AKPr. 3, 232, a i dziś: *uczestnik* ob. stp. *ucześnik* 1543 Katech. 57 i 58a; dziś mówimy *chrzestny*, ale w gwarach *krzesny* i tak samo w słowniku Bartłomieja z Bydgoszczy z r. 1532; częściej też słyszymy: *chrześniak* niż *chrzestniak*. Podobnie w XV w. *miłosny* R. 25, 209, *miłośnik* 1466 R. 22, 16 obok *miłostnik* II poł. XV R. 24, 374, *jestny* (comestibilis) R. 23, 299 i t. d., u Kromera w r. 1552 *sprosny* obok *sprostny* Bpp. nr. 70 str. 159.

Również w późniejszych czasach obok siebie stały nieraz formy normalne fonetycznie np. *nienawisny* u Orzechowskiego Bpp. nr. 74 str. 22, albo u Szymonowica *serce zawisne* 16, 51, *ucześnikiem* 9, 55, u Zimorowica *czas zawisny* 2, 155, albo też z zachowaniem *t* pod wpływem rzeczowników na *-ść* lub *-st* np. *kostny* || *kość*, *postny* || *post*, *ustny* || *usta* i t. d.

Znika *g*:

lgk > *lk* przez naturalne upodobnienie się dźwięcznego *g* do bezdźwięcznego *k* i potem uproszczenie grupy *kk* np. stp. *wilki* < *vьlgьkъ* = wilgotny (*wylkego* 1449 R. 23, 279, *wylkey* ib. 280, *vylkye* 1471 MPKJ. 5, 81, *wylkoscz* 1436 R. 23, 277, *wylkosczy* 1444 23, 302, *wylkoszczy* u Paterka Prfil. 5, 542).

žgd > *žd*: *vždy* < **vžgdy* < **všegdy*: *wżdy* u Paterka Prfil. 5. 535, często u Reja i później.

zgn > *zn* nietylko w języku polskim, ale i w innych np. stsł. *razněvati sę*, stp. *rozniewać się* (*rozniewania* BZ. Judith 5, 25, *roznie-*

wało się IV Reg. 23, 26 *rozniewają* 1471 MPKJ. 5, 89, *rozniewa* 1500 Prfil. 5, 383), ale obok tego już w najstarszych zabytkach *rozgniewać* (*rozgniewał się* Fl. 105, 38 i t. d.), jak i dziś powszechnie pod wpływem takich form, jak *gniewać*, *pogniewać się*, *zagniewać się* i t. d. Fonetycznie też prawidłowo mówimy *bryznąć*, *pośliznąć się*, ale wymawiamy też *poślizgnąć się* pod wpływem *ślizgać się* (natomiast w stp. mówiono też *ślizać się*).

rgn > *rn*: *starnąć się* (*starnęło się* 1471 MPKJ. 5, 33) dziś *targnąć się* ze względu na *targać się*.

rgm nie zmienione jeszcze w w. XIV i XV: *burgmistrz* (*burgmistrzem* 1399 Hube Zb. Pozn. nr. 389 i tak samo w Ortylach i u Orzechowskiego *burgmistr* Bpp. nr. 74 str. 265), dziś *burmistrz*.

skc > *sc*: *tresce* Rej Zwrc. Apoflegmata przy końcu.

skn > *sn*: *prysnąć*, *cisnąć*, *pisnąć* także w XV w. *parsnąć* (*parsnął* 1436 R. 23, 278) dziś *parsknąć* pod wpływem częstotliwego *parskać*.

rbm > *rm*: *Skarbmierz* > *Skarmierz* (Trzecieski. Żywot Reja) dziś *Skalmierz*.

Znika *ć*:

śćź > *źź*: *szeździesiąt*; tak mówimy, choć piszemy *sześćdziesiąt*. Mówiono tak już w XIV w.: *szeszdzesant* 1391 Leksz. 1. nr. 972.

Znika *ż*: *wdy* 1549 w wierszu Rzeczpospolita. Rocznik Filarecki. Kraków 1886, por. gw. *zawdy*.

Znika *ś*:

lść > *lć*, *mść* > *mć*, co zresztą wydaje się wątpliwem ze względu na dzisiejsze grupy *lść*, *mść*, nie przedstawiające dla nas trudności; ale w starszych zabytkach mamy niekiedy formy bez *ś*: *lciwy* Fl. 108, 2; 119, 2; 119, 3 obok *lściwie* 13, 5. *lściwy* 11, 3 i t. d. *Mcisław*, *Mcigniew* Hube Zb. Pozn. nr. 63. Może to tylko właściwość pisowni.

rść, *řść*, *řst* > *rć*, *řć*, *řt*: *trciną* 1449 R. 23, 279. *trcią* 1444 R. 23, 304 (por. *treść* — calamus Fl. 44, 2), *krztu* (*chrztu*) obok *krzstu* u Paterka Prfil. 5, 538, także *krzcić* (*chrzcić*) i t. d.

čść > *čć* > *ćć*: *czści* Prfil. 4, 593, *czci*, *uczciwy*, *ućciwy*; *przeczcie nas wywiodły*? BZ. Num. 20, 5.

Znika *ł* lub *l*:

plv > *płf* > *pf* (pisane *bf*): *opłwity* zwykła forma XIV i XV w. (*opylwytim* Fl. 122, 5, *opylwyte* 143, 16. *oplwitey* 91, 14 i t. d. tak samo w Puł., obok czego *oplficie* 1522 MPKJ. 7, 7, dziś *opficie*, *obficie*.

śln > *śn*: *wielkomyśności* 1436 R. 23, 276, *rzemieśnik* w Ortylach, *zmyśności* Konst. 73 v, często zwłaszcza w zabytkach od końca XV w.

błk > *pk*: *japko*, *żdziepko* często w dzisiejszej wymowie (*zdziebłko* Leop. Luc. 6, 42).

dłk > *tk*: *betka* (*bedłka*).

Znika *n*:

rnk, *rnč*, *rnc* > *rk*, *rč*, *rc*: *garki* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 251, *ziarko*, *garczek*, *garca*.

Znika *ź*:

jź + spółgłoska: *pójdźno*, *pójdź tu* > gw. *pójno*, *pójtu* SKJ. 4, 359, ale także *pudźno*, *pudźtu*, *puśtu* gw. Opoczyńska; natomiast stp. *pojdźmy* > *pośmy* u Reja, Orzechowskiego i Kromera (Zwierciadło, wyd. Ak. Um. 1, str. 52, 158 i 216, Orzechowski, Quincunx Bpp. nr. 74, str. 49, Kromer, Rozmowy Bpp. nr. 70, str. 229).

§ 252. Jest więcej grup trzyczłonowych, gdzie znika spółgłoska nie środkowa, lecz jedna ze skrajnych:

W prefiksie *vz-*, *vs-*, o ile po nim następuje wyraz, zaczynający się nie od *z*, *s*, *ž*, *š*, *ź*, *ś*, ale od innej spółgłoski, wtedy albo obie spółgłoski prefiksu wymawiają się, albo też ginie *v* np. obok *wzgardzić* także *zgardzić* (BZ. Lev. 26, 15, Puł. 21, 25 i t. d.), ob. *wskrzesić* także *skrzesić* (Naw. 166), ob. stp. *wzwiastować* (Fl. 49, 7; *wzwiestuję* BZ. Gen. 49, 1 i t. d.) dziś ogólnie *zwiastować* (u Paterka obie te formy, starsza i nowsza stoją obok siebie Prfil. 5, 537).

Niekiedy wahania np. u Kromera w Bpp. nr. 70 *wczęło się* 269 obok *szczął się* 278, *szczęły się* 273; również *zględem* 298, *zgardzi* Szarzyński Bpp nr. 66 str. 38.

Przed suf. *-ski*, *-stwo* w żywej wymowie ginie *v*, fonetyczne *f*: *króle(w)ski*, *króle(w)stwo*; już od w. XIV (Paszkiewicz JA. 31, 151).

Stp. *kolždy*, *kalždy* wcześnie wymienione zostało na *koždy*, *każdy*: *kalždy* Gn. 171 b, *kolždą* Puł. 6, 6 ob. *każdy* ib. 11, 2, w BZ. *kalždy* Lev. 19, 34 (i t. d. ogółem kilkanaście razy) ob. znacznie częstszego *każdy*; także w innych zabytkach XV w. mieszają się te formy.

Możnaby tu też zaliczyć uproszczenie grupy *čt* przez przypuszczalną fazę *tšt* na *št*, co zachodzi sporadycznie w starszym i nowszym języku: og. pol. *cztery*, *czterdzieści*, *czterysta* niekiedy

już w XIV w. *sztery*: (*stirzi grziwni* 1397 Leksz. 1, nr. 2573, *szterdzyessczy* kon. XV, R. 24, 96; *po sterzech* Leop. Gal. 3, 17 i t. d. Paszkiewicz JA. 31, 153).

Środkowa spółgłoska pozostaje także po uproszczeniu grupy *dln*, która wymienia się na *ln*, np. w stp. znajdujemy aż do początku XVI w. *opiekadlnik*, *kadzidlnica*, *wieczerzadlnia*, *postrzygadlnia* i t. p. ale już w w. XV ukazują się też postaci z uproszczoną grupą spółgłoskową, np. *opiekalnik*, i t. p. (p. Paszkiewicz JA. 31, 130.

W grupie *złz* znika pierwsze *z* jako jeden z identycznych dźwięków, z których pierwszy rozpoczyna, drugi zamyka grupę. Dawne formy *złza*, *złzy* i t. p. (< **slьza*) istniejące do początku XVI w. (p. Paszkiewicz JA. 31, 152), pomimo hamującego wpływu formy G. pl. *złez* wymieniają się w w. XVI na *łza*, *łzy* i t. p. do czego też analogicznie utworzono G. pl. *łez* a także inne formy pochodne jak *łezka* i t. d.

Oboczność form takich jak: *skrzeczek* (*skrzeczki* 1471 MPKJ. 5, 65) i *krzeczek* ib. 22; *skrzydło* i *krzydło* ib. 21; *skrzele* i *krzele* ib. 29 i 55, *skrzynia* i *krzynia* ib. 47, *kra* stsł. *skra* należy do kategorji zjawisk, sięgającej czasów prasłowiańskich, może praarjoeuropejskich.

§ **253.** Element trzeci znika w grupach *śř*, *źř*, *šř*, *žř* czyli właściwie *śrž*, *źrž*, *šrž*, *žrž*, jak w dzisiejszych *środa*, *źródło*, *źrebię* i t. d. Także w stp.: *uzrely*, *usrewsy* w Kśw. *poszrod* Fl. Moys. 23, *nenazral* ib. 118, 104 i pod. ib. 108, 4 oraz 138, 21; *vsrafsy* Gn. 180, b, ale to tylko może właściwość ortograficzna zarówno jak i w.: *werzely* (zam. *wezrzely*) Fl. Athan. 28. Jednak w BZ. często ob. *pośrzodek* spotykamy *pośrodek* i takież inne oboczności. Formy z *r* coraz bardziej się mnożą: u Paterka np. *pośrodek*, *środująca*, *pośratniesz* (zam. dawniejszego *pośrzatnąć* = spotkać) i t. p. Również w XV w. alternują z sobą formy czasownika złożonego: *zrzucić* 1448 Stppp. 2, nr. 3333 i *zrucić* 1449 ib. nr. 3371, podobnie *rozruci* w. XV Erz. 11, *wzrucić* R. 24, 359. Ale i dawny stan zachowały zabytki np. *śrzebra* pocz. XV R. 24, 82 *użrzały* 1417 rp. Jag. nr. 2151, *użrzenie* ib. *obeźrzany* 1436 R. 23, 276, *śrzodek* 1444 R. 23, 308, *szrzeżoga* 1449 R. 23, 279 i 302, *szrzon* ib. 302 i t. d. w różnych zabytkach nietylko XV ale i XVI w. np. u Paterka *przeźrzana*, *użrzeli* Prfil. 5, 545.

§ **254.** *ść*, jeżeli następuje po spółgłosce przedniojęzykowej, to z nią się zlewa w jeden dźwięk złożony np. stp. *dwanaćcie*, *trzy-*

naćcie i t. d. (< **dvanatśće... < dzva na desęte*), gdzie pierwsze *ć* < *tś*; ale formy na *-ćće* zostały zastąpione przez formy na *-śće*, które zapewne stanowią fonetyczną kontynuację tamtych, i nie powstały bezpośrednio z form na *-tśće*.

§ 255. W grupach wieloczłonowych ginie śródspółgłoskowy dźwięk zwarty: *ośłnął* (< *ośłpnął*) BZ. Tob. 2, 11 lub dwie spółgłoski środkowe: stp. *poczliwy* < *poczstliwy*: np. w Konst. *poczliwością* SKJ. 3, 78, *napoczliwsza* ib. 295 podobnie *uczliwością* 1544 Prfil. 5, 375. *Śćkło* jeszcze u Paterka Prfil. 5, 541 potem *śkło*, *szkło*.

W grupach *cstv*, *csk* normalnie znika *s*, ale mamy też wymianę tych grup na: *stv*, *sk*, co zdawałoby się wskazywać, że tu środkowy element wziął górę: *dziedzistwo* Fl. 78, 1 i inne zabytki sporadycznie, *dziedziski* BZ. Lev. 25, 46, *świadestwo* 1543 Katech 9, 12, 74a; ob. *jęcstwo* pocz. XV R. 24, 60; 1471 MPKJ. 5, 52 i 87, także *jęstwo* 1419 Stppp. 2, nr. 1651. Niekiedy znów *d*, *t* znika przed *-stvo*: *grostvo* 1398 Leksz. 1, nr. 2665 < **grotstwo* < **grodstwo*, a wreszcie *tstv* > *stv* np. *powinowastwo* u Kromera Bpp. nr. 70 str. 225.

Z innych grup mamy oboczność taką jak: *zmarszczki* u Petrycego Bpp. nr. 67 str. 223 obok *zmarski* u Szymonowica 5, 13. Niekiedy znów utrzymała się grupa z 5 spółgłosek: *weskwtło* (refloruit) Fl. 27, 10 (w Puł. *zakwitło*).

5. Dysymilacja [1]).

§ 256. W grupie dwu szczelinowych spółgłosek druga wymienia się na zwarto-szczelinową np. *żdżegł* BZ. IV Reg. 23, 11 (*zżegł*), *zdżyć* częste w zapiskach sądowych końca XIV w. (*zżyć* = 'zużyć') *wszczedł* Fl. 17, 10, *weszczdła* ib. 84, 12; 96, 12 (*vssъdlъ*), toż często w BZ. i podobnie w XVI w.; *szczedł* 1449 AKPr. 3, 258; 1510 Prfil 5, 362; Leop. II Mach. 6, 31; ib. Luc. 5, 13 Szymon. 7, 41 (= *zszedł*); *wszczedwszy* Leop. Luc. 8, 6 (*wsszedwszy*) por. też nazwę miejscowości *Żdżary* < **Zżary*.

§ 257. Spółgłoska *k* w sąsiedztwie *t* ma skłonność do wymiany na *χ*: *chtory*, *niechtory* kon. XV R. 24, 95, *chto* tamże 96, *chto*, *chtóry* 1532 MMAe. 7, nr. 306, por. dzisiejsze gwarowe *acht* (= *akt*) Karł. Sł. gw., *tchnąć*, *dotchnąć się* ib. Niekiedy jednak

[1]) Koníř. w Časopis pro moderní filologii 2, 10—15, 104—9. Tenże Listy Filologické 39, 21—9, por. RS. 6, 276.

zachodzi proces odwrotny: dzisiejsze *wiotki, wiotkość* powstały ze stp. *wiotchy, wiotchość* stsł. *vetъхъ*. Również *k* > *ch* przed *n*: *teschno* 1471 MPKJ. 5, 11; podobnie też i dziś się słyszy: *tęschno, tęschnić*. U W. Potockiego spotykamy formy: *żabie rzektać* Bpp. nr 73 str. 444, *żaba rzechce* str. 261.

§ **258.** Za proces dysymilacji można też uznać wymianę przedniojęzykowych *d* > *g*, *t* > *k* przed (przedniojęzykowemi) spółgłoskami półotwartemi, zwłaszcza *l*, *ł* lub przed pochodzącą z półotwartej *r* spółgłoską *ř*. W stp. były formy pierwotne: *stydnąć* (por. *studzić, studnia*): *ostydły* (= chłodny, ostudzony) 1448 R. 24, 354, *ostydło* Zimor. 5, 100, ale dziś mówimy: *ostygnąć, ostygł*; og. pols. *mdły, mdlić, mdleć* odpowiadają nowotwory w gwarach: *mgły, mgleć*, co już spotykamy w zabytkach XV w. *mgłe* pocz. XV R. 24, 70, *zemgleli* R. 24, 368, *mgłość* Erz. 11. *zemgłało* BZ. Ex. 22. 10, *w omgleniu* R. 25, 272, często podobnie w Mammotreptach MPKJ. 5, 161 (*mgły*), 163 (*omgleć*). 172 (*zemgleć, zemglić*). Podobnie mamy także częste w XV i XVI w. *moglić się, moglitwa*. Jeden przykład stp. dla *k* < *t*: *okrzeźwiał* BZ. I Reg. 30, 22, wreszcie *obletczon* BZ. Deut. 23, 14 zap. pod wpływem niezachowanego w zabytkach *letki* < *lekki*.

§ **259.** Prasł. *čer* + spółgł. wymienione zostało na pols. *čře* + spółgł. np. prasł. **čerda* pols. *čředa, čřoda*. Formy takie istnieją jeszcze w w. XV, a naturalnie i we wcześniejszych zabytkach: *w czrzewech* Fl. 50, 11, *czrodǫ* ib. 77, 57, po *oczrzedzach* BZ. I Par. 23, 6, *oczrzedzią* obok *otrzedzią* 1449 AKPr. 3, 253, *czrzos* w kod. Dzikowskim i t. d. znikają jednak w w. XVI. Ta grupa *čř* jakby rozłożyła się na *tšř*, przyczem środkowa spółgłoska przestała się wymawiać a przedniojęzykowo dziąsłowe *t* wymienione zostało na przedniojęzykowo-zębowe *t* np. *otrzedź* (por. r. *očered'* = kolej) BZ. I Par. 24, 19, *trzewia* ib. II Par. 21, 19 i t. p. Stąd dzisiejsze formy: *trzoda, trzos, trzon, trzop* (zam. *trzep* < *čerpъ* r. *čerep*) i t. p.

§ **260.** Podobny proces zachodzi sporadycznie i w innych tego rodzaju grupach np. u Paterka (w. XVI) znajdujemy formę *w myerszątcze* (= *w mierziątce* zam. *w mierziącce*); formy się wahają: obok zwykłego w stp. *więtszy* mamy też *więcszy*[1]) (*swyatło*

[1]) *większy* dopiero od XVII wieku: *większą* Zimor. 2, 79; 5, 204 *w nawiększym* 1690 Bpp. nr. 64. 124 ale u Szymonowica jeszcze *więtszy* 7, 10; 14, 138.

wyóczsze BZ. Gen. 1, 16) i podobnie *na posacce* R. 33, 169 N. sg. *posadka* R. 33, 168, dziś *zasadzka, posadzka.* Inne przykłady: *przywodca* 1482 AGZ. 19, 239 || *przywodzca* 1494 AGZ. 16, 256; *tczo* (= *czczo*) Kromer Bpp. nr. 70 str. 384; *tcimy* zam. *tciemy* < *czciemy*, tamże str. 361; u Orzechowskiego Bpp. nr. 74: *w potcie* (= *w poczcie*) 19, *utciwość* 85, *potciwej* 86, *utciwem* 167, *potciwych* 21; *goręczszy* W. Potocki Bpp. nr. 73 str. 515.

§ **261.** Istnieje szereg oboczności, które trudno określić, czy są one wynikiem dysymilacji, czy też innych procesów: og. p. *obfity* (fonetycznie *opfity*) występuje często w formie *okwity* (fonetycznie *okfity*) np. *okwitą* u Sępa Szarzyńskiego Bpp. nr. 66 str. 66. Forma *ocknąć* zapewne z *octnąć* por. *cucić*, u Szymonowica *ockniecie* 20, 75; D. sg. *hofmagistro* 1412 MMAe. 15, 414 || *hochmagistro* 1412 ib. 402, co się później wymieniło na *ochmistrz*; u Petrycego *kołnierz* Bpp. nr. 67 str. 224 wymienił się w gwarach na *kołmierz*; jeszcze Potocki znał *rucznicę* Bpp. nr. 73 str. 584, ale my mówimy teraz o *rusznicy*; starodawna *komnata* pisze się też *kownata* [1]) (= caminata) 1532 BBydg. 15 i dawniej w Mammotreptach 1471 MPKJ. 5, 50; stp. *statczyć* potem się zmienia na *starczyć* por. u Potockiego w Moraljach Bpp. nr. 69 str. 488. Podobnie obok pierwotnego *chrząkać* (por. r. *хрюкать*) mamy też *krząkać*, *chrzan* || *krzan* i t. d. por. *Chrystus* || *Krystus* i in. § 181. Dziwnym losom ulegała grupa *kwt* por. *kwtąca* pocz. XV R. 24. 70, *kwtącymi* 1462 R. 25, 269, a obok tego *kłwtą* 1471 MPKJ. 5, 23, *kłtące* ib. 49, *kłtąca* ib. 46 i z przestawieniem *ktwącego* pocz. XVI R. 25, 242; dawna forma *kwcie* wymieniła się w gwarach ludowych na: *kŕće*, *kśće*.

6. Wtrącenie spółgłoski.

§ **262.** Spółgłoska *d* lub *t* ukazuje się między przedniojęzykowo zębową szczelinową a płynną *r* lub pochodzącą z niej *ŕ* np. *zdradza* Fl. 14, 6, *zdrzucił* Gn. 173 a, *zdrućmy* Gn. 172 b, *wzdrostowi* pocz. XV R. 24, 75, *rozdrwą* ib. 85, *rozdrzewnisz* 69, *rozdrzucanymi* I poł. XV R. 16, 335, *wzdraz* (aspectus) 1448 R. 24, 352, *zdradzających* XV MPKJ. 5, 428, *zdrazy* ib. 432, *wzdruszyć* u Świętosława AKPr. 3, 292 (obok *wzruszają* ib. 297), w Mammotreptach 1471 MPKJ. 5: *niezdrzały* 162, *wzdruszyć* 170, *zdrzucić* 172, *rozdrwą* 88, *rozdrwali są* 90 i stąd analogicznie

[1]) Por. odwrotny proces *bn* > *mn* § 237.

rozedrwie (*rozethrwe* — rapit 1466 R. 22, 13). Natomiast w późniejszych tekstach niekiedy formy bez *d*: *wen zazrości*! Kromer 1553 Bpp. nr. 70 str. 294, *z zazrości* ib. 300. Niekiedy nastąpiły zmiany inne, niefonetyczne: pierwotne złożenie *roz-rzeszyć* (= rozwiązać) wymienione zostało na *rozdrzeszyć* rp. Jag. nr. 1681 (tekst rzekomo pochodzi z r. 1375, istotnie z pocz. XV w.), *rozdrzeszenie* ib.; 1449 AKPr. 3, 262 i tak samo w wielu innych zabytkach. Forma ta musiała być rozumiana w w. XIV, jako złożona z *roz-* i *drzeszyć*, a stąd także *fczreszyly* (*wdrzeszyli*) 1397 Leksz. 1, nr. 2467, ale już ok. poł. XV w. zaczynają się ukazywać formy: *rozgrzeszyć* w znaczeniu 'pozwolić', 'dopuścić' np. AKPr. 3, 238 (dwa razy), coby wskazywało na fonetyczną dysymilację *dř* > *gř* a nie na zbliżenie znaczeniowe do *grzech*.

sr > *str* og. pols. *stręczyć* < *sъ-rǫčiti* gw. *strękowiny* = zrękowiny, zaręczyny; gw. *strzybro*, *strzodek*, *strzoda* Karł. sł. gw. U Paterka *w przestrzenyu boskym* Prfil. 5, 544 trzeba czytać: *w przezdrzeniu*.

Oprócz wtrącenia *d* lub *t* do grupy *zr* lub *sr*, co zresztą zawsze było zjawiskiem niestałem, choć w pewnych czasach dość zwykłem i obserwowanem we wszystkich językach słowiańskich, inne zjawiska tego rodzaju miały charakter bardzo nieustalony, jakby przygodny i trafiają się rzadko, w oddzielnych wyrazach; tylko niektóre takie nowotwory weszły w ogólne użycie:

stp. *śwircz* 1414 R. 24, 364, *świercz* 1449 R. 23, 279, dziś *świerszcz*.

stp. *pczoła* już w XV w. alternuje z *pszczoła*: *pszczoły* 1408 Czrs. 13 i 1425 ib. 314, *pszczol* u Świętosława AKPr. 3, 286, *pszczoła* Zimor. Siel. 1, 17, obok *pczoła* Szymon. 16, 78, *pczołka* ib. 2, 64.

ocknǫć sę < *ocnąć się* < **octnǫć się* por. *cucić*: w wydaniu Opecia 1522 r. *ocnęła*, *ocnicie*, w poprawkach rękopiśmiennych dodanych tu w końcu XVI lub pocz. XVII w. *ocknęła*, *ockniecie się* Prfil. 2, 692.

W zabytkach znajdujemy jeszcze formy z wtrąconemi spółgłoskami: między płynnemi: *mn* > *mpn*, *mł* > *mpł*, *nr* (*nř*) > *ndr* (*ndř*) np. *krampne* (= *kramne*) *rzeczy* 1449 AKPr. 3, 260, *we mpniejszych* 265, *sąmpnieniu* 281, *sompnienie* 1466 R. 22, 15, *nieskrompność* pocz. XV w. R. 24, 61, *skrompność* tamże, *sempłocił*, *pompłocił* (= *pomłocił*) 1408 Czrs. 16, *Jędrzych* (< *Heinrich*) 1391 Hube Zb. Kość. nr. 116 i 1396 ib. nr. 270, *Hendryka* XV AKPr. 3, 93. Niekiedy zaś *nr* > *r*: *teraz* < *ten raz*; *jederaz* < *jeden raz* Xięgi język 1543 r.

Ogardnąć Puł. 17, 5 i 6; 21, 12 i t. d. obok *ogarnąć* 48, 5; i t. d. (Fl. tylko *ogarnąć*) może *d* pod wpływem analogji do *grodzić*, *grod* por. *miłosierdny* Puł. 114, 5 (obok częstszego: *miłosierny* Puł. 77, 42; 85, 14 i t. d.) pod wpływem *miłosierdzie*. W Puł. nawet *wytargdni* 21, 19 zam. *wytargni*.

W innych grupach: *zgłoba* — iniquitas Fl. 7, 17, *zgłobił sie jest* — malignatus est Puł. 73, 4 i t. d. często w tekstach średniowiecznych obok *złoba* ok. 1420 R. 24, 83; I poł. XVI R. 16, 347 i t. d., *złobcie sie* Puł. 104, 15 (Fl. *zgłobcie sie*) por. stsł. *zlŭba* — malignitas; w stp. stale *zły*. Dalej: *zdnamieniki* (*znamienniki*?) 1409 Czrs. 25; *trzknienie* (*tknienie*) — tactus I poł. XVI R. 16, 340, *imgbir* 1526 Murmelius. Prfil. 5, 419, *klęstka* kon. XVI Czubek, Pisma polityczne 718.

7. Przestawienie (Metateza).

§ 263. Najdawniejsze wypadki metatezy grup spółgłoskowych w języku polskim spotykamy sporadycznie w w. XV, mianowicie w niektórych zabytkach prapolska grupa *vš* wymienia się na *šv* np. *nade swemi* (*szwemi*) *sąsadi gich po swemu* (*szwemu*) *pogoru* (*pogorzu*) zam. og. pols. *nade wszemi sąsiady ich po wszemu pogorzu* pocz. XV R. 24, 76; *swelky* = *wszelki* ib. 74, *switek* = *wszytek* ib. 71, *temu swemu* = *wszemu* ib. 71, *switky recy* = *wszytki rzeczy* ib. 71, *o swytky rany* 1405 SKJ. 3, 195; raz znajdujemy: *se wswythkemy* XV w. R. 24, 373.

Metateza często zachodzi w gwarach: *wsiekra* < *świekra* Wisła 3, 251, *rsiedni* Zb. 4. 132, *rsioda* Kolb. Maz. 2, 82; Kiel. 1, 95; Rad. 2, 53, *rsiodecek* Kolb. Rad. 2, 72 i 201, *rźióbek* Prfil. 5, 873, *rźiodło* ib. *spor-zeć* Kolb. Rad. 2, 5, *sporźieć* Kolb. Sand. 234; Kiel. 2, 143; Maz. 2, 5, *spojrźieć* Zb. 4, 135; inny rodzaj: *w tkórem* u Świętosława AKPr. 3, 267, w dzisiejszych gwarach: *tkórędy* Prfil. 5, 914, *tkóż* ib. *tko* Kolb. Kuj. 2, 280; Zb. 2, 226; Zb. 3, 21; Zb. 4, 205; *tkóry* Prfil. 5, 914; Zb. 2, 226; *ktwić w płocie* Kolb. Kuj. 1, 150, *w błocie ktwiała* ib.

Osobny rodzaj metatezy, ale już spółgłoskowo samogłoskowej przedstawia wymiana *ru* — *ur* w gwarach: *burk*, *burkować*, albo mniej pospolite *strubowany* (= *sturbowany*) Zb. 5, 234; Zb. 7, 24. Bardziej jeszcze skomplikowany proces przedstawia się w gw. *stumigować* zam. *zmitygować*: *stumigowała go przecie* Kolb. Lub. 2, 213.

Objaśniano też jako metatezę dzisiejsze *rzeżucha* zam. stp. *żerucha* Rost. Symb. 1, 175, ale prostą metatezą byłaby forma **režucha*; poza tem znamy jeszcze formę *rzerucha* 1471 MPKJ. 5, 16. Podobna metateza w dawniejszych formach dość rozpowszechnionych *omienieć* zam. *oniemieć*: *omieniał* (campana rauca fuit) 1462 R. 25, 270, *omieniona* — confusa R. 24, 372, *omieniawszy* Zimorowic Sielanki, 17, 25.

Inne wypadki metatezy trafiają się rzadko np. dzisiejsza og. p. forma *drzwi* musiała powstać z **dvři* prasł. **dvьri*, r *dveri*, ale w zabytkach mamy formę *dźwierze*. Najdawniejszy przykład z przestawką: *trzwi* (= *drzwi*) 1442 Stppp. 2, nr. 3082. Stp. *glnąć* (*uglnął* Fl. Puł. 68, 18 por. *glina*) zmieniło się na *lgnąć*; stp. *gzło* > *zgło* (koszula), o tem w MPKJ. 5, 208 pisze Rudnicki; stp. *wznią* 1449 AKPr. 3, 288 zam. *zwnią* = dzwonią; *trafta* (np. u W. Potockiego Bpp. nr. 73 str. 224) dziś *tratwa*; być może produktem przestawienia jest stp. *szczo* 1401 Piek. 71 obok *czso* = co.

8. Ściągnięcie spółgłosek.

§ **264.** Grupy spółgłoskowe *rs, rz* i t. p. upodobniły się w brzmieniu ze spółgłoską *ř* np. *řnąć* (niekiedy *rżnąć*) < **rьznǫti*, gw. *mařnąć, gařć*, stp. *krzczon* (< *Kristian*) 1398 Leksz. 2, nr. 2180, dzisiejsze *zgrzytać* z dawnego *skrżytać* (p. § 216), stp. *cka* < **dska* (p. § 216), stp. *tscza skorupa* — cava testula 1444 R. 23, 305, potem **cczy* i przez asymilację *czczy*, stp. *ratszej* 1449 AKPr. 3, 258, *radszy* 1549 w wierszu Rzeczpospolita (Rocznik Filarecki, Kraków 1886), dziś *raczej*, także w *świecki, lucki* (*ludzki*), *c* < *ts, ds*; gw. *szczeże* (= *strzeże*) Wisła 7, 147, *szczylają* (= strzelają) Karłowicz Sł. gw. p. pod wyr. „Strzelać“, odwrotnie stp. *czmiel* pocz XV w. R. 24, 66 dziś *trzmiel*.

9. Wpływ na odległość.

§ **265.** W wyrazach, gdzie powtarza się w dwu zgłoskach *r—r, l—l*, następuje dysymilacja jednej z tych spółgłosek, wskutek czego ukazuje się *r—l* albo *l—r*; to samo zachodzi, choć niezawsze, gdy zam. *r* mamy *ř* np. w stp. *Margorzata*: *ne slubil Margorzecze* 1397 Leksz. 1, nr. 2547, dziś *Małgorzata*, *yalmurky* (*jarmułki*) 1443 Stppp. 2, nr. 3159; *płaszkur* (*praszczur*) 1532 BBydg. 129; *raptural* ib. 57, potem *raptularz*. Niekiedy ginie jedno *r* np. stp.

rozprostrzaal Fl. 105, 26, *rozprostrzel* 142, 6 dziś *rozpostrzec*. Zachodziły też różne zmiany w *krnąbrny* i pochodnych: *krąbrnie* I połowa XV R. 16, 346, *krąbrny* 1447 R. 22, 40, *krnąbnie* pocz. XV, R. 24, 63; 1462 R. 25, 269, *krnąbność* 1532 BBydg. 24, ale jest także *krnąbrność* XV Prfil. 5, 30. Podobnie stp. *Chabry* jeszcze u Orzechowskiego, Bpp. nr. 74 str. 26 i 261 z dawnego **Charbry* por. *Chrobry* < **Chorbry*, a także zapewne *Tatry* z **Tartry* i in. p. Rozwadowski Enc. 2. 417.

Produktem dysymilacji na odległość są też nasze dzisiejsze *zgliszcze*, *zarzewie* (*zarzyste węgle* 1559 Akta zb. wil.) zam. *żgliszcze* (por. *żglisko*), *żarzewie* Pan Tadeusz VIII, 255 (por. *żar*); w obu tych wyrazach dwie zgłoski po sobie bezpośrednio następujące zaczynają się od spółgłosek przedniojęzykowo-dziąsłowych; pierwszą w obu razach zastąpiono przez zębową. Z tejże przyczyny poświadczoną od XVI w. formę *garnczarz* zastąpiono przez powszechniej teraz używaną *garncarz*. Produktem dysymilacji jest też *biszkopt* zam. *biszkokt*, *biskokt* (bis coctus).

Asymilację na odległość mamy w *sierść* zam. *szerść*, *szerszeń* zam. *sierszeń* (*szerszeni* obok *sierszenia* u W. Potockiego Bpp. nr. 73 str. 536); *ciemierzyca* ma też nagłosowe *ć* zam. *č*, por. stsł. *čemerь* (= trucizna) pod wpływem miękkiego *ń*; *wiwilga* zam. **iwilga* por. r. *ivołga*; *sandno* — cartallum JA. 14, 494 obok *sadno* Prfil. 5, 44; prasł. **velьbǫdь* p. *wielbląd*, *wielbłąd*; stp. *obrzym* 1471 MPKJ. 5, 64 potem *olbrzym* (u Petrycego Bpp. nr. 67 str. 107 i 112, także u Kochowskiego); w obu tych wyrazach płynna w jednej zgłosce (*ř* wymawiano niegdyś podobnie do *rż*) wywołała pojawienie się drugiej płynnej w zgłosce sąsiedniej, jak w ludowym *tryjatr* < *teatr*, także *tętent* < *tęten* = strepitus 1437 Wisł. nr. 228; R. 25, 242; Gn. glosy 102 b; *Inflanty* zam. starszego *Iflanty* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 126, *rynsztunek* (*rüstung*).

Przykładem również asymilacji na odległość może być *gzygzak* < *zygzak*, również polska nazwa ptaka *gżegżułka*, gdy ją porównamy ze stsł. *žegzulja*: wpływ na siebie elementów spółgłoskowych oddzielonych samogłoską *e* jest obustronny; mamy też formę z dysymilacją na odległość *gżeżołka* XVI w. Rost. nr. 7022. Ogp. *jeleń*, *jelita* brzmią w gwarach: *leliń*, *lelita*. Asymilacja pod względem miękkości zachodzi w *żwierciadło* (już w XV w. *svyerczadlo* R. 22, 241) zam. **źwierćadło*, **zierćadło* por. r. *zercało* < **zьrcadlo*, **zьrkadlo*.

10. Skrócenia wyrazów.

§ **266.** Haplologją[1]) nazywamy zniknięcie całej zgłoski, jednej z dwu podobnie brzmiących np. *Maciek Katarzynym* (zam. *Katarzyninym*) *dzieciem posag zapłacił* 1405 Hube Zb. Kość. nr. 266.

Przypadki haplologji można nieraz przyjmować w złożeniach np. *Kamostek* (= kamienny mostek) zam. *Kamomostek* por. *Kamionomostek* Pawiński, Wielkopolska 2, 240; *sześcian* < **sześciościan*, *kupalnocka* < **kupalno-nocka*, *rybitw* zapewne z **rybobitw*, może też *Boryja* < **Bororyja*, *Soborzyce* < **Soboborzyce*, *Siradz* < **Siroradz* i t. d. (Łoś, Słożnyja słowa w polskom jazykie, 1901 str. 106—7).

§ **267.** Zachodzą też innego rodzaju skrócenia wyrazów, nieraz bardzo znaczne, zwłaszcza tytułów, które się w mowie często powtarzają. Może najdawniejszym przykładem takiego skrócenia są formy przypadkowe: *księcia* i t. d. zam. *książęcia*, stp. *ksze* zam. *księże*. *Wasza Miłość* skrócono na *Waszmość*, *Jego Miłość*, *Jej Miłość* na *Jegomość*, *Jejmość*. W podobny sposób wytworzono *Asan*, *Wasan* (*Wasza Miłość Pan*), *Asińdźka* (*Wasza Miłość Dobrodziejka*). *Asindziej* i t. p. Osoby, często wtrącające do swej mowy wyrażenie *panie mości dobrodzieju*, skracają to na *pamdziu*. Niekiedy twierdzą, że przez podobne skrócenie powstało *pan* z *żupan* ale to przypuszczenie nie da się poprzeć żadnym dowodem historycznym.

11. Nowe grupy spółgłoskowe.

§ **268.** Tworzą się albo wskutek podwojenia spółgłoski, albo przez dodanie nowej spółgłoski do wyrazu. Przyczyny obu tych procesów dotychczas nie są wyjaśnione; w niektórych razach można przypuszczać wpływy analogij morfologicznych, ale w ogólności nic pewniejszego w tym przedmiocie powiedzieć się nie da. Jak wśród innych zjawisk z zakresu wymian spółgłoskowych w grupach, tak samo i tutaj widzimy nierównomierność rozpowszechnienia tych objawów: jedne stały się powszechnemi w języku literackim, inne mają charakter wyjątków.

§ **269.** Podwojenie spółgłoski. W niektórych formacjach podwaja się *n*: zam. *iny*, co stale spotyka się w XIV i XV w a nawet

[1]) Brugmann Grundriss I² str. 857; tenże Kurze vergl. Gr. 244, oraz Indogerm. Forsch. 21, 367; w zdaniu haplologja międzywyrazowa: Schwytzer Indg. Forsch. 14, 24, Wackernagel Kuhn's Zeitschrift 40, 544, Zubatý Indg. Forsch. 23, 161, Lesný Listy Filologické 39, 210.

u niektórych pisarzy XVI stulecia np. u Paterka Prfil. 5, 540, już w tem ostatniem stuleciu forma ta miesza się z formą *inny* np. w Katechizmie 1543 r. (str. 46, 47 a, 54 a i t. d.) również w Dialogach Orzechowskiego z r. 1564 i t. p. Najstarszą formę *innochodnik* znajdujemy w r. 1446 AGZ. 14, 232; *uczynionnieś* (≙ *uczynionjeś*) BZ. Deut. 27, 9; *banie sklanne* 1471 MPKJ. 5, 17, *uczennik* fragment Glogera; Kromer 1553 Bpp. nr. 70 str. 291; *płonne drzewo* Katechizm z r. 1543 str. 14 (zam. dawn. *płone*), *na płonnej rzeczy* str. 55; toż u Kromera Bpp. 70, 391; u Leopolity obok *sklane* Apoc. 4, 6 także *sklanne* Apoc. 15, 2. Zimorowic w Sielankach używa formy *płonny* 12, 46 lub *płony* 12, 82, *rostanne drogi* 5, 295, *trunna* 5, 24 (zwykle wtedy *truna*); u Szymonowica jeszcze *rany* (= poranny) 17, 70 i 17, 94, potem *ranny*; u Wacława Potockiego *sutany* obok *sutannami* Bpp. nr. 73 str. 4.

Podwajają się też i inne spółgłoski: w Komedji o mięsopuście *białła głowa* Prfil. 2, 558, także u Leopolity *białłe odzienie* Luc. 23, 11, również stale przez *łł* u Cygańskiego w Myślistwie ptaszem z r. 1584 i w gwarach dzisiejszych np. w opoczyńskiej *białły* i tamże zwykle *bosso*, *lassu*, *w lessie* (por. *lyass* Puł. 82, 13. *lyassa* 79, 14; 103, 21; 131. 6; *lyassow* 49, 11; 95, 12, podobnie *Lyssye iamy*, *Lassy* 1445 MMAe. 16, nr. 422, *z lassa* 1532 R. 34, 303. Wacław Potocki w ostatnich latach w. XVII (Ogród Fraszek i Moralja) prawie stale pisze *lassa*, *wissi*; Zimorowic: *rossa* 1, 167; 4, 81 i t. d. stale; *lossy* 5, 97, *z kossą* 514, *lassów* 10, 17, *lassy* 10, 53. W dokumentach mazowieckich często piszą się podwojone samogłoski, co może wyraża właściwość wymawiania: *poddymne* 1240, *Konottop* 1325, *Ryppin* 1343, *Ryppienica* a. *Rypiennica* 1345, *Lippie* 1349 i t. d. Przykłady wyjęte z AKHist. 4.

§ **270.** Dodanie spółgłoski:

Po spółgłosce *zwierciadło* zam. **ziercadło* (już w XV w. *w zwierczadle* — enigmate 1444 R. 23, 307 i w innych zabytkach; *krojnika* u Reja, Orzechowskiego (Bpp. 74, 105) i innych pisarzów XVI w. Poza tem gwarowe: *świlnie* (*silnie*) Kolb. Krak. 4, 75; *szłafa* (= *szafa*) Kolb. Maz. 3, 41; *trynk* (= *tynk*) Wasilewski Jagodne 247.

Przed spółgłoską: *gwuski* (= *wąski*) Kolb. Pozn. 2, 77, *gwaryjować* (*warjować*) SKJ. 4, 322, *dwątpić* (= *wątpić*) Kolb. Kal. 36, *wytmienić* (= *wymienić*) Kolb. Kuj. 2, 54; Pozn. 4, 234 i 342, *drzetmienić* Kolb. Kuj. 2, 285; Prfil. 5, 856; *grdest* (*rdest*) w gwarze Opoczyńskiej, *drdzeń* zam. *rdzeń*, *drdza* zam. *rdza*.

Między spółgłoskami: *rsdza* pocz. XV R. 24, 64; 1466 R. 22 19. O wymianie *f* > *χv* § 241, 250. Wskutek tak zw. kontaminacji mamy *χf* w *chwytać* zam. *chytać* pod wpływem formy *chwatać*; najstarsze przykłady w BZ.: *pochwycona* Lev. 21, 9; *uchwyciłaby* Deut. 25, 11; *pochwycę* ib. 28, 2; *pochwycił* ib. 33, 20; dalej jeszcze *uchwycą* 1466 R. 22, 15; *chwycił* 1475 AGZ. 16, 81 i 101. W podobny sposób powstała forma *żnąć* (*znǫcz* BZ. Lev. 25, 5 (*żąć* + *rznąć*); podobnie *pstrakaty* (= *pstrokaty* < *pstry* + *srokaty*) 1498 Stppp. 7, nr. 640; *w pstrokatych chustkach* K. Tetmajer, Ksiądz Piotr, *ściany pstrokate* Pan Tadeusz ks. VI w. 458; *nad spodziw* tamże VIII 224 zapewne *na podziw* + *nad spodziewanie*.

Oprócz wspomnianych już wyżej oboczności: *skrzeczek*, *krzeczek* i t. p. (§ 252) mamy też w różnych gwarach i w stp. formy z nagłosowem *s* przed ogp. grupą *čř*, *tř*, *tr*, co także zachodzi i w języku czeskim; stp. *mysze strzewce* 1472 Rost. nr. 1094, *strzewy* 1471 MPKJ. 5, 21 zapewne pod wpływem cz. *střeví*, ogp. *trzewia*, ale i teraz na Śląsku *strzewa*; *strzewna dna* — colica 1532 BBydg. 21; dalej gw. *strzop* SKJ. 4, 360, *strzewik* Prfil. 5, 894; Wisła 6, 492, *strzecyna* (= trzcina) kaszubskie Karł. Sł. gw. pod wyr. „Trzcina“, *strzemielina* (= *trzmielina*) Karł. Sł. gw. *stragarz* obok *tragarz* ib. stp. *strznadl* (*trznadel*) ok. 1455 JA., 14, 489, Rost. nr. 11250, *strzosło* 1478 Rost. nr. 2109. W środku *s* przed *tř*: *czasu justrzejszego* R. 25, 208, *justrzyna* 1384 Stppp. 8, nr. 2347, *justrzenka* 1532 BBydg. 59 (obok form pospolitych *jutrzni* Fl. 129, 6; *jutrzyna* 1411 Stppp. 2, nr. 1268, *jutrznia gwiazda* 1437 Wisł. nr. 228; *jutrzenka* 1466 R. 22, 26) zapewne pierwotne.

Niekiedy spółgłoska się wtrąca pod wpływem dążności do upodobnienia form np. *poszwycie* (*poszwycze* — tecturas 1496 Stppp. 2, nr. 4459) analogicznie do *poszwa*; *źrenica* r. *zenica* pod wpływem *źreć*, *pożreć*, (*pojrzeć*); *zdjąć*: *strach mię wielki zdjął* u Orzechowskiego Bpp. nr. 74 str. 20 obok *zjąwszy* ib. 78; *zdjął* Leop. Marc. 16, 18 obok *zjąwszy* ib. 15, 46, *zejmować* ib. 15, 36, także u Januszowskiego Nowy Karakter: „*Zjął mię strach*“, ale „*zdéjmi to z stołu*“ może pod wpływem *odjąć*, *podjąć*? Formy się wahają i w XVII w. kiedy jest już pochodne od *zdjąć*: *zdejmować* 1690 Bpp. nr. 64 str. 104 obok *zjęte* ib. 120; u W. Potockiego *zdjęto* Bpp. nr. 73 str. 255 i pochodne *zdejmuje* Bpp. nr. 63 str. 114 i nr. 62, str. 625 obok *zejmie* Bpp. 62, 627, *zejma* tamże. Por. jeszcze *szczmiel* 1460

Rost. nr. 3367, *szczmielina* 1472 Rost. nr. 826 obok *czmiel* pocz. XV R. 24, 66, dziś *trzmiel, trzmielina.*

Złożenie *ot-worzyć, ot-wierać* pojęto jako *o-tworzyć, o-twierać* i stąd nowe formacje: *za-tworzyć* 1471 MPKJ. 5, 8 i 122, dziś także *roztworzyć, roztwierać, przetwierać się.* Pierwotne *dawić* pod wpływem *dłabić* zmieniono na *dławić*: *zdławić* 1471 MPKJ. 5, 40 i 93. *Zdumieć się*, zam. *zumieć się* (*zumiał się* = obstupuit Kałużn. 7, *zumieć się* Leop. obok nowego *zdumiała się, zdumiawszy* 1524 Żywot św. Eufraksji Prfil. 3, 211, *zdumieć się* Leop. Jer. 36, 16), zapewne pod wpływem *dumać, zadumać się.* Zwykłe jeszcze w XVI w. *ić* zmieniło się na *iść* pod wpływem stosunku: *wiodę — wieść = idę — iść*, por. *ujć* Orzechowski Bpp. nr. 74 str. 234, ale *wnić* Szymon. 16, 46.

12. Oboczność form ze spółgłoskami różnemi pod względem dźwięczności

§ 271. W niektórych wypadkach oboczność taka jest wynikiem wyrównania form zróżniczkowanych przez czynniki fonetyczne np. zam. *dżdżu* analogicznie do *deszcz* (etymologicznie *deżdż*) utworzono formę *deszczu*, ponieważ zaś i tamta nie została zapomniana, mamy więc teraz oboczne formy: *dżdżu* ‖ *deszczu, dżdżem* ‖ *deszczem, dżdżowy* ‖ *deszczowy* i t. d. ale tylko *dżdżysty, deszczochron* nie **deszczysty, *dżdżochron.*

Są jednak wyrazy, w których oboczność podobna jest wynikiem jakichś przyczyn nieznanych a co najmniej wątpliwych: np. prasł. czasowniki *bljuti* — vomere, *pljuti* — spuere z pokrewnem znaczeniem i podobną formą może z jednego pnia biorą początek; podobnie pokrewnemi są zapewne p. *gusła* i cz. *kouzlo*, p. *s(t)łup* odpowiada r. *stołp* albo *stołb*; p. *deptać* stsł. *tъpstati* por. też p. *tuptać, tupot*; stp. *wcipiać* dziś *wścibiać* (*nie wcipiaj się ty* = ne te admisce 1545 R. 38, 319); w różnych zabytkach XIV i XV w. spotykamy *wielgi* AKPr. 3, 272 obok *wielki*; u Świętosława także *wielgość* AKPr. 3, 291 obok *wielkość* ib. 292, *na wielgie święto* 1532 MMAe. 7 nr. 306, w dzisiejszych gwarach również *wielgi, wielgachny*; *zdrętwieć* ‖ *strętwieć*: *zimnem strętwiałem* Sęp Bpp. nr. 66 str. 55; stp. *czołkać się* (*czyolka szą po blotnyey* I poł. XV R. 16, 340, *czolkaa* u Parkosza) dziś *czołgać się*; gwarowe *trajdolić* i *drajdolić* Kolb. Krak. 4, 323, *trajkotka* i *trajgotka, trajkotać* i *trajgotać* Prfil. 4. 259, *tłamsić, dłamsić* Karł. Sł. gw., *skrzypieć* i *zgrzypieć*; *kańczuka* ‖ *kańczugiem* W. Potocki Bpp. nr. 73. str. 534.

Niekiedy taka oboczność rozciąga się na wszystkie spółgłoski pewnej osnowy np. *pryskać* || *bryzgać*, *skon — zgon* (ale tylko *skonać*), cz. *locika* p. *łodzyga* (łac. *lactuta*), *paprać* || *babrać* Prfil. 5, 614, *kustrać się* (Rej Zyw. list. 262 b) || dziś *guzdrać się*; *trzaska* (u Reja) || *trzasga* 1532 Bartł. z Bydg. || *drzazga*. W tym ostatnim wypadku możnaby widzieć zmieszanie dwu pierwotnie różnych wyrazów *trzaska* por. r. *tresk* i **drzęzga* stsł. *drezga*; *tyftyk* || *dywdyk*; *ciamcia* || *dziamdzia* i t. d.

13. Oboczność form ze spółgłoskami różnemi pod względem miękkości i twardości.

§ **272.** Często nie widzimy przyczyny, dla której w jednym i tym samym wyrazie alternuje spółgłoska twarda i miękka lub z miękkiej pochodząca. Uderza jednak, że po największej części dotyczy to alternacji *r* | *ř* i to po spółgłosce bezdźwięcznej. Mielibyśmy tu zjawisko pokrewne do znanego przejścia *r* > *š* w języku dolnołużyckim po spółgłoskach zwartych bezdźwięcznych, tylko że w polszczyznie ukazuje się ono sporadycznie. Ogólno-polską formą jest *skrzydło* obok r. *kryło* (forma *skridly* 1436 R. 23, 278 zapewne jest błędnie napisana). Natomiast inne formy z *ř* (*š*) ukazują się wyjątkowo obok ogp. form z *r*: dziś słyszymy nieraz *chrzypieć* obok *chrypieć* (ale tylko *chrypka*); Leopolita pisze stale *krzynica* (Is. 35, 7; Apoc. 8, 10 i t. d.), u niego też *opatrzując* I Petr. 5, 2, u Świętosława *krzechkość* AKPr. 3. 281, gdy w innych zabytkach stale *krechkość*, oddawna też *przecz* (zam. *precz*) 1393 Leksz. 41, nr. 1456 i kilkakrotnie w BZ. *strzadzących* 1449 R. 23. 280 (por. *stradać*), *krzasna* (= *krasna*) pocz. XV R. 24, 69, *skrzyć się* (= *skryć się*) R. 23, 130, *przykrze bicie* ok. 1500 Prfil. 5, 384. Podobnie w dzisiejszych gwarach: *wytrzwać*, *strzych*, *przędzy* (= prędzej), *strzagarz* (obok *stragarz*); og. p. *przaśny* obok *praśny* ma *rz* fonetyczne, tu więc mielibyśmy zjawisko odwrotne; stp. *na prodku* Gn. R. 25, 33, jest zapewne właściwością ortograficzną. Wreszcie jeden jeszcze przykład *s rzybniki* (= *rybniki* I. pl.) XV w. Prfil. 5, 38, gdzie *rz* w nagłosie wyrazu ale po bezdźwięcznej spółgłosce przyimka.

Rzadko takie wahanie po spółgłosce dźwięcznej np. *pogrzaziłaby* 1444 R. 23, 306, *drzażnić* obok *drażnić* w Mammotreptach 1471 MPKJ. 5, 159 (por. r. *draznit'*), i dziś obie formy są jeszcze w użyciu.

Wreszcie trafia się to samo i między samogłoskami: *w gorzącości* 1436 R. 23, 276, *ktorzeżto rzeczy* 1436 R. 23, 276, o *sirzocej* (= *sierocej*) *dawności* AKPr. 3, 239, dzisiejsze gwarowe *zawierzucha* Prfil. 4, 269. Formy: *kędzierawy* 1471 MPKJ. 5, 130 i dzisiejsze *kędzierzawy* może stosują się do rzeczownika *kędziory* obok stp. *kędzierze* 1471 MPKJ. 5, 57.

W zakresie innych spółgłosek mamy też podobne wahania sięgające nieraz czasów bardzo dawnych, prasłowiańskich a nawet praarjoeuropejskich, mianowicie tam, gdzie zachodzi przegłos dawnego *u* (*ou̯*, *eu̯*, *u*, *ū*, słowiańskie *u*, *y*) np. prasł. *šiti* < *sjuti* por. łac. *su-tor*, prasł. *pju-ją* (*pluję*) łac. *spu-o*, por. też *pochwa* i *poszwa* (z pnia *su-*, *sju-*), *chybki* — *szybki*, *ochynąć* — *oszynąć* (z **oszybnąć* = przewrócić kogo, podstawić komu nogę, narazić na upadek); *durawić* (*zdurawią* BZ. Num. 24, 8) obok *dziura*, *dziurawić* (r. *dyra*); *chłubić się* obok *chlubić się* (obie formy w XVI w. np. u Reja *chłuba* u J. Kochanowskiego psalm 13 w. 11; dziś także *swędzić* || *świędzić*, *świąd* (może różna wokalizacja prasł. *ǫ* || *ę*).

Nieraz alternacje spółgłosek twardych i miękkich są wynikiem wpływu analogji. Wyżej (§ 224) objaśniliśmy formę *teść* zam. *cieść* wpływem analogji do *tścia*. Tak samo objaśnia się oboczność form: *strzedź* Fl. 118, 103 i *stredź* 1436 R. 23, 278; ta ostatnia forma analogiczna do *strdzi* Fl. 80, 15 i innych podobnych form deklinacyjnych. Dzisiejsze *czworo* zam. stp. *czwioro* 1471 MPKJ. 5, 99 i 107, *czworaki* u Paterka Prfil. 5, 537 zam. *czwioraki* zapewne pod wpływem *czwarty* gdzie *ar* z twardą poprzedzającą jest fonetycznie uzasadnione. Mieszają się tematy miękkie i twarde w różnych językach: p. *głupi* r. *głupyj* i odwrotnie p. *siny* r. *sinij*; także w zakresie jednego języka: *zwierzchny* || *zwierzchni*, *wyżny* || *wyżni* i inne zwłaszcza z tematem na *-n*; *pobożnie ludzi* u Leopolity Petr. 2 może tylko omyłka; *zaiście* Fl. Ath. 33 może przez zbliżenie do *iście*; u Leopolity *łacznął* Luc. 4, 2 pod wpływem analogji do *łaczny* prasł. *alčьnъ*; *bliskawica* w Słown. Warsz. i tamże *bliszczeć*, *bliszczka* zapewne nie kontynuacja formy dawnej (por. stsł. *bliscati*), ale pod wpływem ogp. *blask*, stp. *bleszczeć*. Gwarowe *załacwić się* Prfil. 4, 268, *łacwy* Sęp Bpp. 66, 57 pod wpływem *łacny*, *łacno* (stosunek tych form jest niejasny i etymologja niepewna). Wyjątkowe *zdaleca* Prfil. 4, 270 (z Łomżyńskiego) wydaje się jakimś nowotworem świeżej daty.

W stp. mieliśmy jeszcze w XV w. stale formę *jedziny* (Gn.

R. 25, 42; 1444 R. 23, 302 i 306, *jedzinaczka* Fl. 21, 21 i t. d.) później wymieniliśmy ją na *jedyny* (także *jedynak*, *jedynaczka*); dawniejsze *wiesiele* (Żyw. Błaż.; 1417 rp. Jag. nr. 2151; I poł. XV R. 16, 349 i t. d.) u Paterka już jednak i *wesele* obok dawniejszej formy *wiesiele* Prfil. 5, 537; *sierce* stale od najdawniejszych czasów i jeszcze u Paterka, ale tu już także i *serce* Prfil. 5, 537; *czerwiony*, później *czerwony*, podobnie też nowe formy: *obywatel*, *wierzytelny*, *skazitelny*, *rzetelny* zam. przypuszczalnych lub poświadczonych przez zabytki dawniejszych form: *obywaciel*, *żrzecielny* i t. p. por. *wierzyciel*, *skaziciel*. Formy te są urobione na sposób czeski, gdyż jeszcze w drugiej połowie XVI w. Górnicki skarży się, że Polacy naśladowali obcych, wprowadzając do języka zapożyczenia, i niewątpliwie też w XV i XVI w. była moda mówić z czeska: czechizowano więc wyrazy polskie i stąd powstały takie nowotwory, jak dopiero co wyliczone, a także inne np. *błahy*, *hardy* i t. d. Zapewne tą drogą powstała też forma *synogarlica* 1736 Banialuka (Linde); Zimorowic 17, 63 zam. **sinogarlica*.

W wyrazach zapożyczonych przystosowywano jednak w różnych czasach i w różnym stopniu ich brzmienie do wymagań fonetyki polskiej: przystosowywanie to było tem, większe, w im wcześniejszym okresie się odbywało. Tak np. imię *Maria* zmieniono na *Marza*: była to forma znana jeszcze w w. XV np. w Cisiojanusie z pocz. XV w. MPKJ. 5, 442 a także i w II połowie tegoż stulecia R. 24, 374. Dziś zachował się ślad tego w nazwie miejscowości *Świętomarz*, *Świętomarza* < *Święta Marza* (był tam kościół NPM.); potem pod wpływem kościelnej łaciny nowa forma: *Maryja*, *Marja* wyparła z użycia dawną. Łac. *magister* zmieniono na *mistrz* albo z zachowaniem *r*: *mistrowny* 1471 MPKJ. 5, 162; potem jednak powstał z tego źródła *majster*, a nareszcie i dzisiejszy *magister*. Łac. *cristallus* przełożono na *krzystał* lub *krystał* (obie formy w Mammotreptach 1471 MPKJ. 5, 73, *krzyształ* u Reja Zwierc. list. 54; *wiarować się* AKPr. 3, 232 i w innych zabytkach XIV—XV w. (u Leopolity *wiarując się* II Petr. 1, 4) potem *warować się* z niem. *wehren*; *łotr* obok *lotr* (*lyotry* 1532 MMAe. 7, nr. 306) z łac. *latro* niem. *loter*; *Walcierz* 1390 TPaw. 3, nr. 176, potem tak samo jak w niem. *Walter*, *Bieata* 1434 R. 24, 350 potem *Beata*, *Trojdzien* AKPr. 3, 308 i 333, potem *Trojden*, *Biernat* jeszcze u Paterka, i innych pisarzy XVI w. potem *Bernard*, *fastrzygować* Rej. Wiz. VIII w. 489 dziś *fastrygować*, *fastryga* por. niem. *faserig* — włóknisty, żyłko-

waty'. Słowem widzimy, że dawno zapożyczony wyraz, już przekształcony według wymagań fonetyki polskiej, potem się zmieniał, zyskując brzmienie bliższe oryginału. Jest to proces zwyczajny, nie ograniczony wyłącznie do miękkości i twardości spółgłosek: dość przypomnieć stare *berło* i nowszą *ferulę*, utworzone według jednego łacińskiego wzoru *ferula*.

Zachodzą tu jednak niekiedy zmiany niezrozumiałe: niem. *ritter* dało nam stp. *rycierz*, ale potem niewiadomo dlaczego zmieniono to na *rycerz*, choć prędzej **ryterz* możnaby oczekiwać. Mimo stałego zachowania *ń* w spolszczonych formach: *taniec*, *tańce*, *tańczyć* i t. p. staropolskie: *taniecznik* (ok. r. 1455 JA. 14, 494; R. 24, 363) i *tanieczniça* (kon. XVI w. Czubek Pisma polit.) zamieniliśmy na *tanecznik*, *tanecznica*, mówimy też *taneczny* a nie *tanieczny*.

Waha się ogp. *ř* (z *rs*, *r-z*) i *r* przed przedniojęzykowemi np. obok zwykłych form stp. *krzcić* (< *kŕścić*) mamy też *okrczono* kon. XV R. 24, 96 *krczon* ib. i w XVI w. *okrci się* Leop. Marc. 1^{6}, 16. Również u Leopolity forma fonetycznie prawidłowa *wiercie* Marc. 1, gwarowe *zernąć skórę* R. 26, 400, ogp. *zerznąć* także *zerżnąć* <**-rьznąti*.

§ 273. Niekiedy w zabytkach spotykamy pozorną miękkość spółgłosek, a mianowicie oznaczanie w piśmie miękkości tam, gdzie w żywej mowie niewątpliwie wymawiano spółgłoski twarde. Zwłaszcza w końcu w. XV było to niejako modą ortograficzną, choć zaczyna się to już wcześniej: *osymnyaczcze* 1399 Hube Kr. nr. 64, *konye ty cradzonie* 1445 Stppp. 2, nr. 3234, *mylostnye* — iucundum 1434 R. 24, 350, *lanye swyecze* poł. XV R. 23, 270, *vsilnye lakomosczy* 1436 R. 23, 276, *odt[ri]mya* (= *otrzyma*) ib. 277, *jutrzennya* — matutina ib. 278, *czesznie rzeczy* 1444 R. 23, 301, *pliniala* (= *płynęła*) ib. 303, *laskanie czialo* ib. 304, *vidomia* — visibilis ib. 306, *napielnyenye* 307, *mosiandziowego* 309, *szlachietnoscz* 310, *zabawyenyey służbi* (= *zbawiennej*) AKPr. 3, 231, *wynyach* (= *po winach*) 233, *nyerownye skazanye* 266, *wyeszmy* (= *weźmi*) 278, *pokoynye obyati* BZ. Num. 15, 8, *ssądi pokalanye* Num. 19, 14; 19, 18, *zastawyonye* — retentae 1466 Stppp. 2, nr. 3847, *slyubyem* — sponsione 1479 nr. 4217, *czopowyego* 1493 nr. 4408, *wye* — in 1494 nr. 4429, *wyeszglowye* 1496 nr. 4459, *zapyądzyly* R. 23, 130, *Szwyathonyowycz* obok *Szwyathonowycz* Stanislaus 1485 AKHist. 5, 174—5, *wsthyempuyącz* 1496 Stppp. 2, nr. 4473, *zye trzech myast* 1532 MMAe. 7, nr. 306 i t. d. albo też nie pisze się wprawdzie *i*, *y* po spółgłosce, ale znak spółgłoski

twardej zastępuje się literami, oznaczającemi produkt dawnej palatalizacji np. *gydzaczego* (= *idącego*) 1462 R. 25, 270; *mitra nawleczana* 1496 Stppp. 2, nr. 4459; najdawniejsze przykłady w Kaz. Gn. *vynidzǫ* 4a, *o dzarze* 171b obok zwykłego sposobu pisania: *dary* 2b; *potwarzstwu* — criminibus 1447 R. 22, 40; *roscirku* (= *roztyrku*) 2 razy, 1449, AKPr. 3, 261; *powrzossnyk* (*powrożnik*) 1421 Stppp. 2, nr. 1816; *powrzoslo* (*powrosło*) 1437 Wisł. nr. 228; *na pstrzogowe laze* (*na pstrągowie łazie*) 1448 MMAe. 17, 485; *dopirzo* — nunc Puł. 76, 10; *policecz* (*policzek*) 1376 Stppp. 8, nr. 241; *psarczonibus* (*psiarkom*) 1394 MMAe. 15, 209; *na czlowecza* (*na człowieka*) 1396 Hube Zb. 44; *papecz* (*pępek*) — umbilicus Prfil. 5, 8; *czoczcze* (*kocce*) ok. 1420 R. 25, 229; *lycza* (*łka*) 1462 R. 25, 270; *liczczǫcz* (zam. *łkając*) ib. 222; odwrotnie: *plaszkur* (*praszczur*) — atavus 1532 BByd. 129; *s plaku* (*ż płaczu*) de gemitu 1436 R. 23, 277.

Wobec nadużywania litery *i*, *y* w pisowni zabytków nie można uważać sposobów pisania *czya*, *szya* za dowód miękkiego wymawiania spółgłosek przedniojęzykowo-dziąsłowych: *č*, *š*, *ž*; *mączya* (= *męczą*) I poł. XV R. 16, 340, *vmąnczienyu* 1444 R. 23, 304, *vdranczione* 307, *sklanczienie* 304, *cziwianczi* (= *czujący*) 306, *Czyech* (= *Czech*) R. 23, 319, *baduczye* (= *badacze*) R. 24, 342, *szyalowal* (= *żałował*) 1397 Leksz. 1, nr. 2479, *ziadnimi* (*żadnymi*) 1444 R. 23, 304, *polozienie* 305, *poziarl* 306, *szienia* (= *żżenia*) 309, *zalozienye* 309, *wyobraszienie* 309, *wsielky* 302, *wisiedl* 310, *masź* (z kreską jako znakiem zmiękczenia) BZ. Deut. 21, 1 i t. d. Zresztą wiemy napewno, że w poł. XV w. spółgłoski te wymawiano twardo (p. § 33).

Zakończenie.

Z powyższego zestawienia polskich historycznych faktów fonetycznych widać, że mamy tu do czynienia przedewszystkiem ze zjawiskami, należącemi do dwu różnych dziedzin, mianowicie z faktami czysto fonetycznemi, oraz z takiemi, które właściwie do morfologji wciągnięte być winny. Do tych właśnie zaliczyć trzeba wszelkie wpływy analogji, wyrównywania form fleksyjnych pod względem dźwiękowym; te objawy, opierające się głównie na myślowych skojarzeniach, nie dają się zwykle ująć w jakieś systemy ogólne i stałe; jest w nich pewna dowolność i przypadkowość.

Zjawiska czysto fonetyczne, będące wynikiem wpływu artykulacyj językowych (jednych na drugie lub wzajemnych), mają

już bardziej ustalony charakter, choć i one niestety dotychczas usprawiedliwiają dawną maksymę gramatyczną: nulla regula sine exceptione. Tak zwane prawa fonetyczne, choćby ograniczone do pewnego okresu czasu i do pewnego obszaru językowego, są tylko wyrazem mniej więcej ogólnych tendencyj językowych, pewną mniej więcej ogólną normą, pod którą jednakże najczęściej nie wszystkie zjawiska z danego zakresu podciągnąć się dadzą. Im ściślej udaje nam się je sformułować, tem lepiej się orjentujemy w ogromnej rozmaitości faktów, których zbiór w przeciwnym razie przedstawiałby się nam jako zupełny chaos, możliwy do ogarnięcia z pomocą jedynie nadzwyczajnego wysiłku i nadzwyczajnych zdolności pamięciowych.

Gramatyka polska, a zwłaszcza fonetyka historyczna, nie wszystkie zagadnienia zdołała w jednakowym i dostatecznym stopniu rozwiązać lub choćby tylko wyjaśnić. W bardzo wielu punktach zachodzi między badaczami rozbieżność zdań znaczna. Mało jest też uogólnień, któreby miały charakter bezwyjątkowego „prawa fonetycznego", co więcej, w niektórych działach poszukiwania nie doprowadziły jeszcze do żadnych prawie wyników pewnych (zwłaszcza w historji polskiego iloczasu).

Przyczyną tego bywa nieraz w znacznym stopniu trudność samego zagadnienia, ale niewątpliwie sprawia to też niedostateczna jeszcze znajomość faktów, brak szczegółowych i ścisłych badań nad oddzielnemi zagadnieniami. Nadto dotychczas w historycznej gramatyce niedość korzystano z pomocy bogatych już dziś i ważnych prac badawczych, poświęconych narzeczom (np. pomorskim) i gwarom polskim, jako też w ogólności językowi żywemu. Tak więc dla przyszłych badaczy mowy polskiej i jej dziejów pozostaje ogromne pole pracy, które obiecuje dać obfite plony.

WYKAZ WYRAZÓW POLSKICH.

a 8.
aa 80, 101.
abramowską 53.
Absolonaà 105.
ach! 8.
acht 192.
Adaama 106.
Agezylausz 154.
aksamięt 60.
aktor 107.
albo 8.
alboo 106.
Alena 8, 119.
Alexódrowi 56.
algebra 133.
Alżbiocin 8, 35, 44, 119.
Amandusewi 154.
ambulanse 154.
Andrzejewi 47.
angiełow 43.
angioł 156.
aniśm winowata 185.
arabesek 28.
arkusik 159.
Aryjadno 128.
arytmetyka 133.
asindziej 199.
asińdźka 199.
atoli 8.
awaciem 119.
Awstaczy 8.
aż 8.
ażeby 8.
baacz 103.
baacząc 100.
baba 7.
babimojski 174.
babiznó 53.
babrać 203.
baczy 13.
baczycie 16.
baedavci 56.
baldachim 144.
Balouanz 50.
banck (= bąk) 57.
bania 104.
banwol 60.
bardzi 128.
barkracht 121.
Bartodzieje 158.
Barzniowi 177.
bar-zo 148.
baw 13, 15.
bażyliszek 153.
Bąbenkowa 53.
bądź 103.
bądź 15, 128.
bądźcie 17.
bądźmy 13.
Beala 38.
Bealtarsk 38.
bedemy 19.
bedv 56.
beli, beł 18.
belka 131.
bełce 71.
bełtać 70.
Benin 23.
berło 161, 176, 206.
beśpieczna 169.
betka 190.
bez 43, 161.
bezecny 30.
(w) bezżennym stanie 20.
będąąc 109.
będziee 105.
będzieem 112.
będziesz 89.
biaał 108.
biada 35, 37, 38.
Biała 38.
Białaczow 39.
białam klaczam 57.
białły 200.
Białosza 34.
biały 137.
Biasiadki 40.
Biasowice 38.
białe 89.
biczować 46.
Bieata 205.
biec 13, 147.
bieda 37, 38.
biedny 33.
biedro 43.
(w) biedrze 34.
Bieecski 113.
bieeg 108.

biegnę 33.
Biejatka 146.
biełaczowski 39.
bierę 36.
Biernat 77, 205.
bierny 33, 77.
bierzą 43.
bies 38.
bież 153.
biédny 113.
bij 126. 138.
bijaał 109.
biję 31.
biję (bijąc) 132.
biorę 36. 122.
biorę, bierzesz 33.
biorę (biorąc) 132.
birzmna 65.
birzwna 64.
biskupiee skutki 80.
biszkopt 198.
bȳc 12.
bīk 108.
bīka 100.
bīł 109.
bjały 160.
bladość 120.
blednie 34.
bledziutki 120.
blejwas 121.
bliskawica 204.
bliskim powiatem 20.
bliszczeć 204.
bliszczka 204.
Blizk 25.
błagać 75.
błahy 75. 121, 140, 205.
błąd || obłęd 110.
Błeszyński 27.
błędnee 116.
błędny 113.
błędzić 99, 100.
błogosław 13, 15.
błogosławcie 16.
błogosławieni 44.
błotny 113.
błoto 97.
błyskanie 183.
bochenek 26.
bochnek 26.
bociani gniazdo 115.
bodaj 184.
Bodzanta 55.
Bodzęcin 153.
bog 136.
bogactwa 147.
Bohdan 138, 140.
bojeźliwość 41.
bojomocny 46.
bojowanie 46.
Bołogie 74.
Bołomiany 74.
Boner 28.
Boog 108.
booga 106.
boożego 106.
Boraszewo 47.
borciuch 141.
borsuk 68, 141.
Boryja 199.
borzy 124.
boskim i ludzkim prawem 20.
bosso 200.
botwieć 124.
boty 125.
bowim 128.
Bozanta 51.
Bozeta 51.
Bozota 51.
bożeemu 116.
bożem synem 20.
Bożęcin 153.
bożstwo 180
boży 32.
(ku) boży służbie 82.
Bożystopka 115.
bożyym 114.
bój 107.
bóść 102.
bǫǫdǫǫ 101.
braać 102.
Braciesz 158.
braćå 31.
brana 144.
brateem 112.
braterski 28.
braterstwo 77.
brąsoleta 60.
Brdowo 23.
bredzić 27.
Brochocino 158.
broda 94, 98.
brog 77.
broma 144.
brona 94, 98.
Broniszewi 47.
brooniąc 100.
brózda 94, 98.
brǫz 60, 132.
bruk 125.
Brunsberga 125.
Brunszwik 175.
brusznica 175.
brytwanna 127.
bryzgać 203.
bryznąć 189.
brzdąkać 178.
brzeeg 108.
brzeg 72, 96.
(ku) brzegą 153.
brzemię 95.
brzezina 72.
brznieć 24, 162.
brznieli 178.
brzoza 72, 95, 96.
bukiet 156.
bukszpan 121.
Buog 82.
burczeć 68.
burgmistrz 189.
burk 196
burkować 196.
burliwy 178.
burzå 103.
Busko 25.
but 125.
Buzesk 21.
Buziuog 157.
Buzk 25.

Bużesk 25.
Bużsk 25.
bychoom 112.
byci 12, 13.
byczek 23.
być 128.
bydląd albo sług 168.
bykaa 115.
byliśmy 133.
bywaj 8.
bywałem 133.
bywą 57.
bȳt 108.
bȳk 108.
bȳł 109.
bziały 161.

cadzić 35.
cal 121.
cały 121.
cana 35. 38.
Carogród 133.
ceber 26.
Cecer 158.
cecha 131.
Cecylijej 128.
cedzić 129.
celować 46.
cena 37, 38.
ceremonjach 128.
cerkiew 160.
cesarz 37, 38.
cesarzewi 47.
cesarzstwo 178.
cetno 154.
cëyi 12.
cęgi 132.
chaart 108.
chabry 76. 198.
chałupa 140.
charcik 120.
chart 120, 138.
chcąąc 109.
chceemy 101.
chciaał 109.
chcieć 102.
checzecz 24.
chełm 70.
chełpić się 70.
chełznać 141.
cherubin 144.
Chestoch 50.
chęć || chuć 61.
chętny 113.
chfigiel 186.
chfijałek 186.
chiczal 24.
chimera 156.
chleb 33.
chleeb 108.
chłepcę 149.
chłodny 113.
chłop 107.
chłop || pachołek 72.
chłopcy 126.
chłuba 204.
chłubić się 204.
chocę 123.
Chocian 34.
Chocimirowi 66.
chodzą 159.
chodzi 13.
chodzicie 16.
chodzić || przechadzać się 118.
chodzim 19.
chodźcie 173.
chociaj 146.
chocian 158.
choina 186.
cholebiąc się 141.
Chomątow 53.
Chomesa 50.
chood 108.
chorążaa 113.
chory 186.
chost 186.
Chościsko 186.
chowaać 102.
chód 136.
chrąmie 57.
chrobak 184.
chrosta 141.
chróst 95, 186.
chróściel 141.
Chrystuszewi 154.
chrzasny 45.
chrząkać 141.
chrzbiet 26, 165.
chrzept 26.
chrzybiet 28, 165.
chrzypieć 179. 203.
chrzyptowa żyła 28.
chto 192.
chtory 192.
chusta 140.
chwaała 81.
chwaałę 101.
chwal 14.
chwalcie 16.
chwalemy 19.
chwali 13, 14.
chwalicie 16.
chwila 176.
chwycił 201.
chybki 204.
chytrzeszy 185.
ciaask 108.
ciamcia 203.
cianka żona 45.
ciarki 67.
ciasny 33, 175.
ciądzać 100.
ciądzaania 100.
ciąża 101.
ciądzaany 101.
ciądzają 105.
ciągnę 88.
ciągnicie 48.
ciągniesz 89.
ciążebnikoom 112.
cicho 10.
cie 52, 54, 61, 129.
cieeniem 101.
cieknę 33.
cielestność 188.
cielnee 116.
ciemierzyca 198.
Ciemirowo 66.
cieniej 27.
cień 62.

cierpiał 65.
cierpieć 65.
cierzniowy 179.
cieść 29.
cietrzew 96.
ciérpiéć 67.
ciérpliwsza 67.
ciężarny 120.
ciocia 44.
ciora 124.
ciosanim 114.
Cirno 63.
cirń 34.
cirp 65.
cirpiaał 109.
cirpiał 64.
cirpisz 63.
cirznie 126, 179.
cirznisko 178.
(w) cirzniu 64.
cirzpiał 63.
cirzpiąc 64.
cirzpieć 62, 126, 179.
cisnąć 189.
ciułaa 115.
Ciuocici 157.
Ciz 158.
ciżba 165.
cka 26, 165, 197.
ckliwy 27.
cknić 27.
ckny 27.
Cna 23, 166.
cnoot 111.
cnota 27.
cnót 110.
cny 27.
cooż 112.
cso 180.
cudo 154.
cukier 125.
cuudny 113.
cwałem 154.
cybuch 141.
cyngiel. 127.
cyso 24.
czaas 108.
czacz 154.
czaczko 154.
czanskim (= ciężkim) 59.
czarna 67.
czarni 67.
Czarnkow 67.
Czarnocino 67.
czarnoksiężnik 67.
Czarnolas 133.
Czarnowąs 67.
czarny 62, 69, 121.
czas 8, 118.
czasza 103.
cząąstee 101.
cząąstokroć 101.
cząla 53.
cząstka 173.
cząsty 59.
czci 189.
czczy 197.
czekaa 115.
czeladzinoow 111.
czeladź 129.
czelednik 41.
czerlony 160.
czernić 62.
Czernkow 67.
Czernoch 67.
czernoksiężnik 67.
Czernowąs 67.
czerń || czarny 68.
czerska 64.
czerstwy 67.
Czerwieńsk 63.
czerwiony 205.
czerwony 129, 161.
Czesław 174.
Czestko 187.
czestować 27.
czeszee 104.
cześć 27.
cze(ś)ć 185.
cześnik 41.
częstować 60.
człon 32, 74, 122.
członek 97.
(o) człowiecze 148.
człowieczee 116.
człowieczstwo 180.
czmiel 197, 202.
czołkaa 115.
czołkać się 202.
czop 43.
czopowyego 206.
czosać 42.
czosnku 166.
czostek, czostku 166.
czółno 70, 122.
czrzewia 193.
czrzoda 193.
czrzos 193.
czsnego 180 188.
czsnota 180.
czsnoty 188.
czso 180.
czsom mieli 185.
czstny 188.
czterdzieści 66.
czterzóma 125.
cztworaki 187.
cztyr 66.
cztyrdziesiąt 66.
cztyrdzieści 66.
cztyrzy 66.
cztyrzysta 66.
cztyrźmi 151.
czubaacz 102.
czwaarta 101.
czwałem 154.
czwioraki 204.
czwioro 204.
czyąszką 57.
Czyech 207.
(o) czyjeęm 111.
czym 20.
czym prędzej 20.
(w) czym 20.
czyn 11.
czyniem 19.
czyniemy 19.
czyńcie 16.
czyńsz 154, 155, 176.
Czyrniec 63.

Czyrniela 63.
Czyrnowąs 67.
czyrpać 64.
czyrpał 109.
czyrw 63.
czyrwionem 64.
czyrwiony 65.
czyrw 65.
czyrznidło 179.
czyrzw 179.
czyrzwiewy 65.
czyrzwiom 63,
czyrzwionem 64.
czyrzwiony 179.
czystym złotem 20.
czytą 56.
czyyst 108.
czyżyk 126.

ćciewi 172.
ćedë 12, 156.
ćipec 10, 12.
ćwiartak 69.
ćwiek 171.
ćwielich 171.
ćwierć 171.
ćwierć || czwarty 68.
ćwierdzą 63.
ćwierzyć się 171.
ćwik 171.
ćwikła 171.
ćwirdza 34, 170.
(w) ćwirdzy 64.
ćwirtnia 65.

daa 105.
daać 81, 102.
daał 109.
daan 109.
daana 101.
daań 108.
Daawida 106.
daawności 113.
dach 121.
daci 13.
Dacy — niecierpiący 58.
dadzą 159.
da(j) 145.
Dalczyk 23.
dale 145.
(w) dalszym życiu 20.
Danbrovcam 51.
(o) daniaach 111.
Dankowo 23.
darcie 67.
Dargorad 76.
darli 67.
dał 69.
Darsk 62.
darski 69.
davb 56.
dawić 202.
dąb 107.
dąbek || dąbka 112.
Dąbnica 23.
Dąbsko 23.
dął (= dał) 56.
debra 29
debrz 29.
deenko 113.
deeszcz 107.
dej 8, 130.
depcę 149.
deptać 202.
deska 26.
deszczochron 202.
deszcz 26. 149, 202.
Deuentliz 50, 158.
dészcz 107.
Dębiłęka 115.
dinsa 28.
diwadzescze 23.
djabeł 45.
dla 48.
dłabić 202.
dłamsić 202.
dławić 202.
dłóto 74, 98.
dług 70, 124.
długi 70, 124.
Długo siedło 42.
dmūchaa 100, 115.
dnii 105.
(po) dnyų 54.
Dobeek 80.
Dobrosiodł 34,
Dobrovam 52.
dobry 31.
Dobrylewo 47.
dobrzee 105.
dochcip 144.
doględać 100.
doględca 99.
dojźrały 170.
dokonaa 115.
dokonaan 109.
dokond 58.
dokǫǫd 110.
doktór 107.
dolå 103.
Dolsko 23.
dom 107.
Domaniewicy 47.
Dombrovam 51.
domeczek 26.
Domk 25.
domniemany 18.
domnimaniee 114.
domnimany 18.
donośny 175.
dońdę 146.
doobytkow 106.
doom 108.
doostojno 106.
doostojność 81.
dopiero 17.
dopiro 17.
dopirzo 207.
dopuszczaać 102.
dopuszczoon 109.
dostąpiemy 19.
dostojen 32.
dostojny 32.
dosyć 12.
dotchnąć się 192.
dość 17.
doświedczonego 39.
dotkni 14.
dotknienim 114.
dowieduj się 39.

dowiedzi 13.
dowierzaam 112.
dowinieniee 114.
dożrzałość 170.
dóm 107.
dǫǫb 108.
drajdolić 202.
drażnić 175
drażnię 152.
drąg 57.
drdza 200.
drdzeń 200.
drgubica 68, 168.
drobnym okienkiem 20.
droga 94, 98.
drudzy 126.
(na) drugim miestcu 20.
druk 125.
druug 108.
Drwalewo 47.
drzazga 121, 203.
drzaźnić 179, 203.
drzemi 14.
drzewiaa 113.
drziwi 23.
drzwi 197.
drżeć 41, 151.
duch 136.
duchownii 114.
Dułgota 70.
dumaa 115.
Duminik 124.
duński 124.
durawić 204.
Durzewic 47.
dusza 91, 103.
dusze 130, 132.
duszyy 105.
dųugi 142.
dwanaćcie 172, 191.
dwanasny 188.
dwanaście 172.
dwątpić 200.
dwie 171.
dwojaki rzeczy 128.
dwojrząjca 173.
(na) dworzee 105.
dworzny 177.
dyjamentowe 128.
dyrzewa 23.
dyszcz 28, 107.
dywdyk 203.
dyworu 23
dyym 108.
dyzdze 24.
(o) dzarze 207.
dzber 26, 165.
dzebri 24.
dzëći 12
dziaał 108.
dziakła 40.
dziamdzia 203.
działa 39.
działo 35, 37, 38.
dzianica 40.
dzianiczka 40.
dziarzki 69.
dzicię 84.
dziebra 29.
dziebrz 29.
dzieciątko 113.
dziecioom 112.
dziecskich 147.
dziedzinaama 102.
(z) dziedzineą twoją 82.
dziedzictwo 147, 180.
dziedziczyć 149.
dziedziski 192.
dziedzistwo 192.
dziejaam 112.
dziela 48.
dzielem 19.
dzielen, dzielna 29.
dzielnica 29.
działać 39.
dzieło 37.
dzienica 40.
dziergać 179.
dzierż, dzierżcie 67.
dzierżał 64, 65.
Dzierżek 64.
dzierżenie 63.
dziesięć grzywien 167.
dziesiǫǫć 109.
dziewa (= ziewa) 148.
dziewcąna 60,
dziewica 118.
dziewicaam 112.
dziewięćkroć 133.
dziękować 55, 132.
dziobać 45.
dziomdziać 45.
dzionek 26, 45, 173.
dziopan 45.
dziora 124.
dziorawy 124.
dzioucha 44.
dziǫǫgil 101.
dzirżawa 65.
dzirżaał 109.
dzirżaan 109.
dzirżał 65.
dzirżeeć 102.
dzirżewca 41.
dzirżę 64.
Dzirżka 64.
dzisiaj 8, 28, 146.
dzisiejszy 8, 130.
dziś 28.
dziupla 160.
dziweczce 82.
dżdży 126.
dżdżysty 202.
dżgać 148
dżgać ‖ żgać 150.
dźinąc 10. 156.
dźwierże 197.
dźwigać 170.
dźwignąć 102.
dźwignę (dźwignąc) 132.
dźwirze 28.

ekstraordynaryjnym rozeznaniem 20.
Elżbieta 35.
Eneasz 154.
esperyjencji 128.
ewangelja 156.
ewangelji 128.
eż 8.

-faał 108.
faja 183.
falbić 186.
falendysz 121.
fała 138, 186.
fant 183.
fastrzygować 205.
fechtować 131.
Feliks 138.
ferula 176, 206.
fiaał 113.
fila 186.
fist 186.
fiszbin 127.
fizerunek 28.
fīst 108.
flet 131.
font 9, 122.
fora 124.
form 110.
frasunek 28.
fresunk 28.
frez 131.
frędzla 132.
frymark 127.
funt 183.
furta 125.
fytaa 115.
fytać 186.

gaad 108.
gaałki 113.
gabaać 102.
gabająąc 109.
gabaniaa 113.
Gamba 50.
gańba 140, 141.
gańbić 140, 141.
garb 120.
garca 190.
garczek 190.
gard || grod 121.
gard || żerdź 69.
gard Bohowy 76.
Gardki 76.
gardło 187.
gardło || żarł 69.
gardy 140.
gardzi 13, 14.
gardzić 120.
Garki 76.
garncarz 198.
Garniłęka 115.
gar(n)ki 166.
garść 62.
gařč 197.
gatunek 121, 125.
gawęd 110.
gawędź 60.
gaworzyć 119.
gawron 95.
Gdecz 25.
Gdym wspominali 185.
gdzieindzi 128.
generał 156.
geografja 156.
gębkę 99.
gędźcie 17.
gęślarz || gusła 61.
Giedcz 25.
Giedecz 25, 26.
giełk 70, 156.
gimnazjum 156.
ginąć 9, 91, 126, 156, 183.
gira 152.
giża 152.
glica 32.
glnąć 197.
gładź 13.
głębią 103.
głębokiem naukom 21.
głośny 175.
głowa 97.
Głowka 23.
głowy 9.
głód 107.
główka || główek 112.
głupi 32.
gmerać 152.
gmin 127.
gmyzać 152.
gnąbi 99.
(w) gniaździe 40.
gnieceni 159.
gniech 144.
Gniezdno 187.
Gnieździen 34.
gniwać się 82.
Gniwkow 82.
gnuśny 175.
Gobin 51.
Gołek 23.
gonię 123.
Goniędza 99.
goń 15.
Gooźdź 81.
gooźdź 108.
gorączka 149.
goręczszy 194.
gorszy 159.
gorzącość 204.
gorżki 151.
gością 104.
gość 122.
goworzyć 119.
goźdź 186.
góra 91.
graad 108.
grabie 137.
grable 137, 160.
grać 32.
grańca 17.
grdest 200.
grech 158.
grenica 8.
grobia 160.
groch 94.
grodzić 7, 72, 122.
(na) grodzieech 111.
grojec 174.
grom 137.
gron 110.
gront 9, 122.
grosik 159.
grostwo 192.
groszewych 47.
groźny 175.
groźnym okrzykiem 20.
gród 72, 95.
gróza 91.

grtań 165.
gruca 125.
gruube 101.
grynszpan 127.
grzbiet 26.
grzdyka 178.
g rzeczy 167.
Grzegorzewi 48.
grzemecz 24.
grzeszniesżemu 185.
grzeszny 176.
grześć 183.
grzészny 113.
grzymieć 28.
guor 82.
gurbić 68.
gusła 202.
guzdrać się 203.
gwaałtem 106.
(o) gwałciee 105.
gwałteem 112.
gwaryjować 200.
gwarzna 177.
gwiazdne 40.
gwuski 200.
gwuździ 82.
gydzaczego 207.
g ziemi 167.
gzło 197.
gzygzak 198.
gzyms 127.
gżegżułka 198.
gżeżołka 198.

ha! 140.
ha 78.
haan 106.
haftarz 122.
halerzew 47.
hamować 121.
Hanna 140.
hańba 140, 141.
harak 78.
harcap 121.
hardy 75, 140, 205.
harnasz 141.
hart 138.
hebel 131.
hecel 131.
heclik 131.
heftarz 122.
Helena 8.
Helina 18.
hełm 70.
Hendryk 195.
herbata 131.
hi 78.
himienie 78.
historja 156.
hiścinny 78.
hiż 78.
hnet 144.
ho 78.
hoblubił 78.
hochmagister 194.
hofmagister 194.
Holsztyn 127.
honor 107.
horężym 78.
Hozyjus 128.
hubostwo 78.
huczynił 78.
hujrzy 78.
humiejesz 78, 116.
humierny 78.
humoresek, 28.
huta 125.
huwłoczstwo 78.
huzia! 140.
hysza 141.

i 10.
ici 13.
idehó 52.
idesz 158.
idzi 17.
idzicie 17.
idź 17.
idźcie 13, 17, 156, 173.
idźta 17.
iednosciav 56.
Iflanty 198.
igiełka || igła 129.
iglica 32.
igrać 32.
jiim 111.
ikra 32.
imaa 115.
imaam 112.
imam 32.
imiaany 101.
imiaał 109.
imiaan 109.
imieeć 102.
imieeniu 81, 101.
imieniaa 81.
imieniee 114.
inacej 154.
innochodnik 200.
Inowrocław 10.
insi 159.
iny 199.
imgbir 196.
Inflanty 198.
isep 126.
iskra 32.
Isłża 176.
isność 188.
istba 165, 187.
istee 116.
istność 188.
Iwanowicz 133.
Izajaasz 108.
Izajasz 154.
izali 10.
izdba 187.
iż 10.
iżęsme byli 130.
jsty•kt 60.

ja 7.
jaa 105.
jaad 108.
Jaan 80, 81, 113.
Jaana 81.
jaaż 112.
jabłko 165.
jacieśm poseł 185.
Jadam 78.
jadę 8.
jadł 8.

jadnacz 40.
Jadwiga 121.
Jafroszka 78.
Jagiełło 156.
Jagnieszka 78.
jagnię 7.
jajeczko 32.
jajko 32.
jak 7.
(o) jakim kunszcie 20.
jako 7, 123.
jakom posłała 185.
jakooż 112.
jakoożto 112.
jakośm 160.
jako tako 123.
Jakuszowi 47.
jałmurka 197.
(w) janeem 111.
jano 40, 121.
janostajnie 40.
Januszewi 47.
jaǫ 101.
japko 190.
jarmuż 8.
Jarnold 78.
jarznej 178.
jarzyna 8.
jasełka 28.
Jasieński 18.
Jasiński 18.
jaskiniå 103.
jasny 175.
jastkoł 187.
jastrząb 160, 168.
jaszczorka 124.
jaszczur 124.
jaszczurka 124.
jaśnieszego 185.
Jawa 40.
jawor 7.
jaźwiec 8.
ją 104.
jąsthwo 53.
jątrznica 178.
jedąn 60.
jeden 7, 29.
jedenaście 181.
jedennaćcie 172.
jedennasny 188.
jedennaste 181.
jedennasty 181.
jedennaście 172.
jederaz 195.
jedłowy 42.
jednaaczem 102.
jednaki 7.
jednowładźca 173.
jedwaƀ 131, 160.
jedz 15.
jedzą 159.
jedzie 41.
jedziesz 8.
jedzinaczka 205.
jedziny 204.
jedzinyy 114.
jedzion 159.
jee 105.
(w) jeem 111.
jeemy 101.
jeeż 112.
jegła 32.
jegomość 199.
jegoożto 112.
jejmość 199.
jeko 8.
jeleń 7.
jełowica 8.
jemiało 45.
jemioła 7.
jenego 184.
jenerał 156.
jeografja 156.
jermuż 8.
jerzmo 8, 130.
jerzyna 8.
jesień 7.
jesiotr 7.
jest 42, 78.
jestli 187.
jestny 188.
jeszczerzyca 8.
jeszczorka 8, 41.
jeść 8, 102.
Jewa 78.
Jewka 78.
jezdny 113.
jeziera 42.
Jeziero 42.
(na) jezierze 42.
Jezior 34.
jezioro 6.
Jezuszewi 154.
jeżby 8.
jeżdżę 137, 149.
jeżyna 7.
jeźwiec 8.
jęcstwo 147, 192.
jęćca 173.
jęćcee 105.
jędrzniała 24.
Jędrzych 195.
jędz 110.
jędza 103.
jęstwo 192.
jętce 171, 173.
jich 10, 138.
jigła 10, 78.
jigrając 10.
jikra 10.
jił 10.
jim 10.
jimi 10.
jimiał 10.
jimię 10.
jimiona 10.
jisty 10.
jǫkaa 115.
jǫǫkaa 100.
jrzący 170.
jrzemo 170.
jrzenica 170.
jrzy 170.
junochodnik 10.
jurny 24.
Jurzewicy 47.
justrzejszy 201.
justrzenka 201.
justrzyna 201.
jutro 9.
jutrzennya 206.

jutrznia 178.
jutrzniejszy 178.
juuż 112.
już 123.

kaał 108.
kaazaał 109.
kaazał 100.
kaazaniu 100.
kaażdy 113.
kaaźnią 101, 108.
kaaźń 108.
kacerzstwa 178.
kachel 142.
kaczmarka 185.
kaczmarz 185.
kadzidlnica 191.
kafel 142.
Kain 144.
kajóc 52.
kako 7.
kaliżdy 17, 119.
kalżdy 17, 119, 190.
kamerdyner 127.
kamieeń 108.
kamiej 146.
Kamieński 18.
Kamiński 18.
kamionować 42.
kamostek 199.
kanclerzewym 47.
kanclerzstwa 178.
kania 103.
kanimirowskiej 66.
kaniowski 47.
Kanty 51.
kańczuka 202.
kapłun 124.
kaptuur 108.
Karchowo 62.
ka(r)cz 184.
ka(r)czma 185.
kark 120.
karkosz 76.
karmić 62.
karna 62.
karniesz 62.
kars 62.
Kartaiński 156.
karw ‖ krowa 75, 121.
Karwice 76.
karząąc 109.
karzy 14.
kasza 8.
kasztelaan 108.
kasztelaanoom 106.
kasztelanoom 112.
kaszubści 156.
Katarzyn(in)nym 199.
katastrof 110.
kazaać 102.
kazaał 109.
kazał — obwiązał 58.
każący 101.
każdav personae 56.
każdy 119.
każmy 16.
każy 14.
każymy 16.
Kaźmirz 66.
kaźni 14.
kœdi 57.
kądziel ‖ kudły 61.
kąt ‖ zakątek 110.
kefir 129, 156.
kelner 156.
kempca 51.
kenese 23.
keson 156.
kędy 110.
kędzierawy 204.
kęs 107.
kęsać 100.
kieliżnik 167.
kieł ‖ kła 129.
kiełbasa 70, 156.
kierat 156.
kierować 131, 156.
kierpce 68.
kieru 18.
kierznia 177.
kij 11, 126, 138, 156.
kińąć 184.
kipieć 9. 126.
kir 17.
klasztor 154.
klączany 53.
kląć 102.
kląć, klęty 61.
klechda 138, 140.
klejnot 131.
klenot 185.
kleszczcie 17.
kleszczycie 17.
klęstka 196.
Klimentow 51.
Klimontow 51, 124.
Klimuntow 124.
kloba 125.
klonowa 34.
klooc 80, 108.
kłǫótwaa 101, 104. 113.
kluba 125.
Kluczbork 125.
kłąliwie 56.
kłopocę 149.
kłos 107.
kłosząc 124.
kłośny 175.
kłóć 97.
kłtący 194.
kmiecee 116.
kmieciowi 47.
kmiet 42.
kmotrże 151.
knaap 106.
knajpa 121.
knąąbrność 113.
knąąbrzny 113.
knąbrzny 24, 178.
kobieta 37, 38.
kobita 84.
kochałem 133.
Kodrąb 75, 76, 122.
kojec 174.
Kolasa 45.
kolbaczyć 124.
kolebać 33, 141.
kolęda 132.
koliżdy 17, 119.
kolżdy 119, 190.

kołacząc 109.
Kołdrąb 122.
kołki 77.
kołmierz 194.
kołmirz 162.
kołnierz 119.
komin 123.
komora 123.
komornikoom 112.
komorzee 105.
koniarz 119.
konioom 112.
Konottop 200.
Konrad 124.
konstytucyjami 128.
kontowe 58.
kontusik 159.
konty 58.
koń 107.
kooni 106.
kooń 108.
koot 108.
Koot 80, 108.
kooz 111.
kopersztych 123.
kora 152.
korb 110.
korcew- 47.
korczak 68.
kord 77.
korek 123.
korny 77.
koromnow 74.
korowody 75.
korunują 124.
Kosiński 19.
kossą 200.
kostka 173.
(o) kostkaach 111.
koszlawy 175.
koszula 103, 154.
kości 10.
Kościoł 34.
kościotrup 46.
kość 6.
kośny 175.
kowalewi 48.
kowanim 114.
kownata 194.
kozielek 26.
kozioł 45.
kozłek 26.
koża 152.
kozdy 119, 190.
kożenia 151.
kóń 107.
kŏt 108.
kobłow 52.
kra 32, 191.
kraadń 103.
kraamne 113.
krachkość 121.
kraczaj 8, 75.
kraczej 8.
kradnę 89.
kraje 130, 132.
(w) krajoch 46.
krajow 46.
Kraków 75.
krampny 195.
krasneego 116.
krasny 175.
kraść 102.
krąbrny 198.
krąg, kręgu 61.
krczon 206.
krechkość 121.
kreda 131.
kredęs 60.
kret, kreta 27.
krew 160.
Krinozendo 51.
krnąbny 198.
krochmal 123.
kroczaj 75.
krojnika 200.
Kromołów 76.
krongi 58.
kropia 103, 137, 160.
kropla 137.
Krosno 175.
krosta 94, 141.
Krostawe 25.
Krostawiec 25.
krowa 7, 94, 98.
król 76, 94, 176.
króla 98.
królewać 47.
królewi 47.
królewicow 47.
królewnyy 104.
króle(w)ski 190.
królewskieem 116.
krole(w)stwo 190.
królewy 47.
królostwo 48.
krótki 113.
krǫǫgi 101.
Krszczan 123.
Krszczon 123.
krtań 27.
Crusficiensis 1444.
krużganek 125.
krwi 166.
Krysia 127.
Krystus 141.
Krystyna 127.
kryształ 127.
krzan 194.
krzasło 38.
krzasłowaty 35, 38.
krzasna 203.
krząkać 141, 194.
Krzczon 197.
krzechkość 203.
krzeczek 191.
krzele 191.
krzepk 25.
krzesło 38.
krzesłowaty 38.
krzesny 188.
krześcijanin 141.
krześcijańskav wiarae 56.
krześcijanskav prawdav 56.
krześcijański 141.
(w) krześcijańskiem kościele 20.
krzmienie 167.
krzosać 42.
krzstu 189.

krztań 179.
krzydło 191.
krzyk 126.
krzynica 179, 203.
Krzysia 127.
krzystał 205.
krzyształ 127.
Krzysztofor 127.
Krzysztopor 127, 144.
ksiąg 110.
książęciaa 105.
książąt 57.
księcia 199.
księżstwo 180.
ksiądandzu 101.
ksiądz 108.
ksze 199.
kście 194.
ktoraa 81.
ktoram myarką 56.
ktorze 204.
który 91.
ktwić 196.
ku 28.
kuć ‖ kowal 125.
kufer 125.
kunie 124.
Kuninoga 115.
kuoń 82.
Kunrad 122, 124.
kuńsztować 155.
kupalnocka 199.
kupi 13.
kupiå 103.
kurasek 23.
kurcz 68.
Kurozwęki 148.
kurpie 68.
kurp 160.
Kurzebok 46.
kurzynoga 115.
kusi 13.
kustrać się 203.
kutrzobka 44.
kuur 108.
kuurcz 108.
kŭpĭc 9, 12.
kwadranse 154.
kwapieenie 101.
kwapiocy 59.
kwaśny 175.
kwiatek 23, 34.
kwiet 39.
kwikaa 115.
kwtący 194.
kylantwa 24.

laas 108.
laat 111.
laatoom 101.
laboga 184.
lanknąwszy się 59.
lanktwarz 60.
laność 38.
las, leśny 33.
laską 53.
lassa 200.
latoom 112.
łazą 38.
łazę 35, 120.
lá 184.
łągnie się 99.
leciee 105.
(po) lecieech 111.
ledwe 130.
ledwie 146, 171.
ledwy 130.
lekarka 120.
lekie 182.
lektwarznice 178.
lelija 128.
leliń 146, 198.
lelita 146, 198.
leność 38.
lepiéj 155.
lepszy 159.
lesica 82.
(w) lesie 34.
Lesław 174.
Lestnica 34.
Leszno 176.
leśnaa 114.
leśny 156, 175.
letanija 131.
letni 113.
lewy 33.
leziesz 120.
Leżajsk 146.
leźć ‖ lazę 129.
leźć ‖ łazić 129.
lękł się 98.
lgnąć 197.
licemiernik 46.
liczczącz placzącz 24, 207.
lifa 138, 186.
likać (łkać) 24.
linąć 10.
lipki 137.
Lippie 200.
lisica 82.
Lisigora 115.
Lissie jamy 200.
litkup 127.
litość 9, 127.
Litphanus 144.
loch 123.
lodarka 124.
lokaj 123.
loos 108.
los 123.
lossy 200.
lotr 205.
l(ś)ciwy 189.
Lubens 51.
Lubes 51.
lubić 9.
lubieżny 176.
Lubomla 137.
lubo(ś)ć 185.
Lubus 51.
luby 137.
lubym kłamstwem 20.
lucemiernik 10, 125.
lucki 197.
lucyper 144.
ludarka 124.
ludwisarz 125.
ludziom 46.
ludzióm 125.
ludzkaa światłość 81.
ludzscy 147.

lukrycyja 10.
lunąć 10.
lusterko 28.
Luter 28.
Luthasa 51.
lutniå 104.
lutościwy 9.
lutość 9, 127.
lutować 9.
lutowanie 9.
luty 9.
luud 108.

Łaba 93.
łacznąć 204.
łajaał 109.
łakomy 93, 120.
łania 93, 120.
łanka 57.
Łankawa 51.
łań 7.
Łaȩki 100.
łaskani 115.
łasktanie 7.
Łazarz 176.
łeb ‖ łba 129.
Łekna 122.
łęczyć 100.
łęk 5.
łęk ‖ łuk 61.
Łękomir 66.
łodzia 93.
łodzyga 203.
łogawy 143.
łokieć 93.
Łokietek 26.
Łokna 122.
Łoktek 26.
łomocę 149.
łoni 93.
łong 58.
łonka 58.
Łopeanka 38.
łot 125.
łożaa 104.
łsnący 177.
łsnieć 176.

łściwie 176.
łudzi 13.
łuk 5.
łut 125.
łycza (łka) 24, 207.
łygałbych 24.
łyskawica 183.
łyżka 28.
łżykwiet 39.

maa 115.
maają 115.
macecha 44.
macierznikiem 178.
macocha 43, 44.
mać 12.
Magdolanyy 104.
magister 28.
majav 56.
mająąca 101.
malarz 119.
małpa 121.
małżenystwem 24.
małżeństwaa 105.
mam 32.
manka 57.
Marcinus 157.
mardać 68.
Margorzata 197.
Margorzeta 35.
markietanka 156.
Marłek 63.
marmor 125.
marszczyć 120.
martwić 69.
martwy 69, 120.
martwy ‖ śmierć 68.
maruder 125.
Marza 127, 205.
marzec 28.
marznąć 120.
marznąć ‖ mrozić 69.
marznąć ‖ mróz 121.
mařnąć 197.
maselko 28.
masło 7.
masź 207.

maśćnica 173.
materji 128.
Mateusz 154.
matkę — pamiątkę 58.
măk 108.
mąąż 108.
mączny 113.
mączya 207.
mąka 88, 90.
mąmy 59.
mąvsz (= masz) 56.
mąż, męża 61.
meego 114.
(w) meem 114.
melankolija 128.
mełcie 71.
mełł 70.
mendel 131.
merdać 68.
mertwych 68.
mesmy poruczyli 130.
meszek 26.
mewa 131.
męchyrz 66.
(w) męchyrzu 66.
mędrzej 98.
mętny 113.
mężatkaam 112.
mężczyznee 116.
męże 130.
mężu! 9.
mężow 46.
mgleć 193.
mgłość 193.
mgły 193.
miaał 80, 108, 109.
miaan 109.
mianowani 115.
miarkować 40.
miartwe 69.
miasca 40.
miasta 39.
miastko 187.
miazga ‖ miązdra 121.
midź 85.
mie 52, 54, 61, 129.
mieeć 102, 103.

mieedź 108.
mieeni się 100.
mieci 12, 13.
miedowy 43.
(w) miedzie 42.
miedźwiedź 161.
miedźwiodkowie 45.
miejsckie 173.
miejski 173, 174.
miele 70.
mielę ‖ mleć 71.
mielego 18.
mielło się 71.
Miemiec 162.
mienioon 109.
miertwieje 68.
mieru 18.
mierziało 65.
mierziączka 65, 149.
(w) mierziątce 193.
mierzny 177.
Mierzwiński 19.
mierzy — bieży 151.
miesiąca 91.
miesiącznie 99.
mieski 174.
Miesław 174.
miesta 39.
miesteczko 39.
Miestko 187.
mieśce 173.
mieśćce 173.
(w) mietle 42.
mietła 43.
miérziączka 67.
między 60, 132.
mięka 182.
miękki 113.
mięszkać 60, 132.
mięszkiwam 10.
Mikołaj 162.
Mikołajewa 47.
Mikułajowi 47.
milcz 14.
milczałeśm 185.
milczeć 41, 71, 127.
milczy 14.
miłaa 114.
Miłaczek 23.
miłeem 80.
miłosierdny 63, 196.
miłosierdzie 63, 66.
miłosierny 65.
miłosirdym 63.
miłosirdzie 64.
miłostnik 188.
miłośny 175.
miły matuchny 128.
(s) miłyym 114.
mimo 10.
mineli 61.
minoł 61.
miodu 41.
(w) miodzie 34, 41.
mioł 71.
miono 45.
mionuje się 45.
miood 108.
miotła 122.
miotłam 56.
mir 17, 66.
mirmna 65.
mirnie 66.
Mirosława 66.
(na) mirze 66.
mirziało 65.
mirziączki 64.
mirznie 177.
mirzwa 65.
Mistiwoy 21, 24.
mistrz 205.
mjara 160.
mleć 97.
mleko 97.
mléko 72.
mliwo 82.
młin, młëna 12.
młod 97.
młot 97.
młodszemi rządzili starsi 20.
młody 122.
młynarz 119.
mniee 106.
mnie(j) 145.
mniemać 18.
mniemieć 18.
mniéj 155.
mnimać 18.
Mniszech 141.
mniszy 159.
mnożstwo 180.
moc 13.
modlandz sye 56.
modlenim 114.
moge 129.
moglić się 193.
moglitwa 193.
mohor 80, 108.
Mojżeesz 108.
Mojżesz 154.
Mojżeszewi 47.
mołwa 70, 143.
mołwić 184.
monka 58.
moocy 106.
moor 108.
mord 123.
morda 68, 77.
Moroczko 74.
morwa 77.
mowa 70, 122.
mowcie 16.
mowiem 19.
mowięmy 19.
mowii 105.
mowim 19.
mow 160.
mowmy 160.
możdżerz 159.
może — morze 151.
możee 105.
możemyy 105.
móc 147.
mór 137.
mórz 110.
mówie 60.
móżdżek 137, 149.
mpodrego 101.
mpniejszy 195.
mrok 95.

mroźny 175.
mróz 94, 107.
mruczeć 68.
mrugać 68.
mrzeć 95.
mrzeża 95.
mrzy 16.
msza 153, 154.
mszá 103.
M(ś)cigniew 189.
M(ś)cisław 189.
mũχa 9.
muoj 82.
muų 142.
lmuzyka 133.
musiem 19.
mydełko 28.
myję 31.
mykaa 115.
myrdać 68.
mysi 159.
myśl 9.
myśli 15.
Myślimice 161.

na — 146.
naabliżej 106.
naam 111.
naamniej 106.
naamniejsza 106.
naań 109.
naaprzood 106.
naarok 79, 106.
naas 81, 111.
naasz 109.
naaszej 101.
naawięcsze 106.
nabożejstwo 146.
nabredził 27.
nachyli 14.
naciérpisz się 67.
naczarli 68.
naczarł || czerpać 68.
naczerpnąć 68.
nad 111.
nade wszym 30.
nadewszystko 30.
Nadey 158.
nadǫcy 52.
nadpsuty 30.
nadpwał 74.
nad wszym 30.
nadymać 126.
nadzwyczajny 30.
naganioon 109.
naglee 105.
naględaci 12.
nagły śmierci 82.
naj — 146.
najdzi 14.
najdziee 105.
najdź 14.
najeśniejsza 41.
najędrznieć 178.
nakłoń 15.
nakłońcie 16.
namałwiać 184.
namiastnik 40.
namiestek 39.
namiejstnicy 173.
namirzniejszego 178.
naparstek 69.
napełni 15.
napełnióne 125.
napielnyenye 206.
napierzwy 65.
napiérali 67.
napirzwny 65.
naplen 71.
naprzood 108.
naprzuody 82.
narcyze 154.
narów 74.
narzaz 150.
nasi 159.
nasieenia 101.
Nasogneno 51.
nasycena 42.
naszy 159.
naszyym 111.
naśledowania 39.
natuchnął 141.
naucz 14.
nauczcie 16.
nauczy 14.
lnauka 133.
navs (= nas) 56.
nawidźcie 16.
nawiedzi 14.
nawiedź 14, 15.
lna wieś 133.
nawios 45.
nawiǫtszyym 114.
nawleczana 207.
nawyk(ł) 186.
naznamionanee 116.
naznamionaneemu 116.
ną (= nam) 56.
nędz 110.
nędza 103.
niebiesa 42.
niebieskiim 114.
niebiesski 181.
nieborak 152.
niebożę 152.
niechcąąc 109.
niechtory 192.
niecirpiącą 64.
niecirpność 59.
nieć 183.
niedowierstwo 39.
niedzieel 111.
Niedźwiedziowic 161.
niee 114.
nieegdy 101.
(na) nieem 111.
niee mieeć 106.
nieewiasta 106.
niektoree 116.
nielza 148, 177.
nielża 148.
niemaa 114.
(po) Niemczech 148.
niemieczski 180.
niemieszkaci 12.
Niemiris 158.
niemog(ł) 187.
niemotóm 125.
niemowiątko 137.
niemowlę 137, 160.
niemy 33.

nienaznamionanaa 114.
nienażrał 191.
niepoczestliwy 187.
niepowścięgliwy 98.
Niepr 184.
nieprzekażaając 101.
nieprzyjacieelem 106.
nieprzyjacieloom 112.
nierozmieli 125.
niesie — trzęsie 58.
niesły 42.
niestaanie 113.
niestaaniee 114.
niestaniaa 113.
niestojący 101.
Niestr 184.
nieswarności 119.
nieście 156.
nieściora 183.
nieśmiertełny 176.
nieśny 175.
nieustawiczstwo 180.
nieutolone 124.
niewieeściee 101, 116.
niewiesta 39.
niewinowacstwie 147.
niezbożstwo 180.
niezdrzały 194.
niezgood 111.
nię 104.
(o) nim 20.
nimiał 128.
ninie 9.
niosę 122, 136.
niosę (niosąc) 132.
nizac 154.
niże 145.
ńĭva 12.
nocleg 168.
nocołsny 177.
nodze 129.
noga 7.
noge 129.
nogi 9.
nogietek 26.
nogtek 26.
nooż 108.
norów 74.
noszę (nosząc) 132.
noście 16.
nośny 175.
nowemi pęty 20.
nowinyy 104.
(w) nowym i starem testamencie 20.
nożeem 112.
nóżka 7.
nuta 125.

obawiać się 161.
obcas 123.
obcęgi 123.
obchodziemy 19.
obciążać 98, 100.
obciążyli 99.
obciężliwy 99.
obciężyło 98.
obcowanie 47.
obcowanim 114.
obejmi 14.
obezrzeeć 102.
obiadwał 39.
obiata 35, 39.
obiatowanią 53.
obiązać 186.
obiecać 186.
obiedwał 39.
obiesić 186.
obieta 35, 39.
obietować 39.
obięzować 186.
obinąć 186.
obiotowali 45.
obirzny 178.
oborzne 177.
objął 53.
objąw 53.
objeśniając 109.
objigraczewi 48.
oblaan 113.
oblekł się 74.
obleli 41.
obletczon 193.
obleżeńcy 60.
oblokę 44.
obłapcie 16.
obłoczył 74.
obłok 74, 186.
obłudzi 14.
obmawiaan 109.
obora 186.
Oborzniki 177.
oborzyli 124.
Oborżyck 151.
obowięzuje 98.
obow 125, 160.
obozny, oboźny 175.
obór 110.
obraaz 108.
obrocenie 74.
obroci 14.
obrocicie się 16.
obrocić 13.
obróć się 15.
obroćcie 16.
obronieniee 114.
obrownaania 101.
obrzazać 38.
obrzązan 39.
obrzązanie 39.
obrzazek 38.
obrządzenim 114.
obrzezan 39.
obrzezanie 39.
obrzym 198.
obuwie 125.
obwiązani 98.
obwinioon 109.
obycajem 154.
obyczajeem 112.
obyczajow 47.
obywaciel 205.
obywatel 75, 140, 161.
ochełznać 141.
ochfiara 186.
ochoczy 149.
Ochojno 146.
ochostać 186.
ociasować 45.
ociepka 10.
ocipka 10.

ociupinka 10.
ocknąć 194.
ocnąć się 195.
ochynąć 204.
oczekiwają 10.
oczekywania 10.
oczrzedź 193.
oczwistość 17.
oczwiście 17.
oczyści 14.
oczyścion 159.
oczywistość 17.
oczywiście 17.
oćca 173.
oćczysty 173.
oćczyzna 173.
oćczyznee 116.
oćwiernice 171.
odalcie się 181.
odbądź 13.
odbici 115.
odchodzi 14.
odebrać 30.
odgrańczone 17.
odjici 12.
odjidzi 14.
odkłoń 15.
odkupi 14.
odłożoon 109.
odmienieli, odmienieł 18.
odmładzających 74.
odpale 184.
odpocznienie 17.
odpoczynąć 17.
odpoczynienie 17.
odpowiedaniu 39.
odpowiedziaał 109.
odpuści 14.
Odrouaz 51.
odstąpić 30.
odstąpcie 100.
odstępcie 16, 100.
odstępicie 16.
odstępić 100.
odstęp 160.
odtrimia 206.
odtychmiaast 111.
odwach 123.
odwiążcie 100.
odwięzujecie 99.
odwięźcie 100.
odwloką 44.
odwnątrz 74.
odwrocenie 74.
odwroci 14.
odwroćcie 16.
odzieni 41.
odzierżała 64.
odzież 153.
odzirżeli 63.
odźwiérnym 67.
ofiara 35, 38, 40, 121, 161.
ofiarny 34.
ofiera 35, 38, 40.
ogardnąć 195.
ogardnie 187.
ogarń 17.
ogarńcie 17.
ogień 27.
ᵘogień 6.
oględać 100.
oględowałby 98.
oględując 99.
ognieem 111.
ogniewi 47.
ogołem 124.
ogoon 108.
ˡogółem 133.
ogórek 124, 126.
ogrojec 174.
ogromnem przyłbicom 21.
ogułem 124.
ogurek 124, 126.
ojciec 174.
oko 6, 122.
ᵘoko 6.
oᵘkolica 133.
okooł 108.
okopaje 116.
okrąg 57.
okrągowi 99.
okrczono 206.
okrężny 113.
okrutny 124.
okrzeźwiał 193.
Okrzos 34.
okwity 194.
olbrzym 144, 198.
Oldrzych 127.
oleej 108.
olszee 80, 104.
Olszewski 46.
Olszowski 47.
ołtarz 77, 123
ołtarznik 177.
omienieć 197.
omiérziła 67.
omgleć 193.
(w) Ondrzejowie 48.
(w) oneem 111.
onii 117.
onuczka 148.
oobłupienim 106.
oo głowę 106.
oon 109.
opatrność 178.
opatrzując 203.
opiekadlnik 191.
opierzchnąć 67.
opiniji 128.
opiǫǫć 109.
opłakywa 10.
opłcenim 114.
opłwity 189.
opowiadał — pożądał 58.
opuści 14.
opyłwity 189.
orać || radło 71.
ormięskiego 56.
ortyl 127.
osądzeniee 114.
osądzoon 109.
osądź 15.
osiągnie 99.
osiedlony 34.
osiełek 26.
osienie 41.
osieracać 119.

osięgnienie 98.
osika 7.
osioł 45.
osiwek 82.
osa 183.
osłon 110.
osmynyaczcze 206.
osn 188.
ostaawić 100.
ostatki — pamiątki 58.
ostrzeży 14.
ostydły 193.
oszynąć 204.
oś 6.
ościen 188.
oślęp 160.
oślnął 192.
oświeci 14
oświeeca 81, 100.
(w) otartym czele 20.
otca 172.
otcow 172.
otegnał 73.
otejmi 14.
otewroci 74.
otewrocili 73.
otjął 101.
otkarmieno 42.
otpłaci 14.
otrąb 110.
otręby 168.
otrzedź 193.
otrzymaa 115.
otwarzać 119.
otwierać 119, 202.
otwiérać 67.
otworz 15.
otworzcie 16.
otworznie 178.
otworzycie 16.
otworzyć 168, 202.
owam przyszedł 185.
owczarnią 104.
owędy 110.
o lwieś 133.
owocnee 116.
oznamić 185.
ozorać 143.
ozpalanie 143.
ozpychano 143.
ozwora 143.
ożeg 44.
ożóg 44.
ożyna 7.
ożywi 14.

paan 108.
paanem 101.
paanom 101.
Paasek 80, 101.
pacześny 175.
padni 16.
padnoł 58.
padń 15, 16.
padńmy 16.
pająk, pajęczyna 61.
pajski 146.
pałasik 159.
pamdziu 199.
pamentne 54.
pamiątaj 99.
pamiętneem 116.
pan 199.
lpan Bóg 133.
pan lbrat 133.
pancerznik 178.
pandrowie 55.
paniaam 113.
panią 104.
panigródz 55.
pannóm 125.
pannyy 104.
panomaa 105.
panoow 111.
panoszaa 105.
panooszaa 106.
panyskim 24.
papecz 207.
paprać 203.
parachwija 186.
parchy 67.
Parchyna 63, 67.
parciany 120.
parcie 67.
parczew 67.
parli 67.
parł 69.
parny 24.
parsnąć 189.
Paryż 154.
parzą 103.
parznią 103.
pas 113.
Pasewalk 76.
pasi 17.
pasierbica 66.
pasjanse 154.
pasmko 166.
pastyrz || pasturz 126.
pastyrze 67.
pastyyrze 102.
paszą 104.
paszczęka 60.
paszować 153.
paść 102.
pawłokoowe 106.
paznokcie 165.
pán, pana 8.
pączek 112.
Pągrodza 55.
pąk 112.
pąn 59.
pątnictwo 180.
pchła 27, 165.
pczoła 165, 195.
pczoół 111.
pejcz 131.
pełł 70.
pełnią 103.
pełnić 71.
pełniemy 19.
pełny 70, 77.
pełzać 70.
pełznie 71.
persoon 111.
petit 127.
pewnemi prawami 20.
pęczek 112.
pęd || rozpęd 110.
pędrak 55.
pęk 112.

pętlica 60.
pęzel 132.
piać 40.
piany (= pijany) 146.
piasek 120.
piaski 38.
piasnka 45.
piastnkę 166.
piąć 99.
piądź 99.
piątno 99.
piec 13.
piecz 149.
pieczara 45.
pieczå 103.
pieczonka 113.
pieke 129.
piekło 26.
piekny 60.
pielgrzym 127.
pieltram 18.
pieniądze 101.
pieniądzoch 106.
pieniądz 132.
pieprz 26.
pieprzny 178.
pierny 177.
piersi 66.
pierścień 66, 77.
pierun 43.
pierwej 161.
pierwszy 66.
pierz 26. 182.
pierznik 178.
pierzny 177.
pies || psa 129.
piesek 26.
piestować 39.
piestun 39.
pietnaście 60. 129.
Pietr 43.
Pietrasz 43.
piérwéj 67.
piérwszy 130.
pięćnastego 172.
pięćnaście 172.
pięćnatcie 172.
pięćdziesiąt 183.
pięśćam 56.
piętnaaćcie 106.
piętnadzieścia 171.
pijana 128, 146.
pilść 71, 127.
pilśń 18, 71, 127.
pinadzieścia 184.
pincz 52, 54.
pintnacesce 51.
pionek 26, 173.
Piorunow 43.
piosenka 28.
piosnka 45, 166.
Piotraszewi 47.
Piotrkowem początkiem 19.
pióro 91.
pióść 109.
pirsi 64.
pirwe 64, 179.
pirzwa 64.
pirzwiczno 64.
pirzwiej 143.
pirzwieniec 179
pirzwienięta 63, 179.
pirzwieńcem 63.
pirzworodny 65.
pirzwospy 65.
pirzwy 64
pisanim 114.
pisón list 59.
pisnąć 189.
pisze (= piszę) 61.
piszemy 33.
piurko 84.
piwonijå 103.
pjiwo 160.
pkieł 26.
plaster 28.
pleć 97.
pletli 34.
pletnia 33.
plewa 97.
plęsy 99.
pliniala 206.
Plinjusz 154.
plocie się 44.
plon 97.
plonnik 44.
plotę, pleciesz 33.
pluję 123, 160.
płaci 13.
płaczmy 16.
płaczymy 16.
płastk 25.
płaszkur 197, 207.
płonny 200.
płood 108.
płot 107.
płynieniee 114.
Pniewo 47.
pobiezczynię 161.
pobilisme 130.
pobożnie ludzi 204.
poburzyli 124.
pocął się 154.
pochwa 29.
pochwycona 201.
pociągdzan 100.
pociądzaan 109.
poczavtek 56.
(na) początką 53.
poczesny 175.
poczestliwy 27.
poczestny 188.
poczliwość 192.
poczliwy 27, 192.
poc[z]ø[c]hó 52.
poćciwy 171.
poćwierdza 63.
poćwierdzą 65.
poćwierdzono 64.
poćwirdzi 14, 63.
poćwirdzono 64, 170.
pod 111.
podaany 101.
podawanim 114.
podczesze 41.
poddymne 200.
podebrać 30.
(z) pode łba 30.
podeźranie 170.
podeźrzane 74.

podkładać 74.
podkochiwać się 156.
Podlase (Podlęże) 51.
podleszy 185.
Podlunze 51.
pod łbem 30.
podniata 35.
podnieście 17.
podomno 180.
podpiastun 39.
podpirał 66.
podpiršnik 65.
podpomoży 14.
podsędkoom 112.
podsłuchiwać 156.
podzi 17.
podzicie 17.
podziem 185.
podżoga 44.
podźmy 16.
podźwignicie 17.
pogląda — opowiada 58.
poględaj 100.
pogrząźić 179.
pogrześć 183.
pojdzi 13, 14.
pojdzimy 16.
pojdźcie 17.
pojrzał 170.
pojrzodek 170.
pojźrzawszy 170.
pokaż 15.
pokaży 14, 15.
pokłęli 184.
pokłońmy się 16.
pokoleniaa 113.
pokrzykywając 10.
polepa 33.
policecz 207.
Polikarcice 10.
polityka 133.
polśći 156.
polskam rzeczą 56.
polszcy 147.
Polszcze 147.
Polukarcice 125.
Połk 70.
położenie 207.
położ 15.
położcie 16.
południa 101.
połżytki 151.
pomienioon 109.
pomni 15.
pomnicie 16.
pomoży 14.
pompłocił 195.
pomy 185, 190.
Poniat 34.
poniżenii 105.
pontnadzeczsce 51.
pooludziennej 106.
pooń 109.
popelnyo sze 59.
popisaan 109.
popisaneego 116.
poprzeci 13.
porębioon 109.
portki 68, 77.
porusz się 15.
poruszy 14.
posaag 108.
posacce 194.
posadka 194.
posędzać 100.
posiaaw 109, 113.
posłaać 102.
pospolitee 116.
postaópił 100.
postaw 15.
postąp 160.
postłanie 187.
postradam — oglądam 58.
postrobi 13. 14.
postrzygadlnia 191.
poswaw 143.
posyłaał 109.
poszciee 114.
poszli 14.
poszwa 29.
poszwycie 201.
pośliznąć się 189.
pośpieszcie się 13.
pośpieszy 14.
pośratnąć 191.
pośrodek 191.
pośrzodek 191.
pośrzood 108.
poświącali 99.
poświącanie 99.
poświącił 59.
poświątnych 53.
poświedczonego 34.
potąm 60.
potąpiajcie 100.
(w) potcie 172, 194.
potciwy 194.
poteem 111.
potęg 110.
potępieni 100.
potłocz 15.
potomnym wiekom 21.
potook 108.
potwarznica 178.
potwarzstwu 207.
potwiérdziwszy 67.
potwirdzić 65.
potwirdzona 64, 170.
potym 20.
powiadaam 112.
powiadając 54.
powiadą wą 56.
powiedajcie 39.
powiedam 39.
powiedzi 14.
powiedziono 45.
powietrzny 178.
powietrzym 114.
powinowastwo 192.
powood 108.
powrzossnyk 207.
powścięgać 100.
powysza 182.
powyszszać 182.
powyszcie 16.
powyszszenie 182.
powyszy 13.
powyszyć 153, 182.
powyzdychywały 10.

pozbawioon 109.
pozdni 187.
pozdny 187.
poziarl 207.
poziema 44.
poziemeczki 44.
pozimeczki 44.
poziemki 44.
poziom 44.
poziomki 44.
poziomny 44.
poznaniaa 113.
poznaniee 114.
pozny 175.
pozowioon 109.
pozwaał 109.
pozwaan 109.
pozwaany 101.
pozwaneemu 116.
pozwoow 111.
pozyskaać 102.
pozywaa 115.
pozywaan 109.
poździ 15.
pożądać 100.
pożega 44.
pożędać 100.
pożoga 43, 44.
pożożca 44.
pożyrać 66.
pożyraj 66.
pódę 185.
pól 110.
pójno 190.
pójtu 190.
póńdę 146.
praca 103.
pracâ 103.
Prandocin 51.
Prandota 55.
praśny 203.
praw 13.
prawaa światłość 81.
prąd 107.
prąthko 57.
prędki 113.
prędzy 128.
pręgierz 132.
pręt 107.
prisusne 51.
Pritzwalk 76.
proch 95.
prodku 203.
proezne 113.
prom 94.
prongó 52, 58.
prooch 108.
prooznee 113, 116.
prorocskie 180.
prorocstwo 180.
prosi 13, 14.
prosicie 16.
prosić || upraszać 118.
prosiemy 19.
prostam drogam idzie 57.
proszeniee 114.
proście 16.
prośny 175.
prowadź 13.
prozny 176.
próba 91, 123.
próć 94.
próg 94.
prǫǫty 101.
Prudochin 157.
prumem 124.
pryskać 203.
prysnąć 189.
przaał 80.
przasny 33, 175.
przaśny 203.
przą 103.
przebiéramy 67.
przebodziony 159.
przebywaacza 102.
przeciwnikoom 112.
przeciwnikum 125.
przecz 203.
przecz(ś)cie uwiodły 189.
przeć 96.
przed 43, 111.
przedaż 153.
Przedcz 25.
przedewszystkiem 30.
przedni 72.
przedsiolny 44.
przeebyta 106.
przeedziesz 106.
przeględać 100.
przejdzi 14.
przejdzimy 16.
przejrzadko 28.
Przekart 62.
przekonaan 109.
przeleli 41.
przełożoon 109.
przeniesi 14.
przepaadł 109.
przepadał — żądał 58.
przepatrzność 178.
przepowiedał 39.
przepowiedała 39.
przerębla 160.
przerzeczoneemu 116.
przerzeczoni 44.
przetmienić 200.
przetooż 112.
przewartać się 69.
przewiedł 42.
przewiedzi 14.
przewiod(ł) 187.
przewyszoon 109.
przez 43.
przezdroże 74.
przezdrzenie 195.
przezmozgwcze 143.
przezwyciężeny 43.
przeźrzana 191.
przę 103.
przędzej 203.
przodek 72.
przytykać 179.
przyciśnioon 109.
przydaana 101.
przydaawa 100, 115.
przydając 109.
przydalisme 130.
przydzi 14.
przydzicie 17.

przydź 15, 17.
przydźcie 17.
przygaadza 100.
przyglądaj 100.
przyjacieleem 112.
przyjacioół 111.
przyjaecim 56.
przyjaje 116.
przyjąąć 102.
przyljechałeś 133.
przyjmi 17.
przyjmicie 17.
przykaazanie 100.
przykazaał 109.
przykazaań 111.
przykazaniaa 113.
przykrzy 203.
przylni 14.
przyłęczać 100.
przyłnienia 176.
przyłoż 14, 15.
przyłoży 14.
przymcie 17.
przymi 14.
przyniesienii 105.
przynieście 17.
przyńdę 146.
przypądzają 99.
przypowiedała 39.
przypowieszczonie 44.
przyprawiejąc 41.
przysędzać 100.
przysiężee 105.
przysiodłki 184.
przysionek 45.
przysłuszeeć 102.
przystępajcie 100.
przyszed(ł) 187.
przyszeł 184.
(w) przytczaach 111.
przytczee 104.
przytuknął 141.
przywodca 194.
przywódźca 173.
psek 26.
psiwo 161.
pstrokaty 201.
pstrzągowe 207.
pszczoła 195.
Pszczyna 165.
pszenicznym ziarnem 20.
pszeńca 17.
pudźno 190.
puhacz 140.
puhar 140.
puł 84.
pułk 70, 123.
pułnocy 82.
purchawka 68.
puszczå 103.
puszczę 137.
puszcznaa 114.
puści 13.
puścić 123.
puśtu 190.
puuk 142.
pwać 183.
pycha 140.
pyecz (pięć) 54.
pyszą mucha 24.
pyszneej 116.
pyszny 176.

raaczysz 100.
raan 111.
rabować 121.
rachunek 28.
Racibor 157.
Racimici 157.
racji 138.
Racławice 166.
raczy (= raczej) 145.
raczyj 155.
rać 92.
radca 171.
Radcos 51.
radło 92, 119.
radło || orać 72.
Radoń 160.
radostny 188.
raena 8.
Rafał 176.
rajca 174.
rajtszula 121.
ramię 7, 92, 119.
ramota 184.
ranien 29, 43.
ranny 29.
rany 200.
raptural 197.
rataj 92.
Ratcenz 51.
ratszej 197.
ratunek 28.
ratunk 28.
ravk 56.
rąbky 53.
rąbnąć 183.
rączka || rączek 112.
rąk 110.
rcy 14.
rdza 103.
Rdzek 25.
reca (rzeka) 52.
redlem 131.
redlica 8.
Redzk 25.
regiel 131.
remież 131.
Ren 131.
rena 8.
renić 8.
reno 8, 130.
rëba, rib 12.
ręczny 112.
ręka 7, 88.
ręka, rączka 61.
ręką... stęką 56.
ręke 129.
ręki 9.
rękojeść 60.
rękojmiaa 104.
rękomia 185.
riwjera 127.
robel 124.
robić 92.
rolbilibyśmy 133.
roboczy 149.
robota 7.
robotaami 102.

rodą czudziego 53.
rogacina 141.
rohatyna 141.
roici 12.
rokita 93.
rolå 103.
rolee 104.
romanse 154.
roog 108.
(w) roozumie 101.
roscirku 207.
rosierdziem 114.
rosierdziim 114.
rosierdzim 64.
rosierdziu 63.
Rosław 174.
rostanny 200.
rostyrk 67.
roz- 7.
rozchełstać 70.
rozciegniony 60.
rozczosać 42.
rozdar(ł) 187.
rozdrażniali 74.
rozdrwać 30.
rozdrwą 194.
rozdrzesz 15.
rozdrzeszyć 195.
rozdrzewnisz 194.
rozdrzucać 194.
rozdziałaany 101.
rozdziawić 39.
rozdziel 15.
rozedrwie 195.
rozegnała 74.
rozepchnąć 30.
rozerwać 30.
rozgniewać się 74.
rozgrzeszyć 195.
rozkwarła się 74.
rozkwirający 66.
rozmaitem obyczajom 21.
rozmiał 125.
rozmnoż 14.
rozmnożca 113.
rozmnoży 14.
rozmnożyć 74.
rozniewać 188, 189.
rozny 176.
rozplenienie 74.
rozprostrzeć 198.
rozprosz 15.
rozproszy 14.
rozproszyć 74.
rozruci 191.
rozruwać 125.
rozsędzać 100.
rozszyrzy 14.
roztarchać 141.
roztargnimy 16.
roztrżność 68.
rozum 72.
rozumien 39.
rozuum 108.
rozwiany 41.
rozwięzować 100.
rozwięzowanie 98.
rozworznik 177.
rozynki 148.
rozziawić 39.
rozziewić 39, 148.
rożen 92.
rożlać 169.
ról 110.
róść 102.
równemi sąsiady 20.
równy 92.
różeczka 167.
róża 91, 154.
różå 103.
rączószcz 59.
(w) rękǫ́ 104.
rsiedni 196.
rsioda 196.
rsiodek 196.
rubaszny 184.
rubl 124.
rucznica 194.
rumianiła 40.
rumiene 39.
rumioność 45.
rura 125.
Rusłso 133.
rusznica 175.
rybitw 199.
ryceerzech 106.
rycierz 206.
Rylewo 47.
rymotwór 133.
rynsztunek 198.
Rypiennica 200.
Ryppienica 200.
Ryppin 200.
rysą 53.
rytmika 133.
ryż 154.
rziodło 196.
rzióbek 196.
rzazać 35, 38.
rządki 113.
rząd || urząd 110.
rządzić 100.
rządźce 173.
rzec 13.
rzechce 193.
rzechotać 141.
rzecz 14, 15.
(w) rzeczaach 111.
rzeczaam 112.
rzeczcie 17.
rzecznikoom 112.
rzeczoni 44.
rzeczpospolita 133.
rzeczy 14.
rzeec 103.
rzeecz 108.
rzegotać 141.
rzeka || rzekę 119.
rzekę 52.
rzeki — dzięki 58.
rzek(ł) 186.
rzekoncz 58.
rzektać 193.
rzemieślniki 176.
rzemiesło 43.
rzemięślnik 60.
rzemieśnik 190.
(s) rzerzuchǫ́ 114.
rzesza 131.
Rzeszetarzewski 42.

rzeszetny 44.
rzeszotny 44.
rzetelny 205.
rzezać 38.
rzeżucha 197.
rzędzi 100.
rzędzić 100.
rznąć 197.
rzǫǫsa 101.
rzuci 14.
rzybnik 203.
řěcěc 9.
řūcą 9.

saad 108.
saam 108, 109.
saedzic 56.
sajta 146.
sakramentum 125.
samburzaa 104.
samo[i]dźcie 17.
ˡsamopał 133.
samosiedm 42.
ˡsamotrzeć 133.
Sandecki 55.
sandno 198.
Sandomierz 55
sandomirskieem 116.
Sarbiewski 67.
Sarbinowic 62.
są (= sam) 56.
są 105.
sączek 112.
sądoom 112.
sądoow 111.
Sądziejewicy 47.
sąg 107.
sąm 57.
sąmnienie || sumnienie 61.
sąmpnienie 195.
sąpierz 26.
sąpierzna 178.
sąprzowo 48.
sąsiaad 108.
sboor 108.
scadziłby 40.
Schovocląski 53.
sczo 197.
sczyści 12.
seą 82.
sejm 26.
sejma 32.
sempłocił 195.
sen 182.
Senekaa 105.
sepelna 24.
Sepistroney 24.
septanie 154.
ser 17.
Serafin 144.
serce 75, 161.
sercem 67.
serdeczné 67.
sęczek 112.
Sędomierz 55.
Sędomiérz 67.
sędomirski 66.
sędomirskiem wojewodzicom 21.
sędzi 13, 14, 100.
sędziaa 113.
sędziå 31.
sędzicie 16.
sędzić 99.
sędziee 114.
Sędziwojewym początkiem 19.
sędźcie 16.
sęk 107.
sęp 107.
sęs 132.
siaać 113.
siaadł 109.
siać 40.
siadający 101.
siano 39, 120.
siara 152.
siądź 15.
sić 85.
sie 52, 54, 61, 129.
siec 13.
siecz 149.
(na) siedle 42.
Siedlewit 34, 46.
Siedlęta 34.
siedlisko 34.
Siedlon 34.
siedm 34.
Siedmiogród 46.
siedzą 159.
siedzenie || siodło 129.
siekę 33.
siekiera 17.
siekira 17.
siekirami 66.
siekiry 66.
sieła 18.
(o) sienie 39.
sieniu 41.
siennik 120.
sienny 33.
sieno 39.
Sieradz 34.
sierce 64, 66, 140, 187, 205.
Sierem 74.
sierota 35.
sierotna 66.
sierszeń 198.
sierść 198.
siestrzeniec 18, 42.
siestrzyczka 42.
siestrzyniec 18.
siérścią 67.
sięde 98.
sikor 110.
silniej 145.
siła 10.
Siodłk 34.
sionka 45.
siorbać 68.
Siostrosz 34.
siostrǫǫ 114.
siódmy 183.
Siradz 34, 199.
siradzki 66.
sirce 63.
sirdecznie 63.
sirocie 66.
sirokko 127.

sirota 35, 66.
sirzocy 204.
sirzp 143.
sjem 26, 32.
skaazanie 100.
skaraan 109.
Skarbinicy 62.
Skarbnicy 23.
Skarmierz 189.
skazaan 109.
skazaaniu 101.
skazaany 101.
skazujeemy 101.
skaźnioon 109.
skąd 110.
skinąć 184.
skir 17.
sklanne 200.
skład 108.
składąnkę 59.
skłamaan 80, 109.
skłonii 105.
skon 203.
Skowroneek 80, 108.
skóra 91.
skórznie 177.
skówka 125.
skra 32, 191.
skrompność 195.
skryci 12.
skrzeczek 191.
skrzele 191.
skrzesić 190.
skrzyć się 203.
skrzydło 191, 203.
skrzynia 103.
skrzypieć 202.
skrżytać 167.
skrżytanie 165.
skura 82.
skusi 14.
skuszeniee 114.
skutkuow 82, 111.
skwarczek 67.
skwiérku 67.
skwirczek 67.
Slawota 52.
slutuje 9.
slyubyem 206.
słabiej 145.
sławcie się 16.
sławętny 60.
sławicie się 16.
sławiem 19.
sławiena 43.
słodkość 108.
słomka 113.
słony ‖ solić 72.
słońce 9, 70, 122.
słoż 15.
słożył 168.
słuchaci 13.
słuchaj 8.
słuczony 188.
słuńce 9, 70, 122, 124.
słup 124, 187.
służcie 16.
służebnikieem 112.
służycie 16.
słychywały 10.
słynie ‖ słunie 126.
słysz 15.
słyszcie 16.
słyszemy 19.
słyszycie 16.
słza 176.
Smarczek 23.
smard 69.
Smardz? 63.
Smar-z? 63.
smar-ze 148.
smaza 168.
smętek ‖ smutek 61.
smiłował 101.
smiłować się 168.
smǫǫd 108.
smród 95.
Smysłaowi 144.
snaadź 109.
snad 171.
snatci 171.
s nią 169.
snidzicie 17.
snuć ‖ snować 125.
Sobiesanki 55.
Soborzyce 199.
sobǫǫ 114.
sof 110.
sołtys 123, 127, 154.
sołtyszewi 154.
sortować 77.
Sowiński 19.
sól 107.
spaać 102.
spadńcie 17.
spary 154.
spaści 12.
spierzchnąć 67.
spiża 127.
splena 71.
(nad) spodziw 201.
sporzieć 196.
spowiadać 39.
spowiedał się 39.
spraw 15.
sprawcie 16.
sprawiaci 12.
sprawiedliwym krolem 20.
sprochniały 74.
sprosny 175.
sprostny 188.
sprząc 102.
sprzączka 167.
(pod) srogiemi tyrany 20.
sroka 94.
srom 95.
srucić 168.
srum 124.
srumać się 124.
srządzona 169.
srzeebrzny 24, 178.
ssać 181.
ssadzić 182.
ssavd (= sad) 56.
ssąd 181.
ssǫǫd 108.
ssǫǫdy 101.
sstaał się 113.
sstać się 30, 181.
sstarzać się 74.

sstarzeć się 30.
sstawać się 30, 181.
sstąpać 74.
sstąpić 30, 182.
staać 113.
staadło 101.
staali 113.
staał 113.
staan 79, 108.
stajniå 103.
Stanantek 51.
Stanisłaowi 144.
stań się 15.
starczyć 194.
stark 68.
starnąć się 189.
(z) starożytnemi domami 20.
starża 75.
starża || stroża 121.
statczyć 194.
staltystyka 133.
staw 13, 15.
stąąd 110.
stąpnąć 183.
stątad 56.
stbik 187.
stchna 166.
stchórzyć 30.
stdza 173.
stecka 29.
stepniem 26.
sterczeć 68.
stępi 13.
stgien 29, 172.
Stiblandz 24.
stidze 23.
stłuc 187.
stłup 124, 202.
stochmal 123.
stodoła 123.
stodół 110.
stojąąc 109.
stok 107.
(po) stooch 111.
stoół 108.
storczyk 68.
storzyć 68.
stóg 107.
stół 107.
stóp 110.
stpień 26.
stragarz 201.
straż 75, 121.
stredź 177, 204.
stręcić 100.
stręczyć 195.
strękowiny 195.
strępacz 100.
strętwieć 202.
strof 110.
stron 110.
strona 95.
(w) stronaach 111.
stroża 75.
strubowany 196.
strumieeń 108.
strycholec 125.
strychulec 127.
stryjeczenemu 24.
stryna 185.
strzadzących 203.
strzagarz 203.
Strzałek 23, 34.
strzec 96, 147.
strzecyna 201.
strzedź 177, 204.
strzemielina 201.
strzewce 201.
strzewik 201.
strzewy 201.
strzeż 153.
strzeży 14.
strzępać 100.
strzęsać 100.
strznadl 201.
strzoda 195.
strzodek 195.
strzop 201.
strzosło 201.
strzóg 44.
strzybro 195.
strzych 203.
strzymaan 109.
strżeń 167.
stua 142.
stucha 142.
studzionka 45.
stufa 142.
stułp 70.
stumigować 196.
stwierdzili 63.
stwirdzi 14, 63.
stwirdził 64.
stworz 15.
stydnąć 193.
styl 127.
suchy 9.
(po) svdnem dnyų 54.
suknia 103.
Sulidziad 34.
Sulimirski 66.
sum 122, 124.
sutana 200.
suum 108.
swada 168.
swadźba 165.
Swantos 51.
swarz się 13, 15.
swee 81, 114.
Svescecha 157.
sweszrą (= zwierzę) 59.
swirchowany 64, 179.
[s] swǫ sinowicze 58.
swyyma 114.
symǫczili szǫ szǫ 24.
syna 18.
synogarlica 205.
synoow 111.
synum 82.
synuow 82, 111.
syr 17.
syrowy || surowy 126.
syyn 108.
szaad 108.
szacować 121.
szacunek 28.
szacunk 28.
szady 152.
szakooż 112.
szakoż 183.

szalej 146.
szaleność 42.
szałwja 154.
szamocę się 149.
szanować 119, 121.
szarańczą 103.
szarpać 67, 121.
szary 121, 152.
szciee 114.
szcim 114.
szczapa 40.
szcząć się 190.
szczebiecąc 42.
szczedł 148.
szczedrze 34, 42.
szczeepiąc 100.
szczegóły 133.
szczepa 40.
szczeście 60.
szczeże 197.
szczęście 180.
szczmiel 201.
szczmielina 202.
szczoka 43.
szczylać 197.
szczyrej 67.
szczyrpaa 115.
szekel 23.
szelinǫ ziemskǫǫ 114.
szemrać 26.
szemrzyk 26.
szepcę 149.
szeroko 17.
szerszeń 198.
szerzyć 155.
szerżant 154.
sześcian 199.
sze(ś)cią 185.
sześćnaćcie 172, 185.
szewc 26.
szewiec 26.
szeździesiąt 189.
szkaplerz 154.
szkarpa 153.
szkarpetka 153.
szkło 154.
szkoda 123.
szkoła 154.
szkontro 153.
szlaban 121.
szlachcicewi 47.
szlachczonka 56.
szlachetnam dobrotliwością 56.
szlachietnoscz 206.
szlachta 154, 175.
szlad 175.
szlę 152, 175.
szli 16.
szlifierz 175.
szlifować 127.
szłafa 200.
szłom 74, 97, 122.
szmer 26.
sznur 125.
szołdra 123.
szonować 119, 121.
szorstki 68.
szpacić 8, 121.
szpatny 8, 130.
szpecić 8, 121.
szpetną — mętną 58.
szpetnik 8.
szpetny 8, 130.
szpik 127.
szpikulec 175.
szpocić 8, 121.
szruba 175.
szrzeżoga 44, 191.
szrzon 175, 191.
szterdzieści 191.
szturchać 141.
szturgać 141.
szturkać 68, 141.
sztyrzy 191.
szubienica 10.
szukać 154.
Szwecyjej 128.
szwelki 196.
szwemi 196.
szwiec 26.
szwytek 196.
szybienica 10.
szybki 204.
szycie 126.
szyja 31.
szyji 10.
szykoda 24.
szylkret 131.
Szymon 154.
Szymun 124.
szynkwas 127.
szypiee 114.
Szyrkowski 66.
szyroka 66.
szyroki 66.
szyrokich 66.
szyroko 17.
szyrzej 11.
szyrzyk 66.

ściał 170.
ściegna 29.
ścieżka 29.
ścięgać 100.
ściężaj 60.
ścirzpi 64, 179.
ściśni 14.
śćdza 173.
śćkło 154, 192.
śćwierdzenie 63.
śćwircień 64.
śćwirdzenie 63, 74, 170.
śćwirdzi 14, 63.
ślachatność 121.
ślachatny 121.
ślaachtę 106.
śladny 34.
ślizać się 189.
ślosarz 125.
ślusarz 119.
śmiaał 109.
śmiady 161.
śmiatanka 45.
śmieci 168.
śmieem 112.
śmiejąą 105.
śmieje 116.
śmiełości 39.
śmierci 63.
śmiercią 65.

śmierć 64, 66, 120.
śmierć ‖ mor 69.
śmiertelny 67.
śmiertne 63.
śmiertnee 116.
śmiertności 63.
śmiérzć 179.
śmiotana 42.
śmirć 64.
śniedziona 159.
śpiewaci 13.
śpiewanim 115.
śpioch 44.
śrebny 170.
średni 32.
środa 191.
środniego 44.
środująca 191.
śron 170.
śrzebro 191.
śrzoda 96, 170.
śrzodek 170.
śtyrbno, styrmno 179.
świadczą 101.
świadectwo 39, 147.
świadecstwo 180.
świadeczstwo 180.
świadestwo 192.
świaenti 56.
świat 136.
świat, w świecie 33.
światłą 53.
świąd 204.
świątobliwość 99.
świątości 99.
swyątich 57.
świeca ‖ światło 129.
świeci 13.
świecki 197.
świeczka 148.
świedczymy 34.
świedectwa 39.
świerbiączka 179.
świerzepa 44.
świerzop 44.
świetlica 34.
świetłością 39.
świętą obiatowania 53.
Świętomarz 205.
Świętopełk 70.
świéca 103.
świéci 81.
świećcie 156.
świędzić 204.
świętobliwie 99.
świętobliwość 99.
świlnie 200.
świnia 103, 113.
świokier 44.
świontoscz 58.
śwircz 195.
Świrszcz 63.
świtaniem 114.
świżą 128.

taą 117.
taboret 123.
taburet 123.
tag im dawał 168.
tag wiele 168.
tajsy 146.
tak 7.
takiee 116.
takieeż 116.
tąkiem postępkom 21.
tako 7.
takooż 112.
tam 7.
tambor 123.
tamo 7, 123.
tamom siedzieli 185.
tanecznik 29.
tanek 29.
taniec 29.
taniecznik 206.
tanieczny 29.
tańczyć 29.
tapicer 127.
targ 62, 120.
targni 16.
targń 16.
Targosza 62.
targowla 160.
tarkot 68.
tarn 67.
tarnie 67.
tarnina 67.
tarnka 34, 62.
tar(n)ki 166.
tarnowy 68.
tarty 120.
Tatry 198.
tąn (= ten) 59.
tchnąć 166.
tchnąć się 192.
tchu 165.
tcimy 194.
tczo 194.
teego 117.
(o) teem 111.
(w) teemże 111.
teen 109.
teeż 112.
tegom nie uczynili 185.
teraz 195.
terkotać 68.
terpać 68.
teschno 193.
teskliwy 27.
tesknić 27.
teskny 27.
teść 29, 172.
Tewtrantem — bratem 58.
tęcza 103.
tędy 110.
tęsknić 132.
tęsknota 60.
tętent 198.
tkańca 17.
tkni 16.
tko 196.
tkórędy 196.
tkóry 196.
tłamsić 202.
tłomaczyć 9, 122.
tłuc 97.
tłukę 70, 124.
tłumacz 70, 124.
tłumaczyć 9, 122.
tłusty 70, 124.

tłuszczaami 102.
tłuszczą 103.
tniej 27.
toaleta 123.
Tobijasza 128.
Tołstoj 133.
Tomisłaowa 144.
tonąć 183.
tonę 137.
topielec 26.
toplec 26.
torb 110.
towarzyszewi 47.
tooż 112.
(w) tóżż godzinó 112.
trafić 40.
trafta 197.
tragarz 121.
trajdolić 202.
trajgotać 202.
trajgotka 202.
trawa 137.
trcią 189.
trcina 189.
trefić 40.
tresce 189.
trębcie 16.
trębicie 16.
tręzla 132.
Trojdzien 205.
Tropcssino 51.
trotoar 123.
trotuar 123.
trunna 200.
trwaać 102.
trwaał 109.
trwać 166.
tryjatr 198.
trynk 200.
tryumfum 125.
trzaska 203.
trząść 102.
Trzebiemysł 46.
Trzeblewicy 47.
(we) trzeech 111.
trzem 96.
trzepać 33.
trześć 177.
trześć sie 52.
trześnia 72, 95.
trzewo 96.
trzęsę 88.
trzęsiesz 89.
trzknienie 196.
trzo 43.
trzoda 95, 96.
trzon 96, 193.
trzop 43, 44, 96, 193.
trzos 72.
trzósło 96.
trzósenyee 52.
trzpiatał 45.
trztać 179.
trzy 151.
trzydziesny 188.
trzykrooć 108.
trzynaćcie 192.
tsczy 197.
tualeta 123.
tulić 124.
tupot 202.
tuptać 202.
turkot 68.
twardy 34.
twarzy 118.
twierdza 66.
twierdze 64.
twierdzi 13.
twierdzić 77.
twierdź 171.
twirdze 171.
tworzyć 138.
tworzyć || wytwarzać 119.
twyych 111.
tyftyk 203.
tyknął 24.
tym prawidłem 20.
tysięcy 133.
tyym 111.
tyż 28.

ubaczem 19.
ubaczy 14.
ubiedrzny 178.
ubogiee 116.
ubożstwo 180.
ubustwa 82, 113.
ucho 123.
uchwyciłaby 201.
uciążaany 101.
uciążaniaam 113.
uciecha 33.
uciek(ł) 187.
uciśnieniaam 113.
uczcion 159.
uczciwy 189.
uczemy 19.
uczennik 200.
uczerwieniona 65.
uczestnik 188.
ucześnik 188.
uczęstnik 60.
uczliwość 192.
uczta 27.
uczтować 27.
uczy 13.
uczyć 9.
uczyniemy 19.
uczyniili 101.
uczynioneem 116.
uczynionnieś 200.
uczynioon 109.
uczyń 15.
uczyrznion 179.
ućciwość 172.
ućciwy 172.
ućwierdził 63.
ućwirdziła 64.
ućwirdzonych 65.
udzielać 39.
ufać 138, 183.
ufają 57.
udranczione 207.
ugornej 178.
ująć, ujęty 61.
ujć 202.
Ujejski 174.
ujeździski 174.
ujrzemy 19.
ujźrzałem 170.

ujźrzemy 19.
ukaży 14.
ukośny 175.
ukrad(ł) 187.
ukrutność 124.
ukuście 16.
ulaał 113.
ułap 15.
umar(ł) 187.
umarły żony 145.
umartwionym być 20.
umerłego 68.
umiaał 109.
umierzyć 67.
umirając 66.
umirające 66.
umirtwić 69.
umirzyć 67.
umyśl 15.
Uniejewo 47.
unorzon 116, 124.
upiók 44.
upominaan 109.
Uranija 128.
uranioon 109.
urągały 57.
urągać 100.
urzasnąć się 152.
usielstwa 18.
usiędzie 98.
usłysz 15.
usłyszy 15.
usnacht 125.
uspakajać 119.
ustawcie 16.
ustawiaan 109.
ustawiczstwo 180.
ustawieniaa 113.
ustąpić 100.
ustnee 116.
ustrzmić 178.
(w) uścieech 111.
uśmierzyć 67.
uśmirzyć 67.
uśpieszycie 16.
uteiwe 172.
uteiwość 172, 194.
utnij 146.
utolić 124.
utracici 13.
utrzyj 146.
uun 108.
uwiązili 99.
uwiązła 99.
uwichłany 141.
uwiedszy się 34.
uwiesiel 15.
uwłaczać 75.
uzdrow 13, 15.
uźreć 191.
uźrzały 191.
ųupić 142.

w błędnem 73.
w brodę 73.
w człowiece 73.
w długiem 73.
w drodze 73.
w dworze 30.
w głodzie 73.
w głowę 73.
w grzeszech 73.
w krolewstwa 73.
w krolu 73.
w krowach 73.
w proch 73.
w prozność 73.
w sławę 73.
w słodkości 73.
w słoność 73.
w słowa 73.
w spowiedzi 73.
w swem 73.
w świętem 73.
w trojakiem 73.
w trojcy 73.
w wrzemiennem 73.
w zbawienie 73.
w zwięce 73.
w zwonkach 73.
waał 108.
waam 111.
waas 111.
wachnięcie 138.
wahać się 140.
wahanie 138.
Walcierz 205.
Wallenrod 133.
Wanchoz 51.
Wanda 55.
Wa(n)wel 55.
wańtuch 176.
warąkowych 58.
warcaby 121.
Warcisław 76.
warczeć 120.
warować się 161, 205.
Warszawa 121.
Warszewa 40.
warszewski 47.
Warszowa 40.
warszowski 47.
wartki 69.
Warta || Zawiercie 69.
warunek 28.
warunkowe 58.
warznik 177.
waszmość 199.
watrzniak 178.
wavtpienia 56.
Wawrzeniec 18.
Wawrzon 18.
Wawrzyniec 18.
ważąąc 109.
ważoon 109.
ważyć — sparzyć 151.
wągrody 53.
wąski 113.
wątpieli 18.
wątp 160.
wątroba 57.
wąż 57.
wchodzi 14.
wcipiać 202.
wczesny 40, 41, 156, 175.
wcześniej 8, 130.
wczęło się 190.
wczorej 130.
wdrzeszyli 195.
wdy 189.

wdzięcie 148.
wdźwignicie 17, 170.
we człowieka 73.
we czrzewiech 73.
we dwu 30.
we głowę 73.
we grodzie 31.
we krzu 73.
we księgach 73.
we mleku 31.
we młodości 72, 73.
we proch 73.
we prozność 73.
we słowa 73.
we sromotę 72, 73.
we swej 73.
we śrzodę 73.
we trzech 30, 73.
we trzemiech 31.
we Wiedniu 31.
we wrociech 73.
we zbawieniu 73.
we zborze 73.
we złem 73.
we złocie 31.
we zwonkoch 73.
wee dwu 106.
wejźrzy 170.
wełma 144.
wełna 70.
wełnie 71.
weńdę 146.
wepchaj 74.
Verbenice 65.
wesele 75.
weskwtło 74, 192.
westchnąć 30.
weszczdła 187, 192.
weszczdło 148.
weszła 30.
weszło 30.
weś jęczmienia 168.
weśrzod 73.
wetkać 30.
wezbrać 30.
wezdrgnąć 30.
wezwać 74.
wezwrocon 74.
wezdy 26.
weźmcie 17.
weźmi 14.
weźmicie 17.
weźń 17.
węd 110.
węda || wędka 113.
wędrować 55.
wędzonka 113.
wętlił 98.
wętpić 100.
węzeł 28.
wężewie 47.
wiaał 113.
(w) Wiadniu 40.
wianął 45.
wianek 29.
wianie 41.
wianny 34, 40.
wiara 41, 120.
wiarować się 40, 161, 205.
wiater 28.
wiatr 120.
wiatry 39.
wiąz 107.
widzą 159.
widzeni 115, 159.
widziaał 109.
widzieeć 103.
widź 15.
widźcie 13, 16.
wieczerny 42.
wieczerzadlnia 191.
wieczerzå 103, 104.
wieczerznik 178.
wieczerzny 177, 178.
wiecznee 116.
wieczoor 108.
wieczyyście 101.
wiedma 173.
wiedz 15.
wiedzą 159.
wiedzeni 159.
wiedzieno 43.
wiedziony 159.
wiedź 15.
wieedział 101.
wiejski 173.
wiekami całemi 20.
wiekuje pamięci 145.
wielbłąd 198.
wielgi 202.
wielgiee 116.
wielgieem 116.
wielgłowski 7.
wieliki 17.
wielikiim 114.
wielki 17.
wielkieem 116
wielkiem panom 21.
wielkim człekiem 20.
wielkomyśność 190.
(o) wienie 39.
wienie 41.
wieniec 29.
wieno 39.
wieńczyć 29.
wiercie 206.
wiercieć || wrota 69.
wiercimaak 108.
wiercioch 44.
wierność 120.
wierny 24.
wierować się 40.
wierście 151.
wiery 39.
wierzaj 8.
Wierzbice 63.
Wierzbina 63.
Wierzbnice 63.
wierzch 65.
wierze 34, 41.
wierzemy 19.
wierzęmy 19.
wiesiel się 15.
wiesielcie się 16.
wiesiele 205.
wiesieliim 114.
wiesielim 114.
wiesielmy się 16.
wiesiołee 114.
wiesioły 140, 161.

wiesło 43.
wiesna 43.
wieszczerzyca 79.
(w) wieśnie 42.
wietrow 39.
wietrzny 178.
wietrzyk 34, 120.
wietrzeć 41.
wiezicie 48.
wieża 103.
wieźcie 156.
wieźć ‖ wiozę 129.
wieźć ‖ wozić 129.
wiece 145.
więcencew 47.
więczy 173, 193.
większy 193.
więtszy 193.
więzać 100.
więzici 13.
wikłać 141.
wilga 18, 71, 127.
wil(g)ki 188.
wilgoć 18, 71, 127.
wilk 18, 71, 127, 136.
wilkość 188.
winąą 114.
wiochna 45.
wiodę 122.
wionąć 45.
wioska 45.
wiosło, na wiośle 41.
wiosna, wiośnie 41.
wiośnianka 45.
wiotchy 193.
wiotki 193.
wiozę 122, 137.
wióry 91
wiǫǫc 112.
wir 17.
Wir 66.
Virbenta 51.
Vircisir 157.
wirgać 179.
wirsz 65.
wirszek 65.
wirzba 62, 64, 126.
wirzbca 64.
wirzbie 65.
Wirzbięta 150.
Wirzbięty 64.
wirzch 62, 63, 64, 65, 179.
wirzchni 63.
wiśiedl 207.
wissi 200.
wisznia 152, 175.
wiwilga 198.
wizerunek 28.
wizerunk 28.
vizjawił 24.
wiżerunk 153.
wjara 160.
wlec 97.
wlecz 149.
wléc 102.
wlokę 44.
władać 75.
Władysław 121.
władza 104.
władzą 103, 104.
włajca 173.
własnee 81.
własnemi piersiami 20.
włodać 75.
włogawy 143.
włoości 101.
włosny 175, 188.
włostnoość 80, 108.
włostny 75.
Włoszy 159.
wnęk ‖ wnuk 61.
wnętrznie 178.
wnidzi 14.
wnidzicie 17.
wnidź 15.
wniesła 42.
wniść 202.
wobyczaj 79.
Wochrz 150.
Wociech 185.
wode 61.
wodzi 13.
wodzony 159.
Woicech 157.
wojewoda 46.
wojować 46.
wolą 91, 103. 104.
wole 130.
wolee 81, 104.
Wolemir 66.
wolen, wolna 29.
wolé 81.
wolim 19.
volodarios 74.
Wol'lter 133.
wołeem 112.
Wołodzisław 74.
Wołoszy 159.
wołuw 82.
wontpienie 58.
woodz 108.
wooł 108.
wooz 108.
woźnee 116.
woźny 175.
wód 110.
wójt 123.
wóla 91.
wóz 7.
wózek ‖ wózka 112.
Vǫchostco 52.
wpszroncz 58.
wraǫczał 100.
wrobl 160.
wroceniem 114.
wroci 13, 14.
wrocici 12.
wroć 15.
wrona 72, 94.
wroot 111.
Wroszyn 51.
wrota 95.
wrotnictwo 180.
wróbel 95.
wróg 95.
wrzask 96.
wrzeszena 43.
wrzód 96.
wschostać 186.
(we) wsiaach 111.

wsiąą 114.
wsielky 207.
wsiekra 196.
wskłonić 74.
wskrzesi 13, 14.
wskrzeszenie 74.
wskrzosaniu 42.
wsni się 143.
wsniący 143.
wspomieniesz 54.
wspomięnął 59.
wspomionąć 54.
wspomocy 13.
wspomoży 14.
wspólny 30.
Vssebant 50.
wstać 30, 74.
wstań 13, 15, 73.
wstańcie 17.
wstargnyenyą 59.
wstęp 100.
wsthyempuyącz 206.
wstrzemięźliwość 60.
wstrzymieźliwość 60.
wszaak 112.
wszcząć 180.
wszczedł 192.
wszczypiona 82.
wszechnica 133.
wszedł 30.
wszeej 117.
wszeem 111.
(we) wszeem 111.
wszegdyyńcy 113.
wszego 152.
wszeliki 17.
wszelki 17.
wszelkieej 116.
Wszesiodł 34.
wszwytkiemi 196.
wszystcy 11.
wszystkiem drugim 21.
wszytkiem żywem 21.
wszytkiim 111.
wtchnienim 114.
wtoore 106.
wthorą modlytwą mowyl 57.
wtóry 91.
wuczynił 78.
wuod 82, 111.
wwiedzi 14, 15.
wwiedź 15.
wybaw 15.
wybłędzić 100.
wyciągnąąć 102.
wycięgając 98.
wycięższtwo 180.
wyczha! 150.
wydaał 109.
wydra 89.
Wydźga 149.
wyjąąć 103.
wyjci 12.
wyjęciee 114.
wyjmi 14.
wykluwać 125.
wykłaad 108.
wykłuć 125.
wykłuwać 125.
wykupi 14.
wylaał 109.
wymachiwać 156.
wymi 14.
wymiet 42.
wymiot 42.
wymłacać 75.
wymyślonee 116.
wynidzi 14.
wy nyewyastach 24.
wyobraszienie 207.
wypądzić 100.
wypleeć 102.
wypowiedzion 45.
wypowiedźni 173.
wypożyczałeeś 81, 112.
wypraw 15.
wyprawiająą 105.
wyprooznieni 113.
wypruć 125.
wypruwać 125.
wypuści 14.
wypuść 15.
wyraźny 175.
wyrębiwszy 98.
wyrywać 126.
wyrzeczonie 44.
wyrzek(ł) 187.
wyrzszy 151.
wysoki 9, 183.
wyszą 103.
wyszczyrzaj 67.
wysze 145.
Wyszegrod 46.
Wyszogród 46.
wytargdni 196.
wytargni 14, 15.
wytargń 15, 17.
wytargńcie 17.
wytmienić 200.
wytrzwać 203.
wywiedzi 14.
wywiezł 43.
wywlokszy 44.
wywol 13, 15.
wywolcie 16.
wywołaać 102.
wyzłacać 75.
wyznaał 109.
wyznaaw 109.
wyzwalaany 101.
wyzwol 13, 15.
wyeszglowye 206.
wyeszmy 206.
wyżeni 14.
wzbudź 14.
wzdłużaa 115.
wzdraz 194.
wzdraźnić 74.
wzdrost 194.
wzdruszyć 194.
wzdychanim 114.
wzdzierży 65.
wzemknąć 30.
wzerwać 30.
wzeszło 30.
względni 14.
wziaata (wzięta) 101.
wziąła kołdrąo 101.
wziąąć 103.

wziąął 109.
wzieła 61.
wzioł 61, 122.
wzjaawi 100.
wzjutrzniejszą 178.
wzmnożyć 74.
wznią 197.
wzniesi 14.
wznowi 14.
wzowi 14.
wzór 107.
wzraaz 108.
wzrok 95.
wzrost 92.
wzrucić 191.
wzwiastować 190.
wżdy 26, 188.

z stadła 73.
z stopą 30.
z świętą 73.
zaakonnych 106.
zabirać 67.
zabroniemy 19.
zacimienim 24.
zaczynaał 109.
zaćwierdzać 63.
zadawalniać 119.
zadzierżysty 69.
zagardywać 76.
zaiście 204.
zajutraa 105.
zajutrzniejszy 178.
zakłaad 108.
zakon 107.
załacwić 204.
założenie 207.
zamęćcie się 16.
zamknij 146.
zamknióne 125.
zamojski 174.
zamoscski 174.
zamrażać 75.
zamrożyć 124.
zanarzać się 118.
Zandomir 50.
zanurzać 118.
zanurzyć 124.
zapłacoon 109.
zapłońcie się 16.
zapomniaał 109.
zapowiedzieny 39.
zaprzaano 101.
zaprzął 153.
zapyądzyły 206.
zasłonka 113.
zasuwka 125.
zaszczyci 13.
zatraconismy 44.
zatworzyć 202.
zawdy 189.
zawiasa 35.
zawierzucha 204.
zawiesa 35.
zawiéra 67.
zawięży 100.
zawinięty || zawiniątko 113.
zawiteem 116.
zawloką 44.
zawołając 109.
zazrość 195.
zaźrzy 170.
zażeeżce 113.
zażegł 33.
zażże 182.
zåkón 107.
zålesie 105.
ząby 59.
ząki 56.
zbaw 15.
zbieeg 108.
zbierzy 14.
zbir 17.
zbirać 66.
zbliżyć 153.
zbłądzić 100.
zbłędzić 100.
zborzona 124.
zbotwiały 124.
zbożaa 113.
zbudzi 14.
zburzyć 124.
zburzyła 124.
zbutnieć 124.
zbutwieć 124.
Zbylitowice 127.
Zbylitowo 9.
Zbylitowski 9.
Zbylut 9, 127.
zdaleca 204.
zdejmi 201.
zdejmować 201.
zdjąć 201.
zdławić 202.
zdnamieniki 196.
zdraadził 100.
zdrachnąć się 152.
zdradliwą — wzywa 58.
zdradzać 194.
zdradźca 174.
zdrajca 174.
zdrazy 194.
zdrętwieć 202.
zdrućmy 194.
zdrzucić 194.
zdumieć się 202.
zdza 165.
zdza: we zdzy 11.
zdziebłko 190.
Zdzimir 158.
ze sądu 31.
ze sta 30.
zebrać 30.
zecer 131.
zegar 131.
zejma 201.
zejmować 201.
zejść 32.
zekłtać 165.
zelować 131.
zełgać 74.
zemglało 193.
zeńdę 146.
zepchnąwszy — miawszy 58.
zernąć 206.
zesłał 73.
zestawić 30.
zestarzeć się 30.

zestąpić 30.
zeszcie 175.
zeszyt 30.
zetrzy 14.
zeżże 182.
zgardzenie rajskie 76.
zgardzić 190.
zgiełk 70.
zgińcie 17.
zględem 190.
zgliszcze 198.
zgładź 15.
zgło 197.
zgłoba 196.
zgłobcie się 16.
zgłobić się 196.
zgodniejszemi są młodsi 20.
zgon 203.
zgorżało 151.
Zgovetca 51.
zgrumadnee 116.
zgrumadny 124.
zgrzypieć 202.
zgrzytać 197.
ziadnimi 207.
ziaraa 115.
ziarnisty 120.
ziar(n)ko 166, 190.
ziarno 69, 120, 121.
zieem 106, 111.
zieemie 106.
ziemia 103.
ziemienin 42.
(na) ziemió Egipskóó 114.
ziemiżułć 82.
ziemń 160.
ziémia 91.
ziębnąć 183.
ziemię 59.
zima 18.
zinąd 110.
zioła 122.
ziomek 44.
zjaw 15.
zjawcie 16.
zjąć 201.
zjednocenie 149.
zjednocić 149.
zjędrznieć 178.
zjinaczycie 16.
zjiścić 138.
zlękł się 99.
zlaa 114.
złoba 196.
złorzeczyństwo 18.
złoto 97.
złożemy 19.
zły 31.
(se) złyym 114.
złza 191.
Zmarsk 62.
zmarski 192.
zmarszczki 192.
zmartwykrzesić 186.
zmartwywstać 186.
zmierzch 141.
zmierzkło się 141.
zmiłowaci się 13.
zmirzyć 67.
zmiscać 162.
zmniejszyć 74.
zmyśność 190.
zna 121.
znaan 109.
znaje 116.
znajemy 116.
znajmość 7, 185.
znajomy 46.
znamion 110.
zniecierzpliwiony 179.
zniżyć 153.
zobać 45.
Zochfija 186.
zodyjakiem 128.
Zofija 128.
zondal 58.
zorza 103.
zorzą 103.
zostań 15.
zostawmy 160.
zowąd 110.
Zódow 52.
zóób 108.
zrozmieć 125.
zrucić 191.
zrzasnąć się 152.
zrzasszy się 45.
zrzerzą 151.
zrzosną się 45.
zrzucić 191.
zrzucimy 16.
zstąpić 30.
zstępi 14, 100.
zszyć 30.
ztavd 56.
Zubatý 133.
zubr 154.
zuchwalstwo 183.
zuć 181.
zufalstwo 183.
zumieć się 202.
zumieła 39.
zważy — zdarzy 151.
zwiastują 39.
zwiedzieni 159.
zwierciadełko 28.
zwierciadko 28.
(w) zwierciadle 40.
zwierciadło 200.
(w) zwierciedle 40.
Zwierszow 47, 63, 65.
zwierzątko 113.
zwierzchny 204.
zwiestowano 39.
zwiérzchność 67.
zwięży 14.
zwirchowany 65.
zwirzchowany 65.
zwlekł 44
zwlokszy 44.
zwojcę 173.
zwol 15.
zwolena 43.
zwon 148.
zwono 148.
zworznik 177.
zwrot || powrót 110.
zydzicie 17.
zye trzech 206.

zygzak 166.
zyskać 32.
zyszczee 105.
zzywać 182.

ździebło 27.
ździwić się 169.
ździbło 27.
źrebię 191.
źrenica 201.
źróbak 44.
źróbek 44.
źródło 191.
źrzeb 44.
źrzecielny 205.
źrzobek 43.
źrzy 16.
źwierciadło 169, 170, 198.
źwierz 169, 170.
źwierzyna 170.
źwięczeć 148.

żadąyaczy 53.
żaden 29.
żadnem mieśćcem 20.
żal 8.
(w) żałobaach 111.
żałoob 111.
żałośny 175.
żałowaać 102.
żałował (szyalowal) 207.
żarcie 67.
żardka ‖ żerdź 68.
żarli 67.
żarł 69.
żarna 120, 121.
Żarnota 63.
Żarnow 63.
żarzewie 198.
żądając 101.
żąci 12.
żądzą 103.
żdzi 16.
Żdżary 192.
żdżegł 192.
żdżyć 192.
żebr 154.
żec 13.
żelazny 33.
żelazo 129.
(w) żeli 41.
żenie 36.
(po) żenie 42.
żeniec 26.
żerdka 67.
żerdź 65, 129.
żerdź ‖ grod 69.
żerucha 197.
żęborznik 177.
żędać 100.
żgać 148.
żłobek 122.
żłób 74, 97, 107.
żłub 82.
żmija 31.
żmije (= żmiję) 61.
żminda 176.
żnąć 201.
żni 16.
żniwiarz 119.
żołd 154.
żołdni(e)rz 187.
żołmirz 162.
żołna 70, 122.
żołnierz 119.
żołnirz 187.
żołundź 58.
żonę, żeniesz 33.
żonie 34, 36.
żonka 113.
żółć 70.
żółty 70.
żóraw 91, 126.
żóódło 101.
żrzebi 96.
żuaw 154.
żufeczka 153.
żuławy 124.
żuraw 124, 126.
(o) Żydzieech 111.
Zyrdnicy 63.
żyrdź 65.
Żyrosławice 66.
żyrzec 28.
żywą 11.
żywi 13.
żywod a łaska 168.
żywod niebieski 168.
żywod wieczny 167.
żywotaa 105.